

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
CENTRUM BADAŃ EUROPY WSCHODNIEJ

PRZEGLĄD

WSCHODNIOEUROPEJSKI

XV/1
2024

Wydawnictwo
Uniwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Tytuł angielski: EAST EUROPEAN REVIEW

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny) | Roman Jurkowski (sekretarz naukowy)
Norbert Kasparek | Helena Pocietchina | Dariusz Radziwiłłowicz | Marek Szczepaniak

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Humanistyczny
ul. Kurta Orbitza 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>
<https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/pw/issue/archive>

Rada Programowa

Saule Abisheva (Ałmaty) | Milosav Čarkić (Belgrad) | Selim Chazbijewicz (Olsztyn)
Jim Dingley (London) | Victor Dönninghaus (Lüneberg) | Włodzimierz Dubiczyński (Warszawa)
Michael Fleischer (Wrocław) | Ēriks Jēkabsons (Ryga) | Natalia Korina (Wiedeń)
Holger Kusse (Drezno) | Andrzej de Lazari (Łódź) | Marek Melnyk (Olsztyn)
Nadežda Morozova (Wilno) | Larisa Naidich (Jeruzalem) | Iwona Ndiaye (Olsztyn)
Zhanna Nekrashewich-Karotkaya (Poznań) | Olena Pchelintseva (Czerkasy)
Grigorijus Potashenko (Wilno) | Mariusz Próchniak (Warszawa) | Andrzej Sitarski (Poznań)
Żanna Sładkiewicz (Gdańsk) | Aliaksandr Smalianchuk (Warszawa)
Henryk Stroński (Olsztyn) | Andrzej Szmyt (Olsztyn) | Ainagul Tumanova (Ałmaty)
Björn Wiemer (Moguncja) | Anatol Zahitko (Winnica)

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Strona internetowa czasopisma

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Zasady recenzowania

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Projekt okładki: Maria Fafińska

ISSN 2081-1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 55 egz.; ark. wyd. 27,00; ark. druk. 22,75
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 253

SPIS TREŚCI

HISTORIA

EWELINA SKRABACZ-NEJMAN (Kraków)	
Transakcje sprzedaży chłopów w powiecie mohylowskim w pierwszej dekadzie XIX wieku	9
ELŻBIETA KLIMUS (Olsztyn)	
Bunt młodych w XIX-wiecznym Wilnie. Fragment z dziejów Towarzystwa Filomatów	21
AGNIESZKA ROGUSKA RAFAŁ ROGUSKI ANNA MADEJ (Siedlce)	
The education of Polish children deported to the USSR and evacuated to the near and Middle East during World War II	31

EKONOMIKA

LESŁAW MARKOWSKI (Olsztyn)	
Weryfikacja modelu wyceny kapitału CAPM – na przykładzie indeksów giełdowych krajów Europy Środkowo-Wschodniej	45
ARKADIUSZ CZWOLEK (Toruń)	
Rosyjskie subwencje energetyczne jako ukryta forma wsparcia gospodarczego. Rola rosyjskiej ropy i gazu ziemnego w gospodarce Białorusi	63
KRZYSZTOF WALISZEWSKI ŁUKASZ GĘBSKI (Poznań Warszawa)	
FinTech lenders on the consumer finance market in Central and Eastern Europe	81
MAŁGORZATA STEC MARIOLA GRZEBYK (Rzeszów Pilzno)	
Ocena poziomu zrównoważonego rozwoju krajów Europy Środkowej i Wschodniej na tle UE-27 – wielowymiarowa analiza porównawcza	97

SPOŁECZEŃSTWO, STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE, KOMUNIKACJA

MARCIN CHELMINIAK (Olsztyn)	
Ewolucja roli obwodu królewieckiego w polityce zagranicznej i bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej po 1991 roku	117
JAN SZCZEPAŃSKI MARTA SZCZEPAŃSKA (Warszawa)	
Polskie wątki kommemoratywne w ukraińskiej polityce pamięci – na przykładzie nazw ulic miast obwodowych Galicji Wschodniej po 1991 roku	129
ŁUKASZ JUREŃCZYK (Bydgoszcz)	
NATO enlargement to the East and the war in Ukraine from the American perspective	145
JULIA WŁASIUK (Siedlce)	
Образовательная эмиграция белорусов: социально-политические аспекты	159

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

ANNA KOŚCIOŁEK ARLETA SZULC (Toruń)	
O modlitwach w <i>Podróży do Świętych miejsc w 1830 roku</i> Andrzeja Murawjowa. Ze studiów nad literaturą i językiem.	175
ALINA KUZBORSKA (Olsztyn)	
Bałtyckie dzieje Europy: prawdy i zmyślenia	189
KSENIA DUBIEL (Kraków)	
Domy przyszłości. Paralele pomiędzy futurystyczną poetyką i architekturą – na wybranych przykładach z twórczości Wielimira Chlebnikowa	201

IWONA NDIAYE (Olsztyn)	
Образ Польши в русской эмигрантской прессе: по материалам «Иллюстрированной России» («La Russie illustrée», 1924-1939)	215
NEL BIELNIAK (Zielona Góra)	
Walizka, peron, wagon... Uchodźczy los we <i>Wspomnieniach</i> Nadieжды Teffi	233
JOLANTA BRZYKCY (Toruń)	
Tekst fawierski literatury rosyjskiej emigracji pierwszej fali: Arkadia wygnańców	249
MARTA ZAJĄC (Katowice)	
Prawosławna ikona na przecięciu duchowych i politycznych dróg. Wybrane problemy	263
ARTUR MALYNOVSKYI (Odessa)	
Історичні матриці сугестивного письма Олекси Стороженка: між естетикою та ідеологією	275

JĘZYK

ALEKSANDER KIKLEWICZ ANATOLIY ZAHNITKO (Olsztyn Vinnytsia)	
Szyk modyfikatorów wskazujących we współczesnym języku polskim i ukraińskim	293
JOLANTA MĘDELSKA PIOTR WIERZCHOŃ (Bydgoszcz Poznań)	
Wybory translatorskie XIX-wiecznego słownikarza rosyjskiego jako impuls do badań chronologicznych polskiej leksyki zapożyczonej	325
TOMASZ SZUTKOWSKI (Szczecin)	
Współczesne ukraińskojęzyczne teksty internetowe jako generator innowacji przysłowiowych (aspekt tekstologiczno-pragmatyczny)	343
YURIY SEREBRIANSKY (Olsztyn)	
Language distinctions in Russophone groups of the Polish segment of Facebook	353

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

EWELENA SKRABACZ-NEJMAN (Cracow)	
Sales transactions of peasants in Mohylow powiat in the first decade of XIX century	9
ELŻBIETA KLIMUS (Olsztyn)	
Teenage rebellion in the 19th century in Vilnius. A fragment of the history of the Philomath society	21
AGNIESZKA ROGUSKA RAFAŁ ROGUSKI ANNA MADEJ (Siedlce)	
The education of Polish children deported to the USSR and evacuated to the near and Middle East during World War II	31

ECONOMICS

LESŁAW MARKOWSKI (Olsztyn)	
Verification of the capital asset pricing model (CAPM) – on the example of exchange indexes of Central and Eastern Europe countries	45
ARKADIUSZ CZWOLEK (Toruń)	
Russian energy subsidies as a form of covert economic support: the goals and assumptions of Russian energy policy towards Belarus	63
KRZYSZTOF WALISZEWSKI ŁUKASZ GĘBSKI (Poznań Warsaw)	
FinTech lenders on the consumer finance market in Central and Eastern Europe	81
MAŁGORZATA STEC MARIOLA GRZEBYK (Rzeszów Pilsen)	
Assessment of the level of sustainable development of Central and Eastern European countries compared to the EU-27 – a multidimensional comparative analysis	97

SOCIETY, INTERNATIONAL RELATIONS, COMMUNICATION

MARCIN CHELMINIAK (Olsztyn)	
The evolution of the role of Kaliningrad region in foreign and security policy of Russian Federation after 1991	117
JAN SZCZEPAŃSKI MARTA SZCZEPAŃSKA (Warsaw)	
Polish commemorative threads in Ukrainian politics of memory – on the example of street naming of oblast cities in Eastern Galicia after 1991	129
ŁUKASZ JUREŃCZYK (Bydgoszcz)	
NATO enlargement to the East and the war in Ukraine from the American perspective	145
JULIA WŁASIUK (Siedlce)	
Educational emigration of Belarusians: socio-political aspects	159

CULTURE, LITERATURE, MEDIA

ANNA KOŚCIOŁEK ARLETA SZULC (Toruń)	
On prayers during <i>The journey to Holy Places in 1830</i> by Andrey Muraviev. From the research on literature and language	175
ALINA KUZBORSKA (Olsztyn)	
Baltic history of Europe: truths and fictions	189
KSENIA DUBIEL (Cracow)	
Houses of the future. Parallels between futurist poetics and architecture – on selected examples from the work of Velimir Khlebnikov	201

IWONA NDIAYE (Olsztyn)	
The image of Poland in the Russian immigrant press: according to the materials of „Illyustrirovannaya Rossiya” («La Russie illustrée», 1924-1939)	215
NEL BIELNIAK (Zielona Góra)	
Suitcase, platform and wagon... The fate of refuge in <i>Memoirs</i> of Nadezhda Teffi	233
JOLANTA BRZYKCY (Toruń)	
The Favière text of first-wave Russian émigré literature: the Arcady of exiles	249
MARTA ZAJĄC (Katowice)	
The orthodox icon at the junction of spiritual and political routes. Selected problems	263
ARTUR MALYNOVSKYI (Odessa)	
The historical matrices of suggestive writing of Oleksa Storozhenko: between aesthetics and ideology	275

LANGUAGE

ALEKSANDER KIKLEWICZ ANATOLIY ZAHNITKO (Olsztyn Vinnytsia)	
Order of demonstrative modifiers in contemporary Polish and Ukrainian	293
JOLANTA MĘDELSKA PIOTR WIERZCHOŃ (Bydgoszcz Poznań)	
The puzzling translation choices of a nineteenth-century Russian dictionary writer as the impulse for chronologization studies of Polish borrowed lexis	325
TOMASZ SZUTKOWSKI (Szczecin)	
Modern internet texts in the Ukrainian language as a generator of proverb innovations (textological-pragmatical approach)	343
YURIY SEREBRIANSKY (Olsztyn)	
Language distinctions in Russophone groups of the Polish segment of Facebook	353

HISTORIA

DOI: 10.31648/pw.10175

EWELINA SKRABACZ-NEJMAN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8256-9561>

The Pontifical University of Joh Paul II in Krakow

TRANSAKCJE SPRZEDAŻY CHŁOPÓW W POWIECIE MOHYŁOWSKIM W PIERWSZEJ DEKADZIE XIX WIEKU¹

Sales transactions of peasants in Mohylow poviat in the first decade of XIX century

ABSTRACT: Nowadays, peasants are becoming the subject of scientific studies more and more often. The problem of selling the peasants became an important part of current historical research on rural population. This issue takes an important part within the scope of social history but also history of economics. The aim of the research was to describe phenomenon of selling the peasants in microscale of Mohylów Podolski poviat within Podillia Province of Russian Empire during the first decade of 19th century. At that time Podillia was already an integral part of Russian Empire however it was still under strong social and cultural influence of recently fallen Polish-Lithuanian Commonwealth. A source query in the court books of the Civil Chamber of the Land Court of the Mohylów Podolski poviat revealed 24 commercial entries regarding the sale of serfs. Transactions were expressed in both Polish zlotys and rubles. There is a great deal of variation in transaction values; from 29 to 100 rubles (from 200 to 700 zlotys) for male souls, from 13 to 30 rubles (from 90 to 210 zlotys) for a female soul and from 46.5 to 47.5 rubles (from 325.5 to 333 zlotys) for whole family. The differentiation of transaction values in individual categories could result from the age, health and qualifications of a peasant. The main reasons for the sale were: immediate financial need, repayment of previous credit obligations or compensation in the event of the marriage of the subjects and the related departure to another owner.

KEYWORDS: selling the peasants; history of peasants, selfdom, 19th century, Mohylów Podolski poviat, Russian Empire

Obecnie w polskiej historiografii można dostrzec coraz większe zainteresowanie tematami związanymi z chłopstwem i pańszczyzną. Powstają opracowania naukowe oraz popularnonaukowe o większej lub mniejszej wartości merytorycznej. Jednym z poruszanych problemów jest kwestia sprzedaży chłopów pańszczyźnianych bez

¹ Niniejszy artykuł dedykuję prof. Marianowi Wolskiemu, dziękując za nieocenioną pomoc i dobre rady.

ziemi². Poniższy artykuł wpisuje się w tę problematykę. Analizie poddano zjawisko sprzedaży chłopów na początku XIX stulecia na Podolu (powiat mohylowski), czyli na ziemiach dawniej Rzeczypospolitej, ale w już w czasach panowania rosyjskiego (zabór rosyjski). Zjawisko zostanie rozpatrzone w mikroskali, w perspektywie krótkiego czasu – pierwszej dekady XIX w. (1802-1810)³. Celem zaś jest opisanie wspomnianego zjawiska na podstawie materiału źródłowego, pochodzącego z ksiąg sądu ziemskiego powiatu mohylowskiego przechowywanych w Państwowym Archiwum Obwodowym w Winnicy, fond nr 479 *Sąd ziemski w Mohyłowiu Podolskim (Могилів-Подільський земський суд)* – (DAViO, f. 479, op. 1, spr. 12, 18, 20, 27, 28).

Wspomniany problem nie jest całkowicie nieznany. Jeszcze przed drugą wojną światową Jan Rutkowski poświęcił transakcjom sprzedaży chłopów kilka zdań: „Jedną z najciemniejszych stron poddaństwa polskiego było to, iż poddanego można było bez ziemi sprzedać lub darować. Prawnych przeszkód nie było żadnych, wprawdzie nie ma żadnych konstytucji, które by wyraźnie na to pozwalały, ale i nie ma wyraźnych zakazów” (Rutkowski 1921, 63). Problem ten poruszył Rutkowski także w jednej ze swoich późniejszych opracowań (Rutkowski 1946, 248). Jak widzimy, autor jedynie stwierdzał fakt sprzedaży poddanych przez szlachtę; wskazał również na legalność tego typu transakcji. Zagadnieniem sprzedaży chłopów najobszerniej zajmował się natomiast Janusz Deresiewicz, który w latach 50. XX w. opublikował kilka prac szeroko opisujących ten problem. Były one jednak napisane w duchu marksistowskim, wpisując się w programową dla ówczesnej nauki walkę klas. Deresiewicz opublikował zbiór źródeł, w którym znalazło się ponad 700 wypisów z ksiąg sądowych grodzkich województwa poznańskiego, według wydawcy dokumentujących sprzedaż chłopów bez ziemi. Można mieć jednak poważne wątpliwości, czy prawidłowo dobrał i zinterpretował materiał źródłowy (Deresiewicz 1953; 1958; 1959).

Współcześnie do zjawiska sprzedaży chłopów odniósł się socjolog Adam Leszczyński, ale nie wniósł on jednak nic nowego. Właściwie powtarza on narrację Deresiewicza, opierając się na tych samych źródłach (Leszczyński 2020, 157 i n.). O sprzedaży chłopów krótko wspomina również Andrzej Chwalba, stwierdzając, że zdarzały się wypadki sprzedaży chłopów bez ziemi. Badacz przywołał zdania autorów oświeceniowych Franciszka Salezego Jezierskiego i Teodora Ostrowskiego, którzy potwierdzali taki proceder (Chwalba | Harpula 2022, 287).

² Mowa tutaj o sprzedaży chłopów, której nie towarzyszyła równoczesna sprzedaż uprawianych przez nich gruntów. Znacznie częstsza była sprzedaż ziemi, którą chłopci użytkowali i zamieszkiwali. Wtedy wraz ze sprzedażą gruntów kupujący nabywał również poddanych.

³ Wybór powiatu mohylowskiego wiąże z zainteresowaniami badawczymi autorki. Natomiast zakres chronologiczny wynika z ograniczenia materiału źródłowego; zachowane księgi protokołów rozpoczynają się w 1802 r.

Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że wymieniona wyżej literatura odnosi się do czasów staropolskich. Nie ma natomiast w historiografii polskiej publikacji traktujących o sprzedaży chłopów w XIX w. na tzw. Ziemiach Zabrzanych. Próba częściowego uzupełnienia tej luki jest niniejszy artykuł.

Po rozbiarach realia prawno-polityczne Ziemi Zabrzanych (m.in. guberni podolskiej) były dość skomplikowane. Terytorium to stało się wprawdzie integralną częścią Imperium Rosyjskiego, ale do lat 30. XIX w. cieszyło się swoistą odrębnością: w przestrzeni publicznej posługiwano się językiem polskim, równorzędnie z rublem płacono złotym polskim, szlachta zachowała prawo utrzymywania samorządu i urzędów ziemskich oraz funkcjonowało przedrozbiarowe prawo – III Statut litewski, za wyjątkiem prawa karnego, które było już rosyjskie. Równocześnie jednak władze carskie wprowadziły istotne zmiany ustrojowe i administracyjne (Zdrada 2020, 11 i n.).

Jak zatem przedstawiała się sytuacja chłopów pańszczyźnianych na analizowanym obszarze? W przeciwieństwie do szlachty, która po rozbiarach nie zmieniła prawie swojego statusu, położenie chłopów pogorszyło się. Poddanie chłopów rosyjskich w dobrach prywatnych było bardziej surowe niż w I Rzeczypospolitej. W Rosji podstawą wysokości świadczeń pańszczyźnianych była liczba członków rodziny chłopskiej, a nie jak w Rzeczypospolitej wielkość uprawianej ziemi. Dlatego też im liczniejsza rodzina, tym wymiar pańszczyzny większy. Przy czym nie zmieniał się on aż do kolejnej rewizji, pomimo ubywania jej członków⁴. Włościanie byli zobowiązani do pracy na rzecz pana (pracy odrobkowej, czyli pańszczyzny, w wymiarze czterech, pięciu, a nawet sześciu dni w tygodniu oraz dodatkowych bezpłatnych robocizn). Jak duże to było obciążenie, może świadczyć fakt, że w 1797 r. wydano ukaz, który zmniejszył wymiar pańszczyzny do trzech dni w tygodniu, ale pozostał on właściwie martwą literą. Przekazy źródłowe informują o złych warunkach życia włościan, o niejednokrotnie brutalnym traktowaniu przez szlachtę, zwłaszcza o przemocy fizycznej. Ziemianie mogli właściwie karać chłopów według własnej woli, najczęściej były to kary cielesne. Konflikt między chłopami i szlachtą w guberniach zachodnich pogłębiał się po dekrete Napoleona z 21 grudnia 1807 r., który zniósł poddaństwo chłopów w Księstwie Warszawskim, oraz reformach uwłaszczeniowych w Prusach. Od rządu rosyjskiego oczekiwano podobnych działań. Udało się to częściowo, kiedy w latach 1816-1817 zniesiono poddaństwo w guberniach estońskiej i kurlandzkiej (Kutrzeba 1920, 200; Bazyłow 1973, 56; Bardach 1981, 841-842; Kierzencew 2021, 12 i n.).

Handel poddanymi był obecny w Rosji w XIX stuleciu, a sama sprzedaż to jedna z konsekwencji poddaństwa. Poddani, czyli tzw. dusze rewizyjne, byli przypisani do ziemi, która stanowiła własność szlachecką, stąd panowało przekonanie, że szlachta posiadała poddanych na własność i mogła swobodnie

⁴ Rewizje poduszne odbywały się w Rosji w przybliżeniu co 25 lat.

nimi dysponować, w tym także sprzedawać. W historiografii niejednokrotnie pojawia się twierdzenie, iż poddanych uważano za część żywego inwentarza (Magocsi 2017, 436). Dusze rewizyjne były wpisywane do tzw. skazek rewizyjnych (*Ревизские сказки*), które stanowiły podstawę opodatkowania (podatek pogłówny zwany poduszny) w Rosji. Ponadto kredytów bankowych udzielano pod zastaw dusz rewizyjnych. W tym kontekście proceder sprzedaży chłopów nie zaskakuje zwłaszcza, że był zupełnie legalny. Przekonuje o tym np. opublikowane w 1800 r. w „Wiadomościach Moskiewskich” ogłoszenie o sprzedaży służby dworskiej. Do końca XVIII w. można był sprzedawać chłopów na targach. W 1808 r. co prawda zakazano takich publicznych praktyk, lecz nie spowodowało to ich całkowitego zniesienia (Rychlikowa 1988, 135; Beauvois 2005, 98; Kierżencew 2021, 222 i n.).

W przyjętym okresie badawczym w materiale źródłowym znalazły się 24 przekazy o charakterze handlowym, dotyczące niewątpliwie sprzedaży chłopów. Wzmianki w księgach sądowych pojawiają się nierównomiernie; odnajdujemy je jedynie w latach 1803, 1806, 1807, 1809, 1810. Najwięcej, bo aż 12, znajdowało się w 1806 r., w pozostałych latach po 4 (1803 i 1807 r.) lub po 2 (1809 i 1810 r.)⁵. Zapisy źródłowe pochodzą z ksiąg „protokołów potocznych” lub „protokołów wieczystych transakcji”; w 20 przypadkach relacje źródłowe zawierają pełną treść umów transakcji; w pozostałych (wszystkie pochodzą z 1803 r.) były to jedynie krótkie streszczenia – regesty, które miały rozwinięcie w innej, niezachowanej księdze. W związku z powyższym dalsza analiza będzie dotyczyła tylko zapisów, w których zachowała się pełna treść transakcji. Transakcje spisano w języku polskim, nieliczne natomiast są w języku rosyjskim, zapisanym alfabetem łacińskim.

Transakcje w księgach sądowych mają układ formularzowy. Powtarzający się schemat nieznacznie zmieniał się w zależności od pisarza. Jako przykład typowej, reprezentatywnej transakcji niech posłuży umowa wpisana do ksiąg sądowych pod datą 3 maja 1809 r. Pełen jej tekst został umieszczony w aneksie na końcu niniejszego artykułu. Przekaz źródłowy rozpoczyna się wyróżnionym nagłówkiem zawierającym tytuł czynności prawnej oraz osób, których dotyczyła; w omawianym przypadku brzmi on: „oblata kontraktu wieczysto-sprzedanego między ur[odzonym] Antonim Konferowiczem a ur[odzonym] Szymonem Beyzado z drugiej strony zawartego i podpisanego”. Właściwa treść rozpoczynała się od formuły: „Przed księgami ziemskimi powiatu mohylowskiego” lub „Przed aktami ziemskimi powiatu mohylowskiego”. Po nich wymieniano personalia osoby, w imieniu której kancelista dokonywał wpisu, i rodzaj wpisywanego dokumentu notarialnego. W podanym przykładzie był to nabywca Szymon Beyzada, który poprosił o wpisanie kontraktu sprzedaży. Następnie w całości cytowano wymieniony wcześniej dokument. Treść kontraktu kupna-sprzedaży ma stałe elementy, do których należą: określenie stron,

⁵ Mowa tutaj o roku wpisania danego dokumentu do księgi sądowej, a nie dacie zaistnienia faktu sprzedaży. Dalej, kiedy omawiane są konkretne przykłady, podano daty zawarcia transakcji.

przedmiot sprzedaży, kwota sprzedaży, indywidualne uzgodnienia dotyczące transakcji, data i miejsce zawarcia transakcji oraz podpisy (niejednokrotnie z pieczęciami) stron oraz świadków. Sam dokument zaś (oprócz wstępu i formuł końcowych) był sporządzony w pierwszej osobie liczby pojedynczej z perspektywy sprzedającego. Z omawianego dokumentu dowiadujemy się, że Antoni Konferowicz, właściciel części wsi Hałuzińce⁶, sprzedał swojego poddanego 13-letniego Fedka, syna Justyny, a wnuka Iwana Suski, mieszkańcowi Mohyłowa Szymonowi Beyzadzie za 75 rub. asygnacyjnych. Dalej sprzedawca zobowiązał się, że gdyby Fedko „miał do mnie wyjść lub do kogo innego”, niezwłocznie poinformować o tym nabywcę. Ponadto wziął na siebie obowiązek zapłacenia podatku, „a po rewizji ur[odzony] Szymon Beyzada w swoje skazki zapisze i opłacać za poduszne winien będzie”. Równocześnie sprzedający skwitował nabywcę z otrzymanej sumy. Kontrakt kończy się standardową formułą dotyczącą sankcji w razie niedotrzymania warunków, oznaczeniem miejsca i czasu jego spisania (Mohyłów, 2 maja 1807 r.), a także listą podpisów z pieczęciami stron oraz obecnych trzech świadków. Po treści umowy następuje urzędowa formuła końcowa, w której pisarz oświadczył, że wpisał do ksiąg oryginalną treść dokumentu. Całą relację zamyka podpis wnoszącego dokument (DAViO, f. 479, op. 1, spr. 27, 33v-35).

W księgach sądowych czynność prawna zawierająca w sobie fakt sprzedaży była najczęściej nazywana „transakcją wieczystej sprzedaży” lub „kontraktem wieczystej sprzedaży”⁷. Pod tym względem wyjątek stanowi umowa między Dominikiem Dragomem i Stanisławem Szelechowskim, którą nazwano „prawem ustępczym”, mimo że bez wątplenia był to kontrakt sprzedaży (DAViO, f. 479, op. 1; spr. 18, 1094). Zatem do transakcji sprzedaży chłopów zaliczono także umowy, w których zaistniało przejście własności podanych między stronami niezależnie od tego, czy kwota sprzedaży została określona.

Ze względu na rodzaj umowy transakcje można podzielić na trzy kategorie. Pierwsza to kontrakty bezpośredniej sprzedaży, która od początku była ustalona między stronami. Analizowane tutaj źródła notują 16 takich transakcji: 12 dotyczyło dusz męskich (w tym dwóch małoletnich chłopców), 2 – dusz żeńskich oraz 2 – całych rodzin. Druga kategoria to odstąpienie włościan na poczet zaciągniętych pożyczek. Odnajdujemy 3 przykłady takich transakcji: 2 wiązały się z kobietami (łącznie sprzedano cztery kobiety) i 1 dotyczyła rodziny. Wspomniane zapisy były powiązane z wcześniejszymi umowami kredytowymi, zatem można je zaliczyć do transakcji sprzedaży, ponieważ również stwierdzają przejście „własności” w wyniku operacji finansowych. Ostatnia kategoria to wymiana „głowa za głowę”. Ten typ transakcji

⁶ Wieś w południowo-wschodniej części powiatu latyczowskiego, założona na gruntach starostwa barskiego (SG 1882, 22).

⁷ Na przykład pod datą 16 stycznia 1806 r. wpisano „wieczystej sprzedaży rezygnacyjną transakcja”, a 23 października 1807 widnieje „wieczystej sprzedaży transakcja, czyli kontrakt” (DAViO, f. 479, o. 1, s. 18, 1358, s. 20, 1358v).

zdarzył się tylko raz. Była to umowa między Antonim Pogórskim i Marianem Gawłowskim. Chłopka Justyna, będąca poddaną niejakiego Gawłowskiego, wyszła za mąż za poddanego Pogórskiego, dlatego też nabył on do niej prawa. Obaj panowie zawarli zatem umowę, w wyniku której Pogórski w zamian za Justynę oddał inną swoją poddaną Frosynę. Kontrakt ten miał niewątpliwie charakter handlowy, mimo że obaj rozwiązywali sprawę bezgotówkowo (DAViO, f. 479, op. 1, spr. 18, 1074-1075).

W omawianym okresie sprzedane zostały 33 osoby: 13 mężczyzn, 13 kobiet i 7 dzieci (w tym niemowlę). Najczęściej transakcje dotyczy osób niezamężnych, niestety źródła nie informują o wieku zbywanych poddanych, który trudno jest określić. Można jedynie przypuszczać, że były to osoby młode lub najwyżej w średnim wieku. Jedynie 2 transakcje zawierają informacje o wieku poddanych i dotyczy to wyłącznie dzieci. 15 stycznia 1806 r. wraz z ojcem Nestorem Aleksandrowiczem sprzedano jego synów 10-letniego Sydora i 5-letniego Petra oraz córki – 12-letnią Teofimę i 8-letnią Fryszynę. Z tego samego dnia pochodziła transakcja sprzedaży Oksany „z dziecięciem małym przy piersiach”. Natomiast 2 maja 1809 r. zawarto umowę sprzedaży 13-letniego Fedka. W podobnym wieku mógł być Wasylko, syn Bartka, ponieważ jego sprzedaż opiewała na taką samą jak Fedka: kwotę 75 rub. (DAViO, f. 479, op. 1, spr. 18, 1022-1025, 1359v; s. 27, 33v-35).

Kwestia wartości włościanina jest trudna do rozstrzygnięcia. Przekazy źródłowe są w tej materii rozbieżne. W omawianym okresie w guberni podolskiej funkcjonowały dwa systemy monetarne. Zdecydowaną większość transakcji zawierano w rublach, czy to w monecie srebrnej, czy w rublach asygnacyjnych, czyli papierowych⁸. Obok nich pojawiały się również transakcje zawierane w złotych polskich. Jeden rubel był wymieniany na 7 złotych polskich, co niejednokrotnie zaznaczano w przypadku kontraktów sprzedaży. Na przykład, w umowie między Łukaszem Szelechowskim a Janem Torkanem-Popowskim o sprzedaż pola wyszczególniono kurs wymiany rubla na 7 złotych polskich. Taki kurs wymiany został więc przyjęty dla wszystkich podawanych w artykule kwot (DAViO, f. 479, op. 1, spr. 20, 1283v). Kolejną przeszkodą w ustaleniu uśrednionej wartości sprzedaży włościanina jest kwota zawieranych transakcji. Źródła podają bardzo odmienne sumy sprzedaży, szczególnie dotyczy to kwot płaconych w złotych polskich. Ponadto kwoty zmieniały się w zależności od płci, wieku i kondycji fizycznej sprzedawanej osoby.

⁸ Rubel asygnacyjny wyemitowany w drugiej połowie XVIII w. z powodu wysokich kosztów wojny z Rosją z Turcją, a co za tym idzie brakiem kruszcu. Początkowo asygnaty były wymieniane na monetę srebrną, później już tylko na monetę miedzianą, stąd też rubel asygnacyjny nazywany był miednym. Po wojnie Rosji z Francją (1812-1815) kurs wymiany asygnat w stosunku do rubla spadł w wyniku wysokiej inflacji.

W przypadku dusz męskich 6 na 10 transakcji opiewało na 50 rub., czyli na 350 zł⁹. Ze względu na przewagę w źródłach tej kwoty można przyjąć, że taka była wartość chłopów pańszczyźnianego w wieku produkcyjnym. Źródła zanotowały wyjątki od tej reguły. Dwukrotnie (1809 i 1810 r.) kwota sprzedaży wynosiła 100 rub. (700 zł). Było to w przypadku Andrieja, syna Daniła z Halczyniec, i Onufrija, syna Ilka Biedy z Niemii. W przypadku Onufrija zapisano, że zostaje sprzedany „jako dworski człowiek”. Można zatem przypuszczać, iż była to osoba przygotowana do specjalnej pracy, np. jako lokaj, co wymagało pewnych specyficznych umiejętności. Stąd też dwukrotnie wyższa kwota sprzedaży. Również za wyższą sumę zostali sprzedani Wasylko, syn Bartka, oraz Fedko, syn Justyny. Pojedyncza wartość każdego z nich wynosiła 75 rub. (525 zł). Nie bez znaczenia był fakt, że Fedko w tym czasie miał 13 lat. Możliwe, że również Wasylko był w podobnym wieku, skoro został sprzedany za tyle samo. Źródła wymieniają również transakcje zawarte w złotych polskich, w których kwoty sprzedaży wynosiły kolejno 250 zł i 200 zł, co dawało odpowiednio w przybliżeniu 36 rub. i 29 rub. Podane wartości znacznie odbiegają od wymienionych wyżej, były o prawie 1/3 niższe. Nie wiadomo jednak, z czego wynikała taka rozbieżność. Treść umów nie zawiera informacji o ewentualnych ułomnościach czy podeszłym wieku sprzedawanych osób (DAViO, f. 479, op. 1, spr. 20, 1044-1044v, 1045v-1046v; spr. 27, 45-46; spr. 28, 1402v-1403; spr. 20, 1359v-1360; spr. 27, 33-35).

Równie trudne jest określenie wartości transakcyjnej dusz żeńskich. W omawianym okresie w księgach sądowych odnajdujemy jedynie dwie umowy sprzedaży kobiet. Pierwsza z 1805 r. dotyczyła Marii, córki cegielnika Teodora z Popowiec, a druga z 1809 r. Jaryny, córki Pawła Kozaka i Handzi z Dolinian. Pierwsza transakcja opiewała na 90 zł (w przybliżeniu 13 rub.), druga zaś na 30 rub. (210 zł). Widoczna jest zatem duża rozbieżność między kwotami, co wydaje się zaskakujące zwłaszcza, że obie kobiety były niezamężne i w przypuszczalnie podobnym wieku (DAViO, f. 479, op. 1, spr. 18, 1004-1005; spr. 28, 1406). Jeszcze inaczej wartość kobiet została oszacowana w umowach między Fabianem i Ludwiką Pogórskimi oraz Bazylim Kulikowskim. Małżeństwo Pogórskich zadłużyło się u Kulikowskiego dwukrotnie na łączną sumę 530 zł. W związku z trudnościami ze spłatą na poczet długu odstąpili wierzycielowi cztery włościanki. Transakcję dokumentują dwie umowy; pierwsza na kwotę 260 zł (w przybliżeniu 38 rub.) za Paszczkiewę, córkę Macieszka, i Jewdokię, córkę Dębka; druga na kwotę 270 zł (w przybliżeniu 29 rub.) za Katerynę, córkę Jasipa, i Horpynę, córkę Wasylka. Tak więc kobiety zostały sprzedane za kwotę kolejno 130 zł i 135 zł (w przybliżeniu

⁹ Dla uproszczenia narracji zastosowano jednolity zapis walut: złoty polski będzie dalej nazywany złotym (zł), natomiast rubel (rub.) będzie stosowany bez rozróżnienia na ruble srebrne czy asygnacyjne.

18,5 rub. i 19 rub.) Wszystkie chłopki również były niezamężne i prawdopodobnie w podobnym wieku (DAViO, f. 479, op. 1, spr. 18, 1046v-1049).

Ustalenie wartości włościak komplikuje się jeszcze bardziej w przypadku rodzin. Materiał źródłowy notuje 2 transakcje sprzedaży całych rodzin. 15 stycznia 1806 r. Jan Alatyn-Popowski zdecydował się na sprzedaż dwóch spokrewnionych między sobą rodzin: pierwszą wdowca Nestora Aleksandrowicza i jego dzieci: synów Sydora i Petra oraz córki Tefimę i Fryszczynę, drugą Nestora Aleksandrowicza z żoną Oksaną i dziećmi: córką Jaryną i bezimiennym niemowlęciem. Pierwsza transakcja opiewała na sumę 46 rub. i 50 kop., druga 49 rub. 50 kop. (kolejno 325,5 zł i 346,5 zł). Trudno jest rozstrzygnąć, na jakiej podstawie dokonano szacunku wartości rodzin. Niewątpliwie jest ona niższa od wartości pojedynczej duszy męskiej. Co ciekawe, tę prawidłowość widzimy na jeszcze jednym przykładzie. Jan Halczyński, będąc winny Andrzejowi Sawickiemu 333 zł (w przybliżeniu 47,5 rub.), odstąpił mu Serena Dołbana z żoną, dwiema córkami Ewą i Nastią oraz ich krewną Marią. Nie była to zatem bezpośrednia sprzedaż, ale spłata długu, a mimo to wartość została oszacowana podobnie. Natomiast w przywołanym wcześniej przykładzie zwrotu prawie dwukrotnie wyższego zadłużenia przez Fabiana i Ludwikę Pogórskich przekazane zostały tylko cztery kobiety (DAViO, f. 479, op. 1, spr. 18, 1022-1025, 1044v-1049).

Na podstawie przytoczonego materiału można stwierdzić, że nie istniała jedna, ustalona wartość rynkowa dusz rewizyjnych. Jednak na potrzeby niniejszego artykułu możemy przyjąć, że średnia cena za duszę męską wynosiła 50 rub. (350 zł), natomiast za duszę żeńską 30 rub. (210 zł). O ile w przypadku dusz męskich widoczna jest pewna powtarzalność, o tyle w przypadku dusz żeńskich nie można tego stwierdzić. W transakcjach sprzedaży kobiet można dostrzec dużą rozbieżność. Jak wskazuje materiał źródłowy, dużo częściej przedmiotem handlu byli mężczyźni. Możliwe, że właśnie częstotliwość transakcji wpłynęła na ustabilizowanie kwot. Niewątpliwie na wartość sprzedaży miała wpływ kondycja fizyczna, wiek czy wreszcie kwalifikacje sprzedawanego. Zaskakujący jest natomiast fakt, że w przypadku sprzedaży pojedynczych poddanych ich wartość była wyższa niż w przypadku rodzin. Wspomniany już 13-letni Fedek został zbyty prawie za dwukrotnie wyższą kwotę niż wdowiec Nestor z czworgiem dzieci. Tymczasem wydawać by się mogło, iż wartość transakcji powinna być sumą jednostkowych stawek za każdą osobę. Zróznicowanie wartości widoczne jest również w omawianych umowach spłaty zadłużenia przez małżeństwo Pogórskich i Halczyńskiego. Ten drugi mimo mniejszego długu (333 zł, czyli około 38 rub.) odstąpił całą rodzinę, czyli jedną duszę męską i cztery dusze żeńskie, kiedy Pogórscy dług wysokości 530 zł (w przybliżeniu 76 rub.) spłacili, oddając cztery kobiety. Nasuwa się zatem wniosek, że wartość sprzedawanych osób zależała od doraźnych potrzeb finansowych sprzedających.

Możliwe jest jedynie częściowe porównanie powyższych cen z poddanych w innych częściach państwa rosyjskiego. Dysponujemy ogłoszeniami o sprzedaży „ludzi dworskich” z „Wiadomości Moskiewskich” z 1800 r. Nie można precyzyjnie określić, z jakiego miejsca pochodzili, ale z dużym prawdopodobieństwem da się przyjąć, że dotyczyły guberni moskiewskiej. 7 czerwca 1800 r. ukazało się ogłoszenie, w którym zawiadamiano o sprzedaży 22-letniego szewca i jego żony za 500 rub. oraz innego 20-letniego „człowieka dworskiego” z żoną za 400 rub. Notatka z 11 czerwca 1800 r. informowała z kolei o sprzedaży 45-letniego stróża z żoną za 135 rub. Można zatem stwierdzić, iż podawane kwoty sprzedaży były wyższe niż w prowincjonalnym Mohylowie. Nie jest to zaskakujące. Moskwa była drugim obok Petersburga najważniejszym miastem w Rosji (Moskovskiye Vedomosti, nr 54, 7.06.1800, s. 1282; nr 55, 11.06.1800, s. 1303).

W kontekście kwot sprzedaży dusz rewizyjnych należy zadać również pytanie, jak duża była to wartość. 1 października 1806 r. Jan Torkan-Popowski zakupił od Łukasza Szelechowskiego sznur pola, czyli ok. 2 tys. m² (0,2 ha), w Popowcach za sumę 50 rub. (350 zł)¹⁰. 14 maja 1808 r. rodzeństwo Felix i Balbina Lanckorońscy sprzedali Franciszkowi Janowi Jankowskiemu „plac pusty w mieście Barze pod zamkiem na końcu wału” za 100 zł (w przybliżeniu 14 rub.). Kontrakt nie informuje, jaką powierzchnię miała nabyta przez F. J. Jankowskiego parcela, jednak z racji położenia na wale prawdopodobnie nie była duża. Widać zatem, że wartość dusz rewizyjnych nie należała do wielkich. Za jednostkową cenę duszy męskiej można było nabyć ok. 0,2 ha gruntu, a za 1/3 tej kwoty niewielką parcelę w prowincjonalnym miasteczku Barze i to w dość niedogodnym miejscu. Podobnie wypada porównanie wartości chłopów z wynagrodzeniem za pracę. Karol Belina Brzozowski w pamiętniku z początku XIX w. wspominał, że za wykonanie dachu na stodole zapłacił cieśli 15 rub. (105 zł), a czterem jego czeladnikom po 10 rub. (70 zł). Był to wynagrodzenie za skończoną pracę; nie wiadomo, ile czasu ona zajęła, przypuszczalnie kilka dni. Zatem wartość duszy męskiej była w przybliżeniu równoważna trzykrotności wynagrodzenia wykwalifikowanego rzemieślnika, natomiast duszy żeńskiej w przybliżeniu jego dwukrotność. Ciekawe może być również porównanie wartości chłopów z cenami zbóż. W latach 1801-1810 ceny owsa kształtowały się w guberni podolskiej na poziomie 30 kopiejek za pud (tj. 16,38 kg). To oznacza, że za wartość duszy męskiej można było nabyć 167 pudów (w przybliżeniu 2730 kg), a za wartość duszy żeńskiej 66,8 puda owsa (w przybliżeniu 1092 kg) (DAViO, f. 479, o. 1, s. 20, 1283-1284; s. 22, 1178v-1180; Mironov 1985, 69; Brzozowski 2005, 74).

Najczęściej źródła nie informują wprost o motywacjach zbywającego. Można jedynie przypuszczać, że miało to związek z problemami finansowymi, nagłą

¹⁰ Za podstawę obliczeń posłużył łan frankoński, dla którego przyjęto powierzchnię 25 ha. Łan frankoński dzielił się w przybliżeniu na 129 sznurów, tj. w przybliżeniu 0,2 ha.

potrzebą dysponowania „gotowizną”. Przykładowo Samuel Torkan-Popowski, właściciel części Popowiec, zdecydował się na sprzedaż chłopca Fedka Antonika „na opłacenie innych swoich dusz do Skarbu Monarszego”. Nieco więcej o przyczynach sprzedaży wiadomo w przypadku odstąpienia poddanych na poczet spłaty długów. Taką motywację mieli wspominani już Fabian i Ludwika Pogórcy oraz Jan Halczyński. Czytelne zamiary wyrazili również Franciszek Pogórski i Marian Gawłowski, którzy w związku zamążpójściem poddanej zawarli kontakt polegający na wymianie (DAViO, f. 479, op. 1, spr. 18, 1044v-1045v, 1046v-1048v; spr. 18, 1074-1075; spr. 20, 1350v).

Analiza materiał źródłowego ujawniła więc istnienie zjawiska sprzedaży chłopów pańszczyźnianych w XIX w. na ziemiach zaboru rosyjskiego. W pierwszej dekadzie XIX stulecia księgi sądowe jednego powiatu (mohylowskiego) odnotowały 24 takie transakcje. Najczęściej zawierano kontrakty na sprzedaż pojedynczych dusz męskich. Rzadziej spotykana jest sprzedaż kobiet lub całych rodzin. Na podstawie materiału źródłowego można stwierdzić, że nie istniała określona stała wartość rynkowa poddanych, a jej wysokość warunkowały potrzeby finansowe „właścicieli”. Mimo to da się dostrzec pewną powtarzalność kwot zbywania dusz męskich (50 rub./350 zł) i żeńskich (30 rub./210 zł), które można przyjąć za wartości średnie. Na podstawie kwerendy źródłowej trudno natomiast stwierdzić, czy była to praktyka powszechna i czy podlegała ona jakiejś dynamice zmian.

Na koniec warto zadać pytanie o losy opisywanych tutaj sprzedawanych chłopów. Same transakcje właściwie takich informacji nie dostarczają. Poddani byli osobami anonimowymi; bardzo mało wiadomo na temat przebiegu ich życia. Prawdopodobnie transakcja handlowa była jednym z nielicznych śladów pozostawionych przez nich w źródłach.

Aneks

1809 V 2, Mohylów

Kontrakt sprzedaży poddanego Fedka z wsi Hałuzińce Hołukowa przez Antoniego Konferowicza mieszczaninowi mohylowskiemu Szymonowi Beyzad¹¹.

Or. Nie znany

Kop. DAViO, f. 479, op. 1, spr. 27, k. 33v-35 – oblata 1809 V 3.

Między urodzonym Antonim Konferowiczem części swojej we wsi Hałuzińcach Hołukowa zwanej dziedzicem z jednej a urodzonym Szymonem Beyzadą mieszkańcem mohylowskim z drugiej strony stanął pewny i w niczym naruszyć się niemogący wieczystej sprzedaży w niżej opisanej treści kontrakt, iż urodzony Antoni Konferowicz, mając poddanego swojego własnego, pracowitego Fedka lat trzynaście mającego, którego umyśliwszy lepszosc sprzedania, jakoż urodzonemu Szymonowi Bayzadzie tegoż nieraz wzmiankowanego

¹¹ Edycja opracowana na podstawie: Ihnatowicz 1962.

poddanego swego pracowitego Fedka, pracowitej Justyny córki Jwana Susidki syna, za rubli asygnacyjnych siedemdziesiąt pięć na wieczne czasy sprzedaje i rezygnuje. Wolen będzie tenże jurysdator¹², jako swoim własnym, jak chce rządzić i dysponować, i ku najlepszemu swojemu pożytkowi obrócić, do którego ani ja, ani sukcesorowie moi żadnego prawa upomnieć się nie będą mieli. Owszem, zaręczając jurysdatora mego do wszelkich impetycji¹³ prawnych i nieprawnych o tegoż poddanego wyniknąć mogących, zastępować i bronić obowiązuję się. W przypadku zaś, gdyby tenże Fedko miał do mnie ująć lub do kogo innego// a ja onym wiedział, tedy ja onego powinienem jurysdatorowi swemu zaraz przystawić. Sumę szacunkową za tegoż poddanego całkowitą od urodzonego Szymona Beyzady rubli asygnacyjnych siedemdziesiąt pięć odbieram i onego z teje niniejszym kontraktem kwituję. Poduszne¹⁴ za tegoż poddanego Fedka do skarbu monarszego opłacać się powinna do czasu rewizji skazek¹⁵ tenże urodzony Konferowicz bierze na siebie obowiązek, a po rewizji urodzony Szymon Beyzada w swoje skazki zapisze i opłacać za niego poduszne winien będzie. Który ten kontrakt rezygnacyjny za donację¹⁶ i kwit *de pretio*¹⁷ rozumieć się ma i powinien będzie. Co strony obydwie we wszystkich opisach i szczegółach ziścić i dotrzymać pod karami prawem zastrzeżonymi nawzajem sobie przyrzekają i na to się przy uproszonych przyjaciółach rękoma własnymi podpisują.

Bibliografia

Źródła

- Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti (DAViO) [Державний архів Вінницької області], f. 479, o. 1, s. 12, 18, 20, 27, 28.
- Moskovskiyе Vedomosti [Московские Ведомости], nr 54, 7.06.1800, s. 1282; nr 55, 11.06.1800, s. 1303.
- Franaszek, P. (red.) (2005), O nowoczesnym zarządzaniu majątkiem – rady dla potomstwa Karola Belina Brzozowskiego. Źródła do dziejów ziemiaństwa na Kresach w XIX wieku. Kraków.

Opracowania

- BARDACH, J. (1981), Historia państwa i prawa. T. III: Od rozbiorów do uwłaszczenia. Warszawa.
- BAZYŁOW, L. (1973), Społeczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX wieku. Wrocław etc.
- BEAUVOIS, D. (2005), Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914. Lublin.
- CHWALBA, A. | HARPUŁA, W. (2022), Cham i pan. A nam prostym zewsząd nędza? Kraków.
- DERESIEWICZ, J. (1953), Kilka uwag o poddaństwie w związku z transakcjami sprzedaży chłopów. W: Kwartalnik Historyczny. LX, 81-100.
- DERESIEWICZ, J. (1958), Handel chłopami w dawnej Rzeczypospolitej. Poznań.

¹² jurysdator – nabywca

¹³ impetencja – tu: roszczenie

¹⁴ poduszne – podatek osobisty

¹⁵ skazka – spis podanych o charakterze podatkowym

¹⁶ donacja – darowizna

¹⁷ kwit *de pretio* – skwitowanie odebrania pieniędzy

- DERESIEWICZ, J. (1959), *Transakcje chłopami w Rzeczypospolitej szlacheckiej (w. XVI-XVIII)*. Warszawa.
- IHNATOWICZ, I. (1962), *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku*. W: *Studia Źródłoznawcze*. 7, 99-124.
- KIERŻENCEW, B. (2021), *Zniewolona Rosja. Historia poddaństwa*. Poznań.
- KUTRZEBA, S. (1920), *Historia ustroju Polski w zarysie*. T. 3: *Po rozbiorach*. Cz. 1. Lwów.
- LEŚNIEWICZ, A. (2020), *Ludowa historia Polski. Historia wyzysku i oporu*. Warszawa.
- MAGOCSI, P. R. (2017), *Historia Ukrainy. Ziemia i ludzie*. Kraków.
- MIRONOV, B. H. (1985), *Хлебные цены в России за два столетия (XVIII-XIX вв.)*. Ленинград. [Миронов, Б. Н. (1985), *Хлебные цены в России за два столетия (XVIII-XIX вв.)*. Ленинград.]
- RUTKOWSKI, J. (1921), *Poddaństwo włościan XVIII wieku w Polsce i niektórych innych krajach Europy*. Poznań.
- RUTKOWSKI, J. (1946), *Historia gospodarcza Polski. Czasy przedrozbiorowe*. I. Poznań.
- RYCHLIKOWA, I. (1988), *Deklasacja szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim. Spór o „Pułapkę na szlachtę” Daniela Beauvois*. W: *Przegląd Historyczny*. 79 (1), 121-147.
- ZDRADA, J. (2020), *Historia Polski 1795-1914*. Warszawa.

DOI: 10.31648/pw.10176

ELŻBIETA KLIMUS

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5961-2050>

University of Warmia and Mazury

BUNT MŁODYCH W XIX-WIECZNYM WILNIE. FRAGMENT Z DZIEJÓW TOWARZYSTWA FILOMATÓW

Teenage rebellion in the 19th century in Vilnius. A fragment of the history of the Philomath society

ABSTRACT: Teenage rebellion is a part of social development in adolescents in order for them to develop an identity independent from their parents or guardians. Moreover, teens shape identity through revolt. This phenomenon affected also members of the Philomath Society, which was formed in 1817 at the Imperial University of Vilnius. Philomaths rebelled against the old generation, upbringing methods, weakness in the Society, idleness of youth. They were not indifferent to the political situation, so that they mutinied against the Russian Empire. The Philomath Society's rebellion manifested in rule of the secrecy, pedagogic activity (formation of the youth associations, work as teachers), prosocial activity, language and tradition preserving. Teenage rebellion of Philomaths aimed at changing the reality, which was unacceptable.

KEYWORDS: teenage rebellion, Philomath Society, Imperial University of Vilnius, 19th century, generational conflict

Fazą rozwoju człowieka, w której w sposób naturalny dochodzi do odrzucania wszystkiego, co proponują starsze pokolenia, znanego pod hasłem negatywizmu, jest faza dorastania. Bardzo często szukając koncepcji siebie i swojego życia, nastolatki wyrażają swój bunt wobec obowiązujących w społeczeństwie zasad, przyjętych zachowań czy propagowanych poglądów.

Bunt młodzieńczy pojawia się prawie zawsze – jest on efektem „osiągnięcia przez grupę świadomości dotyczącej poczucia wspólnoty interesów, własnej wartości i własnych praw”, a w kontekście ontologicznym bunt wiąże się z procesem formowania się tożsamości jednostki, która to tożsamość wyróżnia jednostkę na tle grupy (Oleszkowicz | Bąk 1997, 99).

Bunt młodzieńczy służy uzyskiwaniu przez młodych ludzi poczucia autonomii, odmienności i niezależności od osób bliskich – rodziców czy opiekunów, nauczycieli, autorytetów, od tych, z którymi do tej pory się identyfikowali. To właśnie wymienione grupy stają się bezpośrednim przedmiotem buntu, ponieważ postrzegane są przez pryzmat nakazowo-zakazowego stosunku do dorastającego.

Bunt na tym poziomie ma charakter sytuacyjny i reaktywny – występuje w odpowiedzi na spostrzegane konkretne ograniczenia, a związane z nim silne emocje negatywne podlegają charakterystycznej dla tego okresu labilności emocjonalnej (Lepper 2018, 113).

Drugi poziom buntu dotyczy obawy o utratę poczucia tożsamości, która może nastąpić w wyniku wpływów różnych środowisk, np. rodziny, rówieśników, szkoły, Kościoła itp. W związku z tym, że dorastający nie jest w stanie wyselekcjonować oddziaływań, czuje się zagubiony, dlatego próbuje bronić się przed zewnętrzną presją, uświadamiając otoczeniu, kim nie jest lub kim nie chce być. Kolejny poziom buntu wynika z rozbieżności pomiędzy idealistycznymi wyobrażeniami młodzieży a zastaną rzeczywistością (ibidem, 114). Czwarty poziom buntu dotyczy osób, które przyjęły tożsamość negatywną w odpowiedzi na kryzys tożsamościowy. Postawa taka polega na przeciwstawieniu się wzorcom i wartościom, w jakich jednostka została wychowana.

Mechanizm buntu jest niezbędny, by oderwać się od dotychczasowych wpływów środowiska zewnętrznego i zacząć kształtować własną odrębność. Wybór tożsamości – to zarówno rozwojowa konieczność stałego redefiniowania statusu tożsamości (Marcia 2002, 7 i n.), rozwojowa możliwość ucieczki od środowiskowej determinacji (Bourdieu | Passeron, 2006), jak i rozwojowa potrzeba działania autonomicznego i podmiotowego niezależnego od warunków środowiska (Ryan | Deci 1995, 185 i n.; Wróblewska 2011, 177).

Rozterki związane z młodzieńczym buntem nie były obce członkom Towarzystwa Filomatów, powołanego do życia 13 października 1817 r. przez sześciu studentów Uniwersytetu Wileńskiego: Józefa Jeżowskiego, Adama Mickiewicza, Onufrego Pietraszkiewicza, Erazma Poluszyńskiego, Brunona Sucheckiego oraz Tomasza Zana. Autorami pierwszych ustaw związku byli Mickiewicz i Zan, natomiast na jego czele stanął Jeżowski, obejmując funkcję prezydenta towarzystwa. Nazwa grupy zaczerpnięta z języka greckiego (*philomathès* – przyjaciel nauki) miała nawiązywać do naukowego charakteru związku (Kamiński 1963, 289 i n.). Ustawy Towarzystwa Filomatów przyjęte podczas pierwszego posiedzenia określały jego cel w słowach: „I. Ćwiczenia naukowe, mianowicie sztuka pisania, udzielanie wzajemnej w naukach pomocy są celem Towarzystwa Filomatycznego” (Szpotański | Pietraszkiewiczówna 1920, 3). Filomaci chcieli rozwijać umiejętności tworzenia tekstów naukowych i literackich, dlatego sporządzali referaty, recenzje, tłumaczenia dzieł obcych oraz utwory literackie. Wzajemne wsparcie nie odnosiło się wyłącznie do pomocy w nauce, ale obejmowało również kwestie materialne. Silnym spoiwem związku, a także głównym motywem jego powstania była braterska przyjaźń.

Poza działalnością naukową filomaci wykorzystywali niespożyte pokłady energii na wytyczanie nowych kierunków działalności związku, redagowanie kolejnych wersji ustaw (łącznie wypracowali trzy wersje ustaw dla Towarzystwa

Filomatów) oraz tworzenie związków zależnych¹, złożonych z młodzieży szkolnej i uniwersyteckiej. Wywierając wpływ na młodych, podejmowali próby wdrażania programu wychowawczego własnego autorstwa. Co więcej, tworzyli projekty o znamionach działań obywatelskich².

Pierwotny cel Towarzystwa Filomatów, jakimi były przyjaźń i samokształcenie, dynamicznie ewoluował, co doprowadziło do transformacji ideowo-organizacyjnej związku. Filomaci snuli ambitne plany edukowania społeczeństwa, walki z obskurantyzmem oraz podnoszenia poziomu oświaty. W ciągu sześciu lat funkcjonowania towarzystwo zgromadziło 19 działaczy będących na etapie wczesnej dorosłości (15-30 lat), a tym samym na przełomowym etapie kształtowania własnej tożsamości. Śledztwo w sprawie tajnych związków młodzieżowych w Wileńskim Okręgu Naukowym prowadzone przez Mikołaja Nowosilcowa³ w latach 1823-1824 położyło kres rozwiniętej aktywności związkowej młodzieży studenckiej. Na mocy wyroku czołowych filomatów zesłano do odległych guberni rosyjskich, a młodzież akademicka została ograniczona w swych swobodach.

Członków Towarzystwa Filomatów można uznać za grupę zbuntowanej młodzieży. Manifestem literackim ich sprzeciwu wobec świata stała się *Oda do młodości* autorstwa Adama Mickiewicza. Do czynników powodujących filomacki bunt bez wątpienia można zaliczyć nastoletni wiek związkowców, jak też idee upowszechniane przez twórców okresu *Sturm und Drang*, które docierały do filomatów na kartach czytanych przez nich dzieł Johanna Wolfganga von Goethego oraz Friedricha Schillera. Nie bez wpływu na ich postawy pozostała zmiana środowiska wymuszona wyjazdem na studia. Przyszli członkowie Zgromadzenia Filomatów musieli opuścić rodzinne strony i odnaleźć się w wileńskim środowisku akademickim. Wilno jako ówczesne centrum życia społeczno-kulturalnego Ziem Zabrzanych odcisnęło swe piętno na sposobie postrzegania świata przez młodzież przybywającą na studia. Różnorodność miejsc i zróżnicowanie społeczne, jakiego doświadczyli, przyczyniło się do poszerzenia horyzontów myślowych, a nowe autorytety spowodowały wzrost krytycyzmu wobec tego, co znane z domu rodzinnego.

¹ Związki zależne – związki młodzieżowe zakładane przez członków Zgromadzenia Filomatów w latach 1819-1823. Należały do nich: Klub Przyjaciół (później Towarzystwo Filadelfistów), Zgromadzenie Przyjaciół Pozytecznej Zabawy, Zgromadzenie Filaretów, Związek Naturalistów Krajowych, Związek Aplikantów, Koło poetów „Kastala”. Każdy związek zależny posiadał ustawy lub zasady regulujące jego działalność. Do głównych zadań związków należało samokształcenie, realizacja programu wychowawczego promowanego przez Zgromadzenie Filomatów oraz realizacja projektów, jak np. gromadzenie informacji statystycznych dot. Ziem Zabrzanych. Więcej na ten temat zob. Kamiński 1963, 424 i n.

² Szerzej na ten temat zob. Klimus 2017, 17 i n.

³ Mikołaj Nowosilcow (1761-1838) – jeden z najbliższych współpracowników cara Aleksandra I, wprowadzony na salony przez ks. A. J. Czartoryskiego, w latach 1815-1830 komisarz carski przy Radzie Stanu Królestwa Polskiego, od 1824 r. kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego. Doprowadził do wykrycia rzekomego spisku antyrządowego filomatów i filaretów.

Znając podłoże buntu filomackiego, warto zadać sobie pytanie, przeciwko komu lub czemu buntowali się filomaci oraz jakie były przejawy ich buntu?

Szukając odpowiedzi na powyższe pytanie, należy w pierwszej kolejności przeanalizować relacje filomatów z ich najbliższym otoczeniem, a mianowicie z pokoleniem ojców. Badacze dziejów towarzystwa wielokrotnie zwracali uwagę na tzw. konflikt „starzy – młodzi”, którego genezy doszukiwano się już w epoce oświecenia. Wtedy też pojawił się zauważalny rozdźwięk międzypokoleniowy, intensyfikujący się na początku XIX w. Można zaryzykować stwierdzenie, że sam konflikt pokoleń był obecny zawsze, jednak nie uchwycono jego przejawów. Psychologiczne podłoże konfliktu „starzy – młodzi” w kontekście pokolenia filomatów wyjaśnił K. Wyka. Według niego dzieci w pierwszych latach swego życia idealizują rodziców, co buduje ich autorytet rodzicielski oraz zapewnia szacunek podopiecznych. W wyniku rozwoju i dojrzwania dochodzi do obiektywizacji rzeczywistości. Młody człowiek zaczyna obiektywnie patrzeć na świat, a także na rodziców, co wiąże się z dostrzeżeniem ich wad, a w konsekwencji prowadzi do upadku wyidealizowanego wizerunku. Dziecko doświadcza rozgoryczenia powodującego bunt i wyolbrzymianie różnic pokoleniowych (Wyka 1989, 78). Ze względu na fakt, że młodzieniec nie zdaje sobie sprawy z idealizowania rodzica, jest przekonany, że zmienił się on bardziej negatywnie, niż dotychczas sądził. Ponadto u filomatów pojawił się bunt wobec wychowania patriarchalnego, obowiązujących reguł życia społecznego i instytucji, a w ostateczności sprzeciw wobec „starego świata”, „obszaru gnuśności”, który młodzi czuli się w obowiązku zmieniać (Witkowska 1962, 68).

Dezaprobatą wobec postaw dorosłych uwidacznia się w przemówieniu prezydenta Towarzystwa Filomatów Józefa Jeżowskiego wygłoszonym na posiedzeniu związku 16 kwietnia 1818 r. Lider filomatów skrytykował stosowany przez pokolenie ojców system wychowania, kończąc słowami: „Banda dojrzałych ludzi, których włos siwy dojrzałe występki pełnić upoważnia” (Szpotański | Pietraszkiewiczówna 1920, 26 i n.). Filomaci zarzucali jednocześnie pokoleniu „starych” błędy w postępowaniu z dziećmi, które utrwalają w nich niepożądane postawy:

Dreńczono nas w wieku bezwładnym, [...] a ukształciwszy na dziwną formę, zostawać przy niej pozwalają i każą. [...] Chęć dziecinna posiadania wszystkiego, co ludzie oczy, uległością dozorczą i pochwałami wzmocniona, zamienia się w samolubstwo i nie jest wadą; owszem młodzieniec nadęty, przyznający sobie wszystkie przymioty i nawet cudze dobro pozyskuje szacunek jako ukazujący nad wiek swój powagę i godność. Tym sposobem nieufność, zazdrość wzrostu nabywa i pożera to święte ogniwo, które serca czule, szczere, nieinteresowne łączyć powinno, a do którego wiosnę ludzkiego życia natura przeznaczyła (Szpotański | Pietraszkiewiczówna 1920, 25).

Młodzież filomacka dostrzegła zagrożenie wynikające ze stosowanego modelu wychowania, gdyż nie pomagał on korygować nieprawidłowych zachowań nabytych w dzieciństwie. Co więcej, promował pewne negatywne cechy, jak np. pychę, którą wg filomatów powszechnie mylono z honorem. W efekcie owo nieodpowiedzialne postępowanie dorosłych mogło doprowadzić do utrwalenia nieufności, egoizmu, zazdrości i innych cechy uniemożliwiających tworzenie bezinteresownych więzi, na których należy budować podstawy solidaryzmu społecznego. Filomaci uważali go za warunek współpracy wszystkich grup społecznych.

Bunt wobec „starych” odnosił się także do grona profesorów Uniwersytetu Wileńskiego. Filomaci cenili wykładowców o szerokich horyzontach intelektualnych, gwarantujących im swobodę myśli. Do tego grona zaliczali m.in. Joachima Lelewela⁴, Leona Borowskiego⁵, Gotfryda Ernesta Groddecka⁶. Przeciwnie emocje budzili profesorowie werbalnie wyrażający swe uprzedzenia, krytykujący inicjatywy młodzieżowe czy prezentujący – w mniemaniu filomatów – skostniały sposób myślenia. W tej grupie znaleźli się m.in. Jan Znosko⁷, Zachariasz Niemczewski⁸, Stanisław Jundziłł⁹, Tomasz Życki¹⁰. Młodzieńcy wstępując na Uniwersytet Wileński, byli zmęczeni światem konserwatywnego myślenia poznanego w szkole. Nie dziwi więc fakt, że szukali towarzystwa osób otwartych, inteligentnych, inspirujących ich do poszukiwania wiedzy i samodzielnego weryfikowania prawdy, a stawiali opór wszelkim próbom narzucania im gotowych rozwiązań (Kula 1988, 233-234).

Filomaci wyrażali przekonanie, że aktywna i świadoma swej roli społecznej młodzież spotyka się z niechęcią ze strony wychowawców i nauczycieli. Próbowali nawet odkryć przyczynę tego stanu rzeczy. Według prezydenta filomatów wynikało to z tego, że

oni także w młodości nie chcieli spojrzeć za siebie, potrząsnąć z surowością przeszłe sprawy swoje, a tem samem ustalić życie młode dla poznawania i unikania wad w dojrzałem. Stąd, chociażby w postępkach młodych ludzi dostrzegali różność i szkody, przypominając sobie, że ich czyny podobne były, spokojni są zupełnie i obce tudzież dobrowolne winy przypisują wiekowi. Jeżeli zaś ujrzą młodego, którego myśli i sprawy jakaś wyższość odznacza, nie mogą dać wiary, iżby to był owoc prawy, i podejrzliwi raczej się do szkodzenia mu, niżeli wspierania go skłaniają (Szpotański | Pietraszkiewiczówna 1920, 198).

⁴ Joachim Lelewel (1786-1861) – w latach 1815-1818 oraz 1821-1824 wykładał historię na Uniwersytecie Wileńskim, utrzymywał bliskie relacje z filomatami, m.in. z Adamem Mickiewiczem.

⁵ Leon Borowski (1784-1846) – w latach 1815-1832 wykładowca wymowy i poezji na Uniwersytecie Wileńskim.

⁶ Gotfryd Ernest Groddeck (1762-1825) – od 1804 r. wykładowca języków i literatury klasycznej na Uniwersytecie Wileńskim, prefekt biblioteki uniwersyteckiej.

⁷ Jan Znosko (1772-1833) – profesor ekonomii politycznej na Uniwersytecie Wileńskim.

⁸ Zachariasz Niemczewski (1766-1820) – profesor matematyki na Uniwersytecie Wileńskim.

⁹ Stanisław Jundziłł (1761-1847) – profesor historii naturalnej na Uniwersytecie Wileńskim.

¹⁰ Tomasz Życki (1783-1840) – profesor arytmetyki na Uniwersytecie Wileńskim.

Charakterystyczne dla młodych przekonanie o słuszności własnej racji nie przystąpiło filomatom zagrożenia, jakie niesie za sobą wiek dojrzały. Sam Jeżowski przestrzegł kolegów, aby oni sami nie stali się godnymi politowania zatwardziałyymi w swych sądach dorosłymi, którzy będą skłonni bardziej szkodzić młodym niż ich wspierać. W przemówieniu z marca 1819 r. stwierdził:

My poglądając na przywary dozorców i nauczycieli naszych i widząc szkodliwe skutki, gdy słuszne mamy prawo do otwartego wyznawania, że ich naśladować nie możemy, jednak nie wyznajemy, można by rzec, iż litujemy się niejako nad nimi i im przebaczymy (Szpotański | Pietraszkiewiczówna 1920, 198).

Bunt filomacki nie ograniczał się wyłącznie do starszego pokolenia. Sprzeciw budziła także postawa studentów, dla których nauka nie stanowiła priorytetu. Próżni utracjusze – jak określali ich filomaci – nie stronili od zabaw, uwodzenia panien czy gier hazardowych, zawzięcie krytykowanych przez miłośników nauki. Filomaci przestrzegali członków związków zależnych przed znajomością ze studentami odrzucającymi normy współżycia społecznego (Momidłowski 1886, 25-26). Swą dobitną krytykę pasywizmu wyraził Onufry Pietraszkiewicz w przemówieniu z 14 września 1818 r.:

Ten chyba zmarszczonego nie wypogodzi czoła, kto się nie umie wznieść nad sferę ospałego próżniactwa i albo niezdolny, albo postępując ubitą ścieżką złych przykładów, nie śmie się odważyć na pracę, aby na przykrą i ciernistą nie trafił drogę, a mało dbając na sławę narodu i własną, beczynne, albo co gorsza, podobny do zgubnego szkopułu, o które się żeglowne rozbijają statki, osobistości i interesowi poświęca życie (Szpotański | Pietraszkiewiczówna 1920, 183).

Sprzeciw filomatów skierowany był również wobec mentalności społecznej. Krytyce poddawano wady narodowe, które wywoływały niezwykle silne emocje. Za jedną z najbardziej szkodliwych przywar filomaci uznali egoizm uniemożliwiający budowanie solidaryzmu i wspólnoty narodowej. Wyzbycie się egoizmu miało stanowić warunek konieczny do odbudowania w przyszłości państwowości polskiej. Filomaci byli ludźmi czynu i pracy, dlatego piętnowali lenistwo i próżniactwo, zwłaszcza wśród młodzieży. Chcąc zapobiegać upowszechnianiu się owych wad, podejmowali działania wychowawcze na gruncie związków zależnych, gdzie promowali pożyteczne spędzanie wolnego czasu poświęconego tworzeniu poezji, tłumaczeniu tekstów czy rozwijaniu talentów muzycznych. Filomacka krytyka bierności społecznej wynikała z wiary w to, że zdobycie wiedzy oraz wybór odpowiedniego zawodu prowadzą do przejęcia odpowiedzialności za kraj, a co za tym idzie, umożliwią pracę dla jego dobra. Wykształcone w ten sposób poczucie obowiązku doprowadziłyby do wytworzenia poczucia jedności narodowej. Dodatkowo działacze wileńscy krytykowali nierówności społeczne, ucisk chłopów, stereotypowe myślenie czy obskurantyzm.

Członkowie Towarzystwa Filomatów poprzez dezaprobatę wobec wspomnianych postaw i procesów wyrażali jednocześnie swój bunt wobec sytuacji politycznej, w jakiej znalazła się ich ojczyzna. Dla filomatów pojęcie narodu i ojczyzny było tożsame – Onufry Pietraszkiewicz stwierdził – „Naród żaden nie może upaść, póki obywatele czują stratę ojczyzny. Kto mówi, że tam jest ojczyzna, gdzie nam dobrze, albo siebie nie rozumie, albo trzyma się maksymy Cyganów i Żydów” (Pietraszkiewiczówna 1934, 371). Niemniej tęsknili oni za wolną Rzeczpospolitą w dawnych granicach. Jak słusznie zauważył R. Jurkowski, „samo wspomnienie dawnego państwa, którego już nie ma na mapie wystarcza, aby gdzieś w sercu hodować w sobie wrogość do Rosji” (Jurkowski 2020, 95).

Filomaci w swej korespondencji nie krytykowali Imperium Rosyjskiego wprost z oczywistych względów, jednak niejednokrotnie można odnaleźć negatywne komentarze świadczące o ich zrozumiałej niechęci do carskiej Rosji. Filomata Kazimierz Piasecki skrytykował napływających do Wilna urzędników rosyjskich, którzy „najczęściej są obcymi jak krajowi, którym rządzą, tak i obowiązkom, które wykonywają. [...] Bez charakteru, bez oświecenia, jedynie z wysługi pyszni, cel swego urzędowania na spanoszeniu się zakładają” (Pietraszkiewiczówna 1934, 298). Z kolei Franciszek Malewski w 1819 r. był świadkiem wizyty cara Aleksandra I w Wilnie. W liście do Adama Mickiewicza opisując splendor, jaki towarzyszył temu wydarzeniu, stwierdził „wszakże lampy tylko gorzały, a światłu sztucznemu nie odpowiadało to światło serca i myśli, jak mówią ci, którym się dostało pamiętać wprowadzenie Konstytucji 3 Maja” (Czubek 1913 | 1, 108). Filomacki gniew powodowany zniewoleniem kraju wydawał się tak oczywisty, że nie było potrzeby wyrażania go w sposób werbalny, choć niejednokrotnie wybrzmiewał między wierszami zarówno w korespondencji członków towarzystwa, jak i w ich twórczości literackiej. Warto zaznaczyć, że otwarta i agresywna krytyka skierowana pod adresem cara znalazła się w utworach niektórych filaretów, na czele z Janem Jankowskim (Borowczyk 2003, 135), który został uwieczniony w III części *Dziadów* jako twórca pieśni bluźnierczej sztychującej z Jezusa, Matki Boskiej oraz władzy carskiej.

Rozpatrując przejawy filomackiego buntu, można stwierdzić, że pierwszym i podstawowym był sam fakt powołania do życia studenckiego towarzystwa samokształceniowego. Rozpoczęcie studiów wiązało się ze zmianą najbliższego otoczenia i tworzeniem nowych relacji społecznych. Filomaci dołączyli do grona formującej się wówczas inteligencji, w związku z czym słabło ich przywiązanie do warstw społecznych, z których się wywodzili na rzecz budzącej się nowej tożsamości elity intelektualnej. Konflikt pokoleń powodował dystansowanie w relacjach ze „starymi”, wzmacniając jednocześnie więzi z „młodymi”, czyli z ludźmi o podobnych poglądach, którzy chcieli „sięgać, gdzie wzrok nie sięga”, a dodatkowo wierzyli w powodzenie swych przedsięwzięć.

Objęcie istnienia Towarzystwa Filomatów tajemnicą można uznać za kolejny przejaw buntu wobec zastanej rzeczywistości. Tajność izolowała członków związku od świata, z którego zasadami się nie zgadzali, oraz od ludzi, których postępowanie krytykowali. Jak podkreślali sami filomaci, izolacjonizm powodowany był obawami przed brakiem zrozumienia dla ich inicjatywy ze strony rówieśników. Z czasem do tych obaw dołączył strach przed konsekwencjami, jakie mogłyby dotknąć ich ze strony zwierzchników uczelni lub władz zaborczych. Niemniej jednak zbuntowanym filomatom z pewnością towarzyszyło poczucie odrębności od reszty społeczeństwa, które zamanifestowali, utajniając swe działania. O elitarności członków miały zdecydować jakość ich pracy naukowej oraz wyznawane przez nich wartości.

Bunt w przypadku filomatów nie polegał wyłącznie na kontestacji rzeczywistości, ale przejawiał się w ukierunkowanej aktywności. Związkowcy wierzyli, że przysłużą się ojczyźnie własną pracą, gdy zdobędą dobre wykształcenie, dlatego dużą wagę przywiązywali do kształtowania umiejętności w zakresie tworzenia, tłumaczenia i krytyki tekstów. Ponadto sięgali po publikacje naukowe autorów polskich i zagranicznych, które nie tylko czytali, lecz także gromadzili w bibliotece stworzonej na potrzeby wszystkich członków towarzystwa (Kamiński 1963, 404 i n.).

Wspomniana aktywność nie ograniczała się wyłącznie do wąskiego grona filomackiego. Największy potencjał związkowcy dostrzegali w młodzieży, dlatego też wśród niej prowadzili najbardziej ożywione działania, organizując wspomniane już związki zależne. Najliczniejszy z nich – Zgromadzenie Filaretów – w kwietniu 1822 r. liczył ponad 176 osób (Kamiński 1963, 450). Towarzystwa podległe stały się narzędziem do realizacji programu moralno-wychowawczego filomatów, którzy wierzyli, że wpływając na młodzież, doprowadzą w przyszłości do pozytywnych zmian w mentalności społeczeństwa. W edukowaniu młodego pokolenia upatrywali nadziei na likwidację zniechęconych wad narodowych, co w konsekwencji mogłoby przyspieszyć postęp społeczny i gospodarczy.

Filomaci w celu rozszerzania swych wpływów wychowawczych podejmowali również pracę w zawodzie nauczyciela¹¹. Ich głównym celem poza kształceniem i kształtowaniem postaw dzieci stała się reforma oświaty. Chcieli ją przeprowadzać oddolnie. Nowa myśl dydaktyczna, którą pragnęli wdrożyć, miała upowszechnić samodzielność budowania wiedzy, a także zrozumienie – a nie tylko zapamiętanie – przyswajanych treści. Nie dziwi więc fakt, iż filomackie uznanie zyskały tzw. szkoły Lancastera¹², promujące metody wzajemnego nauczania, które planowali

¹¹ Pracę w zawodzie nauczyciela, gubernera lub korepetytora spośród filomatów podjęli: Wincenty Budrewicz, Dionizy Chlewiński, Dominik Chodźko, Józef Jeżowski, Józef Kowalewski, Teodor Łoziński, Adam Mickiewicz, Zygmunt Nowicki, Onufry Pietraszkiewicz, Jan Sobolewski, Tomasz Zan.

¹² W szkołach Lancastera edukacja opierała się na metodzie wzajemnego nauczania opracowanej przez angielskich pedagogów A. Bella oraz J. Lancastera ok. 1800 r. Metoda ta została rozproszona w Europie po 1815 r. W systemie Bella-Lancastera, zwanym inaczej systemem moni-

zakładać. Ponadto działacze liczyli na to, że wyedukowana młodzież o świątłych poglądach podejmie wysiłek odbudowy niepodległości w sprzyjającym czasie.

Zbuntowani filomaci inicjowali szereg działań o charakterze obywatelskim. Jak zgodnie zauważają badacze, filomaci pozostawali pod wpływem powszechnie panującego wówczas na ziemiach litewskich programu liberalnego, którego hasła, m.in. wolność i własność osobista chłopów, przejęli, a następnie sami głosili (Kula 1998, 237; Łucki 1924, VI; Witkowska 2005, L-LI). Nie dziwi więc fakt, że tworzyli koła i związki obywatelskie, przygotowali instrukcję do zbierania wiadomości statystycznych o kraju, organizowali zbiórki, m.in. na Kopiec Kościuszki, pomnik księcia Józefa Poniatowskiego, a także na zakup 100 egzemplarzy książki Jana Chodźki¹³ *Pan Jan ze Świsłoczy. Kramarz wędrujący*, które następnie rozdano chłopom (Klimus 2017, 34 i n.). Członkom Towarzystwa Filomatów zależało na aktywizowaniu mieszkańców wsi, dbałości o język ojczysty, podtrzymywaniu tradycji narodowych, a także modernizacji różnych dziedzin gospodarki.

Filomatom jako grupie można przypisać cechy literackiego bohatera romantycznego – zbuntowanego indywidualisty, który również dostrzegał swoją odmienność utrudniającą lub wręcz uniemożliwiającą mu działalność w społeczeństwie. Wileńscy młodzieńcy, co prawda, nie byli w swej izolacji aż tak konserwatywni, gdyż realizowali swój program na gruncie społecznym, jednak najczęściej odnosili wrażenie wyobcowania, dysharmonii pomiędzy ich mikroświatem a światami, w których przyszło im żyć i pracować. Silnej samotności doświadczali zwłaszcza wtedy, gdy działali w pojedynkę, znajdowali się daleko od grupy filomackiej wśród ludzi, którzy różnili się od nich światopoglądowo. Uczucie to pogłębione było tzw. bólem świata wynikającym z myśli o jego niedoskonałości. Napotykanie przez filomatów trudności wywoływały u nich apatię, którą przewycięzać pomagała im silna filomacka przyjaźń.

Filomaci posiadali umiejętność łączenia indywidualizmu członków towarzystwa z kolektywnością całej grupy. Pomimo tego, że nie zawsze zgadzali się ze sobą w poglądach czy formach planowanych działań i różnili się pod względem charakterów, to jednak potrafili współpracować, a nawet rezygnować ze swoich koncepcji, aby wypracować jedną wspólną. Chociaż często się spierali, nie buntowali się przeciwko sobie.

Młodzieńcy, jak na niepokornych romantyków przystało, nie uniknęli idealizowania własnego przedsięwzięcia. Według Jeżowskiego Towarzystwo Filomatów było pierwszym, które podjęło się samodzielnego kształcenia serc i umysłów z własnej inicjatywy, pokonując przy tym szereg trudności, a za cel stawiając sobie pracę i cnotę. Przekonanie o słuszności działań przejawiał prezydent filomatów, który uważał, że filomacki model samokształcenia i samodoskonalenia

torialnym, najzdolniejsi uczniowie (tzw. monitorowie) nauczali pozostałych uczniów tego, co sami przyswoili od nauczyciela.

¹³ Jan Borejko Chodźko (1777-1851) – powieściopisarz, dramaturg, wolnomularz, autor utworu kierowanego do ludu pt. *Pan Jan ze Świsłoczy. Kramarz wędrujący* z 1821 r.

powinien stać się częścią oświeceniowej teorii kształcenia, a nawet, jeżeli do tego nie dojdzie, to ich przykład „zostanie na zawsze pomnikiem najpiękniejszych młodości czynów” (Szpotański | Pietraszkiewiczówna 1920, 27).

Filomacki bunt skierowany był przeciw pokoleniu ojców, rówieśnikom prezentującym inny system wartości, sytuacji politycznej, w jakiej znalazła się ojczyzna, oraz całemu porządkowi społecznemu. Zarówno powołanie do życia związku samokształceniowego, jak i zasada tajności stanowiły przejaw buntu. Należy jednak podkreślić, że kontestacja filomacka nie stanowiła celu samego w sobie, ale tworzyła podwaliny aktywnej działalności społecznej. Filomaci to zbuntowani aktywiści stworzonej przez siebie „rzeczpospolitej młodzieńczej” (ibidem, 26), której – jak mówił Jeżowski – „bytem politycznym – oświecenie, duchem wolności – zapął do nauk, cnotami publicznymi – otwartość, szczerłość przywiązania i prawdziwa przyjaźń” (ibidem).

Bibliografia

- CZUBEK, J. (red.) (1913), Korespondencja Filomatów. T. 1-2. Kraków.
- DUNAJÓWNA, M. (1933), Tomasz Zan. Lata uniwersyteckie 1815-1824. Wilno.
- JANOWSKI, L. (1923), W promieniach Wilna i Krzemieńca. Wilno.
- JURKOWSKI, R. (2020), Rosja i Rosjanie w korespondencji filomatów z lat 1817-1823. W: Szmyt, A. | Klimus, E. (red.), „Będziemy wzorem innym, sobie samym chlubą” – w 200. rocznicę powstania Towarzystwa Filomatów. Olsztyn, 92-102.
- KAMIŃSKI, A. (1963), Polskie związki młodzieży 1804-1831. Warszawa.
- KLIMUS, E. (2017), Prekursorzy haseł pozytywistycznych. Elementy pracy organicznej i pracy u podstaw w programie Towarzystwa Filomatów (1817-1823). W: Niepodległość i Pamięć. XXIV, 2 (58), 17-44.
- KULA, W. (1988), Wokół historii. Warszawa.
- LEPPER, R. (2018), Tożsamość jako zadanie – narracja emancypacyjna. W: Studia Edukacyjne. 49, 107-120.
- MARKWICZ, A. (1931), Filomaci (1816-1926). T. 1: Wilno, Wielkopolska. Grudziądz.
- MOMIDŁOWSKI, S. F. (1886), Filomaci i filareci w Wilnie. W: Rocznik Filarecki. I, 15-60.
- OLESZKOWICZ, A. (2006), Bunt młodzieńczy. Uwarunkowania, formy, skutki. Warszawa.
- OLESZKOWICZ, A. | BĄK, O. (1997), Bunt młodzieży – reakcja na kryzys społeczny czy konieczność rozwojowa. W: Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. 180. Prace Psychologiczne. 6, 99-108.
- PIETRASZKIEWICZÓWNA, S. (red.) (1934), Materiały do historii Towarzystwa Filomatów. T. 3. Kraków.
- SKOWRONEK, J. (1994), Młodzież polska i jej organizacje w ruchu narodowym 1795-1864. Warszawa.
- SZPOTAŃSKI, S. | PIETRASZKIEWICZÓWNA, S. (red.) (1920), Materiały do historii Towarzystwa Filomatów. T. 1. Kraków.
- TRETIK, J. (1917), Adam Mickiewicz w świetle nowych źródeł 1815-1821. Kraków.
- WITKOWSKA, A. (1962), Rówieśnicy Mickiewicza. Życiorys jednego pokolenia. Warszawa.
- WRÓBLEWSKA, M. (2011), Kształtowanie tożsamości w perspektywie rozwojowej i edukacyjnej. W: Pogranicze. Studia Społeczne. 27, 176-187.
- WYKA, K. (1989), Pokolenia literackie. Kraków.

DOI: 10.31648/pw.10177

AGNIESZKA ROGUSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9181-1500>

University of Siedlce

RAFAŁ ROGUSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3635-6768>

University of Siedlce

ANNA MADEJ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7779-3609>

University of Siedlce

THE EDUCATION OF POLISH CHILDREN DEPORTED TO THE USSR AND EVACUATED TO THE NEAR AND MIDDLE EAST DURING WORLD WAR II

ABSTRACT: The text describes fragmentary education gained by children deported from the territory of Poland occupied by the Soviet Union to the forced labour camps and kolkhozes. They were subsequently evacuated from the USSR to Iran and other countries controlled by Great Britain. The release of such a large group of people from Gulag camps and places of isolation was an unprecedented situation in the Soviet system, and the presence of such a large number of civilians along the regular military units being formed at the time was unexampled in history. The authors illustrate education methods and conditions of Polish youth released with their families from Gulag camps and locations of compulsory labour together under the so-called amnesty. They provide details regarding the young refugees' health issues, numerous cases of starvation to death or symptoms of post-traumatic stress (PTSD – post-traumatic stress disorder). They present the problems with the evacuation itself and confront the standards of living and expulsion from Soviet Russia with a highly positive reception of refugees on the Persian land. They indicate their further fate, including the creation of orphanages and schools, as children in the USSR were deprived of the opportunity to learn. It was important to depict extremely difficult, frequently provisional attempts at schooling Polish youngsters against the background of historic events.

KEYWORDS: education, deportation of children, II World War, refugees, USSR, Near and Middle East

Introduction

One of the elements of the Soviet state terror system was the extermination of entire nationalities and thus referred to as enemies of the people. During the aggression against Poland on 17 September 1939, the Soviets took Polish soldiers into captivity,

of whom they executed officers in the otherwise known as Katyń crimes in Russia, Ukraine and Belarus in the spring of 1940. Part of the graves of the eliminated Polish prisoners of war have not yet been found. Their families were displaced from their homes in the USSR-occupied areas to the depths of Soviet Russia, including Siberia or Kazakhstan. Among them there were youngsters, considered by the Soviets as foes. They were recurrently hurt and injured. Firstly, being victims of war, orphaned by their murdered parents, they were dying in exile due to longing and inhumane living conditions. Secondly, they became prisoners of the Soviet repression apparatus.

1. Polish children as victims of Soviet deportations

After the capture of eastern Poland by the USSR, one of the common forms of repression and elimination of groups potentially dangerous to the Soviet authority, consisted in mass deportations deep into the USSR. In 1940-1941, 4 great deportations took place. In February 1940, 139-141 thousand people were exiled, mainly military and civil settlers as well as forest servants together with their family members. In June 1940, 75-80 thousand, to a large extent Jews, fell victim to deportation. Both groups were given the status of special displaced persons and were housed in the estates under the control of NKVD in the GULAG (Main Directorate of Camps). In April 1940 their relatives were granted the status of the deported for administrative reasons (Ciesielski 2010, 254).

The number of the evacuees is estimated at 320-550 thousand. Approximately 20% of the deported youngsters died of hunger, cold and diseases, which attacked weakened and malnourished organisms (Frierson | Wileński 2011, 239).

The Polish children, exiled to the USSR, stayed with their families in labour camps, kolkhozes or forest settlements, where they were forced to work as slaves. After an agreement on the release of Polish orphans from prison, they were placed in the village of Karkin-Batash (in the Uzbek language it means Death Valley) as well as other locations.

As a result of ruthless deportations of Polish people from the Eastern Borderlands by the Soviets in the years 1940-1941, nearly 380 thousand of Polish children and youth up to 18 years of age were transported to the USSR (Żaroń 1990, 233). Based on the so called “amnesty” – the consequence of the Polish-Soviet agreement (Układ Sikorski-Majski 1990, 174), multitudes of Polish exiles, released from prisons, work camps, and kolkhozes moved to the locations where the Polish Army units were organized. Children, together with their families or by themselves gathered in Kuibyshev, Buzuluk, Tockoje, Alma Ata, Tashkent, Bukhara, Kermine, Guzar, Quarshi, Ashgabad or Shahrissabz (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan). Orphanages and schools were created as means allowed. Affairs related

to Polish schools were taken care of by the branch of The Ministry of Religious Affairs and Public Education of the Polish Government in exile (Barański 1991, 16; Protocol to the Agreement 2013, 456). Among the exiles, there were boys and girls aged 11-17 (Żaroń 1990, 233).

2. Education of Polish children deported deep into the USSR

By reason of German and Russian aggression on Poland in September 1939, the Polish system of education was destroyed. The youth under German occupation were schooled within the framework of substantially reduced teaching programs. The Soviets adopted a similar approach and introduced the elements of ideological indoctrination apart from the limited teaching programs. Polish children displaced deep into the USSR owing to deportation and located in Soviet kolkhozes, sovkhoses, small settlements, or directly in gulag camps, were deprived of the opportunity to participate in any institutional education process. Along with the creation of the Polish Armed Forces in the USSR, civilian refugees came to the military camps, including school-age youngsters and young people aged between 11 and 17, for whom the army attempted to organise education. Schools for them were established in parallel with the formation of the Polish Army structures in the USSR. Those unable to attend and endangered with functional illiteracy as well as demoralization, were reaching the Polish Army until the end of June 1939 (Żaroń 1990, 233; Lasocki, 146)¹. A certain number of the young Polish exiles took lessons in Russian schools (Bhattacharjee 2012, 55).

As the Polish Army (commonly referred to as Anders' Army) in the USSR was being formed, it was also ordered to establish special military schools for Polish male youth teaching general and military subjects (Szkoly Junaków/ Yunakov schools) which served to gather all them in all the units of the Polish Army in the USSR (Wawer 2012, 421). With the help of Polish Armed Forces in the USSR, at least 19 childcare and educational institutions for children and youngsters were maintained, including 8 orphanages, 3 schools for the youth, one universal school, 7 camps and training camps for male youth—and girls – Younger Volunteers. Approximately 4000 children in total were supervised there (Boćkowski 1995, 70).

One school for male youth was created in Tockoje, where a group of 120 boys aged 14-17, who arrived together with the Polish soldiers on September 2-9, 1941,

¹ Life in exile in the USSR, and living conditions far below human dignity and dangerous to the biological existence of man incessantly required "special" adaptation. The survival frequently depended on committing petty crimes and stealing food. The deportees coming to the Polish Army camps posed great disciplinary problems owing to such "adaptation". The command intended to maintain discipline both among soldiers and civilians punished severely those who committed offences with the sentences including capital punishment.

to the district of Chkalovo (Orenburg in western Russia upon the River Ural) embarked on their education. However, they could not be conscripted owing to their age. The Army Reserve Centre Commander – certified colonel Janusz Gaładyk, having obtained the permission of general Władysław Anders, decided to organize a special school for them – a military one for male youth. The process began on September 13, 1941, and the first lessons were conducted on September 24, 1941 (different dates are included in the documents). It was planned to provide 5 hours of general subjects and 5 hours of military-related subjects. Field classes were reduced to the minimum due to the fact that as many as 50 schoolboys did not own shoes. In compliance with the order of the Commander of the Polish Armed Forces of October 7, 1941:

The military training that the male youth underwent was to prepare the candidates to enrol for training schools for non-commissioned officers (shorter wartime programme). Those who completed the 2nd grade had sufficient instruction for training schools for non-commissioned officers (Pilsudski Institute of London, no. 10 sign. 21/6/2h/10, 15).

The school located in Tockoje, just as other schools of this type, was not equipped in textbooks. There was no library, either. It was only possible to collect a few Russian textbooks among the local people. The male youth usually did not have shoes and were dressed in rags. Additionally, most of them did not possess underwear. The health condition of schoolboys was disastrous. 10% of them were sick every single day, mainly due to stomach problems, scurvy and flu (Pilsudski Institute of London, no. 10 sign. 21/6/2h/10, 17).

Another military school for male youth was also created in the Tatishchevo garrison upon the River Volga, as part of the 5th Infantry Division (Pilsudski Institute in London, no. 10 sign. 21/6/2h/10, 11). Ethnic minorities: 10% of the Ukrainians, 5% Belarusians and 5% Jews also went there (Pilsudski Institute in London, no. 10 sign. 21/6/2h/10, 18).

Polish Armed Forces attended to the orphanages as well. In Uzbekistan, the location assigned to the Polish Social Welfare by the Soviet authorities was deadly in terms of its climate. In April, the temperature exceeded 35 degrees centigrade and the surrounding area turned into a desert without water. The orphanage consisted of Uzbek clay houses, where all the pieces of furniture were limited to the straw on the floor, and started its activity on March 1, 1942. 200 Polish orphans aged 5 to 12 years were supervised by Krystyna Skwarko. The education, which was presumed to start on March 15, 1942, did not materialize because on March 14, 1942, the orphanage left Karkin-Batash and headed for Persia. After a two-day stop in Tehran, the group went to Isfahan (Isfahan is a city of Polish children

1989, 256-257). The name of the town contributed to the expression “the children of Isfahan”, used to describe the orphans.

The camp in Karkin-Batash was seized by a special military school for female youth (Yunachak school) after the orphans had left. From March 30, 1942, transports of girls from individual outposts of the Polish Armed Forces in the USSR began to arrive. A number of them reached their destination on their own initiative directly from kolkhozes. On May 23, 1942, there were already 691 girl soldiers in the school, and 1,036 people at the end of July. Teodora Sychowska, the school commander, divided it into the following sectors: primary, junior and secondary. Primitive living conditions, lamentable sanitation, lack of water and heat waves led to the outbreak of typhus and blood dysentery (Isfahan is a city of Polish children 1989, 257).

3. Evacuation of the Polish army and civilians to Persia

The evacuation of the Polish troops formed in the USSR based on the Sikorski-Majski agreement was proposed by the Prime Minister of Great Britain Winston Churchill, who accepted the suggestion of the Commander-in-Chief General Władysław Sikorski (Pietrzak 2012, 62-63).

Being an integral part of the Polish Army, the following directions were planned for it: Arkhangelsk or Murmansk – Great Britain; Ashgabat – Iran – India with a possible branch out to Tehran and the Persian Gulf; Southern Caspian Sea ports – Basra – the Persian Gulf (Secret 1956, 476).

Initially, there was no indication that Iran would become a target of the evacuation and a centre of the Polish military exile. The country was inhabited by only 112 Polish citizens, and their fate was extremely uncertain because of a growing influence exerted by the USSR. The Germans pressed for the removal from Iran of Poles living there permanently. It was also feared that the circumstances could prevent the planned action of material aid to the Poles residing there (Pietrzak 2012, 61).

It was exceptionally challenging to evacuate the Polish troops to Iran, especially when the USSR was fighting against the Germans. Together with the army, some Polish military families had to be relocated, including women and children (General Władysław Anders 2009, 67-68). The Poles were released from the gulags situated in the Soviet Russia and places of forced settlements without any means of subsistence or any information as to where they would go further. One of the Polish officers observing the gathering of refugees was terrified. He wrote:

[...] I saw what was going on around here. I watched a wave of people abandoning a difficult but already occupied place of residence or exile, concentrated around an army that was undernourished and consumed by epidemics (Applebaum 2005, 417).

According to a report prepared by the British Colonel Alexander Ross (a representative of MERRA – the Middle East Relief and Refugee Administration), 116,131 Poles reached Iran, among them about 20,000 children (Fiedler 2019, 36). Wiktor Styburski, a delegate of the Ministry of Labour and Social Welfare, noted that the majority of the evacuees were military settlers from the former eastern provinces of Poland with families and officers' wives, non-commissioned officers and privates with children (Pietrzak 2012, 70). The Soviets treated Polish citizens from the national minorities as Soviet citizens and agreed to relocate only the soldiers' immediate families, orphans and social activists. They were particularly strict in demanding that Jewish citizens remain in the USSR. Despite the Soviet resistance, General Władysław Anders managed to evacuate the closest families of Jewish soldiers, orphaned children, political and social activists and rabbis. Whereas General Władysław Sikorski, the Prime Minister of the Polish government in exile, instructed General Władysław Anders that provoking the Soviets to also include the Jews might cause the process to stop (Pietrzak 2012, 82).

During the evacuation to Iran, the residents of one of the orphanages were detained in the Base for a few days longer since the children were in an extremely poor condition, hence not strong enough to travel. Dressed in rags, with dark circles around their eyes, they resembled skeletons. In addition, they were inhumanely burdened with luggage. In some orphanages, youngsters were robbed and beaten by their guardians. When asked by the Base Command why the subjects were in such a weak state, the latter explained that they ran too much, bathed too often and stayed in a harmful climate. The Commander of the Evacuation Base arrested the perpetrators for child abuse and the investigation into the case was performed (Berling 1990, 292).

During the evacuation, a decrease in the moral state of the civilian population in the army could be observed. Extreme situations occurred. Mothers left their sick offspring, adult children abandoned their parents without care and any information whatsoever. Natural human reflexes were being sidelined. The major issue was to flee at all costs (Piłsudski Institute in London 1942, no. 21. sign. 21/6/24/8. File no. 8, 102). The low level of ethics and morality of the evacuees was also noticeable. Everybody was desperate to escape. Even family ties did not matter any longer. There was a madness of joy and the desire to survive. Thieves prowled around in large numbers, usually stealing objects of little value. Complaints concerning thefts proved unsuccessful because neither the criminals nor the victims stayed on in one place for too long (Berling 1990, 288, 289).

Numerous people not entitled to leave the territory of the USSR together with the Polish Army made efforts to be reported by military persons or their families as their closest relatives, thus obtaining the right to depart (Piłsudski Institute... 1942, no. 3 21/6/2h/3, 6). General Władysław Anders stated that the evacuation transports were regular, taking place every minute. Those who missed them stayed in the

USSR. There was no waiting for any decision on the part of the British authorities as to who could and could not be accepted in Iran. General Anders emphasized that he was either saving civilians or not. If some of the evacuees in Iran were to die, then everyone in the USSR was bound to die. He took full responsibility for the evacuation of non-military persons and did not revoke any directions or orders given. General Anders had a tendency to ignore regulations and orders that he considered wrong. The relocation of the Polish army and refugees to Iran proceeded swiftly, which indicated the enormous capabilities and efficiency of the Soviets when they operated under the supervision of the NKVD (Siemaszko 2012, 420-421).

After the first evacuation of the Polish Army to the Middle East, 40,508 soldiers still remained in the USSR (Wawer 2012, 242). During its second part, which took place from 7 to 25 August 1942, the rest of the organizational units of the Polish Army in the USSR were moved to the Middle East, including the military schools for male and female youth (Szkoly Junaków i Junaczek) and orphanages with teaching and educational staff. Thus, 69,247 people arrived in the Middle East, among others 2,430 officers, 36,701 non-commissioned officers and privates, 112 military officials, 2,738 youth enrolled for special military schools for male and female youth, 25,501 civilians, as well as 9,633 children (Żaroń 1996, 142).

Some of the Polish refugee youngsters travelled a dangerous land-mountain road through Meshed. A small percentage of them arrived from Russia by land. The transport conditions were in a lamentable state. They were deprived of food and medical care. The exiled were decimated by typhus. Those from the orphanages and children shelters were evacuated through Iraq and Syria to Palestine. They were sent to different parts of the British Empire, South Africa, India, West Africa and even Mexico (Digital Library, Ośrodek Karta, AW I/0628AB).

4. Polish orphans in Iran

Upon arrival on the Iranian shore in Pahlavi, people were gradually transported by trucks to Tehran. The first one reached its destination on March 28, and the last one left Pahlavi on April 23, 1942. From March 27 to April 8, 1942, 3,803 children left the Evacuation Base in Pahlavi. Their end points were Tehran and Hamadan. The key role in the evacuation was played by a British team of the so-called Polish Evacuation Staff led by Colonel Alexander Ross (Pietrzak 2012, 69; Polish Institute and Sikorski Museum).

In Tehran, one civilian camp for Polish refugees was situated in a sandy area and another one in a green garden. The Polish children did not leave the former one for Africa until 1945 by sea to the port of Dar es Salaam, and then in 1948 they returned to Genoa in Europe (Digital Library Centrum Karta, AW I/0435) via many places in Africa. Refugees from the camp located in the park among

the groves of grenade trees were taken to New Zealand (Digital Library Centrum Karta. The account of Emilia Hołowina).

Under an agreement between the Polish Ministry of Foreign Affairs in exile and the British authorities, Polish children were also sent to Isfahan, the healthiest city in Iran. On April 10, 1942, 250 of them arrived in Isfahan (Śledziński 2017, 219). According to them it was a city of colours and sounds, full of greenery and had good climatic conditions. One of the orphanages was placed in the monastery of the Salesian Friars, where favourable conditions were provided. Each child had a bed with clean bedsheets and a bedside cabinet. The very same buildings housed huge classrooms. The meals were tasty, the children did not lack fruit, and thus vitamins. However, fears of hunger, dating back to the time of their stay in Russia, still persisted. They would grab bread from the dining room and hide it under a pillow. Such habits only disappeared with the passage of time. Approximately 2,900 died in Iran. Hunger also took its toll. There was no shortage of food in Iran and there was a lot to choose from, but it was too late to save many lives. The body did not accept nourishment, even though it was capable of digestion. The mental blockade activated did not allow for food consumption. That psychological paralysis was caused by traumatic experiences in the USSR, loss of family, siblings and impossible for doctors to overcome (Śledziński 2017, 220-221). In this case the reference is to Post Traumatic Stress Disorder (PTSD). The syndrome was caused by separation from parents, and their death in front of their children's eyes, by physical and mental violence, hopelessness, prolonged stress as well as lack of support (Krüger 2009, 17). The consequence of traumatic situations was powerlessness and numbness, lack of biologically conditioned flight or fight (Krüger 2009, 21; Osza 2003, 10-12) reactions. All the above mentioned traumatic conditions described by doctors as *marasmus* usually lead to the child not absorbing food and, consequently, to starvation (Krüger 2009, 43).

5. India in assisting Polish refugees

There was a problem related to continuing to care for children deported from the USSR. The first country that came to help the Polish refugees was India. The first group to depart from Soviet Russia for India left for Ashgabad in trucks in mid-March 1942, namely on 19 March 1942. The vehicles entered Persia in Meshad, where the children were quarantined for a few weeks so as to avoid an epidemic. The British colonial authorities were initially reluctant to accept a larger group of Poles. It was not until January 1942 that they agreed to receive 500 of them, and in June 1942 another 500. Nevertheless, the situation developed quite differently. As late as the end of 1941, the Polish Red Cross, with the aid of the Indian Red Cross, sent 11 lorries to the USSR with various items necessary for

Poles in extremely difficult conditions. Shocked by the sight of the Polish orphans, the representatives of the Indian Red Cross prompted the authorities of the Soviet Samarkand to agree to take 161 children with 10 guardians with them to India. Then, 220 of them left with 17 carers and the third transport transpired in July 1942. Altogether, there were 720 Polish children with carers in India. In 1943, as many as 2,600 of them aged between 3 and 16 in India. In 1945, Polish settlements in India numbered 10,000 people. The ruler of the Naganawar Principality (today's part of the state of Gujarat) Maharaja Jam Sahib Digvijaysinhji Ranjitsinhji, who had met Ignacy Paderewski in Switzerland before the war, was interested in Poland and, as one of two Indian delegates in the war cabinet of Great Britain, encountered General Władysław Sikorski. The Maharaja was the first to express his willingness to accept 500 and later 1000 children. He donated part of his seaside estate in the Balachadi area near Jamnagar for this purpose. The camp existed from July 16, 1942 to November 1, 1946 under the management of the Delegation of the Ministry of Labour and Social Welfare of the Government of the Republic of Poland in Exile in London. It contained a hospital and, among others, children with tuberculosis contracted in Soviet Russia, were treated there (Kałuski 2016, 48).

The remaining orphans were transported to Balachadi and other camps before reaching transitional camps in Hyderabad and Mumbai. The largest one for Polish orphans was established in Kolpapur, Maharashtra (450 km from Mumbai). The Polish Consul in Mumbai Eugeniusz Banasiński and his wife Kira Banasińska as well as the Vice-Consul Tadeusz Lisiecki, contributed greatly to the reception of Polish children in India (Kałuski 2016, 49-50).

Of all the Polish inhabitants of the camp in Valivade, only 473 decided, for family reasons, to return to Poland enslaved by the communists. The communist authorities were inclined to resettle the children from the centre in Balachadi to Poland by force. The commandant of the Polish orphanage and the Maharaja Sahib Digvijaysinhji Ranjitsinhji and his adjutant came to their defence and in front of the local court they jointly adopted several hundred Polish orphans, for which they were accused by the collaborating communist authorities of "international kidnapping" (Kałuski 2016, 53).

Conclusions

The article indirectly describes the fate of 18 thousand children evacuated together with the Polish Army from the USSR in 1942, and thus saved. More than 120,000 Poles, among them 43,000 civilians, also the youngest ones, stayed in the camps for the soldiers and their families set up in Iran. In February and March 1943, the last and little-known, evacuation of the sick and orphans, including Jewish orphans took place.

The fate of Polish children, mainly orphans and half-orphans transported abroad in the years 1942-1947 proved to be particularly tragic. They became victims not only of political and armed turmoil but were also deprived of proper care and childhood. Those were primary factors which prevented planning and organizing education. Moreover, the revealed historical truth is a kind of dedication to those who, in various ways, preserve the lives and dignity of adolescents during such turbulent times. They were sent from Iran to New Zealand, Lebanon and India. After the war, some of them managed to return to Poland.

References

Opracowania

- APPLEBAUM, A. (2005), *Gułag*. Warszawa.
- BARAŃSKI, K. (1991), *W trzy strony świata. Szkolnictwo polskie poza granicami kraju w czasie drugiej wojny światowej*. Londyn.
- BERLING, Z. (1990), *Wspomnienia. Z łagrów do Andersa*. Warszawa.
- BHATHACHARJEE, A. (2012), *The Second Homeland: Polish Refugees in India*. New Delhi.
- BOĆKOWSKI, D. (1995), *Jak piskłęta z gniazd. Dzieci polskie w ZSRR w okresie II wojny światowej*. Warszawa | Wrocław.
- CIESIELSKI, S. (2010), *Gułag. Radzieckie obozy koncentracyjne 1918-1953*. Warszawa.
- FIEDLER, R. (2019), *Iran – śladami polskich uchodźców*. Poznań.
- FRIERSON, C. A. | WILEŃSKI, S. S. (2011), *Dzieci Gułagu*. Warszawa.
- KALUSKI, M. (2016), *Polacy w Indiach i powiązania polsko-indyjskie*. Toruń | Melbourne.
- KRÜGER, A. (2009), *Pierwsza pomoc dla pokrzywdzonych dzieci*. Kraków.
- LASOCKI, S. (b.d.), *Polskie szkoły pod namiotami. Wspomnienia z II wojny światowej [maszynopis]*, 1-2. In: *Military Historical Bureau, Central Military Archive, Formacje Polskie na Zachodzie sign*. IX. 5. 21, 146.
- OSZWA, U. (2003), *Zespół stresu pourazowego u dzieci*. In: *Remedium*. I, 10-12.
- PIETRZAK, J. (2012), *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej. Ośrodki, instytucje, organizacje*. Łódź.
- SIEMASZKO, Z. S. (2012), *Generał Anders w latach 1892-1942*. London | Warszawa.
- ŚLEDZIŃSKI, K. (2017), *Wyklęta armia. Odyseja żołnierzy Andersa*. Kraków.
- WAWER, Z. (2012), *Armia generała Władysława Andersa w ZSRR 1941-1942*. Warszawa.
- ŻARÓŃ, P. (1990), *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*. Warszawa.
- ŻARÓŃ, P. (1996), *Armia Andersa*. Toruń.

Źródła

- Digital Library Centrum Karta. The account of Emilia Hołowina written on the basis of an interview AW I/0253 Emilia Hołowina.
- Digital Library, Ośrodek Karta. In: www.dlibra.karta.org.pl, AW I/0628AB Artur Rynkiewicz K. 3-3 (accessed: 01.04.2023).
- General Władysław Anders (2009), *Generał Władysław Anders. Wybór pism i rozkazów*, compiled by Polak, B. Warszawa.
- Isfahan is a city of Polish children (1989), *Isfahan is a city of Polish children in Helena Szydłowska-Miętkowska's memories*. In: *My deportowani. Wspomnienia Polaków z więzień, łagrów i zsyłek w ZSRR*, compiled by Klukowski, B. Warszawa.

- Pilsudski Institute in London, Coll. 21. Polskie Siły Zbrojne w ZSRR. File no. 10 sign. 21/6/2h/10, Ppłk art. Lis Józef, Sprawozdanie z organizacji P.S.Zbr. w Z.S.R.R. Część V. Młodzież polska pod opieką Armii Polskiej w Rosji. Sprawozdanie z organizacji Szkół dla Młodzieży Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR, 11-18.
- Pilsudski Institute in London, Coll. no. 21. sign. 21/6/24/8. File no. 8. Polskie Siły Zbrojne w ZSRR. Organizacja PSZbr w ZSRR. Cz. III. April 1942 – August 1942, 102.
- Pilsudski Institute in London, Coll. 21. PSZ w ZSRR. File no. 3 21/6/2h/3. Dowództwo Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR. Sztab. Oddział IV, Ref. no. 2470 42 Jangi-Jul, 1st August 1942. Przesunięcie Polskich Sił Zbrojnych na Śr. Wschód, 6.
- Polish Institute and Sikorski Museum, sign. A VIII 43/6, I i II fala ewakuacji. Tabela odjazdów z Pahlevi.
- Protocol to the Agreement (2013), Protocol to the Agreement between the Government of the Republic of Poland and the government of the Union of Socialist Soviet Republics of July 30, 1941. London, July 30, 1941. Procol 1. In: *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1941*, compiled by Tebinka, J. Warszawa, 456.
- Secret (1956), Secret. Instruction of General Sikorski for Anders. The Commander-in-Chief and Minister of Military Affairs, Kujbyszew 10.12.1941. In: Kot, S. *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*. London, 476.
- Układ Sikorski-Majski (1990), Układ Sikorski-Majski. Wybór dokumentów, Duraczyński, E. (ed.). Warszawa.

EKONOMIKA

DOI: 10.31648/pw.10178

LESŁAW MARKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6238-1724>

University of Warmia and Mazury

WERYFIKACJA MODELU WYCENY KAPITAŁU CAPM – NA PRZYKŁADZIE INDEKSÓW GIEŁDOWYCH KRAJÓW EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Verification of the capital asset pricing model (CAPM) – on the example of exchange indexes of Central and Eastern Europe countries

ABSTRACT: The stock exchanges of CEE countries constitute a minor part of the capital of the entire Europe, but they are dynamically developing and cooperating capital markets. After 30 years of development, it seems reasonable whether the processes of asset pricing in them are aimed at the efficiency level of developed markets and are subject to the postulates of pricing models, such as CAPM. The work aims to test the standard CAPM using the CEE country indices. Apart from the classical approach, conditional regressions in relation to the global market condition are an important contribution to the research. The obtained results indicate that the significance of the risk premium, largely depends on the sign of the market returns, showing the advantage of conditional relations over unconditional ones. The research analyzed the sensitivity of the results to the existing socio-political crises and assessed the risk of selected stock exchanges.

KEYWORDS: Beta coefficient, CAPM, Conditional relationships, Rising and falling markets, Central and eastern Europe stock exchanges

Wprowadzenie

Obok systemu budżetowego i bankowego papiery wartościowe są trzecim zasadniczym kanałem przemieszczania kapitałów oraz kredytowania przedsięwzięć w sferze zarówno gospodarczej, jak i pozagospodarczej. Emisja obligacji i akcji umożliwia spółkom pozyskiwanie kapitałów niezbędnych do prowadzenia działalności. Rynek kapitałowy staje się tym samym motorem wzrostu gospodarczego poprzez zwiększanie produktywności pracy. Pozytywny wpływ rozwoju rynku kapitałowego na PKB i realną produktywność na przykładzie wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW) wykazano np. w badaniach (Goczek i in. 2014).

Istotna z punktu widzenia rozwoju i internacjonalizacji rynków kapitałowych jest zatem efektywna wycena notowanych tam instrumentów.

W dobie rozwoju społeczeństwa informacyjnego rosnąca powszechność dostępu do informacji na rynkach finansowych powoduje coraz większe zainteresowanie tą informacją, tworząc kulturę kapitału informacyjnego (Milo 2003). Dlatego pojęcie efektywności rynku kapitałowego zyskuje na znaczeniu. Rynek efektywny to taki, na którym ceny odzwierciedlają wszystkie dostępne informacje (Fama 1970). Ogólność pojęcia efektywność rynku sprawia, że jego empiryczna weryfikacja staje się problematyczna. Wymaga to rozróżnienia odmiennych form efektywności, silnych, półmocnych i słabych, w zależności od rodzaju informacji zawartych w cenach. Dodatkowo, w celu weryfikacji hipotezy o określonej formie efektywności rynku kapitałowego, konieczne jest określenie modelu opisującego proces wyznaczania cen aktywów kapitałowych na rynku. Taki model umożliwiłby wyznaczenie oczekiwanej stopy zwrotu w warunkach równowagi (Czekaj i in. 2001).

Wycena aktywów to zbiór czynności służących ustaleniu wartości danego aktywów na aktualnie określony moment lub okres. Ceny są właściwie określone tylko na zrównoważonych rynkach. W przypadku nierównowagi rynkowej, gdy różnice między efektywnym popytem a podażą są znaczne, ceny rynkowe będą zawyżone lub zaniżone. Modele wyceny aktywów kapitałowych są metodą wyznaczania cen równowagi papierów wartościowych w zależności od ryzyka, które reprezentują. Modele te identyfikują źródła i miary ryzyka właściwe z punktu widzenia klasycznej teorii portfela. Empiryczne potwierdzenie związku między zyskownością a ich ryzykiem jest ważne dla podejmowania decyzji dotyczących wyboru portfeli oraz ustalania prognoz zwrotów dla wybranych aktywów. W teorii finansowej znany i najszerzej stosowany jest model wyceny aktywów kapitałowych CAPM (Capital Asset Pricing Model) zaproponowany niezależnie przez W. Sharpe'a (1964), J. Lintnera (1965) i J. Mossina (1966). Ryzyko każdej inwestycji, za którą inwestorzy wymagają pewnej rekompensaty, wynika z udziału stóp zwrotu z aktywów w niedywersyfikowalnym ryzyku rynkowym, mierzonym współczynnikiem beta. Twórcy linii rynku kapitałowego SML (Security Market Line) określają pozytywną relację między współczynnikiem beta a oczekiwanym zwrotem.

Niniejszy artykuł traktuje wycenę kapitału w sposób szerszy niż pojedynczy rynek, biorąc pod uwagę krajowe indeksy giełdowe, jako wyceniane instrumenty względem indeksu światowego, będącego aproksymantą portfela rynkowego i głównym wyznacznikiem globalnej koniunktury na świecie. Weryfikację modelu CAPM oparto na indeksach wybranych ważniejszych giełd EŚW. Kraje tego regionu należą do grupy rozwijających się rynków kapitałowych. Badanie efektywności w silnym sensie na tego rodzaju rynkach może być traktowane tym samym jako badanie etapu rozwoju tych rynków. Zagadnienie to jest często podejmowane w badaniach, jednakże ich zakres podmiotowy nie obejmuje krajów EŚW. Podjęte

w tym opracowaniu analizy, łączące giełdy EŚW, znacznie zróżnicowane wielkością kapitalizacji i liczbą notowanych instrumentów, wypełniają w pewnym stopniu lukę badawczą.

Celem artykułu jest weryfikacja modelu wyceny kapitału CAPM przy użyciu indeksów giełd krajów EŚW, stanowiących swoisty rynek instrumentów finansowych. W badaniu zastosowano podejście bezwarunkowe oraz modele biorące pod uwagę stan koniunktury globalnego rynku światowego. Ponadto dokonano oceny rentowności i ryzyka poszczególnych rynków EŚW.

1. Przegląd literatury

Podejmowana w literaturze weryfikacja zachowania się pojedynczych instrumentów finansowych czy indeksów charakteryzujących poszczególne giełdy, zgodnie z postulatami modelu CAPM, często jest wieloaspektowa. Rozważana jest sama postać kwadratowej funkcji użyteczności bądź założenie o normalności stóp zwrotu walorów (Scot | Horvath 1980; Piasecki | Tomasik 2013). Powoduje to wzięcie pod uwagę innych poza współczynnikiem beta statystycznych czynników ryzyka, takich jak skośność czy kurtozę (Chiang 2016; Roon | Karehnke 2016), i tym samym stworzenie rozszerzonych wersji dla teorii CAPM (Kraus | Litzenberger 1976; Barone-Adesi 1985; Harvey | Siddique 1999).

Innym podejściem do wyceny kapitału jest tzw. ryzyko dolne (downside risk), kwestionujące wariancję jako właściwą miarę ryzyka. Immanentną cechą inwestorów jest niechęć do ryzyka, przez co mogą oni traktować jako ryzykowne odchylenia stóp zwrotu tylko poniżej oczekiwanej stopy zwrotu. Odchylenia ponad ten próg stanowią bowiem zysk dla inwestora. Zagadnienie to jest szeroko omawiane w literaturze na podstawie badań na rozwiniętych i rozwijających się rynkach kapitałowych (Estrada 2002; Ang i in. 2006; Post | Van Vliet 2006; Tsai i in. 2014).

Testowanie wyceny kapitału nie tylko związane jest ze standardową bądź rozszerzonymi o dodatkowe miary ryzyka postaciami modelu CAPM, lecz także ma charakter metodologiczny co do sposobu testowania relacji tego modelu. Jedną z koncepcji specyfikacji modelu, a tym samym jego weryfikacji, jest podejście, w którym relacje pomiędzy ryzykiem systematycznym a oczekiwanym zwrotem zależą od warunków rynkowych. Pierwszym badaniem w sposób pełny wykorzystującym powyższe podejście były dowody empiryczne zaprezentowane w pracy G. Pettengilla, S. Sundarama i I. Mathura (1995). Podejście to jest alternatywne w stosunku do bezwarunkowej procedury zaproponowanej przez E. Famę i J. MacBetha (1973). G. Pettengill i in. (1995) wykazali, że w okresach dodatniej nadwyżki rynkowych zwrotów ponad stopę wolną od ryzyka CAPM zwykle przewiduje dodatnią zależność między betą a zwrotami badanych walorów.

Jednak gdy zrealizowane rynkowe nadwyżki są ujemne, CAPM przewiduje odwrotną zależność między ryzykiem a rentownością. Oszacowali oni rynkową premię, oddzielnie w przypadku dodatniej i ujemnej nadwyżki rynkowej stopy zwrotu, i przetestowali hipotezy, że premie za ryzyko są statystycznie istotnie różne od zera i odpowiednio dodatnie w przypadku korzystnej koniunktury rynkowej i ujemne w przypadku niekorzystnej koniunktury rynkowej. To stwierdzenie jest istotne w kontekście testowania systematycznych relacji między stopami zwrotu a współczynnikami beta, zwłaszcza gdy rynkowa nadwyżka jest ujemna. Powyższe, warunkowe podejście do tego zjawiska wypływa z negatywnego nastawienia inwestorów do ryzyka. Wykazanie statystycznej istotności premii za ryzyko rynkowe w warunkowych relacjach CAPM pozwala traktować beta jako ważną i użyteczną miarę ryzyka. Potwierdzenie słuszności warunkowych relacji CAPM znalazło odzwierciedlenie w wielu badaniach, które naświetlają często pesymistyczne wnioski dotyczące wyników wcześniejszych testów modelu równowagi (Jagannathan | Wang 1996; Fletcher 2000; Galagedera i in. 2003; Trzpiot | Krężolek 2006; Thierou i in. 2010; Bilgin | Basti 2014; Markowski 2020; Rutkowska-Ziarko i in. 2022).

2. Metodologia

Klasyczna specyfikacja modelu CAPM zakłada, że jedynym, podstawowym źródłem ryzyka systematycznego danego waloru lub portfela jest koniunktura rynku kapitałowego, której miarą jest tzw. portfel rynkowy obejmujący wszystkie dostępne aktywa inwestycyjne. W praktyce konstrukcja takiego portfela jest w pełni niemożliwa, dlatego najczęściej wykorzystuje się różne jego przybliżenia. Zwykle aproksymantą portfela rynkowego są indeksy giełdowe. Zgodnie z teorią model CAPM określa systematyczną miarę ryzyka koniunktury giełdowej, którą jest współczynnik beta. Mierzy on wrażliwość zmian danego aktywu na zmiany koniunktury rynku. Współczynnik beta szacowany jest jako współczynnik regresji z modelu rynkowego (modelu pojedynczego indeksu) estymowanego klasyczną metodą najmniejszych kwadratów o postaci:

$$R_{it} = \alpha_i + \beta_i R_{Mt} + \xi_{it} \quad (t = 1, \dots, T), \quad (1)$$

gdzie R_{it} – stopa zwrotu i -tego waloru lub portfela; R_{Mt} – stopa zwrotu portfela rynkowego; α_i – wyraz wolny równania, jako stopa zwrotu niezależna od rynku; β_i – współczynnik beta i -tego waloru lub portfela; ξ_{it} – składnik losowy i -tego równania; T – długość szeregu czasowego. Wartości współczynnika beta otrzymujemy zatem zgodnie z formułą:

$$\beta_i = \frac{\sigma(R_i; R_M)}{\sigma_M^2} = \frac{E[(R_{it} - E(R_i))(R_{Mt} - E(R_M))]}{E[(R_{Mt} - E(R_M))]^2}, \quad (2)$$

gdzie $\sigma(R_i; R_M)$ – kowariancja stopy zwrotu i -tego waloru lub portfela ze stopą zwrotu portfela rynkowego; σ_M^2 – wariancja stopy zwrotu portfela rynkowego.

Równanie (2) nazywane jest linią charakterystyczną danego waloru lub portfela (characteristic line). Współczynnik beta, będący miarą wrażliwości, pozwala wyodrębnić instrumenty, reagujące w mniejszym oraz większym stopniu na zmiany indeksu rynkowego. Współczynnik beta dla tego indeksu równy jest jeden ($\beta_m = 1$). Papiery wartościowe osiągające wartość tego współczynnika powyżej jedności nazywane są agresywnymi. W czasie hossy stopy zwrotu tych instrumentów są wyższe od stóp zwrotu indeksu rynkowego, natomiast w okresie bessy spadek zyskowności tych instrumentów jest głębszy niż spadek zyskowności inwestycji w indeks rynkowy. Akcje degresywne, czyli takie, dla których współczynnik beta jest poniżej jedności, reagują na wyżki bądź spadki koniunktury giełdowej w stopniu mniejszym niż indeks giełdowy. Jeżeli walor charakteryzuje się ujemną wartością współczynnika beta, oznacza to, że osiągnęte rentowności tego waloru są odwrotną reakcją w stosunku do zmian stóp zwrotu indeksu giełdowego.

W kontekście procesu generującego stopy zwrotu z walorów lub portfeli opisanego modelem rynkowym można dokonać dekompozycji ryzyka całkowitego danego waloru lub portfela w podziale na ryzyko systematyczne i ryzyko specyficzne. Wariancję stopy zwrotu, czyli ryzyko danego instrumentu finansowego, możemy zapisać równaniem:

$$\sigma_i^2 = \beta_i^2 \sigma_M^2 + \sigma_{\xi_i}^2, \quad (3)$$

gdzie σ_i^2 – wariancja stopy zwrotu i -tego waloru lub portfela; $\sigma_{\xi_i}^2$ – wariancja składnika losowego i -tego waloru lub portfela z modelu pojedynczego indeksu.

Pierwszy składnik równania (3), $\beta_i^2 \sigma_M^2$ jest określany komponentem ryzyka systematycznego mówiącego, w jakim stopniu stopa zwrotu z danej inwestycji reaguje na zmiany stopy zwrotu z rynku (β) oraz z jaką siłą rynek oddziałuje na poszczególne walory bądź portfele (σ_M^2). Ryzyka systematycznego nie można zmniejszyć w miarę wzrostu liczby walorów w portfelu. Z uwagi na stałość wariancji rynku współczynnik beta jest zatem właściwą miarą ryzyka danej inwestycji, które często nazywane jest ryzykiem rynkowym. Drugi składnik ryzyka całkowitego, $\sigma_{\xi_i}^2$, mierzy tzw. ryzyko specyficzne lub nierynkowe danego waloru lub portfela. Jest to część ryzyka przynależna tylko danemu walorowi lub portfelowi, związana z jego specyfiką i przez to mniej przewidywalna.

Określenie wartości współczynników beta jest pierwszym etapem empirycznej weryfikacji równań modelu CAPM. W etapie drugim zastosowano analizę regresji

na szeregach przekrojowych. Zmiennymi zależnymi były zrealizowane stopy zwrotu, a zmienną niezależną oszacowane w pierwszym etapie procedury współczynniki beta jako miary ryzyka. Bezwarunkowe relacje modelu CAPM estymowano we wszystkich okresach próby zgodnie z równaniem (Galagedera | Brooks 2012):

$$R_{it} = \lambda_{0t} + \lambda_{1t}\hat{\beta}_i + \eta_{it} \quad (i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T), \quad (4)$$

gdzie $\hat{\beta}_i$ – ocena współczynnika beta i -tego waloru lub portfela; λ_{0t} , λ_{1t} – parametry modelu; η_{it} – składnik losowy modelu; T – długość okresu testowania modelu.

Zgodnie z postulatami modelu CAPM hipotezy badawcze odnośnie do parametrów równania przyjmują następującą postać:

$$H_0: E(\lambda_1) = 0$$

$$H_1: E(\lambda_1) > 0$$

oraz

$$H_0: E(\lambda_0) = 0$$

$$H_1: E(\lambda_0) \neq 0,$$

gdzie $E(\lambda_1)$ jest wartością oczekiwaną parametru λ_1 , której empiryczną realizacją jest średnia z wartości λ_{1t} otrzymanych w T estymacjach regresji przekrojowych. Tym samym $E(\lambda_1)$ oznacza przeciętną premię za ryzyko wywołane współczynnikiem beta. $E(\lambda_0)$ jest wartością oczekiwaną parametru λ_0 , której empiryczną realizacją jest średnia z λ_{0t} otrzymanych w T estymacjach regresji przekrojowych.

Powyższe hipotezy oznaczają dodatnią i statystycznie istotną premię za ryzyko rynkowe oraz istotną i różną od zera stopę wolną od ryzyka. Sprawdzeniem powyższych hipotez jest test t -Studenta dla jednej średniej z jednostronnym lub dwustronnym obszarem krytycznym.

Warunkowe relacje CAPM polegają na oddzielnym szacowaniu i weryfikacji poszczególnych wersji tego modelu w sytuacji dodatnich i ujemnych stóp zwrotu portfela rynkowego. Przy takim podejściu należy oczekiwać odwrotnego związku między zrealizowanymi stopami zwrotu walorów lub portfeli a współczynnikami beta. Warunkowe, ze względu na znak stopy zwrotu portfela rynkowego, równanie modelu CAPM w wersji testowanej ma postać:

$$R_{it} = \delta\lambda_{0t}^U + (1 - \delta)\lambda_{0t}^D + \delta\lambda_{1t}^U\hat{\beta}_i + (1 - \delta)\lambda_{1t}^D\hat{\beta}_i + \eta_{it}, \quad (5)$$

gdzie δ – zmienna dychotomiczna używana do określenia dodatniej i ujemnej stopy zwrotu z rynku, tzn. $\delta=1$, jeśli $R_{Mt} > 0$, oraz $\delta = 0$, jeśli $R_{Mt} < 0$; λ_{0t}^U , λ_{0t}^D , λ_{1t}^U , λ_{1t}^D – parametry modelu; η_{it} – składnik losowy modelu.

Użycie warunkowych relacji CAPM uzasadnia postawienie następujących hipotez odnośnie do parametrów λ_1^U , λ_1^D w równaniu (5), określających rynkowe premie za ryzyko systematyczne w okresach korzystnej i niekorzystnej koniunktury rynkowej:

$$\begin{array}{ll} H_0: E(\lambda_1^U) = 0 & H_0: E(\lambda_1^D) = 0 \\ H_1: E(\lambda_1^U) > 0 & H_1: E(\lambda_1^D) < 0. \end{array}$$

Wartości oczekiwane poszczególnych parametrów należy interpretować jak dla hipotez w równaniu (4), biorąc pod uwagę oddzielnie liczbę okresów wzrostów i spadków.

Odrzucenie hipotez zerowych w obu przypadkach, tzn. dla oszacowań w okresach dodatnich i ujemnych rynkowych stóp zwrotu, wskazuje na występowanie systematycznych, warunkowych relacji między współczynnikiem beta a zrealizowanymi stopami zwrotu inwestycji.

3. Dane

Weryfikację równowagi na rynkach kapitałowych EŚW przeprowadzono z użyciem głównych indeksów 12 giełd tego obszaru. Kryterium wyboru danego rynku stanowiło członkostwo danego kraju w Unii Europejskiej. Wyjątkiem jest Rosja, której wybór podyktowany został rozmiarem i znaczeniem giełdy w Moskwie w tej części Europy. W tabeli 1 przytoczono nazwy indeksów przynależne do danego kraju, a ponadto, w celu lepszego zobrazowania danego rynku, podano liczbę notowanych spółek oraz kapitalizację poszczególnych giełd ogółem i w odniesieniu do PKB. Biorąc pod uwagę powyższe czynniki oraz szereg innych, takich jak wiarygodność kredytowa, regulacje prawne, gama usług i instrumentów finansowych, należy podkreślić, iż wzięte do badania kraje mają różny status pod względem rozwoju i postrzegania rynku przez inwestorów. Bazując na ocenie agencji ratingowej FTSE-Russell, podanej na marzec 2022 roku, Polska jest jedynym krajem EŚW zaklasyfikowanym do grupy państw rozwiniętych (developed markets). Pozostałe państwa mają niższy status w rankingu rynków kapitałowych wg FTSE Equity Country Classification i należą do grupy krajów wschodzących (emerging markets). I tak, Czechy i Węgry należą do tzw. zaawansowanych rynków wschodzących (advanced emerging markets), Rumunia do drugorzędnych rynków wschodzących (secondary emerging markets), a państwa pozostałe do nowych rynków wschodzących (frontier emerging markets). Jedyne kraje, obecnie niesklasyfikowane, to Rosja. Związane jest to z sankcjami nałożonymi na firmy rosyjskie, co wiąże się z utratą płynności w zbyciu akcji tych firm. Wcześniej rankingi plasowały Rosję wśród drugorzędnych krajów wschodzących.

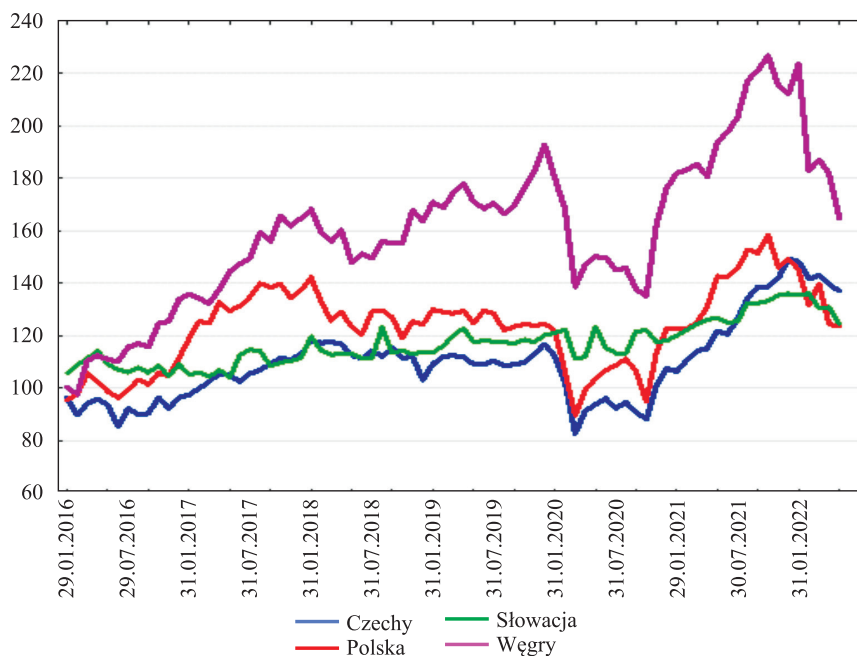
Tabela 1. Charakterystyka statystyczna giełd krajów Europy Środkowo-Wschodniej (stan na koniec 2021)

Kraj	Główny indeks – rok założenia	Liczba spółek	Kapitalizacja (w mln USD)	Kapitalizacja/PKB (w %)
Bułgaria	SOFIX – 1995	385	16 886	22
Chorwacja	CROBEX – 1991	104	19 509	30
Czechy	PX – 1993	54	37 670	14
Estonia	OMXT – 1995	31	5 727	17
Litwa	OMXV – 1992	32	5 746	9
Łotwa	OMXR – 1993	22	917	2
Polska	WIG – 1991	432	197 389	30
Rosja	MOEX – 2012	233	773 030	52
Rumunia	BET – 1995	82	32 289	12
Słowacja	SAX – 1991	37	2 294	2
Słowenia	SBITOP – 1989	26	10 899	19
Węgry	BUX – 1990	50	34 287	20

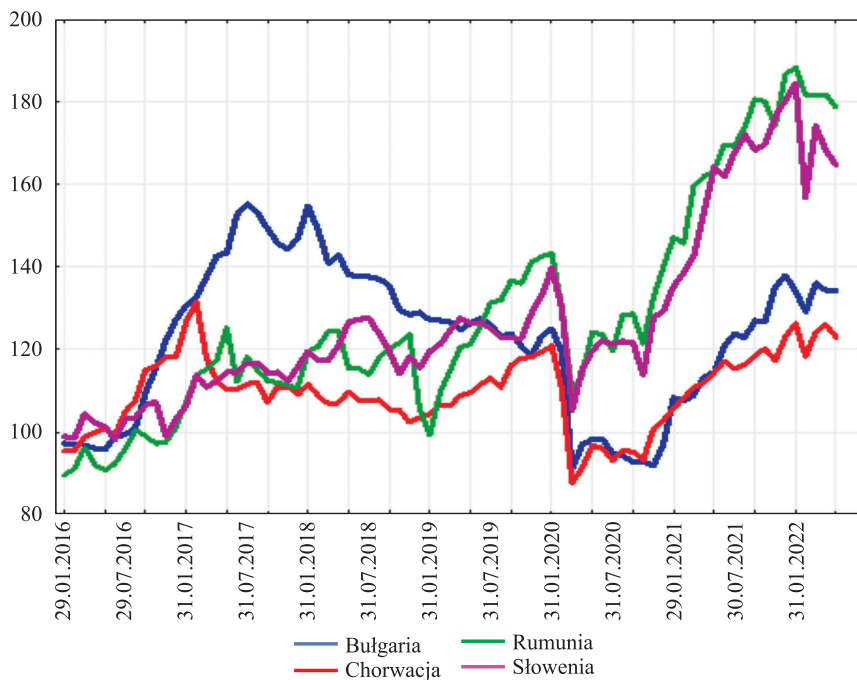
Źródło: na podstawie danych Sustainable Stock Exchange Initiative.
<https://www.sseinitiative.org/stock-exchange> oraz Eurostat

Podstawę analiz stanowiły miesięczne szeregi czasowe zwykłych stóp zwrotu w okresie od stycznia 2016 do maja 2022 roku. Jako aproksymantę portfela rynkowego wykorzystany został światowy indeks MSCI (Morgan Stanley Capital Indices). Uzyskane dane pochodzą z bazy danych Refinitiv Eikon firmy Thomson Reuters. Ponadto w badaniach uwzględniono wpływ sytuacji gospodarczo-politycznej na uzyskiwane wyniki. W tym celu stosownych analiz dokonano w dwóch odrębnych podokresach, a mianowicie (I 2016 – XII 2019) i (I 2020 – V 2022). Powyższy podział na podokresy uzasadnia również porównywalna analiza graficzna przedstawiająca dynamikę indeksów giełd EŚW. Wartości indeksów sprowadzone są do analogicznej wartości przyjętej za podstawę porównań, a mianowicie do grudnia 2015 roku i przedstawione są w trzech podgrupach, biorąc pod uwagę względy merytoryczne i przejrzystość prezentacji wyników (rys. 1-3).

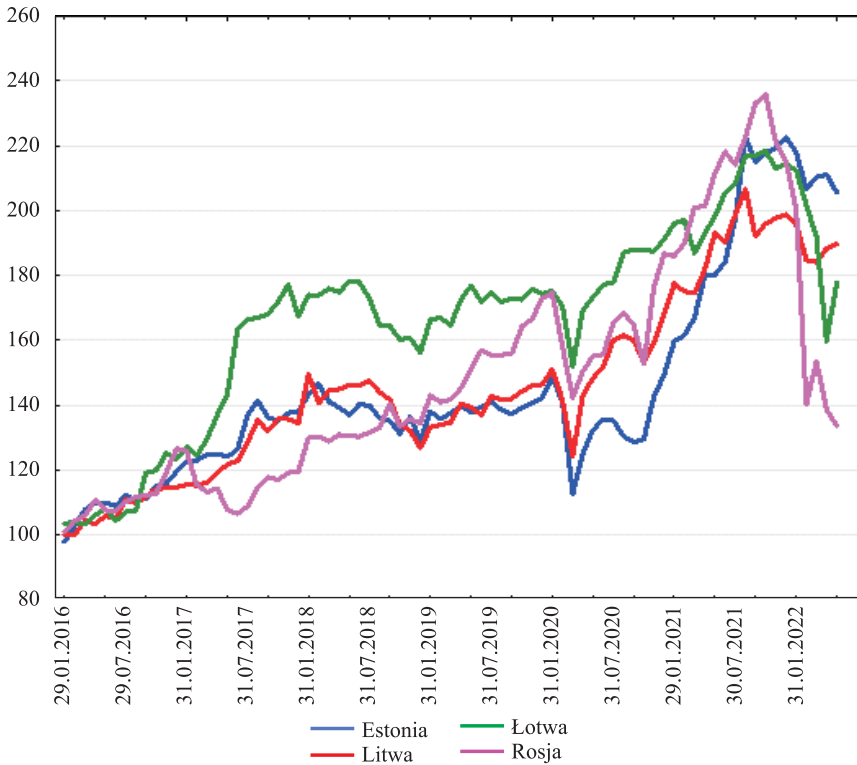
Kryzys związany z pandemią COVID-19 najsilniej odznaczył się na giełdach w Warszawie, Pradze, Sofii i Zagrzebiu, gdzie indeksy notowały niższe poziomy w porównaniu z okresem bazowym. Z kolei największymi relatywnymi spadkami, spowodowanymi wybuchem wojny w Ukrainie, charakteryzują się indeksy giełd w Moskwie, Rydze i Budapeszcie. Podkreślić należy, że najsilniejsze przyrosty wartości w ciągu całego okresu zanotowały indeksy giełd na Węgrzech, Rumuni, Słowenii oraz krajów bałtyckich i Rosji.

Rys. 1. Indywidualne indeksy dynamiki giełd Grupy Wyszehradzkiej (XII 2015 = 100)

Rys. 2. Indywidualne indeksy dynamiki giełd państw południowych EŚW (XII 2015 = 100)

Rys. 3. Indywidualne indeksy dynamiki giełd państw północnych EŚW (XII 2015 = 100)

4. Wyniki

Testowanie warunkowych i bezwarunkowych relacji CAPM rozpoczęto od oszacowania współczynników beta dla badanych indeksów na podstawie modelu Sharpe'a. Określono również wielkość średniej stopy zwrotu, ryzyko całkowite inwestycji w dany indeks oraz rozmiar ryzyka systematycznego zarówno w ujęciu bezwzględnym, jak i w odniesieniu do ryzyka całkowitego. Odpowiednie wyniki zaprezentowano w tabeli 2.

Wartości ocen współczynnika beta dla wszystkich krajów, z wyjątkiem Polski, kształtują się poniżej jedności, co oznacza, że znacząca większość giełd EŚW słabiej reaguje na zmiany koniunktury niż rynek światowy jako całość. Najmniej wrażliwą pod tym względem jest giełda w Bratysławie, ze współczynnikiem beta równym 0,107. Średnie miesięczne rentowności na wszystkich rynkach były dodatnie, osiągając najwyższą wartość na giełdzie w Estonii (1,04%) i najniższą w Słowacji (0,34%). Najbardziej ryzykownym indeksem, biorąc pod uwagę ryzyko całkowite, były indeksy w Rosji i na Węgrzech, a najmniej ryzykowne na Słowacji i Litwie.

Tabela 2. Średnie rentowności i ryzyko indeksów giełd krajów Europy Środkowo-Wschodniej

Kraj	\bar{R}_i	β_i	Ryzyko całkowite σ_i^2	Ryzyko systematyczne $\beta_i^2 \sigma_M^2$	Udział ryzyka systematycznego %
Bułgaria	0,0048	0,406	0,0018	0,0003	16,3
Chorwacja	0,0035	0,534	0,0016	0,0005	31,7
Czechy	0,0052	0,802	0,0021	0,0012	54,2
Estonia	0,0104	0,666	0,0019	0,0008	42,2
Litwa	0,0091	0,597	0,0015	0,0006	42,9
Łotwa	0,0084	0,429	0,0019	0,0003	17,4
Polska	0,0043	1,036	0,0030	0,0019	63,7
Rosja	0,0055	0,730	0,0032	0,0010	30,1
Rumunia	0,0089	0,682	0,0026	0,0008	32,5
Słowacja	0,0034	0,107	0,0012	0,0000	1,7
Słowenia	0,0076	0,716	0,0022	0,0009	42,4
Węgry	0,0080	0,741	0,0031	0,0010	32,2

Uwagi: \bar{R}_i – średnia stopa zwrotu; β_i – współczynnik beta; σ_i^2 – wariancja stopy zwrotu indeksu danego rynku; σ_M^2 – wariancja stopy zwrotu indeksu światowego.

Jednak z punktu widzenia modelu równowagi CAPM istotny jest poziom ryzyka systematycznego, w tym przypadku ryzyka rynkowego, zależnego od światowej koniunktury rynków kapitałowych. Najwyższy udział tego ryzyka w wariacji stóp zwrotu (ryzyko całkowite) można odnotować dla indeksu w Warszawie i Pradze, relatywnie wysokie poziomy tego udziału kształtują się dla indeksu giełdy w Tallinie, Wilnie i Lublanie. Poziom ryzyka związanego z ogólnoswiatowym trendem jest względnie najniższy na giełdzie w Bratysławie, Sofii i Rydze. Ryzyko inwestycji na tych giełdach wynika głównie z czynników specyficznych, związanych ściśle z gospodarką tych krajów i specyfiką rynku kapitałowego (rodzaj akcjonariatu, odmiennosc branżowa, itp.).

Oszacowane wartości współczynników beta posłużą do estymacji premii rynkowej określonej modelem CAPM. Bezwarunkowych, ze względu na światową koniunkturę kapitałową, regresji przekrojowych dokonano w każdym okresie empirycznej weryfikacji dla zrealizowanych stóp zwrotu indeksów giełd EŚW względem ocen współczynników beta. Wyniki średnich ocen premii za ryzyko rynkowe oraz statystyki testujące ich statystyczną istotność podano w tabeli 3. Otrzymane rezultaty wskazują na występowanie w badanym okresie dodatknych premii za ryzyko rynkowe, co jest zgodne z oczekiwaniami. Jednakże, jak wskazują wartości prawdopodobieństwa przekroczenia obliczonych statystyk z rozkładu Studenta, oceny tych premii nie są statystycznie istotne. Wyrazy wolne analizowanych relacji również są dodatnie i nieistotne w sensie statystycznym.

Pomimo nieistotnych statystycznie wyników uwagę zwraca wyższa, średnio rzecz biorąc, ocena premii w pierwszym podokresie niż w podokresie naznaczonym pandemią i konfliktem zbrojnym, co można uznać za poprawne z punktu widzenia oczekiwań. Podsumowując, mimo właściwych znaków określonych w hipotezach dla szacowanych parametrów, relacje bezwarunkowe modelu CAPM nie wskazują na istotną wycenę indeksów giełd krajów EŚW względem akceptowanego poziomu ryzyka systematycznego określonego współczynnikiem beta.

Tabela 3. Oszacowania bezwarunkowych relacji modelu CAPM

Parametr	Średnia ocena	Statystyka t	Wartość p
Model: $R_{it} = \lambda_{0t} + \lambda_{1t}\hat{\beta}_i + \eta_{it}$			
Cały okres			
λ_{0t}	0,0055	1,402	0,165
λ_{1t}	0,0018	0,239	0,406
Podokres I 2016 – XII 2019			
λ_{0t}	0,0064	1,591	0,118
λ_{1t}	0,0021	0,300	0,383
Podokres I 2020 – V 2022			
λ_{0t}	0,0039	0,495	0,624
λ_{1t}	0,0014	0,085	0,466

Zgodnie z zaproponowanym w części metodologicznej podejściem warunkowym testowania modelu CAPM dokonano estymacji równań tego modelu oddzielnie w okresach zależnych od znaku stopy zwrotu światowego indeksu rynkowego. W ten sposób otrzymano oszacowania premii za ryzyko rynkowe, osobno w okresach wzrostów i okresach spadków. Wyniki ocen parametrów relacji warunkowych podano w tabeli 4.

Średnie oceny premii za ryzyko rynkowe w okresach wzrostów są dodatnie i statystycznie istotne na poziomie istotności 1% w całym okresie badawczym i w podokresie drugim. W podokresie pierwszym, pomimo dodatniej wartości średniej premii za ryzyko, nie jest ona statystycznie istotna na żadnym przyjętym poziomie istotności. W okresach spadków światowej koniunktury ogółem oszacowania premii są ujemne i statystycznie istotne w całym okresie badawczym i obu podokresach. Średnie wartości premii, odpowiednio w okresach zarówno wzrostów, jak i spadków, są co do wartości bezwzględnej wyższe w podokresie obejmującym pandemię i kryzys wojenny. Wyniki takie mogą być uzasadnione, gdyż rynki w okresie kryzysów charakteryzują się znacznie większą zmiennością co do wielkości zarówno spadków, jak i wzrostów niż w okresach pozbawionych wydarzeń niekorzystnych.

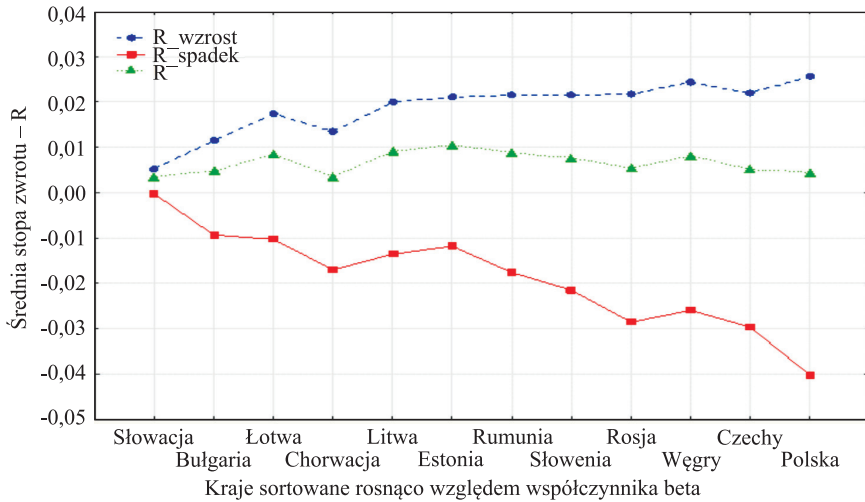
Tabela 4. Oszacowania warunkowych relacji modelu CAPM

Koniunktura rynku	Parametr	Średnia ocena	Statystyka t	Wartość p
Model: $R_{it} = \delta\lambda_{0t}^U + (1 - \delta)\lambda_{0t}^D + \delta\lambda_{1t}^U\hat{\beta}_i + (1 - \delta)\lambda_{1t}^D\hat{\beta}_i + \eta_{it}$				
Cały okres				
Rynek wzrostów $\delta = 1$	λ_{0t}^U	0,0041	0,904	0,371
	λ_{1t}^U	0,0236	2,753	0,004*
Rynek spadków $\delta = 0$	λ_{0t}^D	0,0082	1,133	0,268
	λ_{1t}^D	-0,0435	-4,181	0,000*
Podokres I 2016 – XII 2019				
Rynek wzrostów $\delta = 1$	λ_{0t}^U	0,0073	1,391	0,173
	λ_{1t}^U	0,0093	1,126	0,134
Rynek spadków $\delta = 0$	λ_{0t}^D	0,0040	0,881	0,394
	λ_{1t}^D	-0,0174	-1,668	0,059***
Podokres I 2020 – V 2022				
Rynek wzrostów $\delta = 1$	λ_{0t}^U	-0,0023	-0,262	0,796
	λ_{1t}^U	0,0530	2,951	0,004*
Rynek spadków $\delta = 0$	λ_{0t}^D	0,0127	0,902	0,385
	λ_{1t}^D	-0,0717	-4,908	0,000*

Uwagi: Indeksy górne ***, **, * oznaczają istotność na poziomie równym 10%, 5% i 1%.

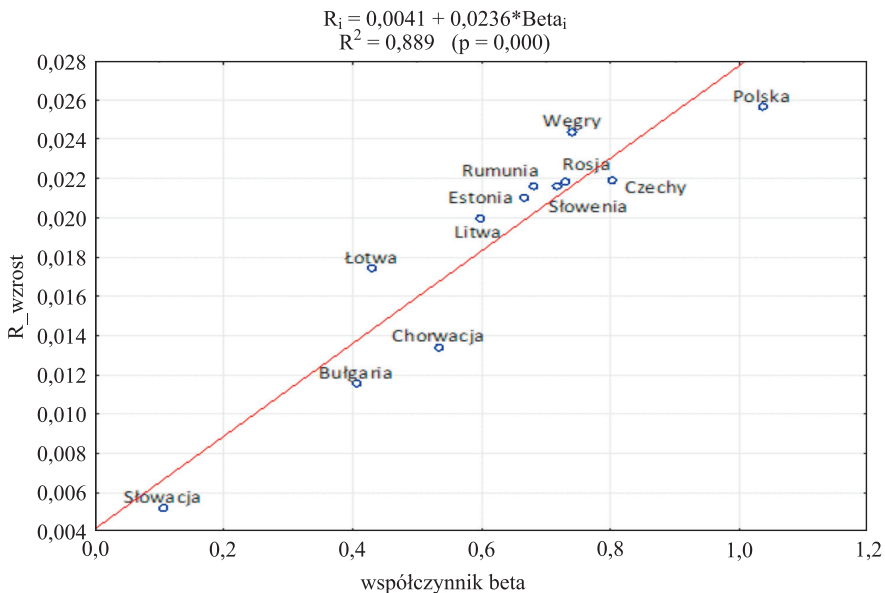
Wyniki warunkowych zależności CAPM pozwalają wnioskować, że indeksy o relatywnie wyższych współczynnikach beta w okresach z dodatnim zwrotem portfela rynkowego (z ujemnym zwrotem portfela rynkowego) osiągają wyższe stopy zwrotu (niższe stopy zwrotu) niż indeksy o relatywnie niższych wartościach współczynnikach beta. Zależność tą w kontekście wartości oczekiwanych dla całego okresu badawczego zaprezentowano na rys. 4. W badaniu stwierdzono pozytywną zależność między współczynnikami miary ryzyka a średnimi zwrotami w okresach dodatniego zwrotu rynkowego oraz ujemną zależność w okresach ujemnego zwrotu rynkowego. Wyniki dają mocne dowody na to, że im wyższa wartość miary ryzyka, tym wyższe bezwzględne średnie zwroty. W przypadku indeksu giełdy warszawskiej WIG, posiadającego najwyższy współczynnik beta, osiąga on najwyższą stopę zwrotu (0,026) w okresach wzrostów światowej koniunktury giełdowej, ale tym samym najniższą stopę zwrotu (-0,040) w okresach spadków tej koniunktury.

Warunkowe podejście pozwala rozpatrywać relację wyceny instrumentów finansowych dla dwóch odrębnych stanów rynku, dzięki czemu otrzymujemy dwie linie rynku kapitałowego SML. Biorąc pod uwagę średnie stopy zwrotu indeksów krajowych oraz ich współczynnik beta, dokonano estymacji relacji

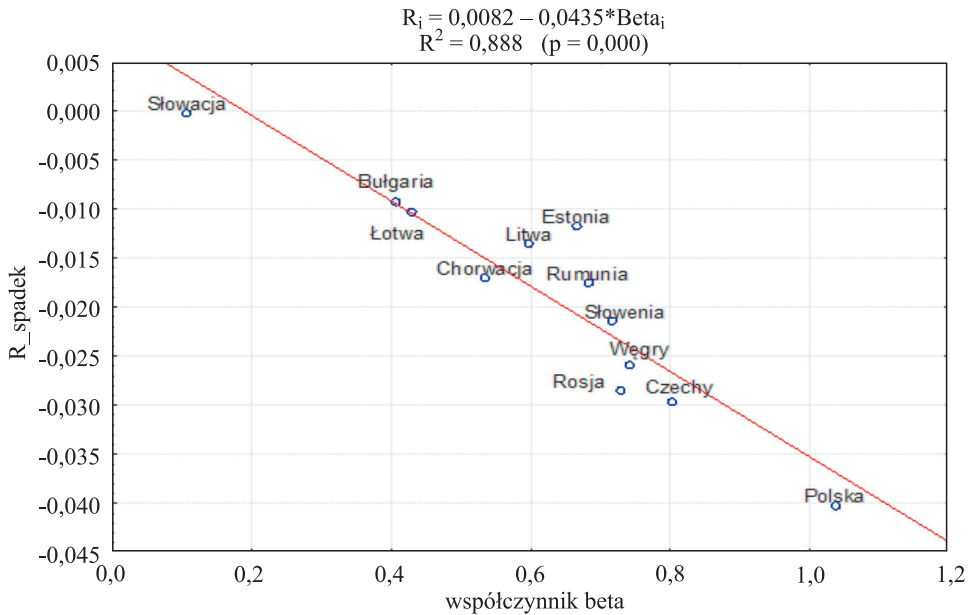

Rys. 4. Średnie zwroty indeksów giełd krajów EŚW posortowanych według współczynnika beta w różnych warunkach rynkowych

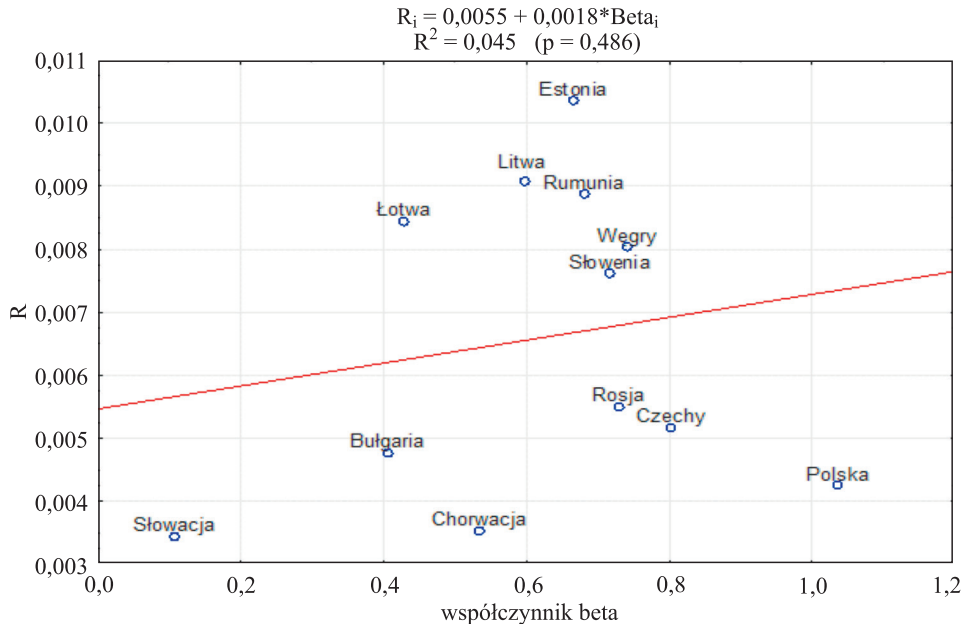
określonej modelem CAPM, osobno w warunkach dodatnich i ujemnych stóp zwrotu światowego indeksu rynku kapitałowego. Graficznie relacje te, wraz z oszacowanym równaniem regresji zaprezentowano na rys. 5 i 6. Poniższe ujęcie wskazuje na grupy indeksów przeszacowanych i niedoszacowanych względem osiąganego ryzyka systematycznego, lecz to niedopasowanie modelu do danych jest

Rys. 5. Indeksy giełd krajów EŚW względem linii rynku kapitałowego SML w okresach wzrostów światowej koniunktury giełdowej

Rys. 6. Indeksy giełd krajów EŚW względem linii rynku kapitałowego SML w okresach spadków światowej koniunktury giełdowej

Rys. 7. Indeksy giełd krajów EŚW względem linii rynku kapitałowego SML obejmującej wszystkie okresy światowej koniunktury giełdowej

relatywnie niewielkie. Podane równania wyjaśniają bowiem ok. 89% zmienności średnich stóp zwrotu badanych indeksów. Wykazane zależności są statystycznie istotne na poziomie istotności 1%.

Testowanie zależności CAPM, dla wszystkich okresów łącznie, prowadzi do konkluzji o jego nieistotności, co pokazują oszacowania na rys. 7. Premia za ryzyko jest dodatnia, lecz statystycznie nieistotna, a cały model jest w niewielkim stopniu (4,5%) dopasowany do danych empirycznych. Takie podejście pozwalałoby odrzucić teorię CAPM stanowiącą oczekiwane stopy zwrotu.

Podsumowanie

Rynki kapitałowe EŚW są wciąż relatywnie młodymi miejscami obrotu papierami wartościowymi w stosunku do swoich odpowiedników w krajach Europy Zachodniej czy rynku w Stanach Zjednoczonych. Wszystkie wzięte do badania giełdy papierów wartościowych powstały w wyniku przemian ustrojowych po 1990 r. Rozwój poszczególnych giełd odznaczał się zróżnicowanym tempem wzrostu, biorąc pod uwagę liczbę i rodzaj notowanych instrumentów, wielkość kapitalizacji czy liczbę inwestorów instytucjonalnych i indywidualnych. Znacząca liczba rynków kapitałowych EŚW to rynki wschodzące i tylko nieliczne z nich, takie jak giełda w Czechach, Rumuni i na Węgrzech, mogą w najbliższym czasie aspirować do wyższych klas ratingowych. Największym pod każdym względem rynkiem kapitałowym wśród krajów EŚW jest GPW w Warszawie. Jako jedyna z tego regionu zaliczana jest ona do rynków rozwiniętych.

Zróżnicowane rozmiarem rynki poddane analizie nie są całkowicie niezależnymi podmiotami, niewrażliwymi na ogólne procesy i trendy zachodzące na globalnym rynku kapitałowym. Koniunktura światowa oddziałuje na poszczególne giełdy z różną siłą, określając ich rynkowe ryzyko systematyczne, będące zasadniczym elementem poziomu wyceny indeksów tych giełd. Pomimo że badane giełdy papierów wartościowych w większości należą do rynków rozwijających się, interesujące wydaje się badanie efektywności informacyjnej tych rynków w ścisłym sensie. W tym kontekście podstawowym celem tego opracowania była weryfikacja modelu CAPM, będącego jednym z głównych narzędzi wyceny kapitału i jednocześnie oceny poziomu odwzorowania wszelkich dostępnych informacji na rynku w stopach zwrotu głównych indeksów krajów EŚW.

W pracy zaproponowano oszacowanie standardowej bezwarunkowej postaci modelu CAPM, wykorzystując wszystkie obserwacje szeregu czasowego próby oraz postaci warunkowej tego modelu, biorącej pod uwagę oddzielnie wzrosty i spadki koniunktury światowej. Badanie wskazuje na istotną metodologiczną przewagę relacji warunkowych nad klasycznym podejściem testowania modelu wyceny kapitału (relacje bezwarunkowe). Uzyskane wyniki pozwoliły na sformułowanie

następujących wniosków. Relacje między współczynnikami beta a zrealizowanymi stopami zwrotu indeksów giełd EŚW są uwarunkowane znakiem stopy zwrotu światowego indeksu rynkowego. Patrząc na zależności warunkowe, wartość premii za ryzyko jest dodatnia i istotna w okresach dobrej koniunktury na rynku kapitałowym. Jednocześnie premia za ryzyko systematyczne jest istotnie niższa od zera w okresach ujemnych zwrotów rynkowych. Wyniki uzyskane dla podokresów potwierdziły w większości zasadność podejścia warunkowego i jednocześnie niewrażliwość wyników na zmiany okresu badawczego. Należy podkreślić, że oddziaływanie stanu koniunktury światowej w okresie kryzysu spowodowanego zarówno pandemią COVID, jak i wojną w Ukrainie jest znacznie silniejsze niż w pozostałym okresie próby.

Badania z wykorzystaniem indeksów giełd krajów EŚW wskazały na możliwość właściwej wyceny tych instrumentów na podstawie modelu CAPM, biorąc pod uwagę wyniki światowego rynku kapitałowego. Ponadto wykazano, że rynki większe oraz często będące w wyższej fazie rozwoju cechują się – przeciętnie rzecz biorąc – zarówno wyższą wartością ryzyka całkowitego jak i wyższą wrażliwością na zmiany koniunktury światowej. Dotyczy to m.in. Polski, Czech i Węgier. Ma to swoje przełożenie na udział ryzyka systematycznego indeksów tych krajów w ryzyku całkowitym. Może to odgrywać istotną rolę w przypadku międzynarodowych inwestorów instytucjonalnych określających ryzyko swoich portfeli, biorąc pod uwagę, że ryzyko systematyczne stanowi niedywersyfikowalną część ryzyka całkowitego indeksu danego rynku. Kraje z relatywnie wysokim poziomem ryzyka systematycznego mogą być traktowane jako bardziej przewidywalne w kontekście zmienności na danym rynku kapitałowym. Należy zauważyć również niski poziom ryzyka całkowitego indeksów krajów bałtyckich przy jednocześnie wysokim wzroście wartości w ciągu kilkuletniego okresu badań.

Porównywanie indeksów krajów o różnej kapitalizacji, różnym poziomie rozwoju i możliwości inwestycyjnych wydaje się pewnym ograniczeniem badawczym. Jednakże model CAPM, wykorzystując statystyczne miary jak współczynnik regresji czy wskaźniki udziału ryzyka systematycznego w ryzyku całkowitym, pozwala na wycenę ryzyka różnych instrumentów i określenie go względnego poziomu, niezależnie od poziomu ich kapitalizacji.

Bibliografia

- ANG, A. | CHEN, J. | XING, Y. (2006), Downside risk. W: *The Review of Financial Studies*. 19 (4), 1191-1239.
- BARONE-ADESI, G. (1985), Arbitrage equilibrium with skewed asset returns. W: *Journal of Financial and Quantitative Analysis*. 20 (3), 299-313.
- BILGIN, R. | BASTI, E. (2014), Further evidence on the validity of CAPM: the Istanbul stock exchange application. W: *Inżynieria Ekonomika-Engineering Economics*. 25 (1), 5-12.
- CZEKAJ, J. | WOŚ, M. | ŻARNOWSKI, J. (2001), *Efektywność giełdowego rynku akcji w Polsce*. Warszawa.

- CHIANG, I-H. E. (2016), Skewness and coskewness in bond returns. W: *Journal of Financial Research*. 39 (2), 145-178.
- ESTRADA, J. (2002), Systematic risk in emerging markets: The D-CAPM. W: *Emerging Markets Review*. 3 (4), 365-379.
- FAMA, E. (1970), Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. W: *Journal of Finance*. 25 (2), 383-417.
- FAMA, E. | MACBETH, J. (1973), Risk, return, and equilibrium: empirical tests. W: *Journal of Political Economy*. 81 (3), 607-636.
- FLETCHER, J. (2000), On the conditional relationship between beta and return in international stock returns. W: *International Review of Financial Analysis*. 9 (3), 235-245.
- GALAGEDERA, DON U. A. | DARREN, H. | SILVAPULLE, P. (2003), Empirical evidence on the conditional relation between higher-order systematic co-moments and security returns. W: *Quarterly Journal of Business and Economics*. 42 (1/2), 121-137.
- GALAGEDERA, DON U. A. | BROOKS, R. (2012), Conditional relation between systematic risk and returns in the conventional and downside frameworks: Evidence from the Indonesian market. W: *Journal of Emerging Market Finance*. 11 (3), 271-300.
- GOCZEK, Ł. | KUROWSKA, K. | ZDUNIUK, K. (2014), Rozwój rynków kapitałowych i wzrost gospodarcze w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. W: *Roczniki KAE SGH*. 34, 137-151.
- HARVEY, C. R. | SIDDIQUE, A. (1999), Autoregressive conditional skewness. W: *Journal of Financial and Quantitative Analysis*. 34 (4), 465-487.
- JAGANNATHAN, R. | WANG, Z. (1996), The conditional CAPM and the cross-section of expected returns. W: *Journal of Finance*. 51 (1), 3-53.
- KRAUS, A. | LITZENBERGER, R. H. (1976), Skewness preference and the valuation of risk assets. W: *Journal of Finance*. 31 (4), 1085-1100.
- LINTNER, J. (1965), The valuation of risk assets and the selection of risky investments in the stock portfolio and capital budgets. W: *Review of Economics and Statistics*. 47 (1) 13-37.
- MARKOWSKI, L. (2020), Further evidence on the validity of CAPM: The Warsaw stock exchange application. W: *Journal of Economics & Management*. 39, 82-104.
- MIŁO, W. (2003), Wybór portfela inwestycyjnego. Łódź.
- MOSSIN, J. (1966), Equilibrium in a capital asset market. W: *Econometrica*. 34 (4), 768-783.
- PETTENGILL, G.N. | SUNDARAM, S. | MATHUR, I. (1995), The conditional relation between beta and returns. W: *Journal of Financial and Quantitative Analysis*. 30 (1), 101-116.
- PIASECKI, K. | TOMASIŁ, E. (2013), Rozkłady stóp zwrotu z instrumentów polskiego rynku kapitałowego [Distribution of rates of return on the Polish capital market instruments]. Kraków | Warszawa.
- ROON, F. | KAREHNKE, P. (2017), A Simple skewed distribution with asset pricing applications. *Review of Finance*. 21 (6), 2169-2197.
- RUTKOWSKA-ZIARKO, A. | MARKOWSKI, L. | PYKE, C. et al. (2022), Conventional and downside CAPM: The case of London stock exchange. W: *Global Finance Journal*. 54, artykuł 100759, 1-13.
- SCOT, R. C. | HORVATH, P. A. (1980), On the direction of preference for moments of a higher order than the variance. W: *Journal of Finance*. 35 (4), 915-1253.
- SHARPE, W. F. (1964), Capital asset prices: A theory of market equilibrium under conditions of risk. W: *Journal of Finance*. 19 (3), 425-442.
- POST, T. | VAN VLIET, P. (2006), Downside risk and asset pricing. W: *Journal of Banking and Finance*. 30 (3), 823-849.
- THERIOU, N. G. | AGGELIDIS, V. P. | MADITINOS, D. I. et al. (2010), Testing the relation between beta and returns in the Athens stock exchange. W: *Managerial Finance*. 36 (12), 1043-1056.
- TRZPIOT, G. | KRĘŻOLEK, D. (2006), Statystyczna weryfikacja modelu CAPM na przykładzie polskiego rynku kapitałowego [Statistical verification of the CAPM on the example of the Polish capital market]. W: *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*. 60, 341-351.
- TSAI, H. | CHEN, M. | YANG, C. (2014), A time-varying perspective on the CAPM and downside betas. W: *International Review of Economics & Finance*. 29 (C), 440-454.

DOI: 10.31648/pw.10179

ARKADIUSZ CZWOLEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2273-5345>

Nicolaus Copernicus University in Toruń

ROSYJSKIE SUBWENCJE ENERGETYCZNE JAKO UKRYTA FORMA WSPARCIA GOSPODARCZEGO. ROLA ROSYJSKIEJ ROPY I GAZU ZIEMNEGO W GOSPODARCE BIAŁORUSI

**Russian energy subsidies as a form of covert economic support:
the goals and assumptions of Russian energy policy towards Belarus**

ABSTRACT: The article aims to present the role Russian crude oil and natural gas play in Belarus' economy, and is based on content analysis and comparative method. The analysis covers the years 2010-2021 and discusses statistical data on Russian-Belarusian cooperation regarding oil and gas. The article analyzes the amount of Russian energy support for the Belarusian economy. After 2015, Russia initiated the process of optimizing further support for Belarus. The restriction on the volume of Russian oil transmitted to Belarus will translate into a 2-3 drop in Belarusian GDP. The import of oil from Russia will decrease even by 60%, which will minimize Belarus' profits from oil export. In the coming years Belarus will remain almost entirely depended on Russian gas and oil.

KEYWORDS: Belarus, Russia, energy policy, crude oil, natural gas, economy

Wstęp

Według danych Międzynarodowej Agencji Energetycznej w 2018 r. Białoruś pokrywała z własnych zasobów energetycznych tylko 15% zapotrzebowania na energię w kraju. W 2020 r. poziom niezależności energetycznej tego państwa wyniósł 17%. Do 2035 r. wskaźnik ten planowano zwiększyć do 20%. Głównym dostawcą surowców energetycznych do Białorusi jest Rosja. W 2020 r. Białoruś importowała 98,83% potrzebnego jej gazu ziemnego z Rosji. W przypadku ropy naftowej sytuacja kształtuje się nieco inaczej. Na Białorusi wydobywa się corocznie ok. 1,6-1,7 mln ton ropy surowej. Przy uwzględnieniu wydobycia krajowego zależność tego państwa od rosyjskiej ropy naftowej wynosiła ok. 92%. Białoruś eksportowała większość krajowej ropy naftowej głównie do Niemiec. Gdyby uwzględnić jej brak w bilansie ropy naftowej, uzależnienie od rosyjskiej ropy naftowej sięgało niemalże 100%. Prawie całkowita zależność Białorusi od dostaw rosyjskich surowców energetycznych

ma olbrzymie znaczenie nie tylko dla bezpieczeństwa energetycznego państwa. Powoduje także poważne implikacje w sytuacji politycznej, gospodarczej oraz społecznej. W celu zmniejszenia uzależnienia od rosyjskich surowców energetycznych zakładano dywersyfikację dostaw surowców energetycznych, dalszy rozwój odnawialnych źródeł energii oraz budowę elektrowni jądrowej, tak aby zmniejszyć udział gazu ziemnego w produkcji energii elektrycznej i ciepłej z 90% do 70% w 2020 r., a docelowo poniżej 50% w 2035 r. W przypadku importowanej ropy naftowej jej udział planowano ograniczyć do 85% w 2020, a w 2035 r. do 70% (Energeticheskiy balans 2021, 84; IEA 2018; Kontseptsiya 2015).

1. Cele polityki energetycznej Rosji wobec Białorusi

Od wielu lat nie zmieniły się główne cele polityki rosyjskiej wobec Białorusi. Rosja konsekwentnie poszerza swoje wpływy polityczne, gospodarcze oraz wojskowe na Białorusi. Białoruś odgrywa istotną rolę w polityce zagranicznej Rosji wobec UE, NATO oraz państw poradzieckich. Jej zadaniem jest wspieranie polityki rosyjskiej wobec struktur zachodnich. Priorytetowy cel Rosji to utrzymanie Białorusi w jej strefie wpływów. Ten strategiczny cel jest realizowany poprzez kolejne dwustronne i wielostronne projekty reintegracji przestrzeni poradzieckiej. Jednym z najważniejszych argumentów, jakie Rosja wykorzystywała wobec Białorusi w celu przekonania jej do uczestnictwa w kolejnych projektach integracyjnych, był argument finansowy. Niepośrednią rolę pełniły ceny ropy naftowej i gazu ziemnego oraz ułatwienia w dostępie do kredytów i rynku rosyjskiego.

Od wielu lat Białoruś ściśle współpracuje w sektorze ropy naftowej i gazu ziemnego z Rosją. Wieloletnia współpraca pod tym względem wynika z uwarunkowań politycznych oraz gospodarczych. Rosja wykorzystuje szerokie spektrum narzędzi w celu realizacji własnych celów geopolitycznych na Białorusi. Jednym z najważniejszych jest polityka energetyczna. Rosja nie pozwala na naruszenie swojej pozycji monopolisty jako głównego dostawcy ropy naftowej i gazu ziemnego. Próbuje także poszerzyć kontrolę nad białoruskim systemem przesyłowym ropy naftowej i gazu ziemnego oraz blokuje próby dywersyfikacji dostaw surowców energetycznych. Od wielu lat Federacja Rosyjska próbuje przejąć białoruskie aktywa strategiczne w sektorze energetycznym. Plan ten częściowo zrealizowała, gdy w 2011 r. Gazprom uzyskał kontrolę nad krajowym operatorem systemu gazowego, spółką Biełtransgaz. Przejęty system rurociągów gazowych obejmuje prawie 8 tys. km, w tym także magistrale tranzytowe do państw unijnych, wraz z 586-kilometrowym odcinkiem gazociągu jamalskiego. Tym samym Rosja zagwarantowała sobie możliwość dostaw gazu ziemnego do Polski, Ukrainy, Litwy oraz obwodu kaliningradzkiego (tranzytem przez terytorium Litwy) (Olikier et al. 2009, 94; Sektor 2015; Vatanserver 2017, 3).

Przez wiele lat Białoruś stanowiła jeden z głównych szlaków przesyłu rosyjskich surowców energetycznych do UE. Rosja próbowała ograniczyć rolę Białorusi jako państwa tranzytowego poprzez budowę alternatywnych szlaków przesyłu swoich surowców energetycznych (Nord Stream-1; Baltic Pipeline System-2). Rosja kontroluje także trzy podziemne magazyny gazu ziemnego na Białorusi o pojemności ok. 1 mld m³. Są to największe poza Rosją rosyjskie podziemne magazyny gazu na obszarze poradzieckim (Amirova-Mammadova 2018, 151; Kazantsev 2010, 275; Vatanserver 2017, 8-9).

Od lat 90. XX w. rosyjska branża naftowa próbuje przejść rafinerie białoruskie. Rosyjska firma Łukoil starała się utworzyć spółkę *joint venture* z nowopołockim Naftanem, a Slavneft podjął decyzję o kupnie mniejszościowego udziału w rafinerii w Mozyrzcu. Białoruś nadal pozostaje właścicielem przebiegającego przez jej terytorium odcinka ropociągu „Przyjaźń”, zapatrującego w ropę naftową jej rafinerie. Jego odcinkiem północnym dostarczano rosyjską ropę naftową do Polski i Niemiec, a odcinkiem południowym do Czech, Słowacji i na Węgry (Balmaceda 2014, 66-68; Opdahl 2020, 149).

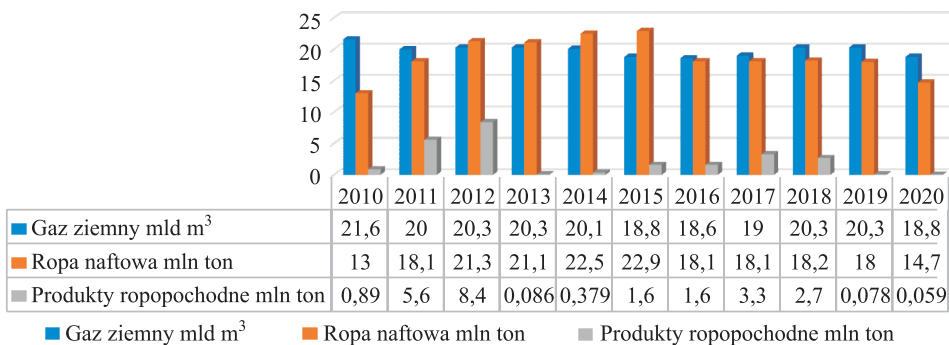
Jednym z głównych powodów silnego uzależnienia Białorusi od rosyjskich dostaw ropy naftowej i gazu ziemnego jest prawie całkowity brak własnych surowców energetycznych. Białoruś dysponuje niewielkimi rezerwami ropy naftowej na poziomie ok. 44,6 mln ton. Przy dotychczasowym wydobywaniu i rozpoznaniu złóż wystarczy Białorusi tego surowca na ok. 25–26 lat. Produkcja krajowa gazu ziemnego wynosi corocznie ok. 205-225 mln m³ i pokrywa ok. 1% zapotrzebowania na ten surowiec. Białoruś wydobywalne zasoby gazu ziemnego ocenia na 6,72 mld m³, a jej roczne zapotrzebowanie na błękitne paliwo wynosi ok. 20 mld m³ (Sostoyaniye 2021).

2. Poziom rosyjskiego eksportu ropy naftowej, produktów ropopochodnych oraz gazu ziemnego

Jednym z rosyjskich narzędzi wpływu na Białoruś jest wolumen dostaw ropy naftowej i gazu ziemnego. Rosja ma ułatwioną sytuację w tym kraju, gdyż jest głównym dostawcą gazu ziemnego i ropy naftowej. W latach 2000-2010 Białoruś importowała z Rosji corocznie ok. 17-21 mln ton ropy naftowej. W tym okresie jej kontrakt z FR przewidywał maksymalne dostawy ropy naftowej na poziomie 24 mln ton. Wielokrotnie Rosja stosowała mechanizm ograniczania dostaw surowców energetycznych w celu zmuszenia Białorusi do realizacji jej interesów geopolitycznych. Ostatnio manewr ten powtórzyła w 2020 r., gdy eksport rosyjskiej ropy naftowej na Białoruś wyniósł tylko 14,7 mln ton.

W latach 2010-2020 Białoruś importowała prawie 25 mln ton rosyjskich produktów ropopochodnych. Rosja dostarczyła ich najwięcej w latach 2011-2012,

potem zmniejszyła się skala ich eksportu na Białoruś. Próbowano w ten sposób zatrzymać zyskowy dla Białorusi proceder ich reeksportu na rynki zagraniczne. W latach 2015-2018 FR zwiększyła limit dostarczanych produktów ropopochodnych, ale nie osiągnął on wcześniejszego poziomu. Po 2018 r. zrezygnowała prawie całkowicie z ich eksportu na Białoruś. W 2019 r. sprzedała 78 tys. ton, a w 2020 r. – 59,5 tys. ton produktów ropopochodnych. Rosja dostarczyła te produkty ropopochodne, których brakowało Białorusi. W latach 2010-2020 nie pojawiły się poważniejsze spory dotyczące woluminu wysyłanego gazu ziemnego na Białoruś. Corocznie kraj ten importował ok. 20 mld m³ rosyjskiego błękitnego paliwa (wykres 1) (Belstat 2021).

Wykres 1. Wielkość importu rosyjskiej ropy naftowej, produktów ropopochodnych i gazu ziemnego na Białoruś w latach 2010-2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Narodowego Komitetu Statystycznego Białorusi. URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/vneshnyaya-torgovlya/vneshnyaya-torgovlya-tovarami/godovye-dannye>

3. Rosyjskie ceny na gaz ziemny i ropę naftową

Rosja ustalała ceny surowców energetycznych dla Białorusi dość arbitralnie, w zależności od jej bieżących interesów politycznych i gospodarczych. Manipuluje też często cenami surowców energetycznych, głównie ropy naftowej, i w mniejszym zakresie gazu ziemnego. Wielkość bonifikaty zależała od aktualnego stanu relacji rosyjsko-białoruskich. W okresach ich pogorszenia się Rosja podnosiła ceny na ropę naftową. Mechanizm ten stosowała cyklicznie. Najczęściej odwoływała się do argumentu finansowego, aby zmusić Białoruś do uczestnictwa w jej kolejnych projektach integracyjnych (Kłyśiński | Konończuk 2010).

W rosyjskiej narracji pojawia się często stwierdzenie, iż Białoruś korzysta ze specjalnych cen na jej surowce energetyczne, a dotacje zawarte w ich cenie utrzymują nieefektywny model gospodarczy tego państwa. Przynajmniej do 2015 r. także inne kraje WNP korzystały z preferencyjnych cen na rosyjską ropę naftową

czy też gaz ziemny. Białoruś nie stanowiła pod tym względem wyjątku. Sama Białoruś niższe ceny na surowce energetyczne traktowała jako rekompensatę za jej lojalność wobec Rosji oraz umożliwienie jej tranzytu surowców energetycznych do państw UE. W przypadku ropy naftowej Białoruś płaciła nawet połowę mniej za ten surowiec, niż Rosja uzyskiwała na rynkach zachodnich. O ile w latach 2011-2014 średnie ceny na rosyjską ropę eksportowaną na Białoruś kształtowały się na poziomie ok. 50% ceny na rynkach zachodnich, o tyle od 2015 r. dysproporcja ta zaczęła zmieniać się na niekorzyść Białorusi. W tym okresie Rosja przystąpiła do optymalizacji kosztów wspierania Białorusi, gdy pogłębiło się jej rozczarowanie brakiem lojalności najbliższego sojusznika. W 2015 r. Białoruś płaciła za rosyjską ropę naftową ok. 65,34%, a w 2020 r. już 79,48% ceny światowej. Obecnie Białoruś jest największym importerskim rosyjskiej ropy naftowej na obszarze WNP (Avtushko-Sikorskiy 2021, 260; Eksport 2021).

Tabela 1. Ceny rosyjskiej ropy naftowej dla Białorusi w latach 2010-2020

Rok	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ekspert rosyjskiej ropy na Białoruś w mln ton	13	18,1	21,3	21,1	22,5	22,9	18,1	18,1	18,2	18	14,7
Cena rosyjskiej ropy dla Białorusi za tonę (w USD)	433	413	392	394	339	247	219	294	374	366	244
Średnia cena rosyjskiej ropy dla państw „dalekiej zagranicy” za tonę (w USD)	556	783	801	780	729	378	294	375	505	460	307
Średnia cena rosyjskiej ropy dla państw WNP za tonę (w USD)	410	453	398	391	343	245	218	292	372	363	241
Różnica w cenie ropy rosyjskiej dla państw zachodnich i Białorusi za tonę (w USD)	123	370	409	386	390	131	75	81	131	94	63
Ceny ropy naftowej dla Białorusi w porównaniu z cenami dla państw „dalekiej zagranicy” (%)	77,88	52,75	48,94	50,51	46,50	65,34	74,49	78,40	74,06	79,57	79,48

Uwagi: Lotos – przelicznik ropy urals 7,3 baryłki na 1 tonę.

W 2020 r. eksport ropy surowej Białorusi 16 mln ton (inne państwa ok. 1,3 mln ton).

Źródło: wyliczenia własne na podstawie danych Narodowego Komitetu Statystycznego Białorusi i Banku Centralnego Federacji Rosyjskiej. URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/vneshnyaya-torgovlya/vneshnyaya-torgovlya-tovarami/godovye-dannye/>; https://www.cbr.ru/vfs/statistics/credit_statistics/trade/crude_oil.xls

Najtrudniej przeanalizować ceny rosyjskich produktów ropopochodnych dla Białorusi, gdyż nie znamy informacji, jakie konkretnie są sprzedawane i w jakiej ilości. Sama kategoria produkty ropopochodne jest zbyt ogólna, aby wyciągnąć szczegółowe wnioski. Na podstawie zaprezentowanych danych (tabela 2),

gdy porównamy średnie ceny rosyjskich produktów ropopochodnych dla Białorusi i rynków zachodnich, widać, że w niektórych latach Białoruś importowała je powyżej cen światowych (w 2010, 2013, 2016, 2019 oraz 2020 r.). Były także okresy, gdy je kupowała z ok. 20-30-procentową zniżką (w 2011, w 2012, w 2014, w 2015, w 2017 oraz w 2018 r.). Średnie ceny rosyjskich produktów ropopochodnych generalnie kształtowały się na niższym poziomie dla Białorusi niż dla pozostałych krajów WNP.

Tabela 2. Ceny rosyjskich produktów ropopochodnych dla Białorusi w latach 2010-2020

Rok	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Eksport produktów ropopochodnych na Białoruś w mln ton	0,89	5,6	8,4	0,086	0,379	1,6	1,6	3,3	2,7	0,078	0,059
Cena produktów ropopochodnych dla Białorusi za tonę (w USD)	594	597	582	800	531	288	313	325	395	655	684
Średnia cena rosyjskich produktów ropopochodnych dla państw „dalekiej zagranicy” za tonę (w USD)	527	729	763	722	701	388	291	390	521	468	320
Średnia cena produktów ropopochodnych dla państw WNP za tonę (w USD)	566	681	659	717	691	490	371	421	521	559	373,
Różnica w cenie rosyjskich produktów ropopochodnych dla państw zachodnich i Białorusi za tonę (w USD)	+67	-132	-181	+78	-170	-100	+22	-65	-126	+187	+364
Ceny rosyjskich produktów ropopochodnych dla Białorusi w porównaniu z cenami dla państw „dalekiej zagranicy” (%)	112,7	81,9	76,3	110,8	75,7	74,2	107,5	83,3	75,8	140,0	213,7

– taniej, + drożej

Źródło: wyliczenia własne na podstawie danych Narodowego Komitetu Statystycznego Białorusi i Banku Centralnego FR. URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/vneshnyaya-torgovlya/vneshnyaya-torgovlyatovarami/godovye-dannye/>; https://www.cbr.ru/vfs/statistics/credit_statistics/trade/oil_products.xls

Od wielu lat Rosja sprzedaje gaz ziemny Białorusi poniżej cen uzyskiwanych na rynkach zachodnich. W latach 2010-2011 Białoruś płaciła średnio ok. 60% ceny rynkowej za gaz ziemny. W sytuacji pogorszenia relacji rosyjsko-białoruskich Rosja podnosiła ceny na gaz ziemny. Mechanizm ten działał podobnie także w przypadku ropy naftowej, ale z tą różnicą, iż ceny gazu ziemnego ulegały mniejszym wahaniom cenowym. W latach 2010-2020 nie brakowało sporów dotyczących formuły cenowej za gaz ziemny. Strona białoruska oczekiwała sprzedaży gazu ziemnego po cenach

wewnątrzrosyjskich, powołując się na obietnice rosyjskie złożone podczas tworzenia Państwa Związkowego. Białoruś stosowała różnorodną argumentację, aby zmusić Rosję do obniżki cen na gaz ziemny. Rosja tylko wyjątkowo wyrażała zgodę na niewielkie korekty cen błękitnego paliwa, gdy zmieniały się ceny światowe tego surowca. Niekiedy Białoruś podejmowała jednostronne decyzje o obniżeniu cen rosyjskiego gazu ziemnego, jak chociażby w 2016 r. Tego typu działania powodowały ostre spory z Rosją, zakończone zawsze uregulowaniem zadłużenia wobec Gazpromu. W latach 2018-2019 Białoruś próbowała renegecjonować ceny gazu ziemnego, ale FR nie zdecydowała się na większe ustępstwa. Dopiero pod koniec 2021 r. po podpisaniu porozumienia o pogłębieniu integracji w ramach Państwa Związkowego zgodziła się utrzymać ceny gazu dla tego kraju na wcześniejszym poziomie. Oferta rosyjska okazała się niezwykle korzystna dla Białorusi, gdy przeanalizujemy w tym okresie ceny światowe tego surowca (Nemenskiy | Kholodkov 2017,11–12).

Tabela 3. Ceny rosyjskiego gazu ziemnego dla Białorusi w latach 2010-2020

Rok	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Eksport rosyjskiego gazu ziemnego na Białoruś w mld m ³	21,6	20,0	20,3	20,3	20,1	18,8	18,6	19	20,3	20,3	18,8
Cena za 1000 m ³ dla Białorusi (w USD)	188	265	168	165,5	170	144	137	146	132	130	131
Średnia cena dla państw „dalekiej zagranicy” za 1000 m ³ (w USD)	305	383	402	380,5	349,4	245,6	176	200,2	243,3	232,4	219
Średnia cena dla państw poradzieckich za 1000 m ³ (w USD)	214	244	267	266,5	262,1	194,2	153,6	158,4	162,6	157,4	136,7
Różnica w cenie rosyjskiego gazu ziemnego dla państw „dalekiej zagranicy” i Białorusi za 1000 m ³ (w USD)	117	118	234	215	179,5	101,6	39	54,2	111,3	102,4	88
Ceny gazu ziemnego dla Białorusi w porównaniu z cenami dla państw „dalekiej zagranicy” (%)	61,64	69,19	41,79	43,50	48,65	58,63	77,84	72,93	54,25	55,94	59,82

Gazprom do państwa poradzieckich zalicza: Białoruś, Mołdawię, Ukrainę, Gruzję, Abchazję, Osetię Południową, Armenię, Azerbejdżan, Kazachstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kirgistan oraz państwa bałtyckie (Litwa, Łotwa, Estonia).

Źródło: wyliczenia własne na podstawie danych Narodowego Komitetu Statystycznego Białorusi i Banku Centralnego FR. URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/vneshnyaya-torgovlya/vneshnyaya-torgovlya-tovarami/godovye-dannye/>;
https://www.cbr.ru/vfs/statistics/credit_statistics/trade/gas.xls

4. Poziom rosyjskich subwencji energetycznych dla Białorusi

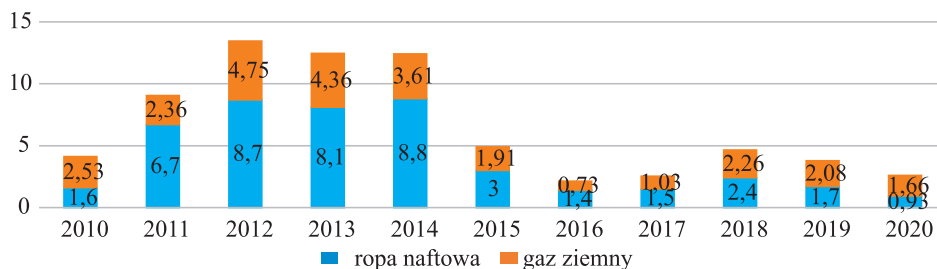
Od wielu lat zakres i wielkość rosyjskich subsydiów energetycznych dla Białorusi pozostaje jednym z najtrudniejszych tematów w relacjach rosyjsko-białoruskich. Na podstawie oficjalnych danych Narodowego Komitetu Statystycznego Białorusi i Banku Centralnego Federacji Rosyjskiej można szacunkowo wyliczyć wysokość rosyjskich subwencji energetycznych dla Białorusi. W porównaniu z cenami światowymi na rosyjską ropę naftową gospodarka białoruska zyskała na preferencyjnych cenach tego surowca w latach 2010-2020 ok. 45 mld USD. Największa część tej kwoty przypadła na lata 2010-2014 (ok. 34 mld USD). W latach 2015-2020 rosyjskie dotacje w cenie ropy naftowej uległy redukcji prawie trzykrotnie do ok. 11 mld USD (por. wykres 2). Ze względu na brak oficjalnych danych dotyczących wielkości rosyjskiego eksportu ropy naftowej i ceny ropy naftowej w 2021 r. dla Białorusi trudno ocenić wysokość subwencji energetycznych. W 2021 r. Rosja sprzedała na obszarze poradzieckim ok. 15,7 mln ton ropy naftowej, w tym prawdopodobnie większość Białorusi. Średnia cena rosyjskiej ropy naftowej w 2021 r. na rynkach tzw. dalekiej zagranicy wyniosła ok. 480 USD/t, a dla państw poradzieckich ok. 430 USD/t¹.

Tak jak w przypadku ropy naftowej zmiany w cenie gazu ziemnego wpływały na wysokość rosyjskich subwencji. W latach 2012–2014 Białoruś zyskała corocznie na zakupie tańszego rosyjskiego gazu ziemnego ok. 4 mld USD. Po 2015 r., tak jak w przypadku ropy naftowej, Rosja redukuje bonifikatę na gaz ziemny. W latach 2016-2020 coroczna zniżka na gaz ziemny wynosiła dla Białorusi ok. 2 mld USD. W latach 2010-2020 Białoruś zaoszczędziła ok. 27,3 mld USD na niższych cenach rosyjskiego gazu ziemnego. W tym okresie rosyjskie dotacje w cenie ropy naftowej i gazu ziemnego wyniosły ok. 72 mld USD (wykres 2). Trudno obliczyć wysokość rosyjskich subwencji w cenie gazu ziemnego w 2021 r., gdy nie opublikowano dotąd oficjalnych danych. W 2021 r. Białoruś płaciła za rosyjski gaz ziemny ok. 130-131 USD/1000 m³. Gdyby w 2021 r. Białoruś importowała podobny wolumen rosyjskiego gazu ziemnego, jak w 2020 r. (18,8 mld m³), koszt jego zakupu wyniósłby ok. 2,4 mld USD. W przypadku zapłacenia zgodnie z uśrednionymi stawkami obowiązującymi na giełdzie holenderskiej (ok. 562 euro/1000 m³) koszt dla Białorusi wyniósłby ok. 11,8 mld USD (Dutch TTF 2022).

Inne kwoty premii zawartych w cenie rosyjskiej ropy naftowej i gazu ziemnego dla Białorusi przedstawia rosyjskie Stowarzyszenie Badań Polityki Zagranicznej im. A. A. Gromyki. Trudno je zweryfikować, gdyż nie podano metodologii ich wyliczeń. Obejmują także inny okres rozliczeniowy. Według tych szacunków Białoruś zyskała na różnicach w cenie rosyjskich surowców energetycznych w latach 2009-2019 ok. 76 mld USD (ropa naftowa – ok. 56 mld; gaz ziemny ok. 20 mld USD).

¹ Źródła: <https://www.belstat.gov.by> oraz <https://www.cbr.ru>

Z kolei rosyjski ekonomista S. Agibałow wyliczył rosyjską bonifikatę w cenie ropy naftowej i gazu ziemnego dla Białorusi w latach 2001-2016 na ok. 96 mld USD (ropa naftowa 47,2 mld USD; gaz ziemny 49,4 mld USD). Zgodnie z obliczeniami rosyjskiego Instytutu Energetyki i Finansów Białoruś zyskała w latach 2012-2021 na rosyjskich subsydiach energetycznych ok. 51,5 mld USD (Analiticheskiy доклад 2021; Rbc 2017).

Wykres 2. Wysokość rosyjskich subwencji zawartych w cenie ropy naftowej i gazu ziemnego dla Białorusi w latach 2010-2020 (mld USD)

Źródło: wyliczenia własne na podstawie danych Narodowego Komitetu Statystycznego Białorusi i Banku Centralnego Federacji Rosyjskiej. URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realnyy-sector-ekonomiki/vneshnyaya-torgovlya/vneshnyaya-torgovlya-tovarami/godovye-dannye/>; https://www.cbr.ru/vfs/statistics/credit_statistics/trade/crude_oil.xls; https://www.cbr.ru/vfs/statistics/credit_statistics/trade/gas.xls

Najtrudniej wyliczyć rosyjskie dotacje zawarte w cenach eksportowanych produktów ropopochodnych. W latach 2010-2019 Rosja sprzedała na Białoruś 24,9 mln ton produktów ropopochodnych o wartości 12,8 mld USD. W celu określenia potencjalnych zysków Białorusi można dokonać szacunkowych wyliczeń na podstawie średniej ceny produktów ropopochodnych dla państw tzw. dalekiej zagranicy oraz krajów WNP, o ile ta cena jest wyższa od obowiązującej dla Białorusi. W latach 2011-2012, 2014-2015, oraz w 2018 r. Białoruś zyskała na niższych cenach rosyjskich produktów ropopochodnych 2,72 mld USD, natomiast w pozostałych (2010, 2013, 2016, 2017 r. i w latach 2019-2020) zapłaciła więcej o 412 mln USD, gdybyśmy porównali to ze średnimi cenami eksportowymi (tabela 4). Precyzyjne wyliczenia utrudnia fakt przekazania przez Białoruś w latach 2010-2019 stronie rosyjskiej 5,1 mln produktów ropopochodnych o wartości 2,86 mld USD. S. Abigałow wyliczył rosyjskie dotacje w cenie produktów ropopochodnych dla Białorusi w latach 2010-2016 na kwotę 2,6 mld USD (Rbc 2017).

W latach 2010-2020 rosyjskie dotacje w postaci taniej ropy naftowej i gazu ziemnego wynosiły średnio ok. 10% PKB Białorusi. Według analiz Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW) we wcześniejszym okresie przekraczały nawet 20-25% PKB. W analizowanym okresie (wykres nr 3) największa wartość subwencji energetycznych wyniosła powyżej 20% PKB, aby następnie zmniejszyć się

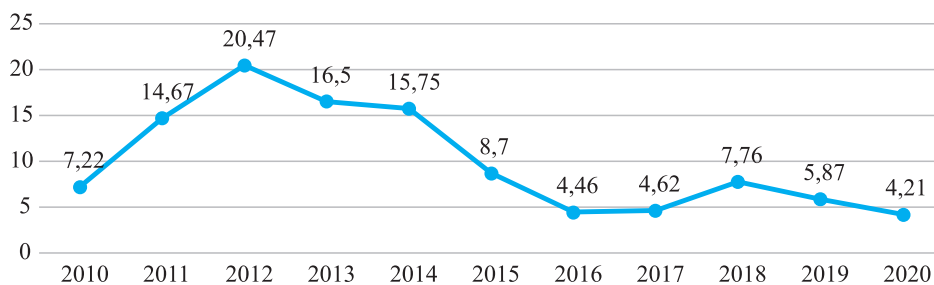
Tabela 4. Rosyjskie subwencje w cenie produktów ropopochodnych dla Białorusi

Rok	Rosyjski eksport produktów ropopochodnych na Białoruś w tys. ton	Cena za 1 tonę dla Białorusi (w USD)	Łączna wartość eksportu (w USD)	Cena za 1 tonę dla państw WNP (w USD)	Cena za 1 tonę dla państw „dalekiej zagranicy” (w USD)	Średnia cena eksportowa za 1 tonę (w USD)	Różnica w cenie dla Białorusi (w USD)
2010	899	594	534 mln	565,93	527,3	529,16	-118 mln
2011	5648	597	3,37 mld	681,08	729,07	724,69	+720 mln
2012	8433	582	4,9 mld	658,74	762,7	749,94	+1,42 mld
2013	86	800	68,8 mln	717,03	721,75	721,43	-6,8 mln
2014	379	531	201,3 mln	691,4	701,3	700,72	+64,2 mln
2015	1627	288	468,9 mln	490,11	387,86	392,79	+170,1 mln
2016	1682	313	527,1 mln	371,11	290,76	295,02	-30,9 mln
2017	3327	325	1,08 mld	420,58	390,21	392,47	-220 mln
2018	2743	395	1,08 mld	520,59	520,52	520,52	+350 mln
2019	78	655	51,1 mln	559,27	465,2	468,43	-14,6 mln
2020	59,5	684	40,7 mln	373,43	316,64	319,91	-21,7 mln

*** brak danych za 2021 r.

Źródło: wyliczenia własne na podstawie danych Narodowego Komitetu Statystycznego Białorusi i Banku Centralnego Federacji Rosyjskiej. URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/vneshnyaya-torgovlya/vneshnyaya-torgovlya-tovarami/godovye-dannye/>; https://www.cbr.ru/vfs/statistics/credit_statistics/trade/oil_products.xls

aż czterokrotnie. W latach 2015-2020 średni udział rosyjskich dotacji ukształtował się na poziomie ok. 5,3% PKB Białorusi. Za tak duży spadek subwencji energetycznych w PKB Białorusi odpowiadały zmiany podatkowe, gdy Rosja wprowadziła w sektorze naftowym tzw. manewr podatkowy. Jego celem była stopniowa likwidacja ceł eksportowych na rosyjską ropę naftową przy równoczesnym podwyższeniu podatku od wydobycia ropy naftowej. Rosja podjęła decyzję o redukcji subwencji energetycznych dla państw poradzieckich. Na tym obszarze głównym beneficjentem wsparcia rosyjskiego w tej formie pozostawała Białoruś, a wprowadzone zmiany uderzały głównie w gospodarkę białoruską. W niedalekiej perspektywie ceny rosyjskiej ropy naftowej dla Białorusi zrównałyby się z cenami rynkowymi. Oznaczałoby to dla tego państwa zakończenie zyskowego proceduru importowania taniej rosyjskiej ropy naftowej, jej przerobu i eksportu do innych państw. W 2018 r. Białoruś oceniła swoje straty z tego tytułu w najbliższych pięciu latach na 10 mld USD. Jedną trzecią tej kwoty stanowiły niepobrane cła wywozowe, a za resztę odpowiadały utracone zyski rafinerii. W ocenie MFW bilans płatniczy Białorusi w tym okresie pogorszyłby się aż o 12,9% PKB (IMF 2016; 2019; IPM 2018; PFR 2019).

Wykres 3. Udział rosyjskich dotacji energetycznych w PKB Białorusi w latach 2010-2020 (%)

Źródło: wyliczenia własne na podstawie danych Narodowego Komitetu Statystycznego Białorusi, Banku Centralnego Federacji Rosyjskiej, oraz Banku Światowego. URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/vneshnyaya-torgovlya/vneshnyaya-torgovlya-tovarami/godovye-dannye/>; https://www.cbr.ru/vfs/statistics/credit_statistics/trade/crude_oil.xls; https://www.cbr.ru/vfs/statistics/credit_statistics/trade/gas.xls; <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=BY>

5. Próby Białorusi dywersyfikacji dostaw ropy naftowej i gazu ziemnego

Jednym z priorytetów polityki energetycznej Białorusi jest zmniejszenie uzależnienia od zewnętrznych dostawców źródeł energii. Nigdy celem tego kraju nie było całkowite zastąpienie rosyjskiej ropy surowcem importowanym z innych kierunków, gdyż jej kupno jest najbardziej opłacalne ekonomicznie. Chociaż Białoruś nie może zrezygnować z importu rosyjskich surowców, próbuje ograniczyć ich rolę w bilansie energetycznym państwa. Zwiększa m.in. udział odnawialnych źródeł energii w bilansie energetycznym państwa. Także oddanie do eksploatacji elektrowni jądrowej wpłynie na ograniczenie udział gazu rosyjskiego w produkcji energii elektrycznej i ciepłej. Kolejnym pomysłem na zmniejszenie uzależnienia od rosyjskich surowców energetycznych jest zwiększenie dywersyfikacji ich dostaw. Chociaż Białoruś podejmuje tego typu działania, brakuje w tym konsekwencji. Białorusi łatwiej zdywersyfikować dostawy ropy naftowej niż gazu ziemnego, gdyż jest właścicielem systemu przesyłowego. Dostawy ropy naftowej z innych państw są droższe, a rafinerie białoruskie zostały przystosowane do przerabiania rosyjskiego surowca. Plany dywersyfikacji dostaw ropy naftowej na Białorusi pojawiają się w okresach pogorszenia relacji z Rosją. Po ich poprawie Białoruś wycofuje się z tego typu projektów. Po 2010 r. kraj ten podjął przynajmniej kilka prób zmniejszenia uzależnienia od rosyjskich surowców energetycznych. Na przykład w 2010 r. podpisał umowę z Wenezuelą na coroczne dostawy 4 mln ton ropy. Podjął także konsultacje z Polską, Litwą, Łotwą i Ukrainą dotyczące wykorzystania ropociągu Odessa-Brody. W 2016 r. Polska zaproponowała Białorusi rozbudowę ropociągu „Przyjaźń” o możliwość przesyłu rewersowego. Najpoważniejszą próbę dywersyfikacji dostaw

ropy naftowej Białoruś podjęła w 2020 r., gdy Rosja wstrzymała dostawy tego surowca. Ambitne plany zakładały ograniczenie udziału rosyjskiej ropy naftowej w imporcie do 30-40%. W 2020 r. Białoruś z innych kierunków, niż rosyjski, zakupiła ok. 1,3 mln ton ropy naftowej (Azerbejdżan, Norwegia, USA). Próbowano reaktywować także wcześniejsze pomysły, m.in. wykorzystania ropociągu Odessa-Brody, rozbudowy ropociągu „Przyjaźń” o możliwość przesyłu rewersowego czy też importu ropy z Iranu lub Kazachstanu. Nie zakończyły się one sukcesem. Nie powiodły się również inwestycje Białorusi w sektorze naftowym Ukrainy, Wenezueli oraz Ekwadoru. Niewielki sukces odniosła Białoruś w Rosji, wydobywając w 2020 r. ok. 0,5 mln ton ropy naftowej (Belstat 2012; 2013; Chubrik 2020; Clem | Maingot 2011, 97-98; Rybchinskiy 2021, 88-89; Shevtsov | Kizima 2010, 46-52).

Po przejęciu przez Rosję Białtransgazu Białoruś dysponowała ograniczonymi możliwościami dywersyfikacji dostaw gazu ziemnego. Teoretycznie mogłaby sprowadzać gaz ziemny za pośrednictwem Polski, Litwy lub Ukrainy, ale Rosja musiałaby wyrazić zgodę na jego przesył. Wcześniejsze projekty dywersyfikacji dostaw gazu ziemnego pojawiały się, gdy pogarszały się relacje rosyjsko-białoruskie, m.in. w 2010 r. Białoruś planowała sprowadzanie corocznie 10 mld m³ gazu ziemnego za pośrednictwem terminali LNG w Polsce i na Litwie. Nigdy tych planów nie zrealizowano, ponieważ importowany surowiec z innych państw nie stanowiłby konkurencji cenowej dla tańszego gazu rosyjskiego. W ostatnich latach Białoruś zrezygnowała z dywersyfikacji dostaw gazu ziemnego oraz rozbudowy połączeń międzysystemowych z innymi państwami. Próbuje zmniejszyć uzależnienie od rosyjskiego gazu ziemnego poprzez rozwój odnawialnych źródeł energii oraz budowę elektrowni jądrowej. Oddanie do eksploatacji elektrowni atomowej pozwoliłoby na ograniczenie zużycia rosyjskiego błękitnego paliwa corocznie o 5-6 mld m³.

6. Znaczenie rosyjskiej ropy naftowej i gazu ziemnego dla stabilizacji sytuacji gospodarczej Białorusi

Rosyjskie surowce energetyczne odgrywają olbrzymią rolę w gospodarce białoruskiej. Dla Łukaszenki zachowanie preferencyjnych cen na rosyjski gaz ziemny i ropę naftową stanowi warunek dalszego funkcjonowania obecnego modelu politycznego, gospodarczego oraz społecznego Białorusi. Wstrzymanie dostaw rosyjskich surowców energetycznych skutkowałoby poważnym kryzysem gospodarczym państwa. Rosja zachowuje cały czas monopol na dostawy ropy naftowej i gazu ziemnego na Białoruś. W przypadku ropy naftowej to FR decyduje, czy produkcja rafinerii białoruskich jest opłacalna, jak wysokie są eksport i wpływy budżetowe. Dzięki kontroli cen ropy naftowej Rosja oddziałuje na konkurencyjność białoruskich produktów rafineryjnych na rynkach zagranicznych. Ograniczając lub

zwiększając subwencje energetyczne, wpływa na stabilność finansową państwa. Rosyjskie subwencje w postaci taniej ropy naftowej i gazu ziemnego pozwalają Białorusi utrzymać nieefektywny system gospodarczy. W wyniku zwiększonych dochodów z eksportu produktów ropopochodnych Białoruś zrezygnowała z reform strukturalnych. Nie podjęła także modernizacji gospodarki i przeprowadzenia reform rynkowych. Jedną z najpoważniejszych konsekwencji uzależnienia się Białorusi tylko od jednego dostawcy ropy naftowej i gazu ziemnego jest silna podatność gospodarki na wahania cen surowców energetycznych. Dla Rosji surowce energetyczne są narzędziem prowadzenia polityki zagranicznej i służą zabezpieczeniu jej interesów politycznych oraz gospodarczych. Ich ceny są często kształtowane przez czynniki polityczne, a nie uwarunkowania gospodarcze. Silne uzależnienie gospodarki białoruskiej od rosyjskiej ropy naftowej i jej reeksportu jest poważnym zagrożeniem dla jej prawidłowego funkcjonowania. W przypadku zmniejszenia rosyjskiej subwencji w cenie ropy naftowej wyraźnie spada PKB Białorusi, a w konsekwencji pojawiają się silne perturbacje gospodarcze, włącznie z recesją. Dzięki ropie naftowej i gazowi ziemnemu Rosja zapewniła sobie kontrolę nad systemem gospodarczym Białorusi. Mając wpływ na gospodarkę, mogła realizować swoje cele polityczne i militarne wobec tego państwa².

Dochody z przerobu ropy naftowej pełniły niezwykle ważną rolę w gospodarce białoruskiej. W najlepszych latach Białoruska Kompania Naftowa odpowiadała nawet za 30% dochodów budżetowych. Jeszcze w 2020 r. sektor rafineryjny przyniósł ok. 20% wpływów budżetowych. Branża naftowa należała do największych eksporterów krajowych. Władze Białorusi przeznaczały częściowo zyski z eksportu produktów ropopochodnych na subsydiowanie niskodochodowych czy też nierentownych sektorów gospodarki (np. przemysł lekki, rolnictwo etc.). Z tych środków dotowano też politykę społeczną. Białoruś eksportowała corocznie ok. 2/3 wytworzonych produktów ropopochodnych. Dodatkowo osiągała corocznie zyski z tranzytu rosyjskiej ropy naftowej, nie większe niż 200 mln USD. W 2010 r. eksportowała 6,67 mln ton, a w 2011 – 12,73 mln ton produktów ropopochodnych. Do 2015 r. utrzymywała wysoki poziom eksportu produktów ropopochodnych (2012 – 17,5 mln ton, 2013 – 13,6 mln ton, 2014 – 13,7 mln ton, a w 2015 r. – 16,8 mln ton). W latach 2010-2015 Białoruś wyeksportowała produkty ropopochodne na kwotę ok. 60,5 mld USD. Po 2015 r. Rosja przystąpiła do optymalizacji kosztów subwencjonowania gospodarki Białorusi, co wpłynęło na wielkość i wartość eksportu produktów ropopochodnych (2016 – 13 mln ton, 4,04 mld USD; 2017 – 12,3 mln ton, 5,3 mld USD; 2018 – 11,9 mln ton, 6,4 mld USD; 2019 – 10,5 mln ton, 5,2 mld USD; 2020 – 8,5 mln ton, 2,7 mld USD). Najtrudniejszy okazał się 2020 r., gdy Białoruś

² <https://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/trendy-gospodarcze/bialorus-zalezność-gospodarcza-mozna-wykorzystac>;
<https://www.cire.pl/artykuly/materialy-problemowe/105412-sektor-energetyczny-bialorusi>

wyeksportowała produkty ropopochodne za kwotę ponad pięciokrotnie mniejszą niż np. w 2012 r. (14,5 mld USD) (Belstat 2017, 117; 2021, 122).

Wyższe ceny ropy naftowej na rynkach globalnych zwiększały dochody Białorusi z jej przerobu. W przypadku ich spadku rafinerie białoruskie zarabiały mniej na sprzedaży produktów ropopochodnych. Podobny mechanizm występował w Rosji. FR wpływała często na rentowność rafinerii białoruskich, m.in. podnosząc ceny surowca, ewentualnie ograniczając wolumen dostaw. Problemy rafinerii białoruskich pogłębiły się po 2015 r., gdy Rosja dokonała optymalizacji dalszego wsparcia najbliższego sojusznika. Po 2015 r. zmniejszył się udział produktów ropopochodnych w eksporcie Białorusi oraz znaczenie rafinerii w gospodarce białoruskiej. Jeszcze w 2015 produkty ropopochodne stanowiły 28,3%, a w 2016 r. już 19,98% eksportu białoruskiego. W kolejnych latach nieznacznie zwiększył się udział produktów ropopochodnych w eksporcie Białorusi (2017 – 22,5%, a w 2018 r. – 23,6%), aby obniżyć się w 2019 r. do poziomu 18,99%. Wyraźnie spadły także ceny ropy naftowej na giełdach światowych, co poważnie ograniczyło rentowność rafinerii białoruskich. Rosja zminimalizowała również reeksport rosyjskich produktów ropopochodnych. Wcześniej rosyjskie firmy naftowe eksportowały je na Białoruś, aby płacić mniejsze cła wywozowe niż te obowiązujące w Rosji, a zyski z tego tytułu trafiały do budżetu białoruskiego. Pod koniec 2018 r. FR wymusiła na Białorusi podpisanie nowego porozumienia dotyczącego importu rosyjskich produktów ropopochodnych, przewidującego sprzedaż tylko tych niewytwarzanych na Białorusi. Dodatkowo sankcje UE i USA wobec sektora energetycznego Białorusi, wprowadzone po wyborach prezydenckich w 2020 r., pozbawiły to państwo dostępu do najbardziej dochodowych rynków zagranicznych (Breński 2013, 246; Juutilainen 2021; Kłysiński | Konończuk 2012; Opdahl 2020, 149).

Najwięcej rosyjskiej ropy naftowej na Białorusi przeznaczają się dla sektora rafineryjnego, gdzie przerabia się ją na produkty ropopochodne. Wśród nich najważniejszą rolę odgrywa benzyna, olej napędowy, mazut oraz paliwo lotnicze. W 2020 r. wytworzono 3 mln ton benzyny, 5,8 mln ton oleju napędowego, 3,2 mln ton mazutu oraz 0,22 mln ton paliwa lotniczego. Przy rafinacji ropy naftowej Białoruś pozyskuje corocznie ok. 0,4-0,5 mln ton gazu LPG. Poza przemysłem rafineryjnym pozostałą część rosyjskiej ropy naftowej absorbował przemysł chemiczny i naftochemiczny oraz produkcja niepaliwowa. Większość produktów ropopochodnych Białoruś przeznaczała na eksport, a resztę na potrzeby wewnętrzne kraju (ok. 35% benzyny, ok. 45% oleju napędowego, ok. 10% mazutu, ok. 30-45% paliwa lotniczego) (Energeticheskij balans 2021, 90-91 i n.).

Białoruś całość rosyjskiego gazu ziemnego przeznacza na potrzeby krajowe. Większość konsumuje sektor energetyczny. W 2020 r. Białoruś wytwarzała z gazu ziemnego 92% energii elektrycznej i 84% energii cieplnej. W porównaniu z 2010 r. nie zmienił się znacząco ten wskaźnik (energia elektryczna – 97,2%, energia cieplna – 88,4%). Gdyby Rosja zaprzestała eksportować gaz ziemny,

gospodarce białoruskiej groziłby poważny kryzys gospodarczy. Choć Rosja sprzedaje najbliższemu sojusznikowi gaz ziemny poniżej cen rynkowych, to władze Białorusi nadal dotują ceny energii ciepłej i elektrycznej dla ludności. Podobnie wygląda sytuacja z niektórymi energochłonnymi sektorami gospodarki. Tańszy rosyjski gaz ziemny pozwala zachować konkurencyjność gospodarce Białorusi przynajmniej na obszarze poradzieckim. Białoruś uzyskuje dodatkowe dochody budżetowe z tranzytu rosyjskiego gazu ziemnego. Trudno je precyzyjnie wyliczyć, gdyż Białoruś nie udostępnia oficjalnych danych. W 2010 r. prawdopodobnie wyniosły ok. 200 mln USD, a 2018 ok. 360 mln USD. Po agresji rosyjskiej na Ukrainę w 2022 r. UE podjęła decyzję o wstrzymaniu eksportu gazu rosyjskiego, co zniweluje dochody z tego tytułu dla Białorusi (Beltopgas 2020, 2; Energeticheskiy balans 2020, 42-43; 2021, 41-42 i n.; OECD 2018; Varol 2013, 300 i n.).

Podsumowanie

Przez wiele lat rosyjskie subwencje energetyczne stanowiły ukrytą formę wsparcia gospodarczego Białorusi. W latach 2010-2014 Białoruś płaciła za rosyjską ropę naftową ok. 55% ceny światowej, a za gaz ziemny ok. 53% ceny na rynkach zachodnich. Inaczej kształtowała się cena importowanych z Rosji produktów ropopochodnych (ok. 91% ceny światowej). W tym okresie rosyjskie dotacje energetyczne stanowiły ok. 18,6% PKB Białorusi. Po 2015 r. Rosja dokonała optymalizacji dalszego wsparcia energetycznego Białorusi. Udział rosyjskich subwencji energetycznych zmniejszył się w 2020 r. w PKB Białorusi do 4,21%. W przypadku ropy naftowej jej cena osiągnęła ok. 80% cen zachodnich. Rosja ograniczyła także wolumen przesyłanej ropy naftowej do rafinerii białoruskich z 22,9 mln ton w 2015 do 14,7 mln ton ropy naftowej w 2020 r. (ok. 36%). Tym samym poważnie ograniczyła zyski Białorusi z eksportu produktów ropopochodnych z 14,5 mld USD w 2012 do 2,7 mld USD w 2020 r. W przypadku gazu ziemnego import pozostał na podobnym poziomie. Podstawą funkcjonowania gospodarki Białorusi pozostaną rosyjskie surowce energetyczne, ale Rosja ograniczy do minimum możliwość ich dalszej odsprzedaży. Dochody z przerobu ropy naftowej przestaną pełnić rolę czynnika stabilizującego gospodarkę Białorusi, co przyczyni się do pogłębienia wpływów rosyjskich w tym państwie. W interesie rosyjskim nie jest dalsze dotowanie gospodarki białoruskiej tanią ropą naftową, gdyż dochody z jej przerobu pozwalały Białorusi zachować względną niezależność od Rosji i prowadzić politykę zagraniczną nie zawsze zgodną z celami rosyjskimi. Dla Łukaszenki oznacza to zakończenie polityki wielowektorowości i pełne podporządkowanie interesom rosyjskim.

Bibliografia

- АМИРОВА-МАММАДОВА, S. (2018), Pipeline Politics and Natural Gas Supply from Azerbaijan to Europe. Challenges and Perspectives. Wiesbaden etc.
- Analiticheskiy doklad (2021), Analiticheskiy doklad. Soyuznoye Gosudarstvo Belarusi i Rossii: Rezul'taty dlya grazhdan i perspektivy. [Аналитический доклад. Союзное Государство Беларуси и России: Результаты для граждан и перспективы.] URL: https://gromyko.ru/upload/analiticheskiy_doklad_2021.pdf (dostęp: 2.10.2022).
- АВТУШКО-СИКОРСКИЙ, А. (2021), Energeticheskij sektor: ot resursnogo gosudarstva-rantie k gosudarstvu-porebitelju. W: Belorusskiy Yezhegodnik. 256-264. [Автушко-Сикорский, А. (2021), Энергетический сектор: от ресурсного государства-рантье к государству-потребителю. В: Белорусский Ежегодник. 256-264.]
- BALMASEDA, M. M. (2014), Living the High Life in Minsk. Russian Energy Rents, Domestic Populism and Belarus' Impending Crisis. Budapest | New York etc.
- Belstat (2020), Vneshnyaya trgovlya Respubliki Belarus'. Minsk etc. [Внешняя торговля Республики Беларусь. Минск.]
- Belstat (2021), Import tovarov v Respubliku Belarus' za yanvar'-dekabr' 2020 goda. [Импорт товаров в Республику Беларусь за январь-декабрь 2020 года.] URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/vneshnyaya-torgovlya/operativnye-dannye/eksport-i-import-tovarov-g-6-znakov-tn-ved-eaes/> (dostęp: 5.10.2022).
- Beltopgas (2021), Itogi raboty za 2020-y, zadachi na 2021 god. W: Beltopgas. Gazosnabzheniye i torforeperabotka. 2, 2. [Итоги работы за 2020-й, задачи на 2021 год. В: „Белтопгас. Газоснабжение и торфопереработка. 2, 2.]
- BREŃSKI, W. (2013), Współpraca gospodarcza pomiędzy Polską i Rosją po 1990 roku. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. 4, 243-254.
- ЧУБРИК, А. (2020), Neft' v obmen na vsë. [Чубрик, А. (2020), Нефть в обмен на всё.] URL: <http://www.research.by/webroot/delivery/files/books/pdp2020r01.pdf> (dostęp: 8.10.2022).
- СЛЕМ, R. S. | МАИНОТ, А. (2011), Venezuela's Petro-Diplomacy: Hugo Chávez's Foreign Policy. Florida etc.
- Dutch TTF (2022), Dutch TTF gas futures at the beginning of each week from January 4, 2021 to October 31, 2022. URL: <https://www.statista.com/statistics/1267202/weekly-dutch-ttf-gas-futures/> (dostęp: 3.11.2022).
- Експорт (2021), Експорт Rossiyskoy Federatsii syroy nefti. [Экспорт Российской Федерации сырой нефти.] URL: <http://www.cbr.ru/search/?text=Экспорт+Российской+Федерации+сырой+нефти> (dostęp: 7.10.2022).
- Energeticheskij balans (2021), Energeticheskij balans Respubliki Belarus'. Statisticheskij sbornik. Minsk etc. [Энергетический баланс Республики Беларусь. Статистический сборник. Минск.]
- IEA (2018), IEA. Belarus energy profile. URL: <https://iea.blob.core.windows.net/assets/a9233b70-ee3e-4a0c-8cde-7a174760b3e2/BelarusEnergyProfile.pdf> (dostęp: 25.09.2022).
- IMF (2016), Republic of Belarus. IMF Country Report No. 16/298. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2016/12/31/Republic-of-Belarus-Staff-Report-for-the-2016-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-44279> (dostęp: 4.10.2022).
- IMF (2019), Republic of Belarus. IMF Country Report No.19/9. URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/cr1909-2.pdf> (dostęp: 2.10.2022).
- IPM (2018), Macroeconomic Update: How big is the Russian energy subsidy to Belarus. URL: <http://eng.research.by/webroot/delivery/files/english/BMF/mu2018e1.pdf> (dostęp: 4.10.2022).
- JUUTILAINEN, K. (2021), Assessment of Belarus' energy strategic situation in 2020-2022 and its likely consequences. URL: <https://www.ensecocoe.org/data/public/uploads/2021/10/assessment-of-belarus-energy-strategic-situation-in-2020-2022-its-likely-consequences.pdf> (dostęp: 14.10.2022).

- KAZANTSEV, A. (2010), The Crisis of Gazprom as the Crisis of Russia's "Energy Super-State" Policy towards Europe and the Former Soviet Union. W: *Caucasian Review of International Affairs*. 4 (3), 271-284.
- KŁYSIŃSKI, K. | KONOŃCZUK, W. (2010), Łukaszenka przed wyborem: reformy lub ustępstwa wobec Rosji. URL: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2010-12-15/wspolna-przestrzen-gospodarcza-kolejny-etap-integracji-wokol-rosji> (dostęp: 6.10.2022).
- KŁYSIŃSKI, K. | KONOŃCZUK, W. (2012), Niewyczerpane źródło dochodów? Znaczenie i perspektywy białoruskich rafinerii. URL: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2012-06-19/niewyczerpane-zrodlo-dochodow-znaczenie-i-perspektywy> (dostęp: 2.09.2022).
- Kontseptsiya (2015), Kontseptsiya energeticheskoy bezopasnosti Respubliki Belarus'. [Концепция энергетической безопасности Республики Беларусь.] URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=C21501084> (dostęp: 25.09.2022).
- NEMENSKIY, O. B. | KHOLODKOV, V. M. (2017), Problemy rossiysko-belorusskoy ekonomicheskoy i politicheskoy integratsii. W: *Problemy natsional'noy strategii*. 4 (43), 11-47. [Неменский, О. Б. | Холодков, В. М. (2017), Проблемы российско-белорусской экономической и политической интеграции. В: *Проблемы национальной стратегии*. 4 (43), 11-47.]
- OECD (2018), Energeticheskiye subsidii v stranakh Vostochnogo partnerstva YES: Respublika Belarus'. [Энергетические субсидии в странах Восточного партнерства ЕС: Республика Беларусь.] URL: https://issuu.com/oecd.publishing/docs/belarus_energy_subsidies_rus_final_ (dostęp: 12.10.2022).
- OLKIER, O. | CRANE, K. | SCHWARTZ, L. H. et al. (2009), *Russian Foreign Policy*. Rand Corporation.
- ОРДАН, І. М. (2020), *The Russian State and Russian Energy Companies, 1992-2018*. New York | London etc.
- PFR (2018), *Polski Fundusz Rozwoju. Białoruś. Po kryzysach. Przed kryzysem*. URL: <https://pfr.pl/ekspertyzy-ekonomiczne/bialorus-po-kryzysach-przed-kryzysem-raport-biura-analiz-2019.html> (dostęp: 4.10.2022).
- RBC (2017), Skrytyy schet na \$100 mlrd: kak Rossiya sodержit belorusskuyu ekonomiku. [Скрытый счет на \$100 млрд: как Россия содержит белорусскую экономику.] URL: <https://www.rbc.ru/economics/02/04/2017/58e026879a79471d6c8aef30> (dostęp: 2.10.2022).
- RYBCHINSKIY, A. (2021), Belorusskaya neftedobycha v Rossii: tekushcheye sostoyaniye i perspektivy. W: *Energeticheskaya Politika*. 4, 88-99. [Рыбчинский А. (2021), Белорусская нефтедобыча в России: текущее состояние и перспективы. В: *Энергетическая Политика*. 4, 88-99.]
- SHEVTSOV, Y. | KIZIMA, S. (2010), Geopoliticheskiy potentsial belorussko- venesuel'skogo energeticheskogo sotrudnichestva. W: *Belaruskaya Dumka*. 5, 46-53. [Шевцов, Ю. | Кизима, С. (2010), Геополитический потенциал белорусско-венесуэльского энергетического сотрудничества. В: *Беларуская Думка*. 5, 46-53.]
- Sostoyaniye (2021), Sostoyaniye mineral'no-syr'yevooy bazy Respubliki Belarus'. [Состояние минерально-сырьевой базы Республики Беларусь.] URL: https://belgeocentr.by/media/attachments/2021/01/25/albom_msb_2022.pdf (dostęp: 30.09.2022).
- VAROL, T. (2013), *The Russian Foreign Energy Policy*. Kocani etc.
- VATANSERVER, A. (2017), Is Russia building too many pipelines? Explaining Russia's oil and gas export strategy? W: *Energy Policy*. 108, 1-11.

DOI: 10.31648/pw.10180

KRZYSZTOF WALISZEWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4239-5875>

Poznań University of Economics and Business

ŁUKASZ GĘBSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5370-3987>

Warsaw School of Economics

FINTECH LENDERS ON THE CONSUMER FINANCE MARKET IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE¹

Abstract: The authors analyze the consumer finance markets in the countries of Central and Eastern Europe against the background of the markets of the EU countries and the Euro area, with particular emphasis on non-bank lending institutions that use financial technologies to grant loans to consumers. As research shows, these loans are more expensive than traditional consumer bank loans, but more accessible, more flexible and tailored to the needs of customers from different generations. Black swans – sudden, unpredictable events – do not, in principle, change the demand for consumer credit but merely slow the growth dynamics of the market, which returns to its pre-disruption level after some time.

Keywords: FinTech, LendTech, Consumer finance, Household finance, Household debt, Eurozone

Introduction

Post-crisis financial regulations following the Global Financial Crisis (2007-2009) made traditional banking more conservative, which means more restricted access to bank credit. Additionally, the technological revolution and the use of ICT information technologies in various areas of life, including finance, mainly retail, along with the changing expectations of bank customers in terms of access to modern solutions and financial innovations, have led to the emergence of a new segment on the financial services market: financial technologies (FinTech). This segment consists of new enterprises offering financial services, previously the domain of banks, in a more flexible way, practically 24/7 and very often at competitive costs. One of the leading areas of FinTech is non-bank loans, called FinTech credit, and its

¹ The publication was carried out as part of the Intercollegiate Research Grant SGH-UEW-UEK-UEP-UEK at entitled *LendTech sector and the phenomenon of credit exclusion in the era of sustainable finance – dependencies, consequences, recommendations*, manager: prof. Krzysztof Waliszewski.

providers are FinTech lenders. The entire sub-segment is referred to as LendTech or digital lending. The COVID-19 pandemic limited access to traditional banks and was an additional factor that boosted the role of loans granted by LendTech's.

Just as FinTech reduces financial exclusion and contributes to financial inclusion, LendTech reduces credit exclusion and contributes to credit inclusion. This article analyses the circumstances for the development of FinTech credit in selected countries of Central and Eastern Europe, the choice of which was dictated by data availability. Individual countries observably differ in terms of FinTech credit use, which may pose a question as to the reasons for such variation. In their analysis, the authors will try to uncover the reasons for this state of affairs. The authors used the following methods: critical analysis of the relevant literature, analysis of statistical data and comparative analysis of the digital credit markets of the studied countries.

2. Non-bank digital loans (FinTech credit) and non-bank digital lenders (FinTech lenders)

The FinTech market is evolving rapidly, with digital payments and PayTech, digital investments and Neobanking representing some of the most important trends. Digital payments, driven by market and regulatory changes in the form of the Payment Services Directive PSD2, have experienced unprecedented growth in recent years and their popularity is constantly on the rise. This favours the creation of new, local electronic payment standards such as BLIK (Błach | Klimontowicz 2021).

Neobanks, such as Revolut and Trade Republic, have revolutionized the traditional banking sector by providing innovative, customer-convenience-oriented solutions that meet the needs of today's consumers who are accustomed to using digital technologies (Barjaktarovic et al. 2023; Liang 2023; Adamek | Solarz 2023).

The development of the FinTech market is driven by several factors:

- the growing popularity of smartphones and the Internet have made digital solutions widely accessible to consumers;
- the COVID-19 pandemic accelerated the shift to digital payments and investments as consumers had to adapt to remote and contactless transactions;
- regulatory changes have enabled FinTech companies to compete with traditional financial institutions on a more level playing field;
- technological advancements such as artificial intelligence and the blockchain have opened up new opportunities for FinTech innovation, intensifying further market growth;
- regulatory directions limiting the expansion of LendTech's in some markets (Shala | Pereri 2022).

FinTech loans, as well as those granted by BigTech technology giants (GAFAM), are referred to as alternative loans to traditional bank credit (Cornelli et al. 2020).

BigTechs on the Internet derive market power primarily from the role and importance of an increasingly large pool of data (Big Data) from customers (Szpringer 2019). FinTech lending models were originally built around decentralized platforms where lenders select individual borrowers or projects to finance under market conditions. Platforms help address problems of information asymmetry both through their screening practices and by arming investors with information about the risks associated with the loan and other borrower characteristics. Over time, some platforms have shifted to offering loans to institutions and companies, rather than just to individuals, and many use increasingly sophisticated lending models (Jagtiani | Lemieux 2019). Nevertheless, it is important to remember that non-bank lenders are subject to significantly higher financing costs than banks because they lend money without access to cheap financing through guaranteed deposits. The higher cost of financing translates into a higher cost of loans than those offered by traditional banks with access to low-interest loans (Cornelli 2022). However, credit from non-bank lenders is more accessible and flexible, which is why it has found demand among various social groups – not only credit-excluded, but also clients of traditional banks.

Research from a panel of 78 countries between 2013 and 2019 shows that FinTech lending platforms can both complement and substitute traditional bank credit, and that banking sector characteristics can play a role in shaping this relationship. Estimates indicate that in less concentrated, more liquid and more stable banking sectors, banks and FinTech lending platforms typically do not compete for the same clientele and coexist complementarily. On the other hand, in less stable and highly concentrated banking sectors, FinTech can act as a direct complement for bank credit (Hodula 2022 | Akhlaq et al. 2022).

3. The consumer credit market in CEE countries compared to Europe as a whole

The consumer credit market is growing despite changes in the economic situation facing all European Union countries. The pace of growth is faster in Central and Eastern European countries. Interestingly, the growth dynamics show no correlation with key macroeconomic values such as increase in GDP. Even significant macroeconomic imbalances like the COVID-19 epidemic and the related lockdown failed to reverse the trend. After a short and sudden collapse at the beginning of the pandemic, household consumption and debt returned to the path of growth (Puszer | Czech 2022). In 2020-2021, lending to households and non-financial enterprises in the EU increased most in the countries of Central and Eastern Europe – Bulgaria (+15.4%), Hungary (+15%), Lithuania (+11%), Latvia (+10.2%), Czech Republic (+9.9%), Romania (+9.7%) – as well as Malta (+9.6%). In turn, downturns were

recorded only in Greece (-34.2%), Cyprus (-8.7%) and Ireland (-1.2%). In 2021, the size of credit portfolios for households and non-financial corporations (NFCs) in the EU hit EUR 12.5 trillion, representing approximately 87% of the European Union's GDP. Compared to the previous year, loans increased by +3.6%. 2021 was the seventh consecutive year of nominal credit market growth. In the years 2019-2022, nearly 86% of consumer loans in EU Member States were granted in euro area countries, and only 14% from outside the euro area. About 66% of total loans were granted in the markets of the four largest EU economies: Germany (24%), France (22%), Italy (11%) and Spain (9%) (Perez 2021).

In 2021, total lending to households in the EU hit EUR 7.5 trillion, equivalent to around 52% of EU GDP. Compared to 2020, lending to households in the EU grew by 4.3% in 2021.

A year earlier, the market situation looked different and there were fears of a deep collapse in the consumer credit market. In 2020 (the peak of the COVID-19 pandemic), credit institutions associated with Eurofinas financed new loans worth EUR 400.6 billion in 2020, which marked a 13.1% drop compared with 2019.

In the consumer lending category, personal loans accounted for more than a quarter of new loans taken in 2020, while revolving credit accounted for nearly one third. Personal loans and revolving credit contracted by 20.2% and 17.4% respectively.

Consumer vehicle financing also witnessed a downturn in new lending, with new cars faring worse than used cars. While the former dropped by 16.4%, the latter decreased by 8.3% (Eurofinas 2020).

In 2021, Eurofinas statistics also confirmed a strong upward trend, with its members financing new loans to the amount of EUR 449.2 billion, representing a 12.8% increase compared with 2020. Personal loans grew by 17.0%, while revolving loans recorded an increase of 10.7% (Eurofinas, 2021). With the exception of Slovakia, all Central and Eastern European countries recorded higher market growth rates than Western European countries.

The dynamics of household loans in 2017-2021 were slower in euro area countries than in the non-euro area. The weaker growth rate for euro area countries is broadly consistent with the GDI trend, although the increase in GDI growth far outstripped the increase in credit growth. In non-euro area countries, higher credit growth followed GDI growth much more proportionally than in the euro area.

The share of housing loans in overall European consumer debt systematically increased between 2011 and 2021. In 2021, approximately 79% of household loans were mortgages. This percentage was slightly lower in the euro area (78%) than in the non-euro area, especially in Central and Eastern Europe (81%).

When seeking the reasons for some asymmetry in the growth rate of consumer loans between the euro area and Central and Eastern European countries, one

cannot ignore the fact that consumer credit in the latter supplemented financial shortfalls arising from the significant wage discrepancies between the ‘old’ and ‘new’ European Union.

Research conducted in Central and Eastern European countries (Wachowski 2020) shows that consumers use loans to meet their consumption needs when available financial resources are insufficient. However, they are less willing to take on debt than in Western European countries due to knowledge deficiencies and less certainty about income stability in the future.

Table 1. Average annual income in euros in country groups

Average Income (Year) in EUR	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Western Europe	20 156	20 719	21 262	21 780	22 264	23 124	23 602
CEE UE members	6 116	6 360	6 600	7 137	7 773	8 458	8 477
Eurozone	17 759	18 239	18 708	19 235	19 736	20 810	20 780

Source: based on Eurostat – ec.europa.eu

While in the most developed countries of the Eurozone consumer loans accelerated consumption and facilitated purchases, in countries such as Poland, the Czech Republic, Slovakia and Hungary, consumer credit supplemented purchasing power. Obtaining it was often a condition for purchase, not just a facilitation.

Table 2. Debt to income ratio (in %) in selected countries

Debt-to-income UE	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
France	89.52	90.89	93.33	96.35	98.99	102.26	103.53
Germany	83.55	83.33	83.30	82.25	83.95	86.57	88.77
Spain	107.93	102.98	98.74	95.78	90.93	91.98	89.52
Denmark	245.52	220.15	216.19	211.17	211.19	213.56	207.32
Netherlands	208.38	205.98	205.21	198.35	189.35	187.24	184.24
Italy	61.59	61.23	60.80	60.88	61.81	63.90	64.20
Poland	58.33	58.28	56.44	57.27	56.85	54.33	55.79
Czech Republic	56.24	58.26	58.56	58.80	58.56	60.51	61.21
Slovakia	58.15	63.38	67.28	67.53	69.61	71.63	73.69
Hungary	37.86	35.40	32.50	30.47	32.00	35.61	35.85
EURO zone (19 countries)	94.53	93.89	93.58	92.92	93.13	95.52	95,79

Source: based on Eurostat – ec.europa.eu

While the average EU value of the DTI index was close to 95% and was subject to only minor fluctuations, in non-Eurozone countries this index fluctuated between 35% and 70%.

Eurostat data are presented in a nominal format and are not adjusted for the inflation rate, which is why in the group of the most affluent EU countries there was probably a slight but permanent decline in the value of the DTI indicator for households after 2019 (COVID-19 epidemic). This was due to a higher upward trend in salaries and a low consumer credit market growth rate.

Table 3. Debt to income ratio for country groups (%)

Countries	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Western Europe	132.75	127.43	126.26	124.13	122.70	124.25	122.93
CEE UE memebrs	52.65	53.83	53.70	53.52	54.26	55.52	56.64
Eurozone	94.53	93.89	93.58	92.92	93.13	95.52	95.79

Source: based on Eurostat – ec.europa.eu

In the countries of Central and Eastern Europe, despite the inflation hike accompanying the pandemic, the household debt ratio increased much faster, but one of the factors influencing this was inflation. With poor income flexibility, they had to borrow money due to rising prices. This indicator is rising, but it is not the result of the beliefs held by CEE residents regarding income certainty and consumption optimism.

Statistical data reveal no correlation between the dynamics of the consumer credit market and changes in GDP growth rate.

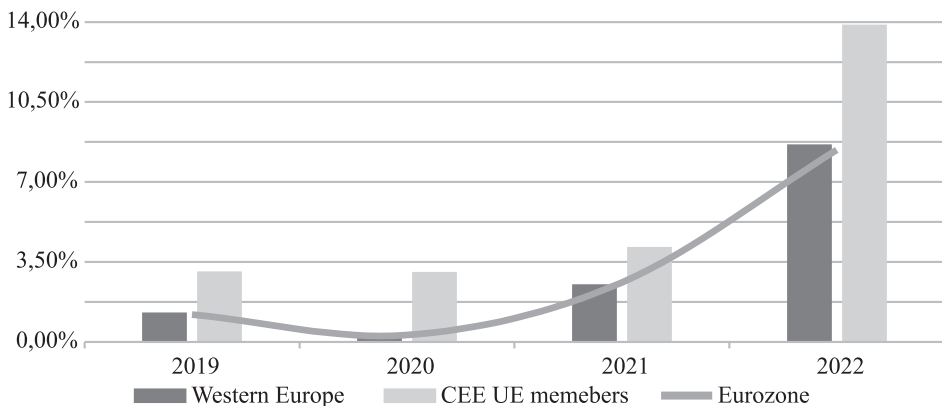

Chart 1. Post-COVID-19 inflation for country groups (in %)

Source: based on Eurostat – ec.europa.eu

Table 4. Real GDP growth for country groups (%)

Real GDP growth rate – volume	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Western Europe	1.92	2.17	2.57	1.75	1.48	-6.28	5.28
CEE UE members	4.68	2.40	4.38	4.63	3.73	-3.83	5.65
Eurozone	2.00	1.90	2.60	1.80	1.60	-6.10	5.30

Source: based on Eurostat – ec.europa.eu

Table 5. Household debt as a % of GDP for country groups

Household debt – % of GDP	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Western Europe	78.60	74.92	72.75	71.10	69.73	73.83	70.27
CEE UE members	30.43	31.55	31.50	31.68	31.95	33.98	33.85
Eurozone	58.37	56.80	55.71	54.93	54.38	57.36	55.40

Source: based on Eurostat – ec.europa.eu

4. The role of FinTech lending in Central and Eastern Europe

According to Data Bridge Market Research, the European digital lending platform market will show a strong CAGR of 18.5% in 2021-2027. The greatest contribution to the growth of the European market will probably be made by German, British,

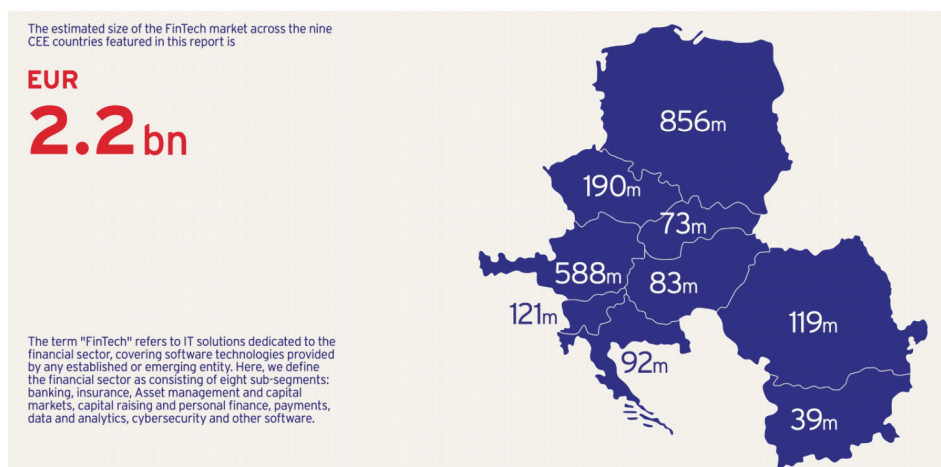

Illustration 1. Size of the FinTech market in individual Central and Eastern European countries (in million euros)

Source: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/About-Deloitte/central-europe/ce-FinTech-in-cee-region-2016.pdf>

French and Belgian banks as well as FinTech's/LendTech's, although the latter's percentage share will be higher in Central and Eastern European countries since they tend to accept technological innovations much faster (Laidroo et al. 2021). According to experts, the key driving factor is rather predictable – high demand for digital lending services available without unnecessary formalities and practically in real time. FinTech's reduce financial exclusion, and credit exclusion in particular, because they make consumer loans more accessible (Waliszewski et al. 2023).

Czech Republic

In response to the chaotic development of the non-bank financial institution market at the beginning of the 20th century, on 1 December 2016, strict regulations regarding consumer loans were introduced. Unlike the previous legal regime limited to regulation, the new legislation applies to all types of non-bank institutions granting consumer loans, from payday loan providers, leasing companies, to lenders of consumer credit for housing purposes (Pauknerová | Skalská 2017).

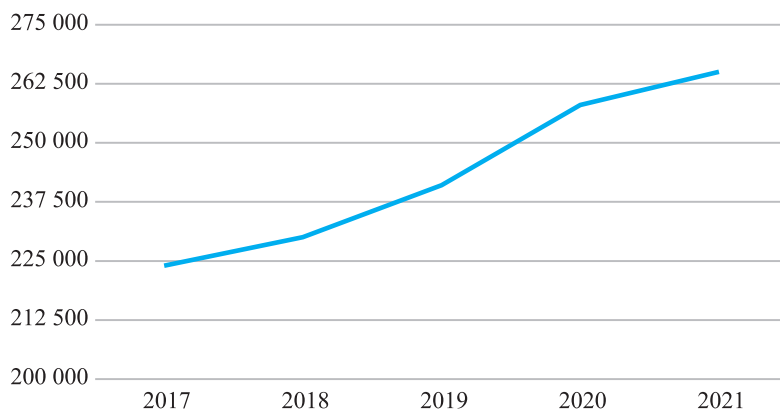

Chart 2. Consumer credit market in the Czech Republic (in million CZK)

Source: <https://take-profit.org/en/statistics/consumer-credit>

Currently, there are over 150 Czech FinTech companies operating in the Czech Republic that use technology to provide financial services in both the business to business (B2B) and business to customer (B2C) models. This number includes foreign FinTech companies with an established presence in the Czech Republic, as well as start-ups and scale-ups.

Czech FinTechs specialize in three main areas: 1) cheaper products intended to offer an alternative to traditional financial services; 2) easy and intuitive technological solutions designed to reach new groups, especially the younger generation, who would not otherwise use financial services; 3) completely new products unavailable from traditional banks. FinTech company Twisto, for example,

offers a line of credit via a mobile application to younger customers (aged 20-30) who are not interested in taking out a traditional consumer loan due to formalities or cannot obtain one due to lack of credit history or stable income. They do so by offering delayed payment (BNPL – buy now, pay later) for online shopping.

Czech FinTech's mainly provide services in areas such as payments, personal finance management, crowdfunding and Peer-to-Peer (P2P) lending.

Open banking applications based on the Payment Services Directive 2 (PSD2) framework are present on the Czech FinTech market, but have not become as popular as in Poland, for example.

There are 113 Czech FinTech companies operating in a wide range of regulated and unregulated sectors throughout the country (FinTech Cowboys 2022).

Total lending by non-bank financial institutions in 2021 amounted to EUR 16.9 billion (CZK 420.2 billion), corresponding to approximately 5% of total loans financed by the banking sector. The volume of loans granted amounted to EUR 13 billion (CZK 324.8 billion). Crowdfunding, as a form of alternative financing, is gaining popularity in the Czech Republic. The total volume of crowdfunding amounted to USD 138.3 million in 2020 – double the 2019 figure. There are about 14 platforms operating in the country, although only three are local.

Slovakia

Slovakia is perceived internationally as a country quick to adopt FinTech solutions. For example, when it comes to contactless payments, Slovakia ranks well above the EU average – in 2014 these already accounted for 64% of transactions in Slovakia compared to 15% on average throughout the entire EU.

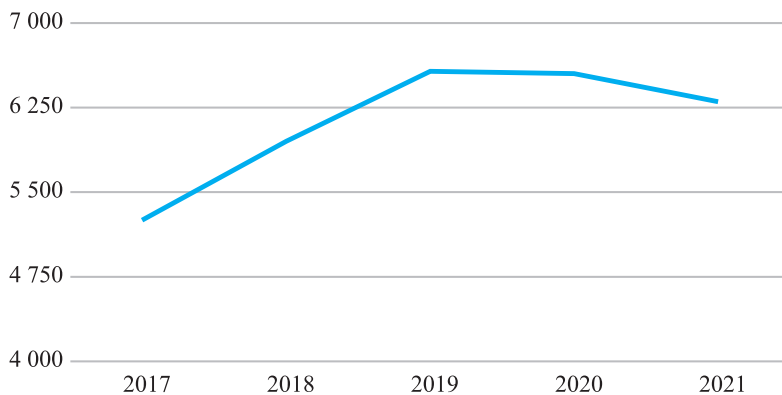

Chart 3. Consumer credit market in Slovakia (in million euros)

Source: <https://take-profit.org/en/statistics/consumer-credit>

Slovakia is a FinTech favorite place to test their solutions within regulatory sandboxes. The pace of consumer credit market development is slightly slower than in other countries in the region, but this is mainly due to restrictive regulations on non-bank credit institutions and Slovakia's adoption of the Euro. There was no significant increase in the cost of bank loans in the country – as in other countries in the region where inflation pushed interest rates up, limiting the availability of loans in the banking sector.

Hungary

Hungarian FinTechs are developing much slower than in other countries in the region (Mallinguh | Zéman 2020). Few banks invest in IT innovations. Large swathes of the society prefer using cash to settle transactions, which means that despite the existence of several mobile payment platforms – MobilTárca, PayU, Cellum, among others – growth is not comparable to Poland or the Czech Republic. Moreover, due to the number of inhabitants, the Hungarian market is insufficient for local companies to allocate significant financial resources for innovation.

In 2020, the Hungarian FinTech sector was characterized by growing sales revenues and improved profitability for FinTech companies. For the sector, changes caused by the pandemic and progress in digitalization have created new opportunities for development. In the first year of the coronavirus pandemic, total sales revenues of domestic FinTech companies exceeded HUF 170 billion, and the profitability index reflecting their efficiency increased by 1 percentage point to 9%.

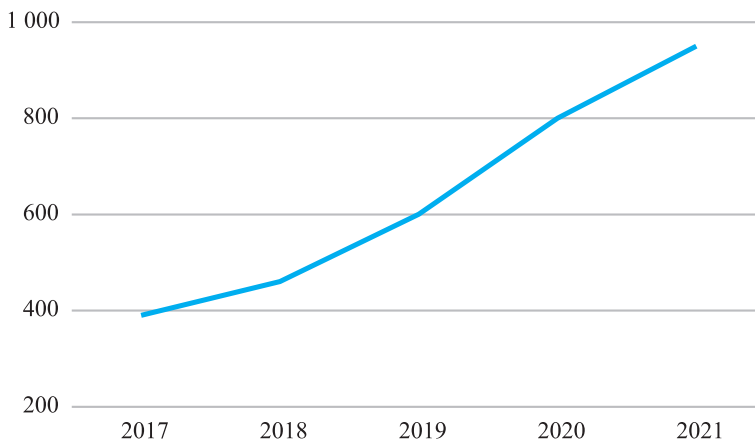

Chart 4. Consumer credit market in Hungary (in billion Hungarian forints)

Source: <https://take-profit.org/en/statistics/consumer-credit>

Over 60% of domestic FinTech operators managed to boost revenue and sales profits in 2020. The sector's turnover grew by over HUF 40 billion and its profit after tax

by over HUF 5 billion in one year. The average revenue growth rate of developing companies exceeded HUF 150 million, while the median was HUF 23 million. The majority of companies (57%) also managed to increase after-tax profit. This increased by HUF 42 million, while the average increase was HUF 3 million.

A quarter of Hungarians already use their mobile phone for payments in at least one payment scenario. Most (62%) pay by mobile phone when shopping online. 35% of those who pay by mobile phone use a private-to-private payment service.

More than one third (36%) of online shoppers pay using a FinTech non-bank payment application.

Lithuania

Households in Lithuania can borrow money from many different financial institutions, like commercial banks, branches of foreign banks, credit unions and other financial institutions. All of them are considered as being Monetary Financial Institutions (MFI). Bank of Lithuania provides general statistical information about them and analyses market trends. After big financial crisis (2008) consumer credit market became rather stagnant with little dynamism during last three years.

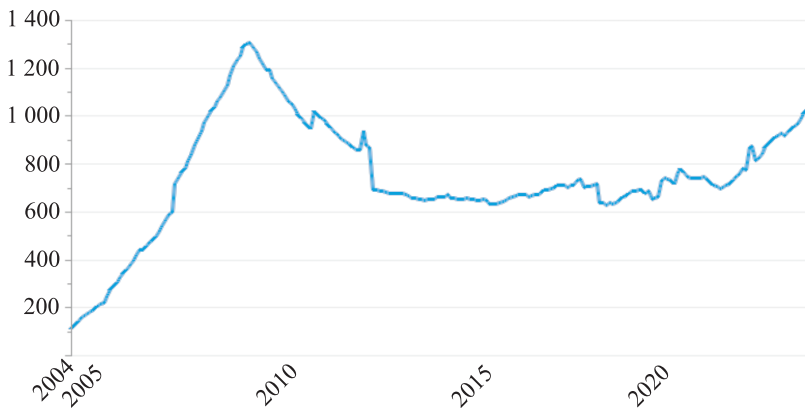

Chart 5. Consumer credit market in Lithuania (in million EURO)
Source: <https://take-profit.org/en/statistics/consumer-credit>

In 2012 Bank of Lithuania published a report showing that several financial institutions, which specialize in the segment of consumer credits has been growing very fast between 2008-2012 – reaching a total number of 56 of which 33 were specialized in micro-loans.

Overall view on consumer credit market of Lithuania based on official statistical data makes impression that the country consumer credit market develops relatively slow and stable, causing no threats. Only micro-loans market characterizes high dynamism of growth – much higher than in case of all other segments.

Latvia

The main Latvian consumer credit market participants are credit institutions, credit unions, and electronic money institutions. All financial institutions are subject to national laws and regulations, including the licensing process. There is a broad variety of rules and regulations, which means that financial institutions are regulated very differently depending on the segment and products.

FinTech's that are only interested in consumer lending services are regulated by the Consumer Protection Act and monitored by the Financial and Capital Market Commission. These companies do not need a “banking” license as a credit institution but should obtain a license from the CRPC, and their initial capital must be at least EUR 425,000.

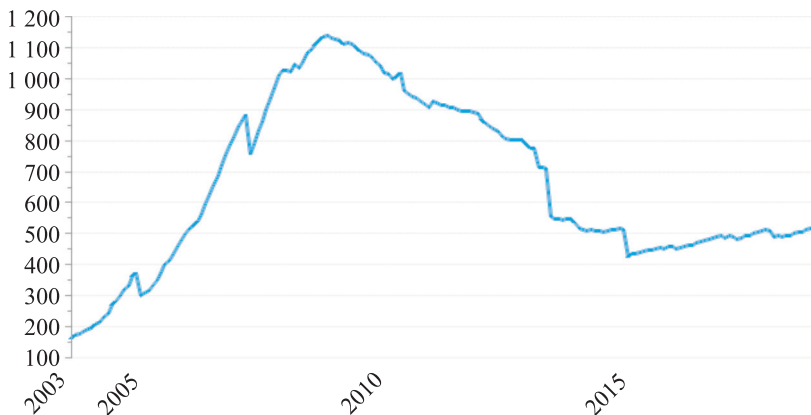

Chart 6. Consumer credit market in Latvia (in million EURO)

Source: <https://take-profit.org/en/statistics/consumer-credit>

Credit institutions in Latvia are digitally well advanced and currently well capitalized. The Financial Stability Report (2023) by the Bank of Latvia indicates that “The financial system in Latvia remains stable, and the capacity of credit institutions to absorb shocks is good” – they generally have good provisions for capital activity and liquidity. Actual data shows that the most saturated segment in Latvian FinTech is the Payments segment, with 34 companies. Data/IT Solutions and P2P/Crowdfunding categories, which have 30 and 23 companies respectively. The Crypto/Blockchain category is also very important, with 19 FinTech companies, followed by 18 FinTech lenders². Financial technologies sector in Latvia is defined by several well-established companies with an international customer base and several financial product offerings.

² https://fintechlatvia.eu/wp-content/uploads/2022/11/Fintech_report_web.pdf

Estonia

From many years Estonia is a frontrunner in alternative finance and a host to some of the very innovative Fintech start-ups in the CEE region. These include one of the largest European peer-to-peer lending platforms for unsecured consumer loans. With 193 fintech companies, including pan-regional players like Wise and Guardtime, Estonia has become a global hub of excellence for fintech. Many companies as for example Glia, currently headquartered in New York City has Estonian roots. Fintech Monese provides mobile-based banking services. Estonian Fairown enables tech giants like Apple to offer products as services. Zego is one of the leaders in the insurance sector, and Salv is well known as a specialist in a battle with financial crimes.

In 2022 792,000 new contracts were signed with non-bank creditors, which was 22% more than the 649,000 in 2021. The growth in the number of loan contracts in Estonia was mainly in unsecured small loans. Unsecured small loans are consumer loans that are not instalment loans, leases or credit associated with residential real estate, and that are made available to the consumer in cash. The stock of the aggregate loan portfolio from non-bank creditors to private clients increased overall by 9% in 2022 to reach the mark of 1.5 billion euros. At the same time a total stock of loans issued by banks increased faster in 2022 than in the previous year, adding 2.6 billion euros to stand at 25.1 billion euros by the end of December 2022.

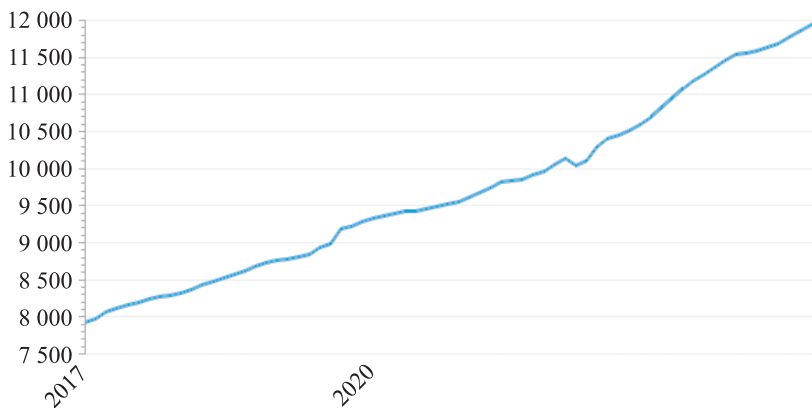

Chart 7. Consumer credit market in Estonia (in million EURO)

Source: <https://take-profit.org/en/statistics/consumer-credit>

Poland

Over the last 4 years, the number of FinTech companies in Poland has almost doubled – from 167 in 2018 to 299 in 2022. According to the Polish FinTech Map made by Cashless.pl, there are 15 FinTech segments. Most companies are involved

in payments, financial management and software development. Together, these 3 segments constitute almost 50% of all FinTech providers. Expanding segments include InsurTech and Crowdfunding, which recorded rapid growth in 2022 (+175% and +89%, respectively) among the total number of enterprises.

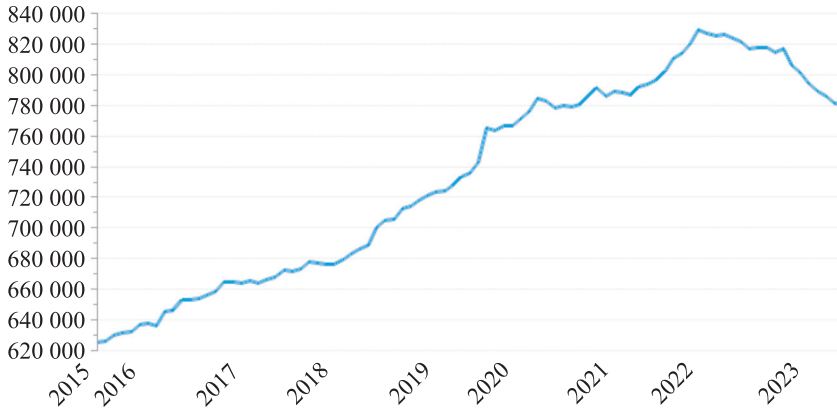

Chart 8. Consumer credit market in Poland (in PLN million)

Source: <https://take-profit.org/en/statistics/consumer-credit>

Polish FinTech's tend to have been in operation for less than 5 years. The percentage of firms with a turnover exceeding PLN 10 million rose from 29% in 2021 to 41% in 2022.

These are mostly small companies, approximately 39% of which employ 11-50 people. Larger institutions employing 51-100 people constitute only 16%, and those employing over 100 people make up 13% of the market.

The Polish financial services market is the largest in the region. According to the ECB, in 2021 the value of assets of the Polish banking sector amounted to EUR 564 billion and was almost twice as much as the Czech Republic (EUR 336 billion).

The lending industry includes 523 institutions authorized to grant consumer loans. The 47 largest companies represent 80% of this market. Lending institutions primarily fill gaps left by banks by offering small loans for shorter periods (< 1 year). They often accept higher risk consumers.

According to a report by the Financial Market Development Foundation (FRRF), loans offered by Polish FinTech's are mainly aimed at the younger consumers – 61.7% are under 40 years of age. Many FinTech companies use innovative solutions such as the know-your-customer KYC process and scoring based on artificial intelligence to minimize the time required to grant a loan and optimize the relationship between profit and transaction risk.

5. Summary

The consumer credit market in the EU is developing stably regardless of external shocks – so-called black swans such as the COVID-19 pandemic or Russia's aggression against Ukraine – which cause short-term fluctuations in the growth rate at most. There is no correlation between the development rate of the consumer credit market and shifts in GDP growth rate. The consumer credit market in CEE countries is developing faster than in the 'old EU' (Eurozone), although the volumes of lending are still much higher there. The Eurozone features much higher household income to debt ratios – DTI (debt-to-income) correlates with the absolute level of earnings in a given country, inflation and the level of labour market predictability. The consumer credit market is growing faster in countries with lower income levels due to the need to supplement cash shortage with credit, reinforced by the effect of taking promotional consumer credit loans in circumstances of inflation. In CEE countries, the market is growing rapidly and decisively everywhere. Only in Slovakia did the pace slow down in 2021, but then again Slovakia had adopted the euro and bank loan prices are low and inflation stands at a more EU level. The importance of non-bank consumer lenders for European markets is growing since they use modern technologies to offer lending solutions more flexibly and conveniently, albeit at a higher price than traditional banks. One of the reasons for this state of affairs is the higher cost of financing compared with bank deposits from which banks finance their loans and consumer credit.

References

- ADAMEK, J. | SOLARZ, M. (2023), Adoption factors in digital lending services offered by FinTech lenders. In: *Oeconomia Copernicana*. 14, 169-212.
- AKHLAQ, N. | KHAN, T. | KHAN, F. (2022), Role of fintech in bridging financial inclusion GAP: during and post-COVID 19 world. In: *International Journal of Humanities, Law and Social Sciences*. IX (1), 113-130.
- BLACH, J. | KLIMONTOWICZ, M. (2021), The Determinants of PayTech's Success in the Mobile Payment Market –The Case of BLIK. In: *Journal of Risk and Financial Management*. 14, 422. <https://doi.org/10.3390/jrfm14090422>.
- CORNELLI, G. | FROST, J. | GAMBACORTA, L. | JULAPA, J. (2022), The Impact of Fintech Lending on Credit Access for U.S. Small Businesses. In: FRB of Philadelphia Working Paper, 22-14. <http://dx.doi.org/10.21799/frbp.wp.2022.14>.
- CORNELLI, G. | FROST, J. | GAMBACORTA, L. et al. (2020), Fintech and Big Tech Credit: A New Database. In: BIS Working Paper, 887. In: <https://ssrn.com/abstract=3707437> (access: 10.05.2023).
- EUROFINAS (2020), Annual 2020 survey results for consumer credit. In: <https://www.eurofinas.org/annual-2020-survey-results-consumer-credit> (access: 10.04.2023).
- EUROFINAS (2021), European Consumer Credit Market on a Recovery Path in 2021. In: https://www.eurofinas.org/_flysystem/s3?file=Statistics/Annual%20statistics/_Eurofinas%20Annual%20Survey%202021_Summary%20Report.pdf (access: 15.04.2023).

- FINTECH IN CEE (2016), <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/About-Deloitte/central-europe/ce-fintech-in-cee-region-2016.pdf> (access: 10.05.2023).
- HODULA, M. (2022), Does Fintech Credit Substitute for Traditional Credit? Evidence from 78 Countries. In: *Finance Research Letter*. 46, Part B, Article 102469. <https://ec.europa.eu> (access: 10.05.2023).
- <https://take-profit.org/en/statistics/consumer-credit> (access: 15.05.2023).
- <https://www.databridgemarketresearch.com> (access: 15.05.2023).
- JAGTIANI, J. | LEMIEUX, C. (2019), The Roles of Alternative Data and Machine Learning in Fintech Lending: Evidence from the LendingClub Consumer Platform. In: *Financial Management*. 48 (4), 1009-29.
- LAIROO, L. | KOROLEVA, E. | KLIBER, A. et al. (2021), Business models of FinTechs – Difference in similarity? In: *Electronic Commerce Research and Applications*. 46, Article 101034. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2021.101034>.
- LIANG, S. (2023), The Future of Finance: Fintech and Digital Transformation. In: *Highlights in Business Economics and Management*. 15, 20-26.
- MALLINGUH, E. | ZOLTAN, Z. (2020), An evaluation of the Fintech companies and the financial sector in Hungary. In: *Economics & Working Capital*. 1 (2), 2-9.
- PEREZ, B. P. | DE GROEN, P. W. | OLIINYK, I. et al. (2021), Provision of actions to extend the availability and improve the quality of debt-advice services for European households. In: <https://www.ecri.eu/publications/research-reports/provision-actions-extend-availability-and-improve-quality-debt-advice> (access: 20.05.2023).
- PAUKNEROWÁ, M. | SKALSKA, H. (2017), Enforcement and effectiveness of consumer law in the Czech Republic. In: *Lawyer Quarterly*. 7, 243-254.
- PUSZER, B. | CZECH, M. (2022), The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Consumer Credit Market in Eurozone Countries. In: *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H, Oeconomia*. 55, 49-71. DOI: 10.17951/h.2021.55.4.49-71.
- RAKOČEVIĆ, S. B. | RAKIĆ, N. (2023), The future of banking in FinTech era: Decentralized and embedded finance. Chapter in: *Digital Transformation of The Financial Industry*. DOI: 10.1007/978-3-031-23269-5_6.
- SHALA A. | PERRI, R. (2022), Regulatory barriers for fintech companies in Central and Eastern Europe. In: *Eastern Journal of European Studies*. 13, 292-316.
- SZPRINGER, W. (2019), Bigtechy w internecie czerpią władzę rynkową przede wszystkim z roli i znaczenia coraz większej puli danych (Big Data) od klientów. In: *Studia BAS*. 1 (57), 9-35.
- WACHOWSKI, M. (2020), Świadomość kredytowa w polskich gospodarstwach domowych w świetle badań własnych. W: *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*. 394, 104-124.
- WALISZEWSKI, K. | CICHOWICZ, E. | GĘBSKI, Ł. et al. (2023), The role of the Lendtech sector in the consumer credit market in the context of household financial exclusion. In: *Oeconomia Copernicana*. 14 (2), 609-643.

DOI: 10.31648/pw.10181

MAŁGORZATA STEC

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0185-4510>

University of Rzeszów

MARIOLA GRZEBYK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1107-0250>

University of Rzeszów

University of West Bohemia

OCENA POZIOMU ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU KRAJÓW EUROPY ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ NA TLE UE-27 – WIELOWYMIAROWA ANALIZA PORÓWNAWCZA

Assessment of the level of sustainable development of Central and Eastern European countries compared to the EU-27 – a multidimensional comparative analysis

ABSTRACT: The paper presents a multidimensional comparative analysis of the level of sustainable development of Central and Eastern European countries that are EU members. The research was based on the Eurostat database for 2020, including a set of 22 variables determining the social, economic and environmental dimensions of sustainable development. The research method used was the zero unitarization method. The results of the research conducted confirm that in 2020 the countries of Central and Eastern Europe were diversified not only in terms of the general level of sustainable development, but also in its individual dimensions. Among the countries of Central and Eastern Europe, Slovenia, Estonia and Poland had the best situation in terms of the overall level of sustainable development. On the other hand, Lithuania, Bulgaria and Romania, had the worst. The research also confirmed that the strongest side of the surveyed countries was the environmental dimension of sustainable development.

KEYWORDS: level of sustainable development, multidimensional comparative analysis, zero unitarization method, European Union, Central and Eastern European countries

Wprowadzenie

Zrównoważony rozwój jest jednym z ważniejszych wyzwań współczesnego świata i ciągle wzbudza duże zainteresowanie. W wyniku przyjętych dokumentów o znaczeniu strategicznym (m.in. Europejska strategia zrównoważonego rozwoju, Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu

społecznemu „Europa 2020” czy Agenda na rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030) założenia koncepcji zrównoważonego rozwoju zostały uznane za fundamentalne w procesie rozwoju wszystkich państw członkowskich Unii Europejskiej (Burny et. al. 2018, 163; Grzebyk | Stec 2015). Mają być naturalną podstawą wprowadzanych przez Unię Europejską rozwiązań – bez względu na to, czy mamy do czynienia z etapem planowania, przygotowywania, czy realizacji. Koncepcja rozwoju zrównoważonego oferuje Unii Europejskiej pozytywną długoterminową wizję społeczeństwa, w którym rozwój gospodarczy wspiera postęp społeczny i respektuje konieczność ochrony środowiska (Steurer | Hametner 2013, 224)

Cele zrównoważonego rozwoju dotyczą całego świata (w tym państw rozwiniętych i rozwijających się) oraz opierają się na trzech spójnych elementach: wzroście gospodarczym, inkluzji społecznej i ochronie środowiska. Mają stymulować działania w dziedzinach o najważniejszym znaczeniu: ludzie, nasza planeta, dobrobyt, pokój na świecie i partnerstwo. Są wyrazem wspólnych globalnych zadań dopasowanych do możliwości danego kraju (Zakrzewska 2019).

Dzięki nim w 2030 r. ludziom ma się żyć lepiej, zdrowiej i bezpieczniej zarówno pod względem społecznym, środowiskowym, jak i gospodarczym. Od 2016 r. nowe cele zrównoważonego rozwoju zastąpiły osiem dotychczasowych celów milenijnych (MDG), które m.in. przyczyniły się do wyprowadzenia ze skrajnego ubóstwa ponad 1 mld osób, eliminacji nierówności między kobietami i mężczyznami w dostępie do edukacji oraz zapewnienia dostępu do źródła wody pitnej 91% mieszkańców świata. Koszt realizacji MDG szacuje się na ok. 600 mld USD. Nowe SDG mają bardziej uniwersalny zasięg i w większym stopniu dotyczą także krajów wysoko rozwiniętych, a nie jak MDG, które odnosiły się przede wszystkim do najbiedniejszych części globu (Pondel 2021).

Immanentną częścią Agendy 2030 jest instrumentarium jego realizacji, zawarte w tzw. planie działań Addis Abeba (z lipca 2015 r.), zawierającym narzędzia i środki (zasoby), zarówno budżetowe poszczególnych krajów, jak i prywatne oraz pomocowe, przekazywane na cele wspierania rozwoju krajów biedniejszych (ODA – Official Development Assistance)¹. Powinny one służyć realizacji strategii polityczno-gospodarczych danych państw i ugrupowań państw oraz regionów świata. Agenda 2030 wyznacza zrównoważone i przyjazne środowisku naturalnemu systemy gospodarowania i zarządzania społeczno-gospodarczego oraz środowiskowego, niezależnie od ustrojów społeczno-politycznych i gospodarczych. W założeniu taka kompleksowość Agendy 2030 powinna pozwolić na bardziej zrównoważoną produkcję i konsumpcję, co jest jednym z warunków realizowania bardziej zrównoważonej gospodarki zasobami naturalnymi i skutecznego oddziaływania na zmiany klimatu. W programach chodzi o trzy wymiary: gospodarczy, społeczny i środowiskowy (Gruchelski | Niemczyk 2016, 122).

¹ United Nations (2015), Resolution adopted by the General Assembly on 27 July 2015.

W okresie realizacji Agendy 2030 nie należy wykluczać również regionalnego czy globalnego kryzysu gospodarczego na wzór ostatniego kryzysu z lat 2008-2009. Można więc powiedzieć, że pomiędzy 17 celami Agendy 2030 istnieją wzajemne zależności przyczynowo-skutkowe, np. pomiędzy wzrostem zatrudnienia a ograniczeniem ubóstwa, pomiędzy ograniczeniem ubóstwa a polepszeniem stanu środowiska naturalnego. Kompleksowość i komplementarność Agendy 2030 może mieć bezpośredni pozytywny wpływ na stopień realizacji jej celów (Gruchelski | Niemczyk 2016, 123).

W ostatnich latach (od 2015 r.) powstało kilka tysięcy artykułów o tematyce rozwoju zrównoważonego, a rosnąca tendencja odzwierciedla zapotrzebowanie na wiedzę w tym zakresie². Zakres badań jest szeroki, a dorobek naukowy wzbogaca wiedzę o realizacji celów rozwoju zrównoważonego.

Celem artykułu jest ocena poziomu zrównoważonego rozwoju 11 krajów Europy Środkowej i Wschodniej (Bułgaria, Chorwacja, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Rumunia, Słowacja, Słowenia, Węgry) na tle UE-27 w 2020 r. Aby ten cel osiągnąć, autorki dokonały próby wyznaczenia wartości miary syntetycznej poziomu zrównoważonego rozwoju, biorąc pod uwagę jednocześnie trzy jego wymiary: ekonomiczny, społeczny i środowiskowy, następnie porównania poszczególnych krajów ze sobą za pomocą wyznaczonego miernika i ich pogrupowania.

W artykule wykorzystano wstępnie 22 zmienne określające badane zjawisko złożone, a metodą zastosowaną w badaniach była jedna z metod wielowymiarowej analizy porównawczej – metoda unitaryzacji zerowanej. Pozwoliła ona na zbudowanie rankingów krajów UE pod względem ogólnego poziomu zrównoważonego rozwoju oraz w poszczególnych jego wymiarach.

1. Podstawy teoretyczne

Pojęcie rozwoju zrównoważonego zmieniało się na przestrzeni lat, odpowiadając na problemy współczesnego świata. Zwrotu „zrównoważony rozwój” zaczęto używać już w połowie lat 70. XX w., a osobą, która rozpoczęła popularyzację tego określenia, była Barbara Ward (Satterthwaite 2006). To ona zwróciła uwagę społeczności międzynarodowej na zagrożenia płynące z dotychczasowego stosunku do środowiska, które traktowano wyłącznie w kategoriach źródła surowców.

Natomiast pierwszą konferencję poświęconą problemom środowiskowym zorganizowano w Sztokholmie w czerwcu 1972 r. pod auspicjami Organizacji Narodów Zjednoczonych. W jej efekcie przyjęto deklarację (tzw. deklaracja sztokholmska), w której społeczność międzynarodowa (77 państw głosowało

² Dane na podstawie analizy bibliometrycznej bazy Web of Science and Scopus z wykorzystaniem pojęcia „rozwój zrównoważony” (2.08.2022).

za jej przyjęciem) podjęła zobowiązanie do nadania sprawom środowiskowym odpowiedniej rangi. Nie miała ona jednak mocy wiążącej, ale jest uznawana za podstawę prawa ochrony środowiska (Trzepacz 2012, 23-25).

Od 1983 r. w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych rozpoczęła działalność Komisja ONZ ds. Środowiska i Rozwoju (tzw. Komisja Brundtland). Głównym efektem jej prac było przygotowanie dokumentu „Nasza wspólna przyszłość” (Holden | Linnerud 2017, 214; Hopwood et. al. 2005, 39). W raporcie tym obok rozważań nad ówczesnymi wyzwaniem, takimi jak utrzymanie odpowiedniego poziomu produkcji żywności na świecie czy ograniczenie wielkości zasobów wykorzystywanych w przemyśle, podjęto próbę zdefiniowania po raz pierwszy pojęcia zrównoważonego rozwoju. Stwierdzono, że rozwój zrównoważony to taki, w którym potrzeby obecnego pokolenia mogą być zaspokojone bez umniejszania szans przyszłych pokoleń na ich zaspokojenie. Uznano, że cywilizacja osiągnęła poziom dobrobytu możliwy do utrzymania pod warunkiem poszanowania zasobów środowiska i klimatu (Zakrzewska 2019, 38).

W Polsce pojęcie zrównoważonego rozwoju zdefiniowano w ustawie Prawo ochrony środowiska z dnia 27 kwietnia 2001 r.³ Zrównoważony rozwój to taki rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego, jak i przyszłych pokoleń (Kulesza | Ostasiewicz 2011, 41-58). Rozwój zrównoważony ma na celu zachowanie równowagi pomiędzy trzema systemami (Bebbington et. al. 2009, 588): społecznym, ekonomicznym, ekologicznym.

W literaturze przedmiotu istnieje wiele definicji rozwoju zrównoważonego. Już Piontek (2002) doliczyła się 44 sposobów różnego definiowania. W ujęciach tych można wyróżnić dwa typy zrównoważenia – słaby i silny. Pierwszy z nich jako cel zrównoważenia przyjmuje maksymalizację dobrobytu. Dostępność zasobów dla kolejnych generacji nie jest bezwarunkowa, lecz zależna od ludzkiej kreatywności, która ma zapewnić w przyszłości dostęp do technologii zabezpieczających zasoby przed ich zużyciem w tempie szybszym niż pozwalające na ich odtworzenie. Zrównoważenie silne zaś zakłada prymat ekologii i bezwzględne zachowywanie dobrostanu środowiska naturalnego (Borychowski et. al. 2016, 33)

Większość definicji zawiera kilka wspólnych elementów, które można określić jako paradygmaty rozwoju zrównoważonego (Kistowski 2003). Wśród nich widać przede wszystkim następujące założenia (Stanny | Czarnecki 2011): 1) rozwój zrównoważony jest typem rozwoju społeczno-gospodarczego (realizowanym przez człowieka i dla człowieka, dążącym do egalitaryzmu środowiskowego

³ Prawo ochrony środowiska 2021, art. 3, pkt. 50.

i społeczno-gospodarczego); 2) rozwój zrównoważony jest procesem integrującym wszelką działalność człowieka, powszechnie sprowadzoną do trzech wymiarów: gospodarczego, społecznego i środowiskowego, a rzadziej poszerzaną o wymiar przestrzenny lub instytucjonalny (polityczny); 3) rozwój zrównoważony oznacza pożądane środowisko życia i odpowiedzialne społeczeństwo realizujące koncepcję ładu wewnątrz- i międzypokoleniowego.

Do najważniejszych wspólnych cech zawartych w różnych definicjach zrównoważonego rozwoju należą: interakcja między ekonomicznymi, ekologicznymi, demograficznymi i społecznymi czynnikami rozwoju, konieczność przewidywania i analizy wpływu obecnych decyzji na jakość życia przyszłych pokoleń, sprawiedliwość dystrybucyjna oraz podkreślanie udziału niematerialnych aspektów jakości życia w kształtowaniu dobrobytu (Florczak 2008).

Ze względu na złożoność koncepcji rozwoju zrównoważonego porównanie poziomu i ocena poszczególnych krajów Unii Europejskiej we wdrażaniu jej celów jest zadaniem dość trudnym i z powodu zwiększającej się liczby celów bardzo pracochłonnym. Zadanie to wymaga sprecyzowania sposobu pomiaru i opracowania miernika czy mierników służących temu pomiarowi (Kiselakova et. al. 2020). Badacze nie są jednak zgodni co do zaproponowania jednego, syntetycznego miernika rozwoju zrównoważonego obejmującego trzy podstawowe jego wymiary: ekologiczny (środowiskowy), społeczny i gospodarczy.

Podstawową przesłanką tworzenia mierników syntetycznych, którymi zmierzyć można wymierne efekty urzeczywistnienia idei rozwoju zrównoważonego, jest operacjonalizacja tej koncepcji dla potrzeb kontroli realizowanych celów zapisanych w dokumentach strategicznych, politycznych, planistycznych, opracowywanych na różnych poziomach terytorialnych (Stanny | Czarnecki 2011, 26).

Unia Europejska to grupa państw bardzo zaawansowanych we wdrażaniu paradygmatu zrównoważonego rozwoju. Ogromnego znaczenia nabiera więc konieczność monitorowania zmian dokonujących się w tych krajach za pomocą specjalnie wybranych wskaźników i mierników syntetycznych. Ich zadaniem jest umożliwienie oceny bieżącej sytuacji, czytelne pokazanie postępów zachodzących w osiągnięciu celów rozwoju zrównoważonego, a dzięki porównywaniu wyników z kolejnych lat określenie tempa i kierunku zachodzących zmian (Grzebyk | Stec 2015).

Na problemy w konstrukcji miar syntetycznych rozwoju zrównoważonego zwrócono uwagę w publikacji: Borychowski | Staniszewski | Zagierski (2016). Problemy wynikają z tego, że – jak podkreślają autorzy – dotyczą wielu aspektów tej koncepcji, czyli braku zgodności wśród badaczy co do wagi poszczególnych łańcuchów koncepcji zrównoważonego rozwoju oraz faktu, że niektóre cele w ramach różnych płaszczyzn wykluczają się wzajemnie. Ponadto wydaje się, iż o znaczeniu poszczególnych aspektów w dużym stopniu decydują m.in. poziom ogólnego rozwoju cywilizacyjnego danego kraju oraz kwestia priorytetów polityki gospodarczej.

Obecnie mimo tych zastrzeżeń i problemów teoretycy i praktycy tej koncepcji rozwoju są zgodni, że istnieje konieczność opracowania syntetycznych miar umożliwiających posługiwanie się nimi w praktyce. Wskaźniki operujące jedną liczbą, według Śleszyńskiego mają do spełnienia przynajmniej dwie funkcje. Powinny dostarczyć czytelnej i przystępnej informacji o postępach w realizacji polityki oraz stanowić źródło informacji dla ciągłej społecznej kontroli, umożliwiając tym samym odpowiedź na pytanie – czy dokonujące się współcześnie zmiany społeczno-gospodarcze rzeczywiście przebiegają zgodnie z wytycznymi zrównoważonego rozwoju (Śleszyński 2002, 16).

2. Metodyka badań

W artykule do oceny poziomu rozwoju zrównoważonego wykorzystano jedną z metod wielowymiarowej analizy porównawczej (WAP). Ogólnie można zauważyć, że wielowymiarowa analiza porównawcza sprowadza się do określenia miary syntetycznej (agregatywnej), będącej funkcją wielu zmiennych. Dzięki temu możliwe staje się porządkowanie obiektów w wielowymiarowych przestrzeniach zmiennych diagnostycznych (Balicki 2009; Bąk 2013; Grabiński 2003; Młodak 2006; Panek 2009; Strahl 2006).

Procedura postępowania z wykorzystaniem metod WAP obejmuje kilka etapów.

I. Dobór zmiennych diagnostycznych. W etapie tym ważne jest, aby zmienne zaproponowane w badaniach spełniały kryteria merytorycznego, formalnego oraz statystycznego ich doboru. Sprawdzając, czy zmienne tworzące potencjalny zestaw zmiennych diagnostycznych spełniają kryteria statystyczne, ocenia się poziom ich zmienności oraz skorelowania.

Najczęściej za miarę poziomu zmienności przyjmuje się klasyczny współczynnik zmienności v_j określony wzorem (Nowak 1990, 26):

$$v_j = \frac{s_j}{\bar{x}_j} \quad (j = 1, 2, \dots, m) \quad (1)$$

gdzie:

s_j – odchylenie standardowe cechy X_j
 \bar{x}_j – średnia arytmetyczna cechy X_j .

Odchylenie standardowe i średnią arytmetyczną cechy X_j oblicza się z wzorów:

$$s_j = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_{ij} - \bar{x}_j)^2} \quad (j = 1, 2, \dots, m) \quad (2)$$

$$\bar{x}_j = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_{ij} \quad (j = 1, 2, \dots, m) \quad (3)$$

Ze zbioru potencjalnych zmiennych diagnostycznych eliminuje się zmienne, które spełniają warunek:

$$|v_j| \leq v^* \quad (4)$$

gdzie:

v^* – krytyczna wartość współczynnika zmienności (najczęściej przyjmowaną na poziomie 0,10). W ocenie skorelowania zmiennych dość często wykorzystywaną metodą jest metoda odwróconej macierzy korelacji A. Maliny i A. Zeliasia (1997, 245-250; 1998, 523-544), która polega na:

1. Obliczeniu macierzy \mathbf{R} współczynników korelacji liniowej Pearsona pomiędzy zmiennymi:

$$\mathbf{R} = \begin{bmatrix} 1 & r_{12} & \dots & r_{1m} \\ r_{21} & 1 & \dots & r_{2m} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ r_{m1} & r_{m2} & \dots & 1 \end{bmatrix} \quad (5)$$

gdzie:

r_{jk} – współczynnik korelacji liniowej Pearsona między zmiennymi X_j i X_k .

2. Wyznaczeniu macierzy odwrotnej do macierzy \mathbf{R} ,

$$\mathbf{R}^{-1} = [r^{(ij)}] \quad (6)$$

gdzie:

$r^{(ij)}$ ($i, j = 1, 2, \dots, m$) to elementy macierzy odwrotnej \mathbf{R}^{-1} .

Przy nadmiernym skorelowaniu zmiennej z pozostałymi zmiennymi elementy diagonalne macierzy odwrotnej \mathbf{R}^{-1} są znacznie większe od jedności, co jest symptomem złego uwarunkowania numerycznego macierzy \mathbf{R} .

3. Wylimitowaniu ze zbioru tych zmiennych, dla których spełniony zostanie warunek:

$$|r^{(ij)}| > r^* \quad (7)$$

gdzie:

$r^{(ij)}$ – element diagonalny macierzy \mathbf{R}^{-1} ,

r^* – wartość krytyczna elementów diagonalnych macierzy \mathbf{R}^{-1} , najczęściej ustalana na poziomie wartości 10.

Po przeprowadzeniu weryfikacji statystycznej zmiennych w zbiorze zmiennych pozostają tzw. zmienne diagnostyczne.

II. Zastosowanie wybranej metody WAP. W pracy wykorzystano metodę unitaryzacji zerowanej. Jest to metoda dość często stosowana w ocenie tzw. zjawisk złożonych, czyli zjawisk opisywanych zestawem wskaźników statystycznych.

Jej założenia obejmują (Kukuła 2000, 189-190):

1. Przedstawienie wartości zmiennych X_j ($j = 1, 2, \dots, m$) dla każdego obiektu O_i ($i = 1, 2, \dots, n$) w postaci macierzy obserwacji:

$$\mathbf{X} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1m} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2m} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ x_{n1} & x_{n2} & \cdots & x_{nm} \end{bmatrix} \quad (8)$$

2. Określenie charakteru zmiennych. Zmienne mogą występować jako stymulanty lub destymulanty. Stymulanty to cechy, których wysokie wartości są zjawiskiem pożądanym z przyjętego punktu widzenia (np. poziomu rozwoju zrównoważonego), natomiast niskie zjawiskiem niepożądanym. Destymulanty z kolei to cechy, których niskie wartości są zjawiskiem pożądanym z określonego punktu widzenia zjawiska badanego, a wysokie wartości zjawiskiem niepożądanym (Hellwig 1968, 323-326).
3. Normalizację wartości zmiennych, czyli doprowadzenie ich do porównywalności za pomocą wzorów:

Dla stymulant

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \min_i \{x_{ij}\}}{R_j} \quad (9)$$

Dla destymulant

$$z_{ij} = \frac{\max_i \{x_{ij}\} - x_{ij}}{R_j} \quad (10)$$

4. Wyznaczenie wartości miary syntetycznej z wzoru:

$$MS_i = \frac{1}{m} \sum_{j=1}^m z_{ij} \quad (11)$$

gdzie:

MS_i – miara syntetyczna dla i -tego obiektu

z_{ij} – znormalizowane wartości zmiennych

m – liczba zmiennych.

W niniejszej pracy wartości miary syntetycznej wyznaczono oddzielnie dla każdego wymiaru rozwoju społeczno-gospodarczego, tj. społecznego, ekonomicznego i środowiskowego. Natomiast ogólną miarę syntetyczną obliczono jako średnią arytmetyczną miar syntetycznych dla poszczególnych jego wymiarów:

$$MS_i^O = \frac{1}{3}(MS_i^{WS} + MS_i^{WE} + MS_i^{WS'}) \quad (i=1, 2, \dots, n) \quad (12)$$

gdzie:

- MS_i^O – ogólna miara syntetyczna poziomu zrównoważonego rozwoju
 MS_i^{WS} – miara syntetyczna poziomu rozwoju w wymiarze społecznym
 MS_i^{WE} – miara syntetyczna poziomu rozwoju w wymiarze ekonomicznym
 $MS_i^{WS'}$ – miara syntetyczna poziomu rozwoju w wymiarze środowiskowym.

5. Klasyfikację obiektów (krajów) na grupy o podobnym poziomie zrównoważonego rozwoju według schematu (Nowak 1990, 93):

Grupa 1: $MS_i \geq \overline{MS}_i + S_i$ poziom wysoki

Grupa 2: $\overline{MS}_i + S_i > MS_i \geq \overline{MS}_i$ poziom średniowysoki

Grupa 3: $\overline{MS}_i > MS_i \geq \overline{MS}_i - S_i$ poziom średnioniski (13)

Grupa 4: $MS_i < \overline{MS}_i - S_i$ poziom niski

gdzie:

\overline{MS}_i – średnia wartość miary syntetycznej

S_i – odchylenie standardowe miary syntetycznej.

3. Wyniki badań

Rozwój zrównoważony należy do zjawisk złożonych, które trudno jest ocenić za pomocą jednego wskaźnika. Ta wielowymiarowość zjawiska sprawia, że porównanie poziomu krajów Europy Środkowej i Wschodniej na tle krajów UE wymaga doboru odpowiedniego zestawu wskaźników.

Jak zauważył Kovačič (2017), mierzenie postępów i ocena skuteczności realizacji celów rozwoju zrównoważonego wymaga odpowiednich informacji. Aby zapewnić spójność metodologiczną i porównywalność między krajami dane te są gromadzone przez Europejski Urząd Statystyczny (Eurostat). Wskaźniki nie zawsze jednak odzwierciedlają wszystkie aspekty tego rozwoju i zmian w nim zachodzących.

Biorąc jednak pod uwagę dokonany przegląd literatury, merytoryczne znaczenie poszczególnych zmiennych oraz ich dostępność w bazie Eurostatu, do oceny poziomu rozwoju zrównoważonego badanych krajów zaproponowano wstępnie 22 zmienne, które podzielono na trzy grupy:

I. Wymiar społeczny (WS) reprezentują zmienne:

X1 – Przyrost naturalny na 1 tys. ludności (S)

X2 – Zgony niemowląt na 1 tys. urodzeń żywych (D)

X3 – Wydatki na ochronę zdrowia w euro na mieszkańca (S)

X4 – Wykształcenie wyższe według płci, grupa wiekowa 30-34 (%) (S)

- X5 – Osoby przedwcześnie kończące edukację i szkolenia (D)
- X6 – Współczynnik Giniego (nierównomierności dochodów) (D)
- X7 – Osoby zagrożone ubóstwem lub wykluczeniem społecznym (%) (D)
- X8 – Wskaźnik obciążenia demograficznego (D)

II. Wymiar ekonomiczny (WE) reprezentują:

- X9 – PKB na 1 mieszkańca w euro (S)
- X10 – Stopa inwestycji (% PKB) (S)
- X11 – Nakłady krajowe brutto na B+R w % PKB (S)
- X12 – Udział eksportu wyrobów wysokiej techniki w eksporcie ogółem w % (S)
- X13 – Zgłoszenia patentowe do Europejskiego Urzędu Patentowego na 1 mln mieszkańca (S)
- X14 – Zasięg szybkiego Internetu (% udział gospodarstw domowych z przyłączeniem do sieci stacjonarnej o bardzo dużej przepustowości) (S)
- X15 – Stopa bezrobocia w % (D)
- X16 – Stopa bezrobocia długotrwałego (D)

III. Wymiar środowiskowy (WŚ) określają zmienne:

- X17 – Wydatki krajowe na ochronę środowiska w mln euro na 1 mieszkańca w 2018 (S)
- X18 – Dochody z podatków ekologicznych w % PKB (S)
- X19 – Udział energii odnawialnej w końcowym zużyciu energii brutto w % (S)
- X20 – Średnia emisja CO₂ na km z nowych samochodów osobowych (D)
- X21 – Emisja gazów cieplarnianych na mieszkańca w jednostkach ekwiwalentu CO₂ (D)
- X22 – Odpady komunalne wytworzone – na 1 mieszkańca w kg (D).

Zaproponowane zmienne określają najważniejsze aspekty rozwoju zrównoważonego, tj. społeczny, ekonomiczny i środowiskowy. Wymiar społeczny określa przede wszystkim zmiany demograficzne, sytuację zdrowotną i poziom zamożności społeczeństwa oraz poziom edukacji. Wymiar ekonomiczny charakteryzuje rozwój gospodarczy, rynek pracy, działalność badawczo-rozwojową i innowacyjną przedsiębiorstw, a także infrastrukturę techniczną. Natomiast wymiar środowiskowy obejmuje najważniejsze zmienne pozwalające ocenić stan i jakość środowiska naturalnego, poziom wydatków na jego ochronę oraz zaawansowania działań poszczególnych krajów w energię odnawialną (Ciegis et. al. 2009).

Wstępny zestaw zmiennych określających poszczególne wymiary rozwoju społeczno-gospodarczego dla 27 krajów UE poddano weryfikacji statystycznej, w wyniku której okazało się, że: 1) zmienne X1-X8, reprezentujące wymiar społeczny, nie wykazały zbyt niskiego zróżnicowania ani zbyt wysokiego skorelowania; 2) zmienne X9-X16, określające wymiar ekonomiczny nie wykazały zbyt niskiego zróżnicowania, jednak zmienna X13 – Zgłoszenia patentowe do Europejskiego Urzędu Patentowego na 1 mln mieszkańca okazała się zbyt wysoko skorelowana

i została usunięta z wstępnego zestawu zmiennych; 3) zmienne X17-X22 charakteryzujące wymiar środowiskowy nie wykazały zbyt niskiego zróżnicowania ani zbyt wysokiego skorelowania. Ostatecznie zbiór zmiennych diagnostycznych obejmował więc 21 zmiennych.

W kolejnym etapie badań wyznaczono wartości miary syntetycznej dla społecznego, ekonomicznego i środowiskowego wymiaru zrównoważonego rozwoju dla wszystkich krajów UE oraz określono pozycje krajów Europy Środkowej i Wschodniej w strukturze europejskiej (tabela 1).

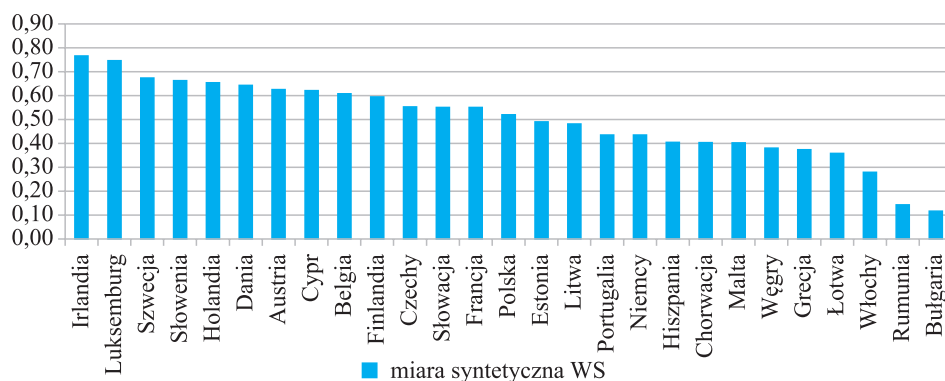
Tabela 1. Wartości miary syntetycznej (wymiar społeczny, ekonomiczny i środowiskowy) dla krajów UE w 2020 r.

Kraj	WS*	Pozycja	WE*	Pozycja	WŚ*	Pozycja
Austria	0,6249	7	0,5775	9	0,5396	8
Belgia	0,6077	9	0,6041	6	0,4770	17
Bułgaria	0,1163	27	0,3903	21	0,5804	3
Chorwacja	0,4032	20	0,3902	22	0,6307	2
Cypr	0,6207	8	0,3493	24	0,3582	24
Czechy	0,5526	11	0,5490	11	0,3067	26
Dania	0,6426	6	0,6539	3	0,5144	13
Estonia	0,4896	15	0,5436	13	0,5232	12
Finlandia	0,5951	10	0,5555	10	0,5310	11
Francja	0,5504	13	0,5438	12	0,4887	16
Grecja	0,3735	23	0,0606	27	0,5591	5
Hiszpania	0,4043	19	0,3466	25	0,4153	23
Holandia	0,6541	5	0,6604	2	0,5322	10
Irlandia	0,7665	1	0,7817	1	0,3238	25
Litwa	0,4809	16	0,4046	20	0,4187	21
Luksemburg	0,7466	2	0,5795	8	0,0929	27
Łotwa	0,3578	24	0,4544	17	0,5748	4
Malta	0,4020	21	0,5848	7	0,4176	22
Niemcy	0,4348	18	0,6177	5	0,4210	20
Polska	0,5197	14	0,4595	16	0,5567	6
Portugalia	0,4356	17	0,4485	18	0,5411	7
Rumunia	0,1432	26	0,4257	19	0,5012	15
Słowacja	0,5508	12	0,3648	23	0,4461	19
Słowenia	0,6626	4	0,4765	15	0,4641	18
Szwecja	0,6734	3	0,6334	4	0,7150	1
Węgry	0,3807	22	0,5166	14	0,5388	9
Włochy	0,2792	25	0,3219	26	0,5052	14

*WS – wymiar społeczny; WE – wymiar ekonomiczny; WŚ – wymiar środowiskowy

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu

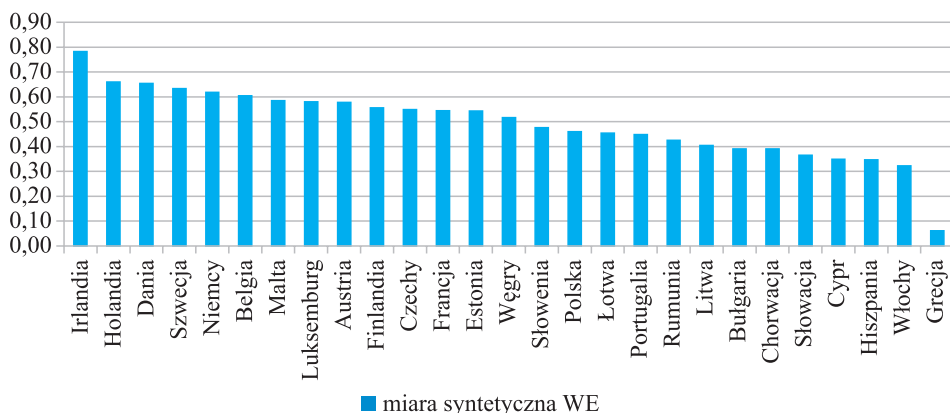
W 2020 r. wartość miary syntetycznej określającej społeczny wymiar zrównoważonego rozwoju krajów UE kształtowała się w przedziale od 0,1163 do 0,7665. Najlepsze pozycje w rankingu krajów UE zajęły: Irlandia, Luksemburg i Szwecja. Natomiast ostatnie lokaty otrzymały: Bułgaria, Rumunia i Włochy. Spośród krajów Europy Środkowej i Wschodniej dość dobre miejsce w sporządzonym rankingu krajów UE zajęła Słowenia (4 pozycja) oraz Czechy i Słowacja (odpowiednio 11 i 12 miejsce). Miejsca 14, 15 i 16 przypadły Polsce, Estonii i Litwie. Natomiast miejsce 20 i dalsze zajęło 5 krajów Europy Środkowej i Wschodniej (Chorwacja, Węgry, Łotwa, Rumunia i Bułgaria) (rys. 1).

Rys. 1. Ranking krajów UE w 2020 r. pod względem wartości miary syntetycznej określającej społeczny wymiar zrównoważonego rozwoju

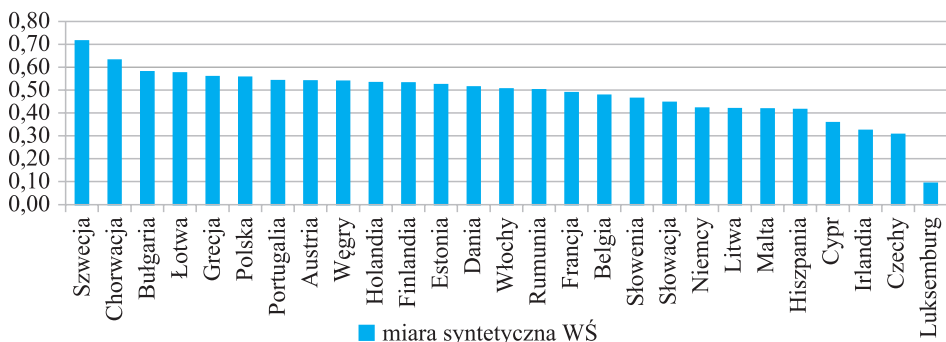
Biorąc pod uwagę ranking krajów UE pod względem wartości miary syntetycznej, określającej ekonomiczny wymiar zrównoważonego rozwoju, zauważyć można, że w 2020 r. liderami w tym zakresie były: Irlandia, Holandia i Dania. W najgorszej sytuacji znalazły się Grecja (osiągając najniższą wartość miary syntetycznej, czyli 0,0606) oraz Włochy (0,3219) i Hiszpania (0,3466). Dla krajów Europy Środkowej i Wschodniej wartość miary syntetycznej kształtowała się od 0,3648 (Słowacja – 23 lokata) do 0,5490 (Czechy – 11 pozycja). Większość badanych krajów znalazła się jednak w drugiej połowie rankingu (rys. 2).

Trzecim badanym wymiarem zrównoważonego rozwoju był aspekt środowiskowy. Uwzględniając zmienne go określające (zmienne X17-X22), wyznaczono wartości miary syntetycznej dla 27 krajów UE (tabela 1). W sporządzonym rankingu najlepsze pozycje osiągnęły Szwecja, Chorwacja i Bułgaria. Ranking zamykają natomiast kraje gospodarczo rozwinięte, tj. Luksemburg, Czechy oraz Irlandia. Oceniając natomiast sytuację krajów Europy Środkowej i Wschodniej, podkreślić należy, że spośród 11 badanych państw, pod względem poziomu zrównoważonego rozwoju w wymiarze środowiskowym, 5 z nich zajęło miejsca w pierwszej dziesiątce (Chorwacja – 2 lokata, Bułgaria – 3, Łotwa – 4, Polska – 6, Węgry – 9) (rys. 3).

Rys. 2. Ranking krajów UE w 2020 r. pod względem wartości miary syntetycznej określającej ekonomiczny wymiar zrównoważonego rozwoju

Interesujące wydaje się także sprawdzenie, jak kształtuje się ranking krajów UE pod względem ogólnego poziomu rozwoju zrównoważonego (uwzględniającego łącznie 3 jego wymiary), a wśród nich krajów Europy Środkowej i Wschodniej.

Rys. 3. Ranking krajów UE pod względem wartości miary syntetycznej określającej środowiskowy wymiar zrównoważonego rozwoju

Wartości ogólnej miary syntetycznej dla krajów UE w 2020 r. wyznaczono zgodnie ze wzorem nr 12, natomiast podział krajów na odpowiednie grupy rozwojowe przeprowadzono zgodnie ze schematem nr 13 (tabela 2).

W 2020 r. wysoki poziom zrównoważonego rozwoju miało 5 krajów UE: Szwecja, Irlandia, Holandia, Dania oraz Austria. Wartości ogólnej miary syntetycznej w tej grupie krajów zawierają się w przedziale od 0,6740 do 0,5807.

Do grupy II, o średniowysokim poziomie zrównoważonego rozwoju, zaliczono 7 państw, tj. Belgię, Finlandię, Słowenię, Francję, Estonię, Polskę i Niemcy. Wartości ogólnej miary syntetycznej w tej grupie krajów kształtowały się od 0,5629 do 0,4912.

Tabela 2. Wartości ogólnej miary syntetycznej dla krajów UE w 2020 r.

Lp.	Kraj	Ogólna miara syntetyczna	Poziom rozwoju zrównoważonego
1	Szwecja	0,6740	Grupa I: poziom wysoki
2	Irlandia	0,6240	
3	Holandia	0,6156	
4	Dania	0,6036	
5	Austria	0,5807	
6	Belgia	0,5629	Grupa II: poziom średniowysoki
7	Finlandia	0,5605	
8	Słowenia	0,5344	
9	Francja	0,5276	
10	Estonia	0,5188	
11	Polska	0,5120	
12	Niemcy	0,4912	Grupa III: poziom średnioniski
13	Węgry	0,4787	
14	Portugalia	0,4751	
15	Chorwacja	0,4747	
16	Luksemburg	0,4730	
17	Czechy	0,4694	
18	Malta	0,4681	
19	Łotwa	0,4623	
20	Słowacja	0,4539	Grupa IV: poziom niski
21	Cypr	0,4428	
22	Litwa	0,4348	
23	Hiszpania	0,3887	
24	Włochy	0,3688	
25	Bułgaria	0,3623	
26	Rumunia	0,3567	
27	Grecja	0,3311	

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu

Należy zauważyć, że w grupie tej znalazły się 3 kraje Europy Środkowej i Wschodniej (Słowenia, Estonia i Polska), osiągając w ogólnym rankingu krajów UE pod względem zrównoważonego rozwoju odpowiednio 8, 10 i 11 miejsce.

Średnioniski poziom zrównoważonego rozwoju miało 8 krajów UE: Węgry, Portugalia, Chorwacja, Luksemburg, Czechy, Malta, Łotwa i Słowacja. Wartości ogólnej miary syntetycznej w tej grupie krajów kształtowały się od 0,4787 do 0,4539. Do tej grupy zakwalifikowano 5 krajów Europy Środkowej i Wschodniej (Węgry,

Chorwacja, Czechy, Łotwa oraz Słowacja), które uzyskały w ogólnym rankingu krajów UE pod względem zrównoważonego rozwoju odpowiednio 13, 15, 17 i 20 lokatę.

Ostatnią grupę, o niskim poziomie zrównoważonego rozwoju, utworzyło 7 krajów (Cypr, Litwa, Hiszpania, Włochy, Bułgaria, Rumunia i Grecja), w tym 3 kraje z Europy Środkowej i Wschodniej. Państwa te osiągnęły wartości ogólnej miary syntetycznej z przedziału 0,4428-0,3311.

Wnioski

W artykule poddano ocenie poziom zrównoważonego rozwoju 11 krajów Europy Środkowej i Wschodniej na tle UE-27 w 2020 r. z wykorzystaniem 22 zmiennych określających badane zjawisko złożone w wymiarze społecznym, ekonomicznym i środowiskowym. Wielowymiarowa analiza porównawcza przeprowadzona za pomocą metody unitaryzacji zerowanej umożliwiła zbudowanie rankingów krajów UE pod względem poziomu zrównoważonego rozwoju w poszczególnych jego wymiarach oraz pod względem ogólnego jego poziomu.

Oceniając ogólny poziom zrównoważonego rozwoju krajów Europy Środkowej i Wschodniej na tle UE-27, można zauważyć, że 1) jedynie trzy kraje, tj. Słowenia, Estonia i Polska, wykazały średniowysoki poziom zrównoważonego rozwoju; 2) pozostałe badane kraje należą do grupy o średnioniskim poziomie (Węgry, Chorwacja, Czechy, Łotwa i Słowacja), bądź niskim poziomie zrównoważonego rozwoju (Litwa, Bułgaria i Rumunia).

Zróznicowaną sytuację miały także kraje Europy Środkowej i Wschodniej w poszczególnych wymiarach zrównoważonego rozwoju: 1) w wymiarze społecznym w rankingu krajów UE dość wysoko znalazły się Słowenia (4 pozycja) oraz Czechy i Słowacja (odpowiednio 11 i 12 miejsce); 2) wymiar ekonomiczny nie jest mocną stroną badanych krajów Europy Środkowej i Wschodniej, gdyż większość z nich zajęła pozycje w drugiej połowie rankingu UE-27; 3) dość korzystną sytuację miały kraje Europy Środkowej i Wschodniej w wymiarze środowiskowym zrównoważonego rozwoju.

Przeprowadzone badania potwierdzają, że kraje Europy Środkowej i Wschodniej dzieli jeszcze znaczny dystans rozwojowy w stosunku do tzw. starych krajów UE w zakresie zrównoważonego rozwoju, a jego niwelowanie wymaga znacznych nakładów finansowych i podjęcia strategicznych działań.

W niwelowaniu tego dystansu rozwojowego dużą rolę odgrywa prowadzona przez Unię Europejską polityka spójności. Wykorzystanie funduszy unijnych pomaga wszystkim regionom na stopniowe zbliżanie się do przeciętnego poziomu rozwoju UE oraz do ograniczenia procesów zróżnicowań wewnętrznych (Oleksiuk 2018, 65-81).

Przeprowadzone badania mają duże znaczenie praktyczne, dają ogólny obraz sytuacji w zakresie badanego problemu, a kraje o niższym stopniu realizacji założeń strategicznych mogą chociażby korzystać z doświadczeń państw o wyższym poziomie rozwoju zrównoważonego. Na ich podstawie można także wyciągnąć wstępne wnioski z realizacji jej założeń, przygotować ewentualne kierunki zmian potrzebne do dalszych, skutecznych i efektywnych działań. Mogą więc służyć prowadzeniu określonej polityki przez zarówno władze danego kraju, jak i Unii Europejskiej jako całości. Dlatego tak ważne jest monitorowanie i analizowanie przez badaczy osiągnięć we wdrażaniu założeń rozwoju zrównoważonego.

Bibliografia

- BALICKI, A. (2009), Statystyczna analiza wielowymiarowa i jej zastosowania społeczno-ekonomiczne. Gdańsk.
- BAK, A. (2013), Metody porządkowania liniowego w polskiej taksonomii – pakiet PLLORD. W: Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Taksonomia. 20. Klasyfikacja i analiza danych teoria i zastosowania, 54-62.
- BEBBINGTON, J. | HIGGINS, C. | FRAME, B. (2009), Initiating Sustainable Development Reporting: Evidence from New Zealand. W: Accounting Auditing & Accountability Journal. 22 (4), 588-625.
- BORYCHOWSKI, M. | STANISZEWSKI, J. | ZAGIERSKI, B. (2016), Problemy pomiaru rozwoju zrównoważonego na przykładzie wybranych wskaźników. W: Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy. 9, 28-43.
- BURNY, P. | GAZIŃSKI, B. | NIEŻURAWSKI, L. et al. (2018), Dynamika wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju w krajach Unii Europejskiej. W: Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych SGH. 49, 163-175.
- CIEGIS, R. | RAMANAUSKIENE, J. | MARTINKUS, B. (2009), The concept of sustainable development and its use for sustainability scenarios. W: Engineering Economics. 62 (2), 28-37.
- FLORCZAK, W. (2008), Wskaźniki zrównoważonego rozwoju, W: Wiadomości Statystyczne. 3, 14-34.
- GRABIŃSKI, T. (2003), Analiza taksonometryczna krajów Europy w ujęciu regionów. Kraków.
- GRUCHELSKI, M. | NIEMCZYK, J. (2016), Agenda Narodów Zjednoczonych na rzecz zrównoważonego rozwoju-szanse realizacji celów. W: Postępy Techniki Przetwórstwa Spożywczego. 1, 122-126.
- GRZEBYK, M. | STEC, M. (2015), Sustainable development in EU countries: concept and rating of levels of development. W: Sustainable Development. 23 (2), 110-123.
- HOLDEN, E. | LINNERRUD, D. B. (2017), The imperatives of sustainable development. W: Sustainable Development. 25 (3), 213-226.
- HOPWOOD, B. | MELLOR, M. | O'BRIEN, G. (2005), Sustainable development: Mapping different approaches. W: Sustainable Development. 13 (1), 38-52.
- HELLWIG, Z. (1968), Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów ze względu na poziom ich rozwoju i strukturę wykwalifikowanych kadr. W: Przegląd Statystyczny. 4, 307-327.
- KISELAKOVA, D. | STEC, M. | GRZEBYK, M. et al. (2020), A multidimensional evaluation of the sustainable development of European Union countries – an empirical study. W: Journal of Competitiveness. 12 (4), 56-73.
- KISTOWSKI, M. (2003), Model zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska Polski a strategie rozwoju województw. Gdańsk | Poznań.

- KOVAČIČ, A. (2017), European Union and sustainable indicators. W: Management of Sustainable Development Sibiu. 9 (2), 19-29.
- KUKUŁA, K. (2000), Metoda unitaryzacji zerowanej. Warszawa.
- KULESZA, M. | OSTASIEWICZ, S. (2011), Porządkowanie krajów Unii Europejskiej według poziomu zrównoważonego rozwoju. W: Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza Pragmata. Tes Oikonomias. 5, 41-58.
- MALINA, A. | ZELIAŚ, A. (1997), O budowie taksonomicznej miary jakości życia. W: Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Taksonomia. 4, 245-250.
- MALINA, A. | ZELIAŚ, A. (1998), On Building Taxonomic Measures on Living Conditions. W: Statistics in Transition. 3, 523-544.
- MŁODAK, A. (2006), Analiza taksonomiczna w statystyce regionalnej. Warszawa.
- NOWAK, E. (1990), Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych. Warszawa.
- OLEKSUŁ, A. (2018), Wyzwania rozwojowe Polski w okresie programowania 2014-2020 w kontekście unijnej polityki spójności ze szczególnym uwzględnieniem infrastruktury transportowej i inteligentnego rozwoju. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. IX (1), 65-81.
- PANEK, T. (2009), Statystyczne metody wielowymiarowej analizy porównawczej. Warszawa.
- PIONTEK, B. (2002), Koncepcja rozwoju zrównoważonego i trwałego Polski. Warszawa.
- PONDEL, H. (2021), An attempt to evaluate the level of sustainable development in European Union countries. W: Ekonomia i Prawo. Economics and Law. 20 (2), 383-399.
- Prawo ochrony środowiska (2021), Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz.U. 2001 nr 62, poz. 6272001).
- SATTERTHWAITE, D. (2006), Barbara Ward and the Origins of Sustainable Development, Institute for Environment and Development. London.
- STANNY, M. | CZARNECKI, A. (2011), Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Zielonych Płuc Polski. Próba analizy empirycznej. Warszawa.
- STEURER, R. | HAMETNER, M. (2013), Objectives and indicators in sustainable development strategies: similarities and variances across Europe. W: Sustainable Development. 21 (4), 224-241.
- STRAHL, D. (red.) (2006), Metody oceny rozwoju regionalnego. Wrocław.
- ŚLESZYŃSKI, J. (2002), Syntetyczne wskaźniki trwałego rozwoju Polski. W: Dobrzański, G. (red.), Aplikacyjne aspekty trwałego rozwoju. Białystok, 15-33.
- TRZEPACZ, P. (red.) (2012), Zrównoważony rozwój-wyzwania globalne. Kraków.
- United Nations (2015), Resolution adopted by the General Assembly on 27 July 2015. A/RES/69/313. 17 August 2015.
- ZAKRZEWSKA, B. (2019), Zrównoważony rozwój a jakość życia. W: Organizacja i Zarządzanie. 4, 38-41.

**SPOŁECZEŃSTWO,
STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE,
KOMUNIKACJA**

DOI: 10.31648/pw.10182

MARCIN CHEŁMINIAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6963-3143>

University of Warmia and Mazury

EWOLUCJA ROLI OBWODU KRÓLEWIECKIEGO W POLITYCE ZAGRANICZNEJ I BEZPIECZEŃSTWA FEDERACJI ROSYJSKIEJ PO 1991 ROKU

The evolution of the role of Kaliningrad region in foreign and security policy of Russian Federation after 1991

ABSTRACT: The process of disintegration of the Soviet Union has led not only to the geopolitical changes in Europe and in the world, but also to the fact that the issue of the Kaliningrad Region became the subject of interest from countries and international organizations. The Russian exclave has been the subject of debate and political controversy both in Russia and in Europe. Initially it was a result of the militarization of Kaliningrad Region and speculation regarding the change in its status. Later, the issue of Kaliningrad Region appeared primarily in the context of the enlargement of the European Union to the east. The importance of the Russian enclave should be considered not only in terms of geopolitical location, but mainly in the context of political, economic or military conditions.

KEYWORDS: Kaliningrad Region, Russian Federation, international security, Baltic Sea Region

Wstęp

Po zakończeniu zimnej wojny region Morza Bałtyckiego nie odgrywał pierwszorzędnej roli w kontekście globalnych stosunków międzynarodowych i bezpieczeństwa. Nie oznacza to jednak, że był obszarem mało istotnym z perspektywy tworzącego się nowego ładu europejskiego. Dezintegracja porządku jałtańsko-poczdamskiego spowodowała, że region bałtycki stał się strefą, w której krzyżowały się interesy państw znajdujących się w odmiennej sytuacji geopolitycznej. Część z nich już należała do Paktu Północnoatlantyckiego (NATO), inne pozostawały neutralne. Pozostałe kraje regionu wychodziły z bloku wschodniego. Sytuacja militarna w regionie Morza Bałtyckiego nie stwarzała wówczas bezpośredniego zagrożenia dla suwerenności czy integralności terytorialnej żadnego z państw regionu. Rosja, mimo zredukowania swoich sił zbrojnych, była nadal najbardziej znaczącym pod względem militarnym krajem bałtyckim. W szczególnym położeniu geopolitycznym w tym

regionie znalazł się jeden z podmiotów Federacji Rosyjskiej (FR), obwód królewiecki¹, który po rozpadzie ZSRR został odseparowany od FR i stał się rosyjską eksklawą graniczącą z Polską i Litwą. Celem artykułu jest analiza roli, jaką obwód królewiecki odgrywał w polityce rosyjskiej po rozpadzie Związku Radzieckiego, zwłaszcza w wymiarze międzynarodowym i bezpieczeństwa. Pod uwagę wzięto czynniki wewnętrzno-rosyjskie, geopolityczne oraz geostrategiczne. Hipoteza badawcza brzmi następująco: rola obwodu królewieckiego po 1991 r. ewoluowała, a zmiana ta była uwarunkowana z jednej strony przeobrażeniami w porządku europejskim i stosunkami Federacji Rosyjskiej z Zachodem, z drugiej zaś wynikała z wewnętrzno-rosyjskich uwarunkowań politycznych i społeczno-ekonomicznych. W celu weryfikacji hipotezy wykorzystano metody: instytucjonalno-prawną, komparatystyczną oraz analizę źródeł. Zwrócono również uwagę na uwarunkowania historyczne, czyli genezę obwodu królewieckiego i rolę, jaką odgrywał w okresie zimnowojennym.

1. Rola obwodu królewieckiego w okresie zimnej wojny

Obwód królewiecki powstał w wyniku postanowień konferencji Wielkiej Trójki. Podział Prus Wschodnich został przypieczętowany na konferencji w Poczdamie (17.07.1945 – 2.08.1945). Decyzję o przekazaniu Königsberga wraz z otaczającym go regionem stronie radzieckiej zapisano w uchwałach z tej konferencji. Było to nawiązanie do porozumienia osiągniętego już na konferencji w Teheranie. W dokumentach potwierdzono stanowisko strony radzieckiej, która domagała się przyłączenia obszaru Prus Wschodnich wokół Königsberga do ZSRR. Tym samym podjęto decyzję o ewakuacji ludności niemieckiej, m.in. z samego Königsberga (Chełminiak 2021, 345). A. Sakson (2014, 110) podkreśla, że prawdziwym powodem podziału Prus Wschodnich były względy geopolityczne i geostrategiczne. Józef Stalin chciał utrzymać w kleszczach republiki bałtyckie, okrążyć Polskę, której dalsze losy nie były wówczas jeszcze rozstrzygnięte, oraz oddzielić Litwę od Polski. Oznaczało to bowiem ugruntowanie dominującej pozycji ZSRR w tej części kontynentu, m.in. poprzez wywieranie presji na kraje sąsiedzkie oraz utworzenie dogodnego zaplecza dla potencjalnego konfliktu zbrojnego z Zachodem.

Od początku swojego istnienia w ramach ZSRR obwód królewiecki był traktowany w szczególny sposób. Był regionem w znacznym stopniu zamkniętym nie tylko na kooperację z Polską, lecz także z innymi podmiotami wchodzącymi w skład państwa radzieckiego. Spełniał bowiem specjalną rolę w regionie Morza Bałtyckiego – wynikała ona z zimnowojennej rywalizacji między blokiem

¹ Zgodnie z zaleceniami Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej, działającej przy Głównym Geodecie Kraju, zamiast poprzedniej nazwy *Kaliningrad* używa się nazwy *Królewiec*, a w odniesieniu do jednostki administracyjnej stosuje się nazwę *obwód królewiecki*.

zachodnim i wschodnim. Związek Radziecki potrzebował silnej i dużej floty dla utrzymania i poszerzania swoich wpływów, ale przede wszystkim na oceanach okalających Azję i Afrykę. Radzieckie siły morskie stacjonowały także w basenie Morza Bałtyckiego, m.in. właśnie na terytorium obwodu królewieckiego. Spełniał on w tym okresie dwie role: regionu peryferyjnego oraz strefy granicznej między dwoma przeciwstawnymi blokami (Parker 2001, 40).

2. Rola obwodu królewieckiego w latach 90. XX w.

Po rozpadzie ZSRR, z perspektywy Moskwy, istotną kwestią w kontekście przyszłości obwodu królewieckiego było niedopuszczenie do jakichkolwiek prób oderwania tego regionu od FR. Warto bowiem przypomnieć, że już od początku lat 90. XX w. pojawiały się w dyskursie publicznym rozmaite koncepcje wprost zakładające odłączenie obwodu od Rosji: przekazanie obwodu Polsce i/lub Litwie; zwrot obwodu Niemcom; odtworzenie suwerennych Prus Wschodnich na byłych ziemiach pruskich, wchodzących teraz w skład Rosji, Polski i Litwy; ustalenie w obwodzie kondominium pozostającego pod wspólnymi rządami różnych podmiotów (wśród nich wymieniano Unię Europejską, FR, Niemcy, Polskę, Litwę czy Szwecję); przekształcenie regionu w czwarte państwo nadbałtyckie – obok Litwy, Łotwy, Estonii (Sakson 2011, 161).

Żadne państwo nie zgłaszało jednak formalnie roszczeń terytorialnych wobec obwodu królewieckiego, a i w samym obwodzie nastroje separatystyczne nie były dominujące. Powyższe wizje mogły kusić szybkim rozwojem regionu, szczególnie w wymiarze społeczno-ekonomicznym, warto jednak podkreślić, iż izolacja eksklawy od Rosji prawdopodobnie pociągnęłaby za sobą zapaść jego gospodarki, uzależnionej od dostaw taniego paliwa i energii, wielu rodzajów surowców z innych regionów kraju, obsługiwaniu rosyjskich stosunków w handlu zagranicznym, dostawach na rynek FR większości produkcji. Do tego trzeba dodać, że obwód stanowił część rosyjskiej przestrzeni kulturowej i edukacyjnej, z której wyodrębnienie się mogłoby grozić zniszczeniem systemów edukacji, nauki i kultury regionu. W konsekwencji politycznie izolowany od pozostałego terytorium Rosji obwód królewiecki nieuchronnie przekształciłby się w upadający obszar, a standard życia mieszkańców nieuchronnie musiałby się obniżać (ibidem, 161).

Pierwsze lata funkcjonowania FR to okres, w którym państwo to otwierało się na kooperację polityczną i ekonomiczną z państwami zachodnimi. Początek prezydentury Borysa Jelcyna dawał nadzieję na pełną normalizację relacji Moskwy z Zachodem. Podjęto próby, nie zawsze w pełni skuteczne, budowy dobrosąsiedzkich stosunków z byłymi republikami ZSRR i byłymi państwami satelickimi. Nowa polityka zagraniczna Rosji miała także konsekwencje dla obwodu królewieckiego i roli, jaką miał odgrywać w regionie Morza Bałtyckiego. Podejście do eksklawy

władz federalnych odzwierciedlało generalnie nową, pozimnowojenną strategię FR w zakresie polityki zagranicznej i bezpieczeństwa. Z jednej strony – zgodnie z nową doktryną normalizacji stosunków z Zachodem – otwierano eksklawę na zagraniczne inwestycje i kooperację transgraniczną oraz międzyregionalną. Z drugiej zaś, postrzegając NATO w dalszym ciągu jako potencjalne źródło zagrożenia dla Moskwy, utrzymywano militarny status obwodu, zwiększając nawet do pewnego momentu liczbę żołnierzy w nim stacjonujących.

Ważnym posunięciem w pierwszej sferze było powołanie na terytorium eksklawy Wolnej Strefy Ekonomicznej „Jantar” (WSE „Jantar”). Tworzenie takich stref w ZSRR, a potem FR miało być jednym z instrumentów reformy gospodarczej, przyciągającym zagraniczne inwestycje². W latach 1990-1991 na terytorium ZSRR powołano do życia w 12 stref, w których funkcjonowały rozmaite ulgi i ułatwienia dotyczące prowadzenia działalności gospodarczej (Shekhovtsov 2000, 109). Geneza powołania takiej strefy w obwodzie królewieckim sięgała końca lat 80. XX w. W 1989 r. z takim pomysłem wystąpił Jurij Matoczkin (późniejszy gubernator obwodu). Rok później grupa ekspertów pod jego kierownictwem przygotowała i przedstawiła wstępne założenia dotyczące stworzenia WSE „Jantar” (Ivchenko | Samoylova 1999, 65). Z podobną ideą wystąpił także członek Rady Nadzorczej Deutsche Banku, Wilhelm Christians. Zaproponował on powołanie do życia Kaliningradzkiej Strefy Przemysłowej z ulgami inwestycyjnymi i podatkowymi dla przedsiębiorstw niemieckich, a w okresie późniejszym również dla firm z innych państw (Fedorov 1999, 93). Pomysł powołania takiej strefy poparło wiele instytucji międzynarodowych, m.in. Bank Światowy oraz Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju (Gorodilov 2001, 10). WSE „Jantar” utworzono na mocy rozporządzenia przewodniczącego Rady Najwyższej RFSFR z 3.06.1991 r. O ekonomiczno-prawnym statusie Wolnej Strefy Ekonomicznej w Obwodzie Kaliningradzkim FR. Głównym celem jej powołania było stworzenie warunków do napływu inwestycji przy jednoczesnym zwiększeniu autonomii w kwestiach decyzji gospodarczych władz obwodowych (Fedorov 1999, 94). Wprowadzenie ulg celnych i ułatwień dla inwestorów początkowo przynosiło pozytywne efekty. W latach 1992-1997 obroty handlowe z zagranicą wzrosły ponad 10-krotnie (z 145,5 mln do 1 743,5 mln USD). Mimo oznak ożywienia gospodarczego w obwodzie projekt WSE „Jantar” nie przyniósł ostatecznie spodziewanych efektów ekonomicznych i społecznych. Eksklawa stawała się coraz bardziej uzależniona od dotacji i subwencji federalnych (ok. 25% dochodów budżetowych), a kryzys w dalszym ciągu był widoczny, m.in. w produkcji przemysłowej, a zwłaszcza rybołówstwie (wysoka energochłonność, niewykorzystane limity połowów na Bałtyku oraz przestarzały sprzęt).

² Pierwsze strefy o specjalnym reżimie ekonomicznym powstały w Rosji już w XIX w. Istniało w nich wiele swobód i przywilejów dla podmiotów prowadzących określoną działalność gospodarczą. Do takich stref zaliczały się przede wszystkim tzw. wolne porty, jak np. Odessa (od 1817 r.), Władywostok (od 1862 r.) oraz Batumi (od 1878 r.)

Kolejnym, podobnym projektem było utworzenie w regionie Specjalnej Strefy Ekonomicznej w 1995 r., ale i te uregulowania nie spowodowały znaczącego wzrostu zainteresowania obwodem ze strony zagranicznych inwestorów.

Ze względu na swoje położenie geopolityczne obwód królewiecki w dalszym ciągu odgrywał istotną rolę w polityce bezpieczeństwa FR w wymiarze bałtyckim. Jednym z elementów tej polityki była nowa strategia dotycząca obronności oraz próba dostosowania do niej reform armii. W ogłoszonym przez Moskwę w 1993 r. dokumencie pt. Podstawowe założenia doktryny wojennej Federacji Rosyjskiej podkreślono, że Rosja nie postrzega żadnego państwa jako wroga, nie jest zainteresowana rywalizacją wojskową o intensywności i skali z okresu zimnej wojny, jak również nie posiada środków do jej prowadzenia (Grabowski 2011, 65). Od początku lat 90. armia FR podlegała permanentnej redukcji. Celem było okrojenie sił zbrojnych liczących ponad 4,5 mln osób do ok. 1 mln żołnierzy. Struktura organizacyjna była mocno hierarchiczna i opierała się na masowej mobilizacji ludzi i sprzętu. W przypadku wojny Rosja była przygotowana na powołanie do wojska ok. 20 mln rezerwistów. W 1991 r. tylko 20 ze 132 dywizji było ukompletowanych w 70%. Pozostałe utrzymywano w 50-procentowym ukompletowaniu, a niektóre posiadające struktury szkieletowe były obsadzone tylko w 10-20%. Ponadto siły zbrojne FR znajdowały się pod ogromną presją finansową i społeczną. Brak środków finansowych, niepewna sytuacja gospodarcza oraz zgoda polityków co do tego, że USA i NATO nie będą stanowić zagrożenia militarne, utrudniły rosyjskiej generalicji starania o uzyskanie większego udziału w budżecie wydatków państwa na cele obronne (Banasik 2020, 51).

Po zmianach w strukturze sił zbrojnych zmienił się także ogólny stan liczebny wojsk w rosyjskiej eksklawie. Od 1991 r. siły w obwodzie zredukowano o ok. 40%, a z szeregów floty odeszło 50% kadry zawodowej. W 1998 r. na terytorium enklawy stacjonowało ok. 60 tys. żołnierzy. Zmniejszono również liczbę jednostek pływających. W latach 1990-1995 wycofano ok. 150 okrętów, co spowodowało zmniejszenie ogólnego stanu floty o ok. 40% (Szynowski 1998, 70-73). Redukcja sił zbrojnych w tym regionie to element szerszego procesu zmniejszania stanu sił wojskowych Federacji Rosyjskiej. Redukcja w skali całego państwa była spowodowana z jednej strony wielostronnymi porozumieniami rozbrojeniowymi, z drugiej zaś – problemami finansowymi i postępującym technicznym starzeniem się wyposażenia armii FR (Bieniek | Gogolewski | Grygolec et al. 1996, 68). Także inne problemy floty, dotyczące reorganizacji armii, zakupu nowego sprzętu oraz wydatków socjalnych dla kadry, były pochodną ogólnej sytuacji w siłach zbrojnych Rosji. W pierwszych latach po rozpadzie ZSRR wydatki inwestycyjne w wojsku zmalały o blisko 30%. Zwiększyły się z kolei wydatki nieinwestycyjne związane z redukcją armii oraz potrzebą wypłacania rent i emerytur dla odchodzącej kadry (Firlej 1996, 50).

3. Rola obwodu królewieckiego na początku XXI w.

Początek XXI w. to okres, w którym przed FR i samym obwodem królewieckim pojawiło się szereg wyzwań związanych z poszerzaniem UE na wschód, zwłaszcza o Polskę i Litwę, czyli państwa sąsiadujące z tym regionem. Konsekwencje tego procesu oznaczały przekształcenie obwodu w enklawę wewnątrzunijną. Główną kwestią podnoszoną przez stronę rosyjską były ewentualne utrudnienia w przekraczaniu granic nowych członków UE oraz sprawa tranzytu z FR do obwodu. Komisja Europejska stała na stanowisku, że obwód nie może liczyć na specjalne traktowanie ze strony UE. Zanegowana została również możliwość bezwizowego ruchu na granicy przyszłych członków UE z Rosją po przyjęciu ich do układu z Schengen. Moskwa nie zaakceptowała stanowiska Unii. Licząc na ustępstwa Unii w marcu 2001 r., przedstawiła swoje warunki, m.in. wydzielenie eksterytorialnych korytarzy z eksklawy przez Polskę, Litwę i Białoruś do Rosji. Propozycja ta została w sposób zdecydowany odrzucona przez stronę unijną (Gemziak 2010, 348). Strona litewska w zdecydowany sposób odmówiła udzielenia zgody na rozwiązania utrudniające jej dołączenie do strefy Schengen w przyszłości. Natomiast Polska krytykowała w szczególności rosyjski pomysł eksterytorialnego korytarza. Spór został zakończony wprowadzonym w życie w czerwcu 2003 r. kompromisem. Zakładał on tranzyt wyłącznie poprzez terytorium Litwy, który odbywać się miał na podstawie darmowych i łatwych do uzyskania zezwoleń, nazywanych dokumentami ułatwionego tranzytu (Bukowski 2019, 115).

Na początku pierwszej kadencji prezydenckiej W. Putina zauważalna była ostrzejsza retoryka używana przez stronę rosyjską w kontekście niewprowadzania wiz dla mieszkańców eksklawy. Używano porównań do nowej „żelaznej kurtyny”, która podzieli Europę. Była ona skierowana bardziej na użytek własnej opinii publicznej oraz wykorzystywana w wewnętrznej rywalizacji politycznej. Mimo sporu o wprowadzenie wiz dla mieszkańców obwodu władze rosyjskie nie sprzeciwiały się jednak procesowi integracji europejskiej jako takiemu. W. Putin w czerwcu 2002 r. poparł poszerzenie Unii, twierdząc, iż jest to dla państwa rosyjskiego szansa na rozwój współpracy gospodarczej. W kwestii wiz – pomimo pewnych wątpliwości podnoszonych przez stronę rosyjską – również osiągnięto satysfakcjonujące porozumienie w 2003 r. (Chełminiak 2010, 51).

Patrząc na zainteresowanie, jakie obwodem wykazywali na początku XXI w. politycy zagraniczni czy przedstawiciele świata biznesu, można stwierdzić, że ten najdalej na zachód położony region Rosji w dalszym ciągu sytuował się na styku międzynarodowych interesów, w szczególności interesów państw basenu Morza Bałtyckiego. Z kolei po liczbie dokumentów dotyczących obwodu przyjętych w pierwszej dekadzie XXI w. przez władze w Moskwie oczywiste było, że Rosja traktowała ten region jako szczególnie ważny z punktu widzenia jej interesu (Kotowicz 2011, 404).

Władze federalne w dalszym ciągu uznawały wszelkie pomysły na prozachodni „zwrot” oraz liberalizację polityki w obwodzie za zagrożenie dla nadrzędnej roli, jaką miała spełniać eksklawa, czyli rosyjskiej placówki wojskowej na południowym wybrzeżu Bałtyku. Kiedy W. Putin ponownie został prezydentem w 2012 r., obwód królewiecki znalazł się w forpoczcie batalii o tradycyjne wartości i nową narrację o historii Rosji i Związku Radzieckiego. Strumień funduszy federalnych skierowano na odkrywanie i wzmacnianie związków między Rosją i prawosławiem z jednej strony, a przeszłością i współczesnością obwodu z drugiej (Cordes 2022, 3).

Przełom pierwszej i drugiej dekady XXI w. to okres, w którym ponownie Moskwa większą uwagę zaczęła przykładac do militarnej roli eksklawy. Według różnych danych na początku XXI w. na terytorium obwodu stacjonowało ok. 18-25 tys. żołnierzy (Sergounin 2003, 258). W królewieckiej eksklawie znajdował się tron Floty Bałtyckiej, w której czołową rolę spełniała 12. Dywizja Okrętów Nawodnych. W jej skład wchodziły już wówczas nowoczesne niszczyciele rakietowe, fregaty oraz dwie grupy jednostek desantowych wyposażonych, m.in. w duże poduszki. Istotnym komponentem floty była także 36. Brygada Okrętów Rakietowych wyposażona w małe okręty rakietowe, kutry rakietowe oraz korwety rakietowe. Znaczenie obwodu królewieckiego zaczęło ponownie rosnać w latach 2008-2010, kiedy to strona rosyjska zagroziła zainstalowaniem baterii rakiet Iskander, co miało być odpowiedzią na zawarcie przez Polskę umowy z USA w sprawie budowy tzw. tarczy antyrakietowej w Redzikowie pod Słupskiem. Problem w stosunkach Rosja-NATO dał o sobie znać po raz kolejny w maju 2010 r., gdy do Morąga przybyła grupa amerykańskich żołnierzy wraz ze sprzętem i jego obsługą liczącą blisko 100 żołnierzy (Nowicka | Brządkiewicz | Ciekankowski 2021, 312). W kontekście uwarunkowań militarnych warto wspomnieć również o jeszcze jednej roli obwodu królewieckiego związanej z tzw. korytarzem suwalskim. Z perspektywy Moskwy zarówno eksklawa, jak i sam korytarz stanowią bowiem miejsce, w którym zdolność Rosji do mobilizacji w czasie pokoju i w momencie konfliktu zbrojnego jest większa niż NATO. Ma ona trzy zgrupowania w Zachodnim Okręgu Wojskowym oraz większą liczbę alternatywnych tras przegrupowywania wojsk niż siły Paktu ułożone w republikach bałtyckich i w regionie Suwałk (Veebel | Sliwa 2019, 111).

Można się zatem zgodzić z ekspertami, którzy wskazując na odbudowę znaczenia polityczno-militarnego obwodu królewieckiego, zwracali uwagę na regionalne znaczenie tego obszaru na Morzu Bałtyckim i w Europie Środkowo-Wschodniej. W przypadku Bałtyku Moskwa zdaje sobie sprawę, że mając ograniczony dostęp pod względem linii brzegowej, tworzy w eksklawie obszar samodzielnej bazy, która będzie mogła w ograniczonym, ale ofensywnym charakterze realizować uderzenia na siły przeciwnika. W przypadku oddziaływania na część kontynentalną Europy Środkowo-Wschodniej to odbudowany tam potencjał militarny wojsk lądowych, rakietowych i powietrznych zdecydowanie zwiększył możliwości uderzeniowe związków operacyjno-taktycznych oraz samodzielnych jednostek wojskowych.

To powoduje, że obwód królewiecki stał się regionem o zwiększającej się systematycznie sile rażenia siłami i środkami zdolnymi do działań ofensywnych (Nowicka | Brażkiewicz | Ciekankowski 2021, 322).

4. Wojna w Ukrainie a obwód królewiecki

Rosyjska agresja na Ukrainę w 2022 r. była drugim, tym razem pełnoskalowym, etapem wojny przeciwko temu państwu. Tymczasem początek ostatniej fazy rozbudowy potencjału militarnego w obwodzie królewieckim można datować na rok 2016, czyli niedługo po pierwszej odsłonie agresji FR na Ukrainę. Była ona skoncentrowana przede wszystkim na zwiększeniu zdolności ofensywnych rosyjskich sił zbrojnych. W pierwszym etapie obejmowała zwiększenie możliwości bojowych istniejących formacji poprzez dostawy nowego uzbrojenia. Szczególnie istotne znaczenie, zarówno militarne, jak i polityczne, miało przebrojenie 152. Brygady Raketowej z Czerniachowska w systemy raketowe Iskander. Proces ten zakończył się w listopadzie 2017 r. Ich nominalny zasięg to 500 km, więc znajdują się w nim Polska oraz Estonia, Litwa i Łotwa, a w przypadku wyposażenia wyrzutni w rakietę manewrującą 9M729 – cała Europa. Wyposażenie 152. Brygady Raketowej w systemy Iskander przez ponad dekadę było demonstracyjnie przedstawiane przez Rosję nie jako założony element programu modernizacji technicznej Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej do 2020 r., ale również ewentualna retorsja za działania amerykańskie w Europie Środkowo-Wschodniej, zwłaszcza rozmieszczenie przez Stany Zjednoczone elementów systemu obrony przeciwraketowej na terytorium Polski (Twierdza Kaliningrad 2019, 73).

Od 2021 r. proces militaryzacji obwodu uległ pewnej modyfikacji i koncentrował się na wzroście liczby jednostek wojskowych, a także ich stopniowemu przeobrażaniu w nowoczesną broń i wyposażenie specjalistyczne (Topolski 2022, 3). Część potencjału wojskowego zgromadzonego w obwodzie królewieckim wykorzystano do agresji na Ukrainę w 2022 r. W wyniku prowadzonych tam walk we wrześniu 2022 r. straty królewieckiego 11. Korpusu Armijnego Wojsk Obrony Wybrzeża i Wojsk Lądowych szacowano na ponad 50% stanów osobowych oraz 200 jednostek techniki wojskowej. Natomiast 336. Brygada Piechoty Morskiej straciła co najmniej 300 żołnierzy. Spowodowało to ograniczenie możliwości działania komponentu lądowego. Natomiast Rosja zachowała istotny potencjał uderzeniowy, który obejmuje przede wszystkim 5 małych korwet raketowych wyposażonych w pociski manewrujące Kalibr-NT o zakresie 2000-2500 km (jednorazowa salwa 40 pocisków), 12 systemów Iskander-M (~500 km – 24 pociski) oraz 3 samoloty MiG-31I przenoszące po 1 pocisku Kindżał (2000 km). W ich zasięgu znajduje się prawie cała Europa. Systemy te stanowią podstawę odstraszenia (nuklearnego) FR wobec NATO (Topolski 2022, 3).

Wojna w Ukrainie nie pozostała bez konsekwencji również dla społeczeństwa i gospodarki obwodu królewieckiego. Sankcje UE spowodowały negatywne konsekwencje dla produkcji przemysłowej, która stanowi ok. 30% regionalnego PKB rosyjskiej eksklawy. Od maja 2020 r. największe przedsiębiorstwo przemysłowe Awttor, które produkowało samochody zachodnich marek, zawiesiło działalność z powodu braku podzespołów. W lutym 2022 r. w Królewcu doszło do demonstracji antywojennych, w których wzięło udział ok. 2 tys. osób, a policja zatrzymała ponad 100 uczestników protestów. 11 lipca 2022 r. wszedł kolejny, piąty unijny pakiet sankcyjny, który zakazał importu z Rosji, w tym z obwodu królewieckiego, alkoholu, cementu oraz wyrobów z drewna. Wprawdzie nie były to kluczowe towary eksportowe tego podmiotu FR, ale odgrywały ważną rolę w tranzycie z Rosji i do niej. Strona litewska podawała, że towary objęte sankcjami stanowiły blisko 1/4 całego tranzytowego ruchu towarowego przewożonego koleją przez Litwę do Królewca. Do tego warto zauważyć, że obwód zmaga się z wysoką inflacją, która w maju 2022 r. przekroczyła 17% (obwód kaliningradzki przestaje pełnić rolę węzła transportowego – możliwy tranzyt, ale koniec wzrostu eksportu 2022, 1).

Wnioski

Analizując miejsce obwodu królewieckiego w polityce Rosji po rozpadzie ZSRR, można stwierdzić, że spełniał on kilka ról, które na przestrzeni lat ewoluowały. Początkowo region miał charakter wysuniętej na zachód bazy militarnej rozpadającego się Związku Radzieckiego, a potem nowo powstałej FR. Z czasem rozpoczęto proces demilitaryzacji tego podmiotu, wraz z próbą przekształcenia go w swoiste „laboratorium współpracy” między Rosją a UE. Jego militarna rola stawała się drugorzędna, a zwiększało się znaczenie ekonomiczno-społeczne. W tym okresie promowano współpracę z UE, kooperację bałtycką, także na poziomie międzyregionalnym oraz transgranicznym. Druga dekada XXI w. to z kolei okres, w którym – po próbach stabilizacji stosunków między FR a UE (m.in. w kontekście przekształcenia obwodu w wewnątrzunijną enklawę) – nastąpił powrót do militaryzacji eksklawy i wykorzystywania jej w polityce konfrontacji z Zachodem, również w trakcie wojny w Ukrainie. Hipotezę postawioną na wstępie artykułu zweryfikowano więc pozytywnie.

Bibliografia

- BANASIK, M. (2020), Nowe spojrzenie na proces transformacji Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej. W: Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego. 14, 48-67.
- BIENIEK, S. | GOGOLEWSKI, J. | GRYGOLEC, W. et al. (1996), Siły zbrojne Rosji. W: Przewłocki, E. (red.), Rosja. Toruń | Warszawa, 58-78.

- BUKOWSKI, P. (2019), Obwód Kaliningradzki w polityce Federacji Rosyjskiej. W: *Przegląd Geopolityczny*. 28, 105-121.
- CHEŁMINIAK, M. (2010), Europa Środkowo-Wschodnia w rosyjskiej myśli geopolitycznej na przełomie XX i XXI wieku. W: Chałupczak, H. | Pietraś, M. | Tosiek, P. (red.), *Europa Środkowo-Wschodnia w procesie transformacji i integracji. Wymiar polityczny*. Zamość, 37-51.
- CHEŁMINIAK, M. (2021), Współpraca polsko-rosyjska na pograniczu. Doświadczenia, stan obecny i perspektywy. W: Sosnowski, A. (red.), *Warmia, Mazury, Powiśle. 75 lat w granicach Rzeczypospolitej Polskiej. Trudne lata powojenne, Współczesna codzienność. Wizje przyszłości*. Olsztyn, 344-358.
- CORDES, M. J. (2022), Kaliningrad Oblast closer to its ever-distant masters. W: *Pulaski Policy Papers*. URL: https://pulaski.pl/wp-content/uploads/2022/09/Pulaski_Policy_Paper_No_18_2022_EN.pdf
- FEDOROV, G. M (1999), Upravleniye regional'nym razvitiyem: Gosudarstvennoye regulirovaniye ekonomiki, osnovy regional'noy politiki i sotsial'no-ekonomicheskoye razvitiye Kaliningradskoy oblasti. Kaliningrad etc. [Федоров, Г. М. (1999), Управление региональным развитием: Государственное регулирование экономики, основы региональной политики и социально-экономическое развитие Калининградской области. Калининград.]
- FIRLEJ, E. (1996), Potencjał ekonomiczno-obronny Rosji. W: Przewłodzki, E. (red.), *Rosja*. Warszawa | Toruń, 42-56.
- GEMZIAK, Ł. (2010), Obwód Kaliningradzki – rosyjska enklawa wewnątrz Unii Europejskiej. W: *Dialogi Polityczne. Europa*. 8, 341-354.
- GORODILOV, A. A. (2001), Formirovaniye pravovykh osnov ekonomicheskoy deyatelnosti v sub'yektakh Rossiyskoy Federatsii. Kaliningrad. [Городилов, А. А. (2001), Формирование правовых основ экономической деятельности в субъектах Российской Федерации. Калининград.]
- GRABOWSKI, T. W. (2011), Rosyjska siła. Siły Zbrojne i główne problemy polityki obronnej Federacji Rosyjskiej w latach 1991-2010. Częstochowa etc.
- IVCHENKO, V. V. | SAMOYLOVA, L. B. (1999), Svobodnyye ekonomicheskkiye zony v zarubezhnykh stranakh i Rossii. Kaliningrad. [Ивченко, В. В. | Самойлова, Л. Б. (1999) Свободные экономические зоны в зарубежных странах и России. Калининград.]
- KOTOWICZ, W. (2011), Obwód Kaliningradzki FR w stosunkach unijno-rosyjskich. W: *Rocznik Integracji Europejskiej*. 5, 385-404.
- NOWICKA, J. | BRĄŻKIEWICZ, D. | CIEKANOWSKI, Z. (2021), Odbudowa polityczno-militarnego znaczenia Obwodu Kaliningradzkiego Federacji Rosyjskiej w drugiej dekadzie XXI wieku. W: *Studia Wschodnioeuropejskie*. 15, 309-325.
- Obwód Kaliningradzki (2011), Obwód Kaliningradzki FR w stosunkach unijno-rosyjskich. W: *Rocznik Integracji Europejskiej*. 5, 385-404.
- Obwód Kaliningradzki (2022), Obwód Kaliningradzki przestaje pełnić rolę węzła transportowego – możliwy tranzyt, ale koniec wzrostu eksportu. Raport Polskiego Instytutu Ekonomicznego. Warszawa etc.
- PARKER, G. (2001), Baltic Europe and the Idea of Alternative Geopolitics. W: Wendt, A. (ed.), *Baltic Europe on the Eve of Third Millennium*. Gdańsk, 39-44.
- SAKSON, A. (2011), Geostrategiczne aspekty „problemu kaliningradzkiego”. W: *Przegląd Strategiczny*. 2, 161-184.
- SAKSON, A. (2014), Obwód Kaliningradzki a bezpieczeństwo Polski. W: *Przegląd Strategiczny*. 7, 109-121.
- SERGOUNIN, A. (2003), Transforming the „Hard” Security Dimension in the Baltic Sea Region. W: Birckenbach, H. M. | Wellmann, C. (eds.), *The Kaliningrad Challenge. Options and Recommendations*. Münster, 257-273.

- ШЕХОВЦОВ, А. (2000), Svobodnyye ekonomicheskiye zony: mirovoy opyt i perspektivy v Rossii. W: Voprosy ekonomiki. 10, 105-119. [Шеховцов, А. (2000) Свободные экономические зоны: мировой опыт и перспективы в России. В: Вопросы экономики. 10, 105-119.]
- SZYNOWSKI, R. (1998), Siły zbrojne Rosji w Obwodzie Kaliningradzkim. W: Przegląd Morski. 4, 70-73.
- ТОПОЛСКИ, І. (2022), Potencjał militaryny Federacji Rosyjskiej w obwodzie kaliningradzkim. W: Komentarze Instytutu Europy Środkowej. 708, 1-3.
- Twierdza Kaliningrad (2019), Twierdza Kaliningrad. Coraz bliżej Moskwy. Raport Ośrodka Studiów Wschodnich. Warszawa etc.
- VEEBEL, V. | SŁIWA, Z. (2019), Kaliningrad, the Suwalki gap and Russia's ambitions in the Baltic Region. W: Journal of International Studies. 12, 109-121.

DOI: 10.31648/pw.10183

JAN SZCZEPAŃSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6430-4092>

University of Warsaw

MARTA SZCZEPAŃSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5769-407X>

University of Warsaw

POLSKIE WĄTKI KOMMEMORATYWNE W UKRAIŃSKIEJ POLITYCE PAMIĘCI NA PRZYKŁADZIE NAZW ULIC MIAST OBWODOWYCH GALICJI WSCHODNIEJ PO 1991 ROKU

Polish commemorative threads in Ukrainian politics of memory – on the example of street naming of oblast cities in Eastern Galicia after 1991

Abstract: This article presents Polish naming threads among the streets of the largest cities in Eastern Galicia – Lviv, Ivano-Frankivsk and Ternopil after 1991. Before World War II these were Polish voivodship cities, culturally dominated by Poles and Jews. Nowadays they are dominated by Ukrainians, who for the last 30 years have been trying to form their ambiguous historical policy. The politics of memory in these cities are conducted in two ways – on the one hand, they are shaping the symbolic landscape based on commemorating figures, organisations, dates or incidents related to Ukrainian nation-building processes, and on the other hand, they are returning to the multicultural heritage. A relevant thread are the names of streets and squares commemorating persons and organisations connected with Polish culture, which are still functioning and their number is increasing. The text indicates the reasons for this phenomenon, as well as the social and political implications arising from it.

Keywords: Galicia, urbanonym, politics of memory, ukrainization, desovietization

Wstęp

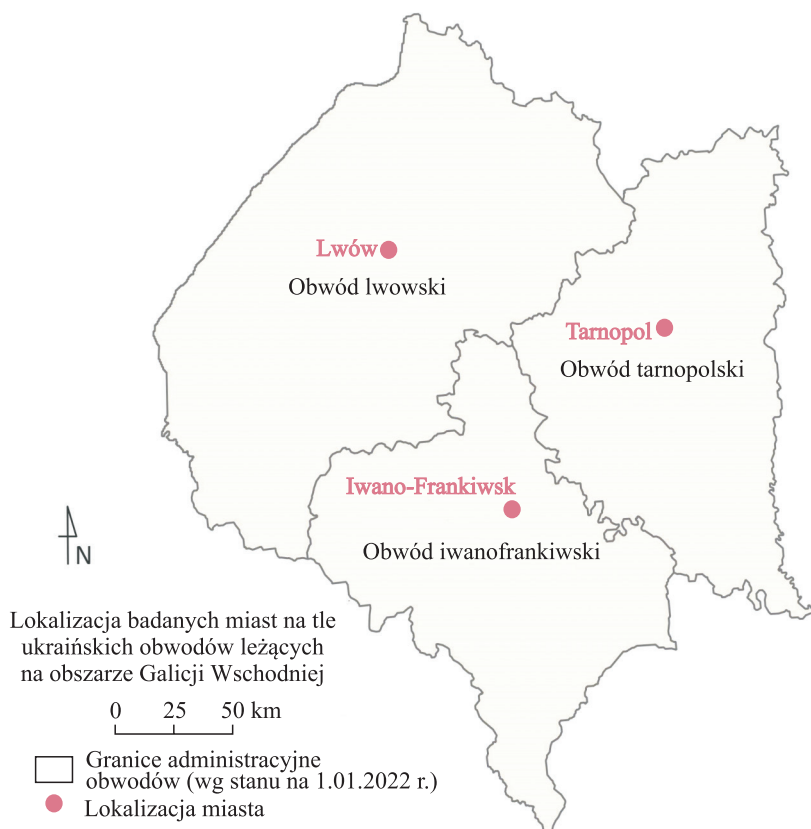
W wielu krajach Europy Środkowo-Wschodniej, w tym w Polsce i Ukrainie, popularne we współczesnym dyskursie o interpretacji historii są wydarzenia związane z obiema wojnami światowymi oraz okresem powojennym aż do rozpadu ZSRR w 1991 r. (Olędzka 2017, 337). Uwzględniane są one w prowadzonej przez poszczególne państwa polityce pamięci (odróżnianej przez autorów niniejszego

tekstu od polityki historycznej), polegającej na wielotorowych działaniach w zakresie kształtowania świadomości historycznej narodu w kierunku politycznym, kulturowym (przy tworzeniu własnego dziedzictwa i tożsamości), medialnym (w zakresie wzmocnienia dyskursu publicznego) i edukacyjnym (w celu zwiększenia świadomości i wiedzy historycznej) (Korzeniewski 2008). Jednym z wielu jej narzędzi jest materializacja wyrazów pamięci o przeszłości w przestrzeni miejskiej, będącej nośnikiem informacji o różnym charakterze. Spośród obiektów przestrzennych na wyróżnienie zasługują te pełniące funkcje memoryzujące lub memoryzująco-ideologiczne, czyli m.in. budynki (np. muzea, instytuty pamięci), pomniki (m.in. obeliski, rzeźby, popiersia), tablice pamiątkowe, murale i malowidła. Pokrewnym przykładem elementu kultury zawłaszczonego na potrzeby manifestowania pamięci o przeszłości jest toponimia (nazwy ulic, osiedli, dzielnic, miast itd.) (Szpociński 2008).

Praktyka upamiętniania wydarzeń czy honorowania osób miejskim nazewnictwem rozwinęła się dopiero w XIX w. i utrwaliła wiek później (Kaltenberg-Kwiatkowska 2011, 146-147). Używanie urbanonimii, czyli według A. Czerny (2011, 15) miejskich nazw własnych ulic, placów, parków itp., jako narzędzia w kreowaniu krajobrazu symbolicznego jest współcześnie istotnym elementem polityki pamięci danej władzy. Wszystkie pamiątkowe nazwy odwołujące się do elementów kultury mogą budować pewien przekaz narracyjny, wspierać ideologiczny konstrukt i w sposób mimowolny wpływać na postrzeganie rzeczywistości przez osoby przyswajające te treści. Działania te są najbardziej widoczne w dużych ośrodkach miejskich będących często przestrzeniami międzykulturowej wymiany i kulturotwórczymi. Cecha ta umożliwia miastom kreowanie i utrzymywanie ciągłości pamięci o przeszłości według ustalonego kursu (Schindler 2011, 282-283). Upamiętnione w ten sposób osoby, organizacje, wydarzenia historyczne czy daty ważne dla danego narodu stawały się odtąd jednowymiarowymi symbolami, odzwierciedlającymi aksjologię danej społeczności (Szacka 2006, 410). W przypadku zamieszkiwania pewnego obszaru przez narody o odmiennej interpretacji przeszłości (co zachodzi zwłaszcza na styku kultur, narodów, języków czy tradycji), nierzadko będące wobec siebie w niechętnych lub wręcz wrogich stosunkach, urbanonimia i cała polityka pamięci stają się jednym z elementów wzajemnego antagonizmu, a nawet konfliktu.

Kształtowanie miejskiej przestrzeni pamięci opiera się na zasadach kierowania i decydowania o jej kształcie przez jej zarządcę i ideologię, którą się kieruje. Radykalna zmiana władzy w konsekwencji implikować może również znamiennej zmianę nazewnictwa miejskiego, począwszy od transformacji języka i alfabetu (jeżeli jest inny), w jakim nazwy są sporządzone, aż do ich całkowitej wymiany. Tego typu sytuacje mają miejsce na licznie występujących pograniczach kulturowych, gdzie dochodzi do cesji terytorialnych, zmian ustrojowych, a w XX-wiecznej Europie Środkowo-Wschodniej także do masowych przesiedleń ludności. Jednym z takich

pograniczy jest teren Galicji Wschodniej¹ będącej do końca II wojny światowej wielokulturowym obszarem zamieszkiwanym w większości przez Polaków, Ukraińców i Żydów. Pod względem populacji Polacy i Żydzi dominowali zazwyczaj w miastach, a Ukraińcy na terenach wiejskich. Po 1945 r. doszło do gwałtownych przemian w strukturze etnicznej – zniknęła niemal cała diaspora żydowska, a także dotychczas dominująca kulturowo ludność polska. Celem niniejszego tekstu jest analiza studiów przypadków dotyczących wątków kojarzonych z kulturą polską w strukturze nazewniczej ulic stolic trzech ukraińskich obwodów: Lwowa, Iwano-Frankiwska (do 1962 r. Stanisławowa) i Tarnopola (ryc. 1).

Ryc. 1. Lokalizacja miast na tle obwodów galicyjskich w Ukrainie

¹ Galicja Wschodnia (w okresie międzywojennym Małopolska Wschodnia) to region historyczny Królestwa Galicji i Lodomerii w zaborze austriackim. Nazwa ta jest tożsama z używanym we współczesnej Ukrainie wyrażeniem „Galicja” (jako część Ukrainy Zachodniej wraz z Wołyniem i częścią Polesia). Historycznie w skład Galicji wchodziły też okolice Przemyśla leżące po polskiej stronie. Po II wojnie światowej zapisała się w świadomości Polaków jako element tzw. kresów.

Według ostatniego oficjalnego spisu ludności Ukrainy w 2001 r. populacja miast wynosiła odpowiednio: we Lwowie – 717 803 os., w Iwano-Frankiwsku – 237 686 os., w Tarnopolu – 225 004 os. We współczesnej strukturze etnicznej wymienionych miast przeważa ludność ukraińska (ok. 90% mieszkańców), a następnie rosyjska, polska i żydowska (tabela 1). Największe zróżnicowanie etniczne zidentyfikowano we Lwowie.

Tabela 1. Struktura etniczna analizowanych miast 2001 r.

Narodowość	Struktura etniczna miast (w %)		
	Lwów	Iwano-Frankiwsk (d. Stanisławów)	Tarnopol
Ukraińcy	88,1	92,2	94,1
Rosjanie	8,9	6,0	3,4
Polacy	0,9	0,3	0,3
Żydzi	0,3	0,1	0,1
Inni	1,8	1,4	2,1

Wykorzystano oficjalne dane ze spisu ukraińskiego z 2001 r. Nieoficjalne szacunki polskie i ukraińskie bardzo się różnią, odpowiednio zawyżając lub zaniżając liczbę Polaków.

W rezultacie zmian ustrojowych i etnicznych doszło także do przerywania ciągłości urbanonimii kommemoratywnej, nacechowanej związkami z daną kulturą, narodem czy ideologią. Każdej zmianie władzy w Galicji Wschodniej towarzyszyło eliminowanie nazw uznawanych przez nowych gospodarzy za niezgodne z obecną polityką czy kontrowersyjne (Wallis 1967, 103). Proces ten odbywał się podług hasła *cuius regio, eius historia* („czyja władza, tego historia”) – zmodyfikowanej przez Y. Hrytsaka i V. Susaka (2003, 151) maksymy *cuius regio, eius religio* („czyja władza, tego religia”). Na gruncie częstych zmian urbanonimii Lwowa przedstawili oni przekonanie, że:

Nazwy ulic [...] mogą być odczytywane jako tekst lub nawet swoisty podręcznik, skupiający uwagę na najbardziej chwalebnych i najbardziej tragicznych okresach narodowej historii, ukazujący bohaterów albo przypominający nam o narodowych męczennikach (Hrytsak | Susak 2003, 141).

W badaniach oparto się na metodzie inwentaryzacji nazw ulic (hodonimów) i placów (agoronimów) przeprowadzonej na podstawie danych z planów miejskich wydawanych w ciągu ostatnich 30 lat, wiadomości prasowych i dokumentów miejskich. Ze względu na odmienność specyfiki przestrzeni i praktykowanej w nich polityki pamięci każde miasto opisano osobno. Następnie przy pomocy metody analizy porównawczej zestawiono ze sobą podobieństwa i różnice w strukturze nazewniczej badanych miast. Podczas opracowywania tabel przyjęto klasyfikację

nazewnictwem zawierającą grupę nazw niekommemoratywnych i kommemoratywnych, w której to – za K. Handke (1970, 2011) – wyodrębniono kilka typów nazw upamiętniających: daty, fakty historyczne, organizacje, osoby i inne elementy kultury². Wskazaną metodykę zastosowano ze względu na postawiony w tekście problem badawczy, jakim jest istota zjawiska występowania polskich wątków semantycznych wśród istniejącej urbanonomii o charakterze kommemoratywnym w przestrzeni Lwowa, Iwano-Frankiwska i Tarnopola.

1. Klimat polityczny w Galicji Wschodniej jako kontekst obecnej ukraińskiej polityki pamięci

Rzeczywistość polityczna i społeczna Galicji Wschodniej różni się od reszty państwa ukraińskiego, co jest kontynuacją trendu widocznego w poprzednich okresach historycznych tego obszaru³. Rozwój społeczny Ukraińców galicyjskich w XIX w. odbywał się w zupełnie innych realiach niż pozostałych Ukraińców, gdyż pierwsi w momencie formowania się narodu żyli pod panowaniem Habsburgów, a drudzy Imperium Rosyjskiego. W przypadku ewolucji społeczeństwa Galicji determinowało to większy związek z ogólnie pojmowaną kulturą zachodniej Europy, a dzięki prawodawstwu austriackiemu aktywizowało tę społeczność daleko bardziej niż rosyjskie samodzierżawie w Kijowie czy Charkowie (Mizgalska 2014). Galicja wyróżniała się także religijnie – o ile Rosjanie dążyli do unicestwienia grekokatolicyzmu (będącego, zaraz po języku ukraińskim, najważniejszym czynnikiem indywidualizującym Ukraińców), przywracając prawosławie, o tyle Austriacy nie stawiali grekokatolikom żadnych przeszkód. Jednak przewodnią rolę Polaków w ramach autonomii galicyjskiej (od 1867 r.) i brak ich woli co do pełnego włączenia Ukraińców w życie polityczno-społeczne poskutkowały konfliktem polsko-ukraińskim (Rubacha 2012). Ponadto tradycja narodowościowa Ukraińców galicyjskich nieco różni się od pozostałej części Ukrainy z uwagi na powołanie odrębnego od władz kijowskich państwa w 1918 r.⁴ Zarówno polityka jednych i drugich wobec Ukraińców była zróżnicowana i ewoluowała (Stoczewska 2013).

² Wskazane typy nazw pamiątkowych przyjęto z uwagi na ich adekwatność do problematyki polityki pamięci w ramach upamiętniania elementów kultury ważnych dla narodu ukraińskiego miejscowym nazewnictwem. Jednocześnie autorzy nie podejmują się próby utworzenia statystyki nazw w podziale na związane z jakąkolwiek narodowością, przede wszystkim ze względu na wieloznaczność uznawania narodowości poszczególnych postaci. Kwestię tę omówiono, odwołując się do konkretnych przykładów w badanych miastach.

³ Retrospektywnie wliczając okres sowiecki (1944-1991 oraz 1939-1941), niemiecki (1941-1944), polski (1919-1939), efemeryczny ukraiński (1918-1919) czy austriacki (1772-1918).

⁴ W wyniku I wojny światowej powstały dwa państwa ukraińskie: Ukraińska Republika Ludowa (URL), ze stolicą w Kijowie, i Zachodnioukraińska Republika Ludowa (ZURL), ze stolicą we Lwowie (do wyparcia Ukraińców przez polskie wojsko 22 listopada 1918 r.), Tarnopolu (do końca 1918 r.) i Stanisławowie (do końca czerwca 1919 r.). ZURL kontrolowała znaczną część obszaru

W latach międzywojennych Galicja miała zostać objęta szeroką autonomią dla ludności ukraińskiej, jednak wszystkie próby kompromisu wysyłane przez polskie władze lub ugodowe środowiska ukraińskie były niszczone atakami polskich i ukraińskich radykałów (m.in. morderstwo Tadeusza Hołówwki). II wojna światowa skutkowała najpierw okupacją sowiecką (1939-1941) i następnie niemiecką (1941-1944), podczas których dochodziło do wstępnej depolonizacji, a w trakcie rządów nazistowskich niemal do całkowitej eksterminacji ludności żydowskiej.

Po II wojnie światowej obszar ten został włączony w skład Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej jako część ZSRR. Wówczas doszło do wypędzenia prawie wszystkich Polaków (przesiedlenia na nowe terytorium Polski trwały do końca lat 50.). Ekspatriowano także część miejscowych przedwojennych opozycjonistów oraz zdławiono antyradzieckie powstanie Ukraińskiej Powstańczej Armii. W ich miejsce przybyli Rosjanie i Ukraińcy z innych regionów Ukrainy (na początku lat 50. rosyjska ludność Lwowa stanowiła ok. 50% mieszkańców miasta). Pozostali na miejscu Ukraińcy galicyjscy skutecznie opierali się sowietyzacji (podobnie jak Wołyń), co widać po poparciu dla kandydatów partii prawicowych lub „prozachodnich” w każdych kolejnych wyborach powszechnych (Olszański 2013, 9 in.).

Zastanawiać może także obecny stosunek ukraińskich Galicjan do Polaków i Polski. Według badań Centrum im. Juliusza Mieroszewskiego to właśnie na terenie Galicji jest najmniejsze zaufanie do Polaków (podobnie na Wołyniu i Polesiu). Ma to prawdopodobnie związek z faktem pamiętania rządów polskich, kojarzonych jako negatywne, i przekazywanych wspomnień z tego okresu kolejnym pokoleniom. Dane z sierpnia 2022 r. opublikowane ww. raporcie, dotyczące zmian wizerunkowych Polaków w oczach Ukraińców po inwazji rosyjskiej, informują, że właśnie na terytorium Galicji zmienił się on w najmniejszym stopniu (notabene wszędzie ów wizerunek uległ poprawie). To samo badanie wskazuje także na niewiedzę Ukraińców w temacie rzezi wołyńsko-galicyjskiej z lat 1943-1944 (Polska i Polacy 2022).

2. Ukraińska polityka pamięci po 1991 r.

Okolo połowy lat 90. polityka pamięci w kwestii symbolicznej była w swej istocie antykomunistyczna (Jędraszczyk 2021). Ukraińcy przyjęli siedem zasad głównych dekomunizacji, a jedną z najważniejszych miała być tendencja do zwracania nazw historycznych, co w Galicji okazało się niewykonalne z powodu całkowitej zmiany państwowej i głębokich przemian etnicznych w stosunku do okresu sprzed władzy sowieckiej (Hrytsak | Susak 2003, 151-159). Ponadto postrzeganie przeszłości przez Ukraińców ze wschodu i zachodu kraju było dwubiegunowe: w Galicji, tak jak

Galicji Wschodniej do 18 lipca 1919 r., kiedy to całe terytorium państwa ukraińskiego zostało zajęte przez Polaków (warunkiem ententy było nadanie Galicji Wschodniej autonomii).

w państwowej polityce pamięci, komunizm traktowano jako zjawisko negatywne, natomiast na wschodzie Ukrainy (m.in. w Donbasie) dawny ustrój niemalże gloryfikowano. Z tego oraz innych powodów (m.in. tabuizacji reżimu sowieckiego czy jego odmiennej percepcji) dopiero po upływie następnej dekady zaczęto budować ukraińską politykę pamięci, podważając wzorce radzieckie czy radziecko-rosyjskie (Marples 2007, 263-264). W jej ramach wytyczono kilka głównych orientacji związanych z kształtowaniem się tożsamości narodu ukraińskiego, czyli z okresu Rusi Kijowskiej, kozaczyzny, hetmanatu, ewolucji narodotwórczej z XIX w., Hołodomoru, walk o niepodległość w okresie wojen światowych, konfliktu OUN-UPA, sowietyzacji i wypadku czarnobylskim (Olszański 2009). Szczególne dla desowietyzacji przestrzeni były działania odgórne inicjowane przez prezydenta W. Juszczenkę, m.in. przyjęcie ustawy O Hołodomorze lat 1932-1933 na Ukrainie w 2006 r., wedle której Wielki Głód uznano za ludobójstwo. Skutkiem tego były ogólnokrajowe działania usuwania z przestrzeni pomników i nazw ku pamięci winnych tej zbrodni (m.in. Stalina, Postyszewa, Mołotowa, Kosiora).

Podczas kadencji Juszczenki w przestrzeniach ukraińskich miast praktykowano raczej zaznajamianie i oswajanie przy pomocy urbanonimii z postaciami, wydarzeniami czy datami kojarzonymi z ukraińskością niż całkowite usuwanie elementów rosyjskich. W wielu miastach pojawiły się ulice i place nazywane na cześć postaci i organizacji reprezentujących dany okres ukraińskiej historii, nierzadko kontrowersyjnych (m.in. Petlury, Konowalca, Melnyka, Bandery, Szuchewycza), zwrócono także uwagę na OUN i UPA. Podczas prezydentury W. Janukowycza oddalono się od azymutu przyjętego przez poprzednika. Na wszystkich szczeblach władzy państwa ukraińskiego brakowało skoordynowanych działań w związku z ustalaniem jednolitego kierunku interpretacji przeszłości. Sytuacja uległa zmianie dopiero po Euromajdanie z lat 2013-2014, który przyniósł sporo zmian politycznych i społecznych (m.in. tranzycję polityczną i reformy aparatu państwowego). Wskutek tego w maju 2015 r. prezydent P. Poroszenko podpisał cztery ustawy zwane dekomunizacyjnymi (Pro pravoviy 2015; Pro uvichnennya 2015; Pro dostup 2015; Pro zasudzhennya 2015). Do głównych zmian wprowadzonych za ich pośrednictwem należało radykalne zerwanie z sowiecką narracją historyczną poprzez usuwanie z przestrzeni emblematów radzieckiej władzy, łącznie z urbanonimią (wiele nazw miejscowości, przestrzeni publicznych i obiektów odwoływało się bowiem do komunistów), uczczenie działalności OUN i UPA czy zarządzanie archiwami państwowymi przez Ukraiński IPN⁵. Zdaniem O. Gritsenki (2019, 73-74), transformacja ukraińskiej sfery symbolicznej musiała być bezkompromisowa –

⁵ Wiązały się z tym kontrowersje międzynarodowe – członkowie OUN i UPA brali udział w masowych mordach Polaków, Żydów i Czechów, co spotkało się ze sprzeciwem rządu polskiego i środowisk akademickich (m.in. amerykańskich i ukraińskich). Z perspektywy ukraińskiej działanie to nie było antypolskie, lecz antysowieckie. Próba propagowania tej narracji ostatecznie się nie powiodła.

w innym wypadku dekomunizacja, zwłaszcza na wschodzie i południu kraju, mogłaby trwać kolejne dziesięciolecia, co wiązałoby się z dalszym wpływem tej sfery na kształtowanie postaw społecznych. Na tych przykładach można zaobserwować, że narracje w ukraińskiej polityce pamięci zależą głównie od inicjatyw państwowych i nastrojów społecznych.

Według części humanistów ukraińskich współczesna polityka Ukrainy stoi na trudnym do pogodzenia rozdrożu. Zdaniem A. Portnowa (2011) jest to polityka nacjonalizmu symbolicznego, która tylko pozornie zawiera inkluzywną wielokulturową formę, co w sposób niezamierzony przypomina podobne działania stosowane przez Polaków w latach 20. i 30. Jedyne, co łączy obie drogi kreowania pamięci, to wyraźnie antykomunistyczny i antyrosyjski charakter. Kwestią sporną jest to, jak na kandydaturę Ukrainy do Unii Europejskiej i Paktu Północnoatlantyckiego wpłynęłoby ugruntowanie stanowiska ukraińskiego w zakresie upamiętniania osób i organizacji uznawanych w innych krajach za kontrowersyjne czy wręcz obraźliwe.

3. Wyniki analiz

3.1. Lwów

W 2022 r. zidentyfikowano w mieście 1246 nazw ulic i placów (tabela 2), spośród których 573 (46,99%) pełniły funkcję kommemoratywną. W zbiorze tym znalazły się nazwy upamiętniające: fakt historyczny (4 nazwy – 0,32%), organizacje (2 nazwy – 0,16%), osoby (566 nazw – 45,43%) i niejednoznaczny element kultury (1 nazwa – 0,08%).

Tabela 2. Nazewnictwo ulic i placów we Lwowie – stan na 1 stycznia 2022 r.

Hodonimy i agoronimy	Liczba nazw	Udział procentowy
Upamiętniające fakt historyczny	4	0,32
Upamiętniające organizacje	2	0,16
Upamiętniające osoby	566	45,43
Upamiętniające niejednoznaczny element kultury	1	0,08
Niekommemoratywne	673	54,01
Suma	1246	100

Ulice o nazwach kommemoratywnych znajdują się w różnych częściach miasta, a najwięcej z nich w części śródmiejskiej. Są to arterie o różnym stopniu reprezentacyjności – wiele z najbardziej prestiżowych i w ścisłym centrum upamiętnia wydarzenia i postacie ważne dla kultury ukraińskiej. Nazw ulic i placów odwołujących się do kultury polskiej zidentyfikowano od 25 do 40 (stan w styczniu 2022 r.) w zależności od przyjętej definicji polskości (ok. 440 zawierało elementy kultury ukraińskiej, a ok. 50 rosyjskiej) (Denda 2008). Ich liczba jest

związana ze zmianą po 1945 r. ok. 85% nazw, a tym samym finalizacją przerwanej w latach 1941-1944 sowietyzacji nazewnictwa (Kaltenberg-Kwiatkowska 2011, 150). Wskutek tego niewiele ulic w początkach istnienia niepodległej Ukrainy nosiło nazwy niezmienione od czasów polskich, na dodatek związane w jakimkolwiek stopniu z polskością. Wiele nazw nawiązujących do kultury polskiej to pozostałości, które nie zostały zmienione po przejęciu miasta przez ZSRR. Sowieci pozostawili nazwy niewzbudzające negatywnych według nich skojarzeń politycznych, czyli upamiętniające m.in. pisarzy (Marię Konopnicką, Gabriellę Zapolską, Juliusza Słowackiego), malarzy (Jana Matejkę, Henryka Siemiradzkiego), kompozytorów (Stanisława Moniuszkę, Fryderyka Chopina) i, co ciekawe, postać polityczną (Tadeusza Kościuszkę). Dodatkowo w 1946 r. antroponimami uhonorowano Tadeusza Boya-Żeleńskiego i Stefana Banacha (obaj mieszkali i zmarli we Lwowie). W latach 90. przywrócono ulicom nazwy: Aleksandra Fredry, Sebastiana Klonowicza i Gabrieli Zapolskiej oraz nadano nową, Aleksandra Czołowskiego. Na pamiątkę wizyty Jana Pawła II w Ukrainie w czerwcu 2001 r. nazwano jedną z ulic, a także park⁶ (postać papieża interpretowana jest w krajach innych niż Polska jako zwierzchnik Kościoła Rzymskokatolickiego i Kościoła greckokatolickiego, w Polsce nacisk semantyczny kładzie się na narodowość papieża). Ranga tych ulic jest zróżnicowana – są to lokalne drogi osiedlowe (Zapolskiej, Siemiradzkiego) i główne miejskie arterie (Kopernika, Kochanowskiego), co wiąże się z nadawaniem nazw ulicom, które w jakiś sposób związane były z uhonorowanymi lwowianami (np. Boya-Żeleńskiego na Wzgórzach Wuleckich, gdzie zginął, czy Fredry i Zapolskiej, gdzie zamieszkiwali).

Wobec przyjętej polityki ukrajinizacji i dekomunizacji z uwzględnieniem, że nowe i restytuowane nazwy semantycznie nieukraińskie nie mogły być antyukraińskie, nie było szans na przywrócenie większej liczby nazw z elementami polskości stanowiących przed II wojną światową ok. 40-45% wszystkich nazw (Hrytsak | Susak 2003, 151-153). Z innej perspektywy – liczba urbanonimów związanych z polskością uległa niemal podwojeniu z 9 w 1986 r. do 17 w 1997 r. (z tendencją wzrostową) (Hrytsak | Susak 2003, 156). W lwowskiej radzie miejskiej, zwłaszcza wśród polityków o poglądach euroatlantyckich, stale powraca dyskusja na temat honorowania nazewnictwem ulic i placów innych wybitnych polskich lwowian i Galicjan, m.in. Zbigniewa Herberta i Stanisława Lema (postrzeganego w Ukrainie przez dłuższy czas nie jako Polaka, a lwowianina)⁷. Jedną z ostatnich zmian było nazwanie w 2018 r. placu przed polskim konsulem imieniem lwowianina, Jacka

6 <https://web.archive.org/web/20140601094357/http://litopys.com.ua/encyclopedia/transformats-yn-protsesi-drugo-polovini-90-kh-rr/derzhavniy-v-zit-papi-rimskogo-oanna-pavla-/> (dostęp: 29.08.2022).

7 <https://kresy.pl/wydarzenia/regiony/ukraina/we-lwowie-bedzie-plac-stanislaw-lemas-7fbcli-d=IwAR3FpAp7UCQhJmflbP59Fz0PhPoewWJ13TH3pbZ-hjJmNnNpVVL7J1FwS60> (dostęp: 17.09.2022).

Kuronia, propagatora pojednania polsko-ukraińskiego i ministra pracy w III RP. Jest to jedyny przypadek, gdy we Lwowie nazwano ulicę personaliami polskiego polityka po 1991 r. Po agresji Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 r. władze miast ukraińskich postanowiły dokończyć proces dekomunizacji rozwinięty o derusyfikację, skutkiem czego we Lwowie do końca sierpnia 2022 r. zmieniono 25 nazw. W kontekście niniejszej analizy przyniosło to zmiany w postaci zastąpienia ulicy Michaiła Łomonosowa imieniem polskiej podwójnej noblistki, Marii Skłodowskiej-Curie⁸.

3.2. Iwano-Frankiwnsk

Według danych z 1 stycznia 2022 r. w Iwano-Frankiwnsku (dawnym Stanisławowie), funkcjonowały 393 hodonimy i agoronimy (tabela 3), a udział nazw pamiątkowych wyniósł 58,78% (231 nazw). Wśród nich znalazły się nazwy upamiętniające: fakt historyczny (1 nazwa – 0,26%), daty (2 nazwy – 0,51%), organizacje (12 nazw – 3,05%) i osoby (216 nazw – 54,96%).

Tabela 3. Nazewnictwo ulic i placów w Iwano-Frankiwnsku – stan na 1 stycznia 2022 r.

Hodonimy i agoronimy	Liczba nazw	Udział procentowy
Upamiętniające fakt historyczny	1	0,26
Upamiętniające daty	2	0,51
Upamiętniające organizacje	12	3,05
Upamiętniające osoby	216	54,96
Niekommemoratywne	162	41,22
Suma	393	100

Ulice o nazwach pamiątkowych mają różne rangi i rozproszone są na obszarze całego miasta, jednak ich odsetek jest znacząco wyższy niż w pozostałych badanych miastach (o ok. 10 punktów procentowych). Spośród ulic kommemoratywnych 8 miało semantyczne elementy polskości (przy czym ok. 180 nawiązywało do ukraińskości, a ok. 30 do innych narodowości, w tym rosyjskiej). Wśród nich znajdowały się nazwy upamiętniające: najwybitniejszych przedstawicieli polskiej kultury i nauki (Kopernika, Mickiewicza, Chopina), twórców istotnych dla kultury i stosunków polsko-ukraińskich (Matejki, Karpińskiego), lwowskiego profesora (Dziwińskiego) oraz wydarzenie historyczne (bitwę pod Grunwaldem). Wszystkie wymienione nazwy pozostały w tym samym miejscu, z wyjątkiem Franciszka Karpińskiego, która została przeniesiona ze ścisłego centrum dawnego Stanisławowa

⁸ https://zaxid.net/lvivyani_progolosuvali_za_pereymenuvannya_shhe_25_vulits_rezultati_n1547326; https://zaxid.net/lvivska_miskrada_pogodila_pereymenuvannya_pershih_vosmi_vulits_n1545473 (dostęp: 17.09.2022).

na odległe przedmieścia, a dodatkowo jedną z nazw upamiętniono Jana Pawła II. O tym, jak skomplikowane są losy galicyjskich ulic, świadczyć może ulica Bohuńska, która upamiętniała nie Iwana Bohuna, lecz sowiecki pułk o nazwie „Bohun”.

W przestrzeni toponimicznej Iwano-Frankiwska również zostały podjęte działania derusyfikacyjne i dekomunizacyjne (zmieniono np. ulicę nierosyjskiego komunisty, Romaina Rollanda), które finalnie nie poskutkowały przywróceniem żadnej historycznej nazwy przemianowanym ulicom. W 2021 r. zmieniono 3 nazwy, natomiast wskutek agresji Rosji w 2022 r. na Ukrainę kolejnych 25 ulic. Usunięto nazwy ku pamięci rosyjskich pisarzy i twórców (m.in. Dostojewskiego, Tołstoja, Lermontowa, Czechowa, Czajkowskiego, Repina) oraz naukowców (m.in. Sieczenowa, Mendelejewa, Dokuczajewa, Przewalskiego, Akademika Sacharowa)⁹. Nowe nazwy powołane w miejscu poprzednich upamiętniają m.in. bohatera Niebiańskiej Sotni i śpiewaka, Wasyla Slipaka, postaci kontrowersyjne z uwagi na działalność w UPA i OUN (m.in. Wołodymyra Malkosza, Eustachia Dzhanjalasa, Mykołę Arsenicha-Bierzowskiego), a także honorowego obywatela Iwano-Frankiwska i weterana Waffen SS-Galizien, Mychajłę Mułyka (podobnie do Tarnopola, o czym poniżej). Co istotne, miejskim nazewnictwem upamiętniono obrońców Ukrainy w trwającym obecnie konflikcie (m.in. Bohaterów Mariupola, Chersonia, Charkowa, Ochtyrki). Podobnie derusyfikacją i dekomunizacją objęto ulice na obszarach aglomeracji iwanofrankiwskiej, gdzie w miejsce postaci rosyjskich upamiętnieni zostali Stepan Bandera i Roman Szuchewycz, inni żołnierze UPA czy Andrzej Szeptycki¹⁰.

3.3. Tarnopol

W styczniu 2022 r. w Tarnopolu zidentyfikowano 297 ulic i placów (tabela 4), z czego charakter kommemoratywny miały 143 (48,49%). Spośród tego zbioru wyróżniono nazwy upamiętniające: datę (1 nazwa – 0,34%), organizację (3 nazwy – 1,01%) i osoby (140 nazw – 47,14%).

Tabela 4. Nazewnictwo ulic i placów w Tarnopolu – stan na 1 stycznia 2022 r.

Hodonimy i agoronimy	Liczba nazw	Udział procentowy
Upamiętniające daty	1	0,34
Upamiętniające organizacje	3	1,01
Upamiętniające osoby	140	47,14
Niekommemoratywne	153	51,52
Suma	297	100

⁹ https://zaxid.net/v_ivano frankivsku pereymenuvali_25_vulits_iz_rosiyskimi_nazvami_n1540894 (dostęp: 17.09.2022).

¹⁰ https://zaxid.net/v_ivano frankivsku pereymenuvali_25_vulits_iz_rosiyskimi_nazvami_n1540894 (dostęp: 17.09.2022).

Ulice o nazwach pamiątkowych przeważają w obrębie Starego Miasta, jego zachodnim sąsiedztwie i na zachodnich rubieżach, w związku z czym różnią się pod względem reprezentacyjności. Spośród zbioru nazw kommemoratywnych 6 upamiętniało Polaków (ok. 120 Ukraińców, a ok. 17 osób innych narodowości, głównie Rosjan) i były to nazwy pochodzące jeszcze sprzed II wojny światowej. Są to ulice: Brücknera, Kołłątaja, Kopernika, Moniuszki, Słowackiego i Chopina, które zlokalizowane są w obszarze okalającym teren miasta lokacyjnego. Warto nadmienić, że jest to jedno z dwóch analizowanych miast, w których urbanonimem upamiętniono 14. Dywizję Grenadierów Waffen SS-Galizien („Hałyczyna”)¹¹.

Mimo działań dekomunizacyjnych i derusyfikacyjnych po 1991 r. nie przywrócono żadnej nazwy związanej w jakikolwiek sposób z kulturą polską. W samym 2022 r. na fali emocji związanych z wojną obronną przeciwko Rosji zmieniono nazwy 13 ulic. Upamiętniono zarówno osoby wcześniej zasłużone (m.in. Olenę Teligę, Darię Vikońską, Iwana Gawdydę), jak i bohaterów obecnej wojny z Rosją. Oprócz tego po konsultacjach z miejską komisją toponimiczną skonkretyzowano nazewnictwo części ulic, w tym Moniuszki (doprecyzowano nazwę ulicy Stanisława Moniuszki)¹².

4. Komentarz do wyników

W przestrzeni badanych miast, na kanwie wielokrotnych w XX w. zmian przynależności państwowej Galicji Wschodniej, zaszły dwa ważne procesy toponimiczne: 1) depolonizacja połączona z sowietyzacją w latach 40. oraz 2) dekomunizacja połączona z ukrainizacją w latach 90. Autorzy podkreślają, że jednoznaczne stwierdzenie uznania za polskie, ukraińskie, żydowskie czy rosyjskie jest niezwykle trudnym zadaniem lub wręcz niemożliwym. Pozornie łatwa klasyfikacja stwarza tym większe problemy, im głębiej badacz zacznie analizować biografie, pochodzenie i działalność poszczególnych osób i wydarzeń (mniej problematyczna jest działalność organizacji). W perspektywie polityki pamięci danego narodu jest to kwestia subiektywna, której nie należy sprowadzać do postaci obiektywnej, dlatego aby zminimalizować ryzyko błędów, warto posiłkować się semantyką narodowościową urbanonimów. Należy podkreślić, że inaczej wygląda polskość w wydaniu galicyjskim, śląskim czy mazowieckim. Per analogiam, inaczej wygląda ukraińskość w wydaniu galicyjskim, zaporoskim czy donbaskim.

¹¹ To jednostka wojskowa, która według historiografii wielu krajów europejskich, zwłaszcza Polski i Rosji, odpowiedzialna jest za szereg zbrodni wojennych. Z kolei ukraińska historiografia konsekwentnie próbuje udowodnić jej niewinność, podkreślając m.in. ustalenia komisji Deschena z 1986 r.

¹² https://lb.ua/society/2022/07/11/522856_ternopoli_pereymenuvali_13_vulits.html (dostęp: 15.09.2022).

Poszczególne narody (jako zbiorowość) i ich członkowie (w tym badacz) może inaczej zakwalifikować chociażby Adama Mickiewicza, do którego jednocześnie przyznają się Polacy (pisał po polsku), Litwini (pochodził z litewskiej szlachty) i Białorusini (wychował się w Nowogródku). Trudno więc stwierdzić, czy ulica nazwana jego imieniem ma upamiętniać element kultury polskiej, litewskiej czy białoruskiej. Interpretacja danej narodowości jest więc kwestią uznaniową, choćby w obecnie prowadzonych działaniach derusyfikacyjnych zintensyfikowanych po inwazji Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r. Biorąc to pod uwagę, zauważono podobieństwo obecnej ukraińskiej polityki pamięci do działań prowadzonych przez Polaków w okresie międzywojennym (analogicznie do obszaru) lub polityk ogółu państw europejskich (analogicznie do problemu).

W kontekście nazewnictwa kommemoratywnego analizowanych miast można wyróżnić nazwy upamiętniające – według polskiej narracji historycznej – postacie, wydarzenia i organizacje kontrowersyjne. Mowa tu o ulicach nazwanych na cześć osób związanych z OUN i UPA (Stepan Bandera, Roman Szuchewycz), terrorystów i zamachowców (Myrosław Siczynski, Dmytro Daniłyszyn) oraz formacji wojskowych kolaborujących z III Rzeszą (14. Dywizja Grenadierów Waffen SS-Galizien w Iwano-Frankiwsku i Tarnopolu, upamiętniona pod nazwą „Ukraińskiej Dywizji”). Kontrowersja polega na dywergencji postrzegania owych postaci – prowadzili oni działania antypolskie, jednak z punktu widzenia ukraińskich Galicjan walczyli o niepodległość i władzę narodu ukraińskiego nad terenami uważanymi przez nich za ich własne, szczególnie ważnych przy desowietyzacji. Jest to jednak marginalna część wszystkich nazw ulic pamiątkowych, nie mówiąc już o zbiorze wszystkich nazw. Wiele nazw kommemoratywnych odwołuje się do długiej tradycji ukraińskich prób uzyskania niezawisłości, dlatego też wśród tego zbioru można zidentyfikować nazwy związane z innymi okresami historii Ukrainy – Rusi Kijowskiej, księstwa włodzimiersko-halickiego, powstań kozackich, hetmanatu, a także Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL) i Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (ZURL). Obecnie trwa kolejne przesilenie historyczne (wojna obronna przeciwko Rosji), które już zaczyna być upamiętniane tak jak inne wydarzenia i postacie historii najnowszej Ukrainy – zwłaszcza dotyczące rewolucji Godności z lat 2013-2014. Warto jednak zaznaczyć, że wszystkie polskie relikty nazewnictwa ulic, które pozostawiono w okresie władzy sowieckiej, nadal funkcjonują we współczesnej Ukrainie, a wszelkie próby dalszej ukrainizacji krajobrazu symbolicznego dotyczą wymazywania symboli rosyjskich lub komunistycznych. Polskie wątki nazewnictwa stanowią najliczniejszą nieukraińską reprezentację, co może być uważane za swego rodzaju szacunek do przeszłości i ukłon w stronę nielicznej już polskiej mniejszości.

Podsumowanie

Podsumowując badane zagadnienie, na terenie miast obwodowych współczesnej Galicji można dostrzec kilka kierunków działania lokalnych polityków w zakresie zarządzania urbanonimią poszczególnych miast, przy czym przywracanie czy nadawanie nowych nazw związanych z kulturą polską wydaje się sprawą drugorzędną. Bardziej istotne działania obejmują restytucję niektórych nazw ulic sprzed 1939 r. w celu przywrócenia im ciągłości historycznej. Działania te powiązane są ze wzmożoną derusyfikacją i dekomunizacją nazewnictwa ulic i placów, które często skutkują przywróceniem nazwy niekomemoratywnej. Innym kierunkiem jest nadawanie ulicom i placom, których nazwy odwołano w toku powyższych działań, nowych nazw związanych z ruchem nacjonalistycznym lub z poległymi w trwającej wojnie obronnej z Rosją.

Ukraińcy stanowią dziś od 90 do 95% ludności Galicji, przez co miejscowi Polacy, a także środowiska kresowe, nie mogą liczyć na przywrócenie większej liczby dawnych nazw pamiątkowych. Problematyka związana z polityką pamięci w wydaniu polskim i ukraińskim jest niezwykle istotna, zwłaszcza w obliczu trwającego pojednania polsko-ukraińskiego. Trwałość między tymi narodami będzie zależać od tego, jak stabilne fundamenty będą zbudowane na gruncie analizy wspólnej historii i prowadzenia polityk historycznych. Oprócz nazewnictwa ulic istotna jest także kwestia różnego rodzaju miejsc pamięci – m.in. pomników i cmentarzy. Rekapitulując, bez wspólnego głosu i uznania wzajemnych racji i krzywd nie będzie możliwe budowanie dalekosiężnej przyjaźni.

Bibliografia

- CZERNY, A. (2011), *Teoria nazw geograficznych*. Warszawa.
- DENDA, M. H. (2008), *Pamięć miasta – elementy polskie w urbanonimii współczesnego Lwowa*. W: *Acta Polono-Ruthenica*. 13, 541-548.
- GRITSENKO, O. (2019), *Dekomunizatsiya v Ukraïni yak derzhavna politika i yak sotsiokul'turne yavishche*. Kiiŭ. [Гриценко, О. (2019), *Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище*. Київ.]
- HANDKE, K. (1970), *Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*. Wrocław.
- HANDKE, K. (2011), *Dzieje Warszawy nazwami pisane*. Warszawa.
- HRYTSAK, Y. | SUSAK, V. (2003), *Constructing a national city. The case of Lviv*. W: Czaplicka, J. | Ruble, B. A. (eds.), *Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities*. Washington | Baltimore | London, 140-164.
- JĘDRASZCZYK, K. (2021), *Trzydzieści lat dekomunizacji na Ukrainie*. W: *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. 19 (2), 125-145.
- KALTENBERG-KWIATKOWSKA, E. (2011), *O oznaczaniu i naznaczaniu przestrzeni miasta*. W: *Przegląd Socjologiczny*. 60, 135-165.
- KORZENIEWSKI, B. (2008), *Narodowe i europejskie aspekty polityki historycznej*. Poznań.

- MARPLES, D. R. (2007), *Heroes and Villains. Creating National History in Contemporary Ukraine*. Budapest.
- MIZGALSKA, M. (2014), Uwarunkowania ekonomiczne, społeczne i narodowościowe na terenie Ukrainy Zachodniej w II połowie XIX wieku. W: *Історичну архів [Историчный архив]*. 13, 78-85.
- OLĘDZKA, J. (2017), Konflikty pamięci a geopolityka przestrzeni poradzieckiej. W: Dąbrowicz, E. | Larenta, B. | Domurad, M. (red.), *Świadectwa pamięci. W kręgu źródeł i dyskursów (od XIX wieku do dzisiaj)*. Białystok, 337-345.
- OLSZAŃSKI, T. A. (2009), *Ukraińska polityka historyczna*. Warszawa.
- OLSZAŃSKI, T. A. (2013), *Kresy Zachodnie. Miejsce Galicji Wschodniej i Wołynia w państwie ukraińskim*. Prace Ośrodka Studiów Wschodnich. 43. Warszawa.
- Polska i Polacy (2022), *Polska i Polacy oczami Ukraińców. Raport Centrum Mieroszewskiego z badań opinii publicznej na Ukrainie*. Warszawa.
- PORTNOW, A. (2021), *Ukraińskie wojny pamięci*. W: <https://wiesz.pl/2021/08/24/ukrainskie-wojny-pamieci/> (dostęp: 8.01.2022).
- Pro dostup (2015), *Pro dostup do arkhiviv represivnikh organiv komunistichnogo totalitarnogo rezhimu 1917-1991 rokiv. Vidomosti Verkhovnoi Radi (VVR)*. 26, 218. [Про доступ (2015), Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років. Відомості Верховної Ради (ВВР). 26, 218.]
- Pro pravoviy (2015), *Pro pravoviy status ta vshanuvannya pam'yati bortsiv za nezalezhnist' Ukraїni u XX stolitti. Vidomosti Verkhovnoi Radi (VVR)*. 25, 190. [Про правовий (2015), Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті. Відомості Верховної Ради (ВВР). 25, 190.]
- Pro uvichnennya (2015), *Pro uvichnennya peremogi nad natsizmom u Drugiy svitoviy viyni 1939-1945 rokiv. Vidomosti Verkhovnoi Radi (VVR)*. 25, 191. [Про увічнення (2015), Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років. Відомості Верховної Ради (ВВР). 25, 191.]
- Pro zasudzhennya (2015), *Pro zasudzhennya komunistichnogo ta natsional-sotsialistichnogo (natsist-s'kogo) totalitarnikh rezhimiv v Ukraїni ta zaboronu propagandi ikhn'oї simvoliki. Vidomosti Verkhovnoi Radi (VVR)*. 26, 219. [Про засудження (2015), Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. Відомості Верховної Ради (ВВР). 26, 219.]
- RUBASNA, J. (2012), *Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918-1919*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 3, 171-189.
- SCHINDLER, J. (2011), *Kultura jako pamięć, upamiętnianie, pamiętanie i rozpamiętywanie*. W: *Prace Kulturoznawcze*. 12, 273-286.
- STOCZEWSKA, B. (2013), *Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*. Kraków.
- SZACKA, B. (2006), *Przebudowa ustrojowa i pamięć przeszłości*. W: Wasilewski, J. (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*. Warszawa, 405-428.
- SZPOCIŃSKI, A. (2008), *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*. W: *Teksty Drugie*. 4, 11-20.
- WALLIS, A. (1967), *Socjologia wielkiego miasta*. Warszawa.

DOI: 10.31648/pw.10184

ŁUKASZ JUREŃCZYK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1149-925X>

Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz

NATO ENLARGEMENT TO THE EAST AND THE WAR IN UKRAINE FROM THE AMERICAN PERSPECTIVE

ABSTRACT: The aim of the article is to analyze the legitimacy of justifying the outbreak of war in Ukraine by expanding NATO to the East after the Cold War. The study was conducted from the American perspective. The main research problem is the question of whether, from the point of view of American scholars and experts, post-Cold War NATO expansion to the East was a strategic mistake and was responsible for the current war in Ukraine. There is no consensus among them whether NATO enlargement after the Cold War was an error and led to Russian aggression in Ukraine. Most of them, however, dispute such a statement, rejecting Moscow's accusations that the United States and the West are accountable for the current situation in Ukraine.

KEYWORDS: War in Ukraine, Russian aggression, NATO enlargement, Central and Eastern Europe, US security policy

Introduction

After the Cold War, the vast majority of Central and Eastern European states adopted the Western vector in their foreign and security policy. They strove for closer cooperation and, consequently, full membership in the Western political, economic and military structures, including the North Atlantic Alliance and the European Union. The actions were directed against the interests of the Russian Federation whose aim was to maintain these countries within its sphere of influence. They were, however, to a large extent distrustful of Russia, and thus inclined to be covered by the security guarantees of the most powerful military alliance in the world, namely NATO. Apart from East Germany's entry into NATO through the unification of the state, the first NATO enlargement took place in 1999, when it was joined by three former members of the Warsaw Pact – Poland, Hungary and the Czech Republic. Although the West made a number of steps to reassure Russia that the process was peaceful and not targeted against it, Moscow did not consent to that action. An even greater problem for Russia was the enlargement of NATO in 2004, when the former Soviet republics of Lithuania, Latvia and Estonia bonded

with NATO, along with Bulgaria, Romania, Slovakia and Slovenia. The subsequent phases of the process in 2009, 2017 and 2020 were less spectacular, as the small Balkan states – Albania, Croatia, Montenegro and North Macedonia entered NATO. However, it should be borne in mind that historically the Balkans were also a zone of Russian influence and domination.

In recent years, the most serious controversies have resulted from Ukraine's and Georgia's NATO membership aspirations. Due to its territorial, demographic and economic potential as well as its historical, social and economic ties with Russia, Ukraine is a key element in the Kremlin's efforts to rebuild its superpower. In the past few years, a number of political parties have declared their willingness to strengthen relations with NATO, including the reception of the Membership Action Plan (MAP), which marks the way to full membership of the Alliance. This direction of foreign and security policy had a great support in the west of the country, but a smaller proportion in the east, whose society, of Russian origin, has been closer to the idea of tight cooperation with Russia (Pietnoczka 2021, 127). At the NATO summit in Bucharest in April 2008, a pledge was made that Ukraine and Georgia would eventually become full members of NATO (NATO 2008). This provoked a decisive reaction from Russia, which supported the separatists from Abkhazia and South Ossetia and committed aggression against Georgia. It was assumed to hinder the process of NATO enlargement to both countries by destabilizing Georgia and making Ukraine aware that it could face similar consequences.

Along with the Euromaidan revolution, pro-Western integration tendencies in Ukraine intensified, provoking the Kremlin to seize Crimea and support the separatists in the Donbas. President Vladimir Putin justified these actions by Russia's numerous humiliations from the West, including the alleged promise not to enlarge NATO beyond the borders of the reunified Germany (Matsaberidze 2015, 79-80). Hybrid operations and strategic deterrence led to the destabilization of Ukraine and created a frozen conflict that for years limited the possibility of democratization of the state and its integration with the West (Banasik 2022, 199). The Kremlin not only questioned Ukraine's right to sovereign foreign and security policy, but also undermined its state independence. Finally, on February 24, 2022, Russia launched a full-scale aggression against Ukraine, which, owing to the support of the United States and NATO, had been fiercely resisting it. On March 26, 2022 in Warsaw, President Joe Biden rejected Russia's allegations and justifications, asserting: "The Kremlin wants to portray NATO enlargement as an imperial project aimed at destabilizing Russia. Nothing is further from the truth. NATO is a defensive alliance. It has never sought the demise of Russia" (The White House 2022).

The aim of the article is to analyze the legitimacy of justifying the outbreak of the war in Ukraine by expanding NATO to the East after the Cold War from the American perspective. The main research problem is whether, according to American scholars

and experts, post-Cold War NATO enlargement to the East was a strategic mistake and is responsible for the current war in Ukraine. There is no consensus on this, nevertheless, the majority of them question such a statement, rejecting Moscow's accusations that the West is liable for the war in Ukraine. As part of the research, the author interviewed scholars and experts in the field of international security from universities and think tanks in Washington and New York. He also made use of a study conducted by Foreign Affairs on American scientists and experts specializing in NATO issues.

1. Main arguments for and against NATO enlargement after the Cold War

In April 2022, Foreign Affairs conducted research involving 61 scientists and experts in the field of international relations, focusing on, among others, NATO issues (Foreign Affairs2022). The vast majority of scholars and experts are Americans, and the remaining ones collaborates with US universities and think tanks. The study included the relationship between NATO expansion after the Cold War and the outbreak of war in Ukraine. The participants were to respond to the following statement: "Proceeding with NATO enlargement after the end of the Cold War was a strategic mistake". They were asked to declare whether they agreed or disagreed with the above declaration and to rate their confidence level in their opinion. 19 experts strongly disagreed with the assertion, 20 disagreed, 3 expressed a neutral attitude, 8 agreed, and 11 strongly agreed¹. It should be noted that twelve of them were not Americans, and most of them came from Central and Eastern European countries, of which the Russians constituted a smaller group than the citizens of the countries of NATO's eastern flank. Therefore, taking into account the votes of only American participants, the numbers were respectively: 16 strongly disagreed, 14 disagreed, 3 were neutral, seven agreed, and 9 strongly agreed. This means that out of 49 US scholars and experts, 30 denied NATO enlargement was a strategic

¹ Stance and confidence level (in brackets): 1) strongly disagree: J. Benitez (10), I. Daalder (10), J. Dempsey (10), L. Fix (10), C. Florea (10), D. Fried (10), J. Goldgeier (10), L. Kulesa (10), B. Pavel (10), A. Polyakova (10), Ch. Salonijs-Pasternak (10), C. Stelzenmüller (10), A. de Tinguy (10), A. Vershbow (10), S. Charap (9), M. Popova (9), J. Puglierin (9), Ch. Miller (8), M. Snegovaya (8); 2) disagree: A. Grizold (10), J. Davidson (9), R. Gottemoeller (9), B. Haddad (9), M. Madej (9), D. Piatkiewicz (9), R. Allison (8), Ch. S. Chivvis (8), F. J. Gavin (8), A. Kolesnikov (8), K. Marten (8), S. Pifer (8), R. Rizzo (8), C. Roberts (8), S. Sestanovich (8), K. Skinner (8), J. S. Nye Jr. (7), M. Duss (6), N. Tocci (6), D. Nexon (1); 3) neutral: A. Cooley (9), M. Kimmage (8), S. Goddard (5); 4) agree: E. Ashford (8), M. P. Leffler (8), S. Radchenko (8), S. Biddle (7), E. Borgwardt (7), A.-M. Slaughter (7), S. Wertheim (7), D. Treisman (6); 5) strongly agree: N. Arbatova (10), A. Bacevich (10), M. Mandelbaum (10), J. J. Mearsheimer (10), Ch. Kupchan (9), S. Walt (9), R. K. Betts (8), R. Menon (8), A. Pravda (8), Ch. Preble (8), J. Shiffrin (8).

mistake and 16 supported it. It is worth emphasizing that out of 16 Americans who strongly disagreed with the thesis, as many as 12 did so with the highest possible level of conviction.

American scholars and experts who disagreed and strongly disagreed with the thesis that NATO enlargement was a strategic mistake used the following arguments:

- NATO enlargement has been the best option for managing the post-Cold War security environment in Europe;
- NATO enlargement has taken place in accordance with international law, including the right to pursue reasonable measures for its own self-defense;
- the countries of Central and Eastern Europe made a sovereign decision on aspiration and membership in NATO to which they had full rights, and all the decisions were made by democratically elected authorities;
- NATO enlargement is a moral success and an expansion of the zone of positive values, such as freedom, peace, democracy and prosperity;
- NATO protects European states against Russian imperialism and attempts to recreate the post-Soviet zone;
- NATO membership has saved the Baltic states and perhaps several other neighbours of Russia from its aggression;
- membership in NATO allows to protect countries against the violence executed by Russia against European countries that do not have such protection, such as Ukraine and Georgia;
- the countries of CEE have tried to join NATO because they perceive it as the most reliable external guarantee of security;
- after joining NATO, the countries of CEE have experienced a period of peace and prosperity unprecedented in their modern history;
- NATO enlargement to the East has anchored the countries of the region in the Western structures of integration and security;
- NATO enlargement remedies the injustice of the Yalta and Potsdam conferences towards the countries of CEE;
- NATO enlargement has met the aspirations of nations which had escaped from the yoke of Soviet domination to be free and secure;
- NATO enlargement increased the level of stability in CEE after the collapse of the Soviet Union and the outbreak of the war in Yugoslavia;
- NATO enlargement increased the chance for the enlargement of the European Union, and thus gave development opportunities to the states of CEE;
- NATO enlargement to the East has been defensive and has never threatened Russia;
- NATO enlargement increases European deterrence and defense, which is positively verified after the Russian aggression against Ukraine;
- when Russia was more pro-Western, the issue of NATO enlargement was not emphasized by the Kremlin as a significant problem;

- in parallel to NATO enlargement, the United States significantly reduced its military presence in Europe, agreed to the limits of NATO troops in CEE, signed a number of arms control agreements with Russia, and created various bilateral and multilateral channels of cooperation with Russia;
- the West had made considerable efforts to ensure that Russia remained its partner in Europe, including in European security, nonetheless Russia itself rejected this offer;
- the argument that, if there was no NATO enlargement, the present relations between the West and Russia would be friendly and based on peaceful cooperation is incorrect;
- there is no reason to believe that Russia would agree to an alternative European security architecture in which it would abandon imperial nostalgia and abandon its spheres of influence;
- without NATO expansion in CEE could have emerged as a dangerous power and security vacuum, which would have various, particularly serious negative consequences;
- without security guaranteed by NATO, the countries of CEE could decide to develop nuclear programs;
- NATO enlargement is a fake pretext to excuse Russian aggression against its neighbours;
- president Putin does not recognize Ukraine as a separate state and wants to destroy its statehood at all costs, and NATO enlargement is only an argument used politically to brutally implement this goal;
- president Putin destabilizes Ukraine because he is afraid that, after integration with the West, it could quickly increase prosperity, develop democracy and human rights, which would increase the risk of an anti-Kremlin uprising in Russia;
- president Putin uses anti-NATO rhetoric to maintain and deepen his dictatorial rule;
- in relations between the West and Russia, there were equally important or even more important issues than NATO enlargement, including the “color revolutions”, strategic balance, and the wars in Kosovo and Iraq.

The following arguments arose among American scholars and experts agreeing and strongly agreeing that NATO enlargement was a strategic mistake:

- the West built a post-Cold War security environment in which it accumulated power against Russia;
- the West has not exerted enough effort into creating a genuine European and Eurasian security architecture that takes due account of Russia’s interests;
- Russia has not been included in a serious way in a new security architecture and network of mutually beneficial interactions above and beyond NATO;

- NATO enlargement has increased tensions with Russia and has perpetuated a zero-sum approach to European security;
- with NATO enlargement, the United States has increased its position as the dominant military power in Europe;
- NATO enlargement has increased Russian nationalism;
- NATO enlargement towards the borders of Russia, to the area of its traditional spheres of influence, was against its strategic and security interests, therefore its decisive reaction was to be expected;
- NATO enlargement changed Russia's attitude from pro-Western to anti-Western;
- Russia was humiliated and disregarded by the West in the period of its weakness;
- the West should have limited itself only to the development of the Partnership for Peace, which makes it possible to cooperate with NATO, without formally enlarging the Alliance;
- the West pretended that Ukraine and Georgia were on the way to membership in NATO, which was groundless, as neither NATO nor these countries were ready for it, and this destabilized the situation in Europe;
- president Putin had the opportunity to use the issue of NATO enlargement to Russia's borders in order to justify his authoritarian aspirations and revisionist policy;
- covering Western Europe, and later CEE with the American security umbrella, discouraged European countries from making efforts to ensure their own security.

Among American researchers and experts who were neutral regarding the claim under discussion, there were considerations pertaining to how realistic the alternatives were to NATO enlargement in ensuring security for the countries of CEE. They also pondered if it would be legitimate investigate the broader perspective of NATO-Russia relations, including mainly the circumstances that determined NATO enlargement.

2. Discussion on the legitimacy of NATO enlargement in the context of the war in Ukraine

President Vladimir Putin claims that the United States and NATO have continually violated pledges from the early 1990s that the alliance would not expand into the former Soviet bloc. Supporters of this argument principally cited the U.S. Secretary of State James A. Baker who addressed the Soviet leader Mikhail Gorbachev in February 1990: "there would be no extension of NATO's jurisdiction for the forces of NATO one inch to the east" and nodded at Gorbachev's words, which read:

“Any extension of the zone of NATO is unacceptable”. Firstly, however, no agreement was reached that would include these guarantees, and secondly, it is unclear whether it concerned the discussion of the inclusion of East Germany into NATO, or the future of NATO in general (Asmus 2002, 5). Representatives of the United States believe that this did not concern the issue of NATO’s long-term development, but only the talks conducted at that time in the context of German reunification. Due to the existence of the Warsaw Pact at that time, it was difficult to raise such matters as confirmed by the words Gorbachev uttered in the interview for the newspaper “Kommersant” in October 2014:

The topic of ‘NATO expansion’ was never discussed; it was not raised in those years. I am saying this with a full sense of responsibility. Not a single Eastern European country brought up the issue, not even after the Warsaw Pact had ceased to exist in 1991 (Eckel 2021).

It is, therefore, challenging to treat this vague conversation from years ago as the crowning argument in the discussion on the legitimacy of NATO enlargement, the more so as, according to Western representatives, those were merely empty promises.

As noted by J. H. Lebovic (2022), the process of NATO enlargement was conducted in such a way so as not to excessively enter the course of confrontation with Russia, which in the 1990s was struggling with numerous internal problems. Before NATO enlargement to include Poland, Hungary and the Czech Republic, the NATO-Russia Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security (NATO 1997) was signed, whose purpose was to regulate the principles of cooperation between partners. It should be stressed that it did not fulfill the commitment by NATO to halt further expansion. In the document, NATO reiterated that it had “no intention, no plan and no reason” to implement nuclear weapons and to send permanent military forces to the new member states. Therefore, Russia strongly protested against the plans of 2009 to deploy elements of the US anti-missile defense system in the CEE region. Under pressure from Russia, the concept was significantly modified, and it was assured that the program was not directed against it, but intended to protect against Iran and possibly other erratic international actors (Tardy 2022, 55). It should be emphasized that the obligations of 1997 concerned “the current and foreseeable security environment”. In the following years, the security environment changed significantly. Russia violated a number of agreements with the West and committed aggression against Ukraine and Georgia. Accordingly, none of the 1997 commitments ought to be binding on NATO, particularly after the full-scale aggression against Ukraine in 2022. According to J. Goldgeier, after the Russian assault of 2022, the NATO-Russia Founding Act of 1997 “is dead”, therefore NATO obliged to consider transferring some of the permanent infrastructure to Poland and other countries of the region. The West must not allow itself to be intimidated

by Russia as it has done before (Goldgeier 2022). S. Pifer (2022) shares a similar view on this issue, and believes that with the Russian aggression of 2022 it is time to formally renounce or withdraw from the 1997 Act. This, in turn, is to enable the transfer of a part of permanent infrastructure to the new NATO member states.

The risk of Ukraine joining NATO was a red line for Moscow due to the importance of Ukraine in Russia's foreign policy and its imperial ambitions. At the Munich Conference on Security Policy in 2007 Putin reiterated the alleged guarantees of the early 1990s and described NATO enlargement as a provocation:

It represents a serious provocation that reduces the level of mutual trust. And we have the right to ask: against whom is this expansion intended? And what happened to the assurances our western partners made after the dissolution of the Warsaw Pact? (President of Russia 2007).

Before NATO's 2008 Bucharest Summit, Putin warned the U.S. Undersecretary for Political Affairs William J. Burns, declaring:

No Russian leader could stand idly by in the face of steps toward NATO membership for Ukraine. That would be a hostile act toward Russia. [...] We would do all in our power to prevent it (Burns 2019, 327).

Putin also revealed the real reasons for his opposition to Ukraine's accession to NATO, undermining the foundations of its statehood:

If people want to limit and weaken Russia, why do they have to do it through NATO enlargement? Doesn't your government know that Ukraine is unstable and immature politically, and NATO is a very divisive issue there? Don't you know that Ukraine is not even a real country? Part of it is really East European, and part is really Russian. This would be another mistake in American diplomacy, and I know Germany and France are not ready anyway (Burns 2019, 327)

NATO expansion ranks as one of the great successes of US foreign policy after the Cold War (Brands 2019). NATO is committed to the assumption that no external state should interfere with the accession process (Zwack | Pierre 2019, 29). As indicated, however, Russia has repeatedly endeavoured to stop or at least disrupt the process. Also at the turn of 2021 and 2022, Putin, threatening military intervention in Ukraine, demanded several major security concessions from the U.S.-led alliance, including a commitment to cease expanding eastward. NATO leaders expressed their readiness to create a new formula for a dialogue with Russia on arms control and other international security issues. Nevertheless, they rejected the possibility of submission to Russia regarding the end of the process of NATO enlargement to the East (Masters 2022). As C. Conetta (2022) stated, this did not

prompt the Russian attack on Ukraine. Neither NATO nor US policy caused the Ukraine war, and unprovoked aggression was the Kremlin's choice.

One of the cardinal rights of the state is to conduct a sovereign foreign policy and to ensure one's own security. As J. George asserts:

Every country should be permitted to take its own foreign policy in a direction where it feels safest and create alliances with those, with whom it wants to build stronger relationships, and I think that urgency was especially felt for the countries of Eastern Europe and former Soviet space, just given the imperialism of Russia (George 2022).

Tsarist Russia, the Soviet Union and later the Russian Federation have all posed a permanent threat to their neighbours. The potential of Central and Eastern European countries, which have experienced a series of wars and crises, caused mainly by their powerful neighbours, including Russia, is too limited for them to be able to resist the peril from the eastern power on their own. For this reason, membership in NATO is the only real guarantee of security for them and a way of evading a difficult geopolitical position.

Goldgeier (2022) believes that NATO enlargement was a proper decision, and if it had not occurred, the events that are currently taking place in Ukraine would have transpired throughout the CEE region. Owing to the inclusion in NATO, countries such as Poland, the Baltic states as well as other territories of the Alliance's eastern flank are stable and secure. He claims that joining NATO, in turn, enabled them to become part of the European Union, additionally strengthening their safety. According to him, without NATO enlargement, that of the EU, in particular to include the Baltics, would be much less likely.

As noted by Lebovic (2022), the decision to expand NATO to the East was motivated by the desire to create a broader security community consisting of democracies. Similarly, Goldgeier (2022) believes that stretching the zone of democracy was essential in the process of NATO expansion. Here, however, problems arise, as countries such as Hungary and Poland, and to some extent even the United States, are departing from democratic values. He is convinced that member states ought to recommit to democracy and help one other to counter anti-democratic forces. This is necessary if NATO as a community is to successfully face the tyranny and intimidation of Putin's Russia.

George realizes that the enlargement of NATO thwarted Putin's understanding of Russian imperial ambitions. Although she is aware of the current actions on his part towards Ukraine and the West are partly the answer to that, from her standpoint his imperial notion is a stable one and would exist regardless of NATO expansion. Shifting responsibility for the war in Ukraine to NATO is inaccurate and wrong (George 2022). Considering the methods of conducting foreign policy by the Kremlin, using military aggression, intimidation and blackmail, contempt

for the basic principles of the international community, and the desire to rebuild the empire, NATO enlargement appears to be an action that has limited the territorial scope of Russia's destabilizing policy.

In mid-May 2022, Vladimir Putin concluded that there was no hazard to Russia if Sweden and Finland joined NATO. Simultaneously, however, he threatened that developing the infrastructure and increasing NATO's military presence in these countries would meet with a decisive reaction on the part of Russia (Faulconbridge 2022). It can be assumed that Putin's statement resulted from the fact that he would be unable to stop NATO's enlargement to the Nordic countries, and therefore he strove to underestimate the significance of the event provoked by the aggression against Ukraine. It is worth inquiring, nevertheless, on what basis Russia would decide which states could and could not implement an independent foreign and security policy, including entering into military alliances.

As previously indicated, there is no consensus in the opinions of American researchers and experts on the legitimacy of NATO enlargement to the East after the Cold War and its impact on the outbreak of the war in Ukraine. According to John J. Mearsheimer, most of the responsibility for the crisis in Ukraine rests with the United States and its European allies, and the main reason for this is the expansion of NATO to the East. It is part of a broader strategy aimed at extracting Ukraine from the Russian orbit and integrating it with the West. This is also accompanied by the support for the pro-democratic national uprisings in Ukraine. He derives his thesis from a realistic position, and perceives Putin's reaction as a response to the West's violation of Russia's strategic interests. He believes that the West has been blinded by the liberal delusions that freedom and security can be sustained by spreading the principles of democracy and human rights (Mearsheimer 2014, 77-84). Mearsheimer's approach appears to ignore the interests of the sovereign states of Central and Eastern Europe, which are staunch allies of the United States.

R. K. Betts considers that NATO enlargement after the Cold War for Central and Eastern European countries was a poor decision, yet does not justify Russian aggression against Ukraine. He remarked:

I would have preferred not to kick Russia when it was down (since its recovery to major power status should have been anticipated), but to reach an understanding that combined western offers of assistance to bring Russia closer to the West while avoiding expansion of an alliance that appeared aimed against it. For former members of the Warsaw Pact this could have involved some measure of what during the Cold War was termed 'Finlandization', especially for the newly independent republics resulting from dissolution of the USSR. This might not have worked, but we should have tried, since NATO expansion was provocative to Moscow. That does not in any way excuse the aggression against Ukraine, but it does help to explain it (Betts 2022).

Also S. Biddle was opposed to NATO expansion after the Cold War. He was of the opinion that the risks associated with NATO enlargement could be severe and hence lead to a complicated situation. Nonetheless, in his view the current war in Ukraine is not a direct consequence of NATO enlargement to the East:

Going back to the immediate post-Cold War era, I was opposed to NATO expansion. I thought there was a downstream risk that we'd get into a situation like we are now in which the risks of an expanded NATO would be severe. But I understand the dilemma that NATO statesman faced at the time. I don't ascribe to the kind of hardcore Mearsheimer view that NATO expansion was a mistake and it's why the war is happening now. I don't see it that way at all. I think the balance of cost and risk for me counseled against (Biddle 2022).

According to him, however, the inclusion of Sweden and Finland into NATO will not cause a major challenge. If the war in Ukraine escalates, it is not because of the NATO enlargement, but the situation in Ukraine itself does not offer any other alternative to Putin (Biddle 2022).

In M. Doyle's estimation efforts could be made to reverse a number of the policies previously adopted and reduce tensions between NATO and Russia. He urges to develop something like 'détente', which he refers to as "cold peace". This would require to conclude agreements with Russia on Ukraine, cyber security, arms control and other issues. However, it would entail concessions also on the part of the West, including, for instance, the withdrawal of NATO forces from the new member states of the alliance. He believes that the deepening of the "new cold war" will lead to further tensions and conflicts. However, he realizes that this approach is idealistic and will be challenging to implement (Doyle 2022).

Conclusion

President Putin's claims and demands go beyond the mere issue of NATO enlargement, as he denies states the right to pursue sovereign foreign and security policy, and in the case of Ukraine, even undermines the foundations of its statehood. There is no unanimity among American researchers and experts as to whether NATO's expansion to the East after the Cold War was a strategic mistake, yet most of them disagree with this statement. The key factor is from what positions the considerations are conducted, whether it is a perspective closer to political realism or to the liberal current. Regardless of the assessment of the decision to expand NATO after the Cold War, the vast majority assume that justifying the Russian aggression against Ukraine with is groundless.

It cannot be unequivocally determined whether NATO enlargement to the East was a strategic mistake of the West and the reason for Russia's aggression against Ukraine. This is due to the fact that it is impossible to check the scenario in the real world without NATO enlargement. In fact, it might become apparent that failing to enlarge NATO could lead to even greater destabilization in Europe, and the war might spread not only to Ukraine, but also to other countries in the region. It may be regarded as certain that being outside NATO, the countries of Central and Eastern Europe would feel much more threatened by Russia than they are as NATO members.

References

- ASMUS, R. D. (2002), *Opening NATO's Door: How the Alliance Remade Itself for a New Era*. New York.
- BANASIK, M. (2022), Odstraszanie strategiczne mechanizmem prowadzenia przez Federację Rosyjską rywalizacji międzynarodowej. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 13 (1), 193-204.
- BETTS, R. K. (2022), An interview given to the author. New York.
- BIDDLE, S. (2022), An interview given to the author. New York.
- BRANDS, H. (2019), If NATO Expansion Was a Mistake, Why Hasn't Putin Invaded? In: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2019-05-14/nato-expansion-if-it-was-a-mistake-why-hasn-t-putin-invaded#xj4y7vzkg> (accessed: 25.7.2022).
- BURNS, W. J. (2019), *The Back Channel: A Memoir of American Diplomacy and the Case for Its Renewal*. New York.
- CONETTA, C. (2022), Did NATO expansion prompt the Russian attack on Ukraine? In: <https://www.reuters.com/world/europe/russia-calls-finland-sweden-joining-nato-mistake-with-far-reaching-consequences-2022-05-16/> (accessed: 25.7.2022).
- DOYLE, M. (2022), An interview given to the author. New York.
- ECKEL, M. (2021), Did The West Promise Moscow That NATO Would Not Expand? Well, It's Complicated. In: <https://www.rferl.org/a/nato-expansion-russia-mislead/31263602.html> (accessed: 25.7.2022).
- FAULCONBRIDGE, G. (2022), Putin sees no threat from NATO expansion, warns against military build-up. In: <https://www.reuters.com/world/europe/russia-calls-finland-sweden-joining-nato-mistake-with-far-reaching-consequences-2022-05-16/> (accessed: 25.7.2022).
- Foreign Affairs (2022), Was NATO Enlargement a Mistake? Foreign Affairs Asks the Experts. In: <https://www.foreignaffairs.com/ask-the-experts/2022-04-19/was-nato-enlargement-mistake> (accessed: 25.7.2022).
- GEORGE, J. (2022), An interview given to the author. New York.
- GOLDGEIER, J. (2022), An interview given to the author. Washington D.C.
- LEBOVIC, J. H. (2022), An interview given to the author. Washington D.C.
- MASTERS, J. (2022), Why NATO Has Become a Flash Point With Russia in Ukraine. In: <https://www.cfr.org/backgrounder/why-nato-has-become-flash-point-russia-ukraine> (accessed: 22.7.2022).
- MATSABERIDZE, D. (2015), Russia vs. EU/US through Georgia and Ukraine. In: *Connections*. 14 (2), 77-86.
- MEARSHEIMER, J. J. (2014), Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault: The Liberal Delusions That Provoked Putin. In: *Foreign Affairs*. 93 (5), 77-84.

- NATO (1997), Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation signed in Paris, France. In: https://www.nato.int/cps/su/natohq/official_texts_25468.htm (accessed: 20.7.2022).
- NATO (2008), Bucharest Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008. In: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm (accessed: 20.7.2022).
- PIETNOCZKA, P. (2019), Polityka zagraniczna i bezpieczeństwo w programach wyborczych partii politycznych podczas kampanii parlamentarnej 2019 r. w Ukrainie. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 12 (1), 125-136.
- PIFER, S. (2022), An interview given to the author. Washington D.C.
- President of Russia (2007), Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy. <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> (accessed: 22.7.2022).
- TARDY, T. (2022), War in Europe: preliminary lessons. Rome.
- The White House (2022), Remarks by President Biden on the United Efforts of the Free World to Support the People of Ukraine. In: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/03/26/remarks-by-president-biden-on-the-united-efforts-of-the-free-world-to-support-the-people-of-ukraine/> (accessed: 22.7.2022).
- ZWACK, P. B. | PIERRE, M.-C. (2019), Russian Challenges from Now into the Next Generation: A Geostrategic Primer. Washington D.C.

DOI: 10.31648/pw.10185

JULIA WŁASIUK | Юлія УЛАСЮК

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0403-9546>

University of Siedlce

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ЭМИГРАЦИЯ БЕЛОРУСОВ: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ¹

Educational emigration of Belarusians: socio-political aspects

ABSTRACT: The subject of the study is the problem of mass emigration of young people and students from the Republic of Belarus. The analysis of the current situation in Belarus, as well as the results of the survey of Belarusian students studying in Poland, show that a special role in the educational emigration of Belarusian youth is played not by economic factors, but more by political and social factors. Educational emigration subsequently turns into channels for Belarusian youth to leave for permanent residence. The country loses the future intellectual elite of society: highly educated people, future scientists, highly professional specialists in all spheres of the national economy. Emigration has acquired impressive scale, which leads to a huge crisis in Belarusian education and society as a whole. For receiving countries, educational migration serves as a tool to increase the country's competitiveness in the world market.

KEYWORDS: educational emigration, Belarus, socio-political crisis, migration motivation, demographic loss

Вступление

Образовательная эмиграция представляет собой процесс потери государством человеческого капитала в результате ухода из него молодой части населения и будущих ценных высокопрофессиональных кадров и является серьезной проблемой для страны. Основу конкурентоспособности государств во многом определяют возможности страны в создании информационного общества, способного производить и эффективно использовать новые знания, раскрывать потенциал личности. Выпускники высших учебных заведений – это будущие работники интеллектуального труда, который является наиболее значимым ресурсом устойчивого развития страны и ее безопасности. Студенты, выезжая на учебу в другие страны, приносят существенную пользу принимающей стране, вместе с тем принося невосполнимый огромный урон стране, которую

¹ Настоящая статья является продолжением статьи (Ułasiuk 2023), посвященной эмиграции интеллектуального капитала из Республики Беларусь, и является частью цикла исследований волны эмиграции белорусов после событий 2020 г.

покидают, особенно в случае невозвращения после окончания высшего учебного заведения в страну происхождения и оседания на постоянное место жительства в стране учебы.

Для Республики Беларусь эта проблема стала особенно острой после 2020 года. Белорусская² молодежь уезжает, как правило, навсегда, не собираясь и часто не имея возможности вернуться домой. Происходит процесс «утечки будущих умов»; государство теряет имеющий наибольшую ценность в современном мире ресурс, а именно интеллектуальный потенциал. Изучение эмиграционных намерений студенческой молодежи является чрезвычайно важным в условиях политического режима Республики Беларусь. В связи с этим актуальным представляется исследование, цель которого заключается в анализе эмиграционной ситуации в сфере образования в Республике Беларусь и ее последствий для страны и оценке факторов и мотивов, определяющих эмиграцию белорусских выпускников школ и студентов. Исследование базировалось в основном на методе логико-ситуационного анализа, носит аналитический и поисковый характер и ориентировано на поиск ответа на следующий проблемный вопрос: как и с какой целью политический режим современной Беларуси последовательно уничтожает систему образования и будущее всей страны. В качестве гипотезы рассматривается предположение, что мотивы образовательной эмиграции белорусской молодежи носят преимущественно политический характер и своими масштабами наносят невосполнимый ущерб человеческому капиталу Республики Беларусь.

Анализ образовательной эмиграции из Республике Беларусь проводился на основе официальной статистической информации международных баз данных, данных Национального статистического комитета Республики Беларусь, статистики учреждений высшего образования, данных СМИ, а также посредством сбора первичной информации с применением анкетирования и опросных методов. В основу данной работы легли результаты анкетирования белорусских студентов, обучающихся в Польских высших учебных заведениях, и социологических опросов. Следует отметить, что неточность и недостоверность данных белорусской статистики, игнорирование властями проблемы бегства из страны существенно затрудняют проведение полного исследования. Эмпирической основой исследования послужил опрос и анкетирование белорусских студентов, обучающихся в Польше.

² В среде лингвистов нет единого мнения по поводу правильного написания слов *белорусский* и *белорус*. В словарях русского языка присутствует написание *белорусский* и *белорус*. Однако некоторые лингвисты Беларуси и до событий 2020 г. настаивали на написании *беларусский* и *беларус*. Сейчас в среде эмигрантов, патриотично настроенных оппозиционеров, а также во всех запрещенных в стране медиа подчеркнуто используется написание этих слов исключительно через букву *a*, демонстрируя этим этническую и культурную целостность нации. Однако мы в статье будем использовать словарные написания этих слов.

1. Феномен образовательной миграции.

Теоретическое обоснование проблемы исследования

Образовательная миграция привлекает все большее внимание исследователей. В науке сформировался значительный спектр знаний о специфике образовательной миграции, численности и составе мигрантов, условиях их адаптации в новой среде, правовых механизмах регулирования оттока и притока студентов и докторантов в различных странах, ряда других профильных вопросов. Единого содержательного определения феномена образовательной миграции в научном дискурсе не существует. Феномен образовательной миграции многообразен. Образовательную миграцию можно определить как миграцию молодежи в другие регионы или страны для получения образования. Словарь терминов ЮНЕСКО дает следующее определение термина *international* (или *internationally mobile*) *student* – это лицо, пересекшее государственную границу с образовательными целями и включенное в данный момент в образовательную программу за пределами страны происхождения (UNESCO 2022).

В научной литературе встречается разграничение терминов *международная образовательная миграция* и *международная учебная миграция*, которые ранее часто употреблялись как синонимичные. Термин «международная образовательная миграция» представляет собой более широкое понятие и объединяет перемещения людей между странами в целях получения образования и повышения квалификации различного уровня и на различные сроки (в том числе, миграцию школьников, студентов, аспирантов, докторантов, стажеров, повышающих квалификацию профессионалов). Международная учебная миграция – более узкое понятие, которое является составной частью международной образовательной миграции и представляет собой перемещения между странами мигрантов, которые обучаются в школах, колледжах и университетах. Также применяется термин *студенческая миграция*, который близок по своему значению к учебной миграции. В исследовании будет сделан акцент именно на студенческой эмиграции белорусской молодежи ввиду невозможности провести анализ образовательной эмиграции из Республики Беларусь в целом из-за полного отсутствия статистики по этой теме.

Классическим исследованием миграционных процессов стал пятитомный труд *Польский крестьянин в Европе и в Америке* (1918-1920), подготовленным У. Томасом и Ф. Знанецким. Авторы выделили четыре группы побудительных мотивов человека, играющих ведущую роль в формировании его поведения и принятии решения о миграции: 1) потребность в познании окружающего мира, обретении нового опыта; 2) потребность в обеспечении безопасности; 3) потребность в социальной принадлежности и признании; 4) стремление к социальному доминированию и превосходству (Thomas | Znaniecki 1984, 281).

Эта работа представляет интерес для исследования именно с позиции анализа мотивов эмиграции белорусской молодежи.

Американский социолог Э. С. Ли (Lee 1966, 49) сформировал модель миграции как баланса сил притяжения и выталкивания, действующих в пунктах выбытия и прибытия, на который влияют и вмешивающиеся препятствия. Подобный баланс для конкретного мигранта – всегда результат субъективной оценки всей совокупности обстоятельств, которые он принимает в расчет, оценивая перспективы миграции.

В рапорте *Миграция и образование* (Dustmann | Glitz 2011) авторы пришли к выводу, что получение качественного образования, а не перспективы более высокой заработной платы, являются основным мотивом для образовательных мигрантов. Исследователи также акцентировали внимание на том, что образовательные мигранты – это молодые люди, которые создают семьи в стране обучения, и их дети также оказывают влияние на миграционную ситуацию в принимающей стране.

В отчете для Международной комиссии по финансированию возможностей глобального образования (Shaw 2016) автор считает, что политика государства, ограничивающая эмиграцию выпускников университетов, часто неэффективна или контрпродуктивна и имеет тенденцию уменьшать выгоды от миграции. Вместе с тем, разрешение двойного гражданства и содействие взаимному признанию между странами квалификаций, полученных за границей, могло бы стимулировать мигрантов к возвращению домой.

Х. Хэндлер в обзоре *Экономические связи между образованием и миграцией* (Handler 2018) продемонстрировал, что взаимосвязь между доходом на душу населения и эмиграцией является положительной для нижнего предела распределения доходов. Однако за определенным порогом рост доходов замедляет эмиграцию, поскольку разрыв в возможных условиях жизни за границей и дома становится менее ощутимым. В результате взаимосвязь эмиграции и доходов приобретает форму перевернутой буквы U.

В 2014 г. в Польше вышло исследование, посвященное трудовой миграции белорусов в Польшу (Brunarska | Lesińska 2014). Авторы пришли к выводу, что число белорусов, устраивающихся на работу в Польше, ниже, чем можно было бы ожидать. В исследовании систематизированы внешние и внутренние детерминанты, которые оказывают существенное влияние на решение об эмиграции и выбор направления.

В 2021 г. в рамках Польской программы сотрудничества в целях развития вышла работа *Миграция белорусов в Польшу и Евросоюз: ситуация после августа 2020* (Chmiel | Kaźmierkiewicz | Sauka et al. 2021), в которой авторы выделяют три возможных сценария развития миграционных движений из Беларуси в ЕС до 2025 г.: «нейтральный», «негативный» и «катастрофический».

При любом сценарии эмиграционный поток не прекратится и ни один из сценариев не приносит пользы для Беларуси с точки зрения экономического роста и наращивания социального капитала страны.

В современной международной образовательной миграции происходят определенные изменения. В настоящее время «утечка мозгов» постепенно сменяется их «циркуляцией», то есть выездом за границу на обучение и последующим возвращением в страну. Такая форма студенческих и научных обменов способствует расширению международного обмена знаниями, созданию международного рынка труда, международных научно-исследовательских и научно-технических кластеров, увеличению инвестиций в человеческий капитал. Однако эти мировые тенденции не относятся к Беларуси, т.к. белорусская молодежь и интеллектуальная элита уезжают, как правило, навсегда, не собираясь и не имея возможности вернуться домой. Происходит процесс безвозвратной «утечки умов»; государство теряет имеющий наибольшую ценность в современном мире ресурс, а именно, интеллектуальный потенциал.

2. Анализ эмиграционной ситуации в сфере высшего образования в Республике Беларусь

Эмиграция из Беларуси после 2020 г. приобрела впечатляющие масштабы и тенденции роста, сопровождается вывозом материального и нематериального капитала и утратой интеллектуального и делового ресурса для страны.

Как правило, активность процессов утечки молодежи повышается в условиях общественных потрясений и политической нестабильности, переживаемых страной. Естественным следствием этих процессов является усиление миграционной активности молодежи и трудоспособных ресурсов в целом, а в ее рамках – миграции выпускников школ, студентов и докторантов. Уровень эмиграционных настроений среди белорусской молодежи после событий 2020 г. резко вырос и продолжает расти. Стоит отметить и качественную составляющую – уезжают, как правило, самые способные, перспективные и продуктивные молодые люди.

В Беларуси всегда наблюдалось отрицательное сальдо студенческой миграции. По данным Института статистики ЮНЕСКО, в 2018 г. 22 412 студентов Беларуси обучались за рубежом (UNESCO 2022).

Можно сказать, что образовательная эмиграция из Беларуси до 2020 г. носила превентивный характер, как показатель постепенного ухудшения не только экономического, но и политического положения в стране, усиления авторитаризма политического режима, отступления от демократических свобод.

Цель любого авторитарного режима – как можно быстрее добиться интеллектуальной деградации общества, максимально упростить его, архаизировать, прославить культ «простого» человека, следующего животным инстинктам, любящего власть, избегающего думать о жизни и недоверчивого ко всем проявлениям сложности жизни (культурной, социальной, экономической, интеллектуальной). Упрощение типов структур и взаимодействий, архаизация, унификация, оскудение, и, в конечном счете, полное отупение общества. Следствием такой политики государства является полная стагнация научной жизни и катастрофический спад уровня образования в стране.

Обратимся к статистике Министерства Республики Беларусь. По данным Министерства в 2012 г. в Республике Беларусь обучалось 428 448 студентов, в 2015 – 336 400 студентов. А в 2021 г. – 243 000, в 2022 – 227 960 студентов (Ministerstwo statistiki RB 2023).

По итогам вступительной кампании 2022 г. Министерство образования РБ официально заявило, что белорусские вузы не пострадали из-за эмиграции абитуриентов. В 2022 учебном году в Беларуси на первый курс пошло учиться 27 700 человек. Однако ситуация выглядит на деле совершенно иначе³.

В университетах Беларуси обучается около 33 тыс. иностранных студентов. То есть в РБ обучается около 190 000 белорусских студентов (Belta 2022).

Довольно интересные тенденции можно проследить из статистических данных Главного Управления Статистики Польши. В 2001 г. в польских вузах обучалось 1002 белорусских студента. В 2010 г. – 2605 студентов из Беларуси, в 2019 – 8378, в 2020 в Польше обучалось 9736 белорусов, в 2022 г. в Польше обучалось 11 076 студентов из Беларуси (GUS 2023).

10 200 белорусов обучается в России. Набор в ЕГУ (Литва) в 2022 г. увеличился практически в два раза. Около 85% поступивших студентов – белорусы – 677 человек (Thinktanks 2022).

Полной статистики об общем количестве уехавших учиться за границу белорусов нет. О ситуации можно судить лишь по точечным данным. Ведь студенты уезжают не только в перечисленные выше страны, а также в Чехию, Германию, США и другие страны. Но даже те отрывочные сведения, которые удалось найти, показывают: количество молодых белорусов, которые выбирают иностранные вузы, стремительно растет последние годы.

³ Руководитель репетиторского центра «100 баллов» Евгений Ливянт назвал нынешнюю и предыдущую вступительную кампанию в Беларуси провальной: «По моему мнению, вступительная кампания в вузы провалена второй год подряд. По сообщению министерства образования, план приема на бюджет в вузы выполнен почти на 100%, а на платное на 95%. Что это значит? В вузы приняли практически всех желающих, и еще остались места! В большинстве вузов на большинство специальностей конкурса не было или почти не было. Все это означает, что в вузы пришло очень много студентов, которые не в состоянии усвоить вузовскую программу даже первого курса» (Harhalyk 2022).

Исследуя тему образовательной эмиграции нельзя не сделать анализ эмиграции профессорско-преподавательского состава. Проблема эмиграции белорусских ученых и преподавателей существует давно (Ulasiuk 2023). Поддержка развития науки никогда не была одним из приоритетов белорусского режима, поскольку образованные люди рассматриваются как угроза стабильности нынешней власти. Ежегодная эмиграция научной интеллектуальной элиты до 2020 г. была сопоставима с количеством высококвалифицированных ученых в целом регионе или во всей области какой-либо науки. После президентских выборов 2020 г. и последовавших за ними протестов и репрессий масштабы миграции интеллектуальной элиты значительно возросли. Эмиграция из добровольной превратилась в бегство со страны. Волна репрессий приняла лавинообразный характер. Следствием такой политики государства является полная стагнация научной жизни и катастрофический спад уровня образования в стране. Количество научных работников в Беларуси сократилось в 4-5 раз. Доля молодых людей в возрасте до 29 лет среди исследователей составляет 21,8%. Количество защит кандидатских и докторских диссертаций катастрофически упало. Так, если в 2011 г. было защищено 567 диссертаций, то в 2022 всего лишь 193 диссертации (в 3 раза меньше). При этом каждая шестая диссертация 2022 г. была защищена не белорусским ученым, а китайским – 34 работы или 18% от общего количества. Некоторые дисциплины и отрасли науки находятся в глубоком упадке, так, по психологии за 2022 г. защищена только одна диссертация, по истории – 12 диссертаций, хотя ранее ежегодно защищалось более 30 диссертаций (Ministerstvo statistiki RB 2023).

В таблице 1 приведены сравнительные данные по количеству ученых в Беларуси в 2016 и в 2022 гг.

Таблица 1. Количество ученых в РБ

Год	2016	2022
Количество докторов наук	1337	548
Количество кандидатов наук	8505	2624

На основании данных с сайта Министерства статистики РБ (Ministerstvo statistiki RB 2023).

Процесс миграции белорусской интеллектуальной элиты приобрел такие масштабы, что ставит под угрозу существование целых областей знаний в Беларуси, а также отраслей экономики, и вызывает ряд невосполнимых негативных социально-экономических последствий для белорусского общества в целом.

По результатам исследования выяснено, что официальная статистика эмиграции не отражает реальные миграционные потоки. Полученные оценки потерь человеческого капитала оказались довольно значительными.

3. Исследование и анализ мотивации эмиграции белорусских студентов

Согласно теории притяжения-выталкивания (pull-push theory) Ли (Lee 1966), о которой упоминалось выше, на индивида в стране выбытия влияют в первую очередь две большие группы факторов – позитивные и негативные или притягивающие и выталкивающие. Между позитивными и негативными выделена группа промежуточных, препятствующих факторов, связанных с оценкой степени выраженности возможных объективных трудностей предстоящей эмиграции. Еще одну особую группу факторов, оказывающих влияние на принятие решения об миграции, составляют субъектные характеристики и жизненная ситуация самого человека.

В основе мотивов, выталкивающих индивида из страны, лежат факторы, которые делают страну происхождения малопривлекательной для него: политический режим, угроза ареста, отсутствие свободы слова, политизация образования, низкий уровень зарплаты и качества жизни, отсутствие возможностей для карьерного роста и самореализации.

В основе мотивов, притягивающих индивида в другие страны, лежат факторы, привлекательные для него, которые часто являются противоположными выталкивающим: демократичная социально-экономическая обстановка, гарантия свободы, высокий уровень зарплаты и качества жизни в новой стране, наличие перспектив для профессионального роста и самореализации и т. п.

При этом выталкивающие мотивы выступают в качестве исходной движущей силы для принятия положительного решения о миграции, а притягивающие – в качестве детерминант выбора конкретной страны желаемой миграции (Van Hear | Bakewell | Long 2017, 44).

Основу промежуточных мотивов составляют такие, как анализ и оценка расстояния между страной выбытия и страной прибытия, оценка степени открытости/закрытости границ между странами, стоимости жизни в стране предполагаемого пребывания и т. п. Индивидуально-личностные мотивы, побуждающие к эмиграции, обусловлены наличием у индивида определенных психологических характеристик (стремление к свободе, склонность к риску, ориентация на индивидуалистические ценности и др.), а также личных жизненных обстоятельств, способствующих переезду на новое место жительства (переезд родителей, позитивный опыт переезда друзей и др.).

В рамках исследования в апреле-мае 2022 г. было проведено анкетирование белорусских студентов, обучающихся в Польше. Цель анкеты – выявление представлений белорусских студентов о мотивах эмиграции, намерениях остаться после учебы в стране пребывания и потенциальных условиях возвращения на родину. Основными индикаторами при анализе и интерпретации

результатов исследования выступали такие параметры как мотивы эмиграции и намерения относительно страны проживания после окончания учебы.

Исследование выполнено на выборке ($N = 58$) белорусских студентов польских вузов (в возрасте от 17 до 24 лет) с применением авторской анкеты в письменной форме, как в процессе личных встреч, так и посредством интернета. Анкета содержала 29 вопросов, в том числе 22 закрытых вопроса (единичный и множественный выбор, шкала Лайкерта) и 7 открытых вопросов. Полученные данные были подвергнуты статистической обработке. В результате контент-анализа представления студентов о мотивах своего эмиграционного поведения выделены 5 ведущих групп мотивов, в основе которых лежат факторы политические, экономические, правовые, субъектные и жизненные. Данные побудители проанализированы с позиции принадлежности к притягивающим, выталкивающим и индивидуально-личностным мотивам эмиграции. Полученные результаты будут способствовать расширению понимания причин миграционного поведения белорусской молодежи и могут быть использованы в процессе поддержки потенциальным мигрантам.

На основании проведенного исследования выделены две группы факторов: выталкивающие из страны и притягивающие в другие страны.

Согласно полученным результатам, доминирующее положение среди выталкивающих факторов занимают мотивы, которые можно отнести к группе политических. 47 опрошенных (81%) в качестве основных выталкивающих факторов указали следующие: несогласие с авторитарным режимом; страх репрессий; нежелание жить в стране с ценностями, противоречащими демократическим нормам; правовая небезопасность.

На втором месте по значимости находятся социально-экономические мотивы, связанные с неблагоприятными оценками нынешнего социально-экономического положения в стране. Чаще всего студенты указывали нестабильную экономику, социально-экономический кризис, плохую экономическую политику государства. 50 студентов (86 %) негативно оценили качество и уровень жизни населения страны.

На третьем месте среди выталкивающих факторов оказалась сфера образования. Наиболее частые ответы выглядели таким образом: низкий и устаревший уровень образования; отсутствие получения знаний на том уровне, на котором хотелось бы; недостаточно квалифицированные специалисты в сфере образования. Большая часть респондентов (60%) отметила также такой фактор как отсутствие перспектив достойной работы после окончания вуза.

Следует отметить, что в работе *Миграция из Беларуси в Польшу и Европейский Союз: ситуация после августа 2020 г.* в результате проведенного анкетирования среди молодежи был назван таже выталкивающий фактор для мужчин призывного возраста (от 18 до 27 лет) «нежелание быть призванными в армию» (Chmiel | Kaźmierkiewicz | Sauka et al. 2021).

Таким образом, наиболее мощными выталкивающими эмиграционными факторами для белорусской молодежи являются те, которые актуализируют тревогу и опасения относительно собственной безопасности в стране, сложившейся политической ситуации, правовой небезопасности среды.

Вторая часть анкеты была посвящена группе притягивающих факторов. Согласно полученным результатам, содержательно притягивающие факторы включают те же группы мотивов, что и выталкивающие, и их иерархическое расположение такое же. Доминирующее положение также занимают политические мотивы (45 человек или 76% от общего числа ответов): желание жить в стране с демократическими свободами; соблюдение прав и свобод, равенство, толерантное отношение к другой точке зрения; реализация права на поддержку и защиту личности со стороны государства.

На втором месте среди притягивающих факторов находятся социально-экономические: стабильная и сильная экономика; высокое качество жизни; возможность получить высокооплачиваемую работу; достойный уровень заработной платы.

На третьем месте оказались факторы качества и стоимости образования за пределами Беларуси. Парадоксально, но белорусские студенты в Польше платят за учебу значительно меньше, чем платили бы в своей родной стране. Многие польские университеты предоставляют значительные скидки на учебу для студентов из Беларуси и Украины: так, Лодзинский университет предлагает скидку 40%, Люблинская политехника предлагает белорусам учиться за половину стоимости.

Третья часть анкеты носила характер выяснения намерений студентов относительно своего будущего после окончания вуза. На вопрос «Намерены ли вы после получения диплома вернуться в Беларусь?» были получены следующие ответы: «Нет» – 62%, «Вернусь, если поменяется ситуация в стране» – 28%, «Не знаю» – 10%, «Да» – 0%.

Таким образом, эмиграционное поведение белорусских студентов является полимотивированным, т. е. определяется не одним, а несколькими мотивами, среди которых есть стержневые, или центральные, и второстепенные, и детерминировано в основном факторами страны проживания – Беларуси. Согласно результатам анкетирования центральным мотивом является группа политических причин. Основным и важнейшим мотивом является именно потребность в обеспечении безопасности.

Изучение эмиграционных намерений студенческой молодежи обусловлено необходимостью решения важной социальной задачи – сохранения человеческого капитала внутри страны, заботы о благополучии молодежи как наиболее активной и образованной части населения.

4. Последствия образовательной миграции для Беларуси и для принимающих стран

Проблема образовательной эмиграции из стран Восточной Европы и, в частности, из Беларуси, не нова. Однако в официальных источниках отсутствует даже общая оценка того, что происходит в этой сфере в Беларуси. Неточность данных статистики, игнорирование проблемы бегства из страны затрудняет проведение полного исследования. Со стороны белорусских властей информация искажается в личных и политических целях, представляя страну как некий оазис стабильности в условиях турбулентного и враждебного мира вокруг.

Количественная оценка выгод и потерь, связанных с образовательной эмиграцией, достаточно условна, поскольку цифры основаны на соотношении затрат на воспитание, обучение, упущенной выгоды из-за исключения будущих специалистов-эмигрантов из экономической жизни страны, а также включает косвенные потери. Вне сомнения, страна теряет будущую интеллектуальную элиту общества: высокообразованных людей, будущих ученых, высокопрофессиональных специалистов во всех сферах народного хозяйства.

На фоне общего демографического кризиса в Республике Беларусь, наблюдаемого последние годы, потеря образованной части населения, находящейся в активном репродуктивном и трудоспособном возрасте, является невосполнимой потерей для страны. Поскольку основную массу уезжающих составляют молодые люди, в стране наблюдаются старение населения, резкое снижение рождаемости, увеличение смертности и низкий уровень естественного прироста, что неизбежно приведет к глубокому демографическому кризису. Демографические потери выражаются как в уменьшении численности населения, так и в потенциальных потерях от сокращения реализации репродуктивного потенциала. Как показывает практика, именно образовательная миграция впоследствии превращается в каналы выезда белорусской молодежи на постоянное место жительства.

В любой народности количество людей, способных совершить инновационный научный прорыв, очень ограничено и не превышает 3-5% населения в целом. Интеллектуальная элита общества складывается веками и тысячами летиями и представляет собой самовоспроизводящуюся и очень хрупкую систему. Благодаря политике политического руководства Беларуси эта система в стране практически разрушена, а на воссоздание генетического интеллектуального ядра нации уходит не один десяток лет (Dolzhikova 2017, 78).

Кроме того, сокращение численности молодежи несет и экономические проблемы, связанные с сокращением некоторых сегментов потребительского рынка, рынка образовательных услуг, налоговых поступлений и пр. Нужно также отметить социальный аспект – общество, в котором мало молодежи, часто теряет социальный оптимизм и динамику развития.

Однако власти Беларуси продолжают попытки пропаганды идеологии оазиса благополучия в стране. Существует строгая установка по отношению к распространению информации о том, что люди уезжают из Беларуси. Авторитарный режим Беларуси, отсутствие демократических свобод и постоянная угроза арестов и репрессий, а также отставание от развитых стран мира в социально-экономическом развитии, низкий уровень качества жизни, существенное снижение качества образования и другие факторы способствуют усилению эмиграционных процессов белорусской молодежи.

По мнению аналитиков идет крупнейшая утечка мозгов из Беларуси за всю историю страны. С августа 2020 г. началась тотальная эмиграция белорусов из страны (Chartia 97 2022).

Учебная миграция имеет огромное социальное значение для принимающей стороны и несет, как минимум, четыре ключевых эффекта: социальный, политический, демографический и экономический. Образовательные мигранты – это самая желательная категория мигрантов, поскольку ее составляют молодые и инициативные люди, готовые воспринимать новые знания и технологии, получающие национальное образование и квалификацию, приспособленные к местному рынку труда. Учебные мигранты являются одной из наиболее хорошо адаптирующихся групп мигрантов. Неслучайно миграционная политика многих стран мира рассматривает иностранных студентов как одну из самых желательных категорий мигрантов. Польша столкнулась с проблемой сокращения численности населения и численности трудовых ресурсов. Кроме того, население Польши продолжает стареть, увеличиваются затраты на пенсионную систему. Учебная миграция может быть одним из ресурсов, который в состоянии отчасти замедлить эти негативные процессы.

Мигранты-выпускники вузов могут рассматриваться как ценный потенциальный ресурс пополнения человеческого капитала для нужд экономики, поскольку на учебу за рубеж едут, как правило, лучшие и наиболее мотивированные молодые люди.

Немаловажен и экономический эффект. Национальная система образования получает прямые денежные доходы от оплаты обучения иностранными студентами. Расходы на питание, досуг, плата за проживание, транспорт составляют существенную часть финансовых затрат студентов в принимающей стране.

Заключение

Целью приведенных выше размышлений была попытка продемонстрировать катастрофические последствия авторитарного репрессивного режима, показать результаты политики по масштабной утрате молодой части населения

и будущей интеллектуальной элиты общества. Студенческая эмиграция становится для Беларуси очередным каналом «утечки умов» наряду с эмиграцией ученых, программистов, врачей и других высокопрофессиональных белорусов.

Образовательная эмиграция представляет собой серьезную проблему во многих странах с политической нестабильностью и относительно низким уровнем жизни. Тенденции образовательной эмиграции усиливают неравномерность развития стран. Технологический разрыв между основными мировыми центрами экономического роста и периферией не преодолим даже в долгосрочной перспективе из-за оттока студенческой молодежи, массы ученых и специалистов из зоны развивающихся стран и стран с авторитарным режимом.

Снижение активности государства в регулировании образовательной эмиграции имеет негативные последствия: потеря интеллектуальной элиты, в том числе потенциальной; усиление дисбаланса в профессиональной структуре специалистов на рынке труда; увеличение масштабов потерь национальной интеллектуальной собственности; серьезные демографические изменения.

Выгоды от образовательной миграции для принимающей страны, как правило, носят долгосрочный и разноплановый характер. Многие страны стремятся привлечь иностранных студентов, поскольку они создают потенциальные дополнительные эффекты повышения производительности, в последствии заполняют пробелы на рынке труда, легче интегрируются в принимающее общество ввиду молодого адаптивного возраста и не обременяют систему социальных услуг. Страны получения образования очень заинтересованы в этом виде миграции, позволяющей им иметь квалифицированную молодую рабочую силу, которая уже в значительной степени интегрирована в культуру принимающей страны.

Эффективное управление человеческим капиталом возможно только в плюралистическом обществе, открытом к изменениям, образованном; в обществе, в котором социальный статус определяется компетентностью, квалификацией, гибкостью и свободой мышления.

Библиография

- Belta (2022), V universitetakh Belarusi obuchayetsya okolo 33 tys. inostrannykh studentov iz 100 stran. [В университетах Беларуси обучается около 33 тыс. иностранных студентов из 100 стран.] In: <https://www.belta.by/society/view/v-universitetah-belarusi-obuchaetsja-okolo-33-tys-inostrannyh-studentov-iz-100-stran-513655-2022/> (accessed: 24.11.2022).
- BRUNARSKA, Z. | LESIŃSKA, M. (2014), Poland as a(n) (un)attractive destination for Belarusian labour migrants. CARIM-East Research Report. In: CMR Working Papers. No 70 (128). Warsaw. In: <https://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2016/06/WP70128.pdf> (accessed: 31.10.2023).

- СНМИЕЛ, О. | КАЏМЕРКІЕВІЧ, П. | САУКА, К. et al. (2021), The migration of Belarusians to Poland and the European Union: The Situation after August 2020. In: https://case-research.eu/files/?id_plik=6958 (accessed: 30.10.2023).
- Deklaracja Bolońska. Szkolnictwo wyższe w Europie. Wspólna Deklaracja Europejskich Ministrów Edukacji zebranych w Bolonii 19 czerwca 1999 r. In: <https://web.sgh.waw.pl/~thorrel/gazeta/archiwum/132/t1.htm> (accessed: 28.12.2022).
- DOLZHKOVA, A. V. (2017), Intellektual'nyy kapital i intellektual'naya migratsiya v usloviyakh globalizatsii. Moskva. [Должикова, А. В. (2017), Интеллектуальный капитал и интеллектуальная миграция в условиях глобализации. Москва.]
- DUSTMANN, C. | GLITZ, A. (2011), Migration and Education. NORFACE MIGRATION Discussion Paper, No. 2011-11. In: https://www.norface-migration.org/publ_uploads/NDP_11_11.pdf (accessed: 02.11.2023).
- Glavnyy informatsionno-analiticheskiy tsentr ministerstva obrazovaniya RB. [Главный информационно-аналитический центр Министерства образования РБ.] In: <https://www.giac.by/statistika/pokazateli.php> (accessed: 14.09.2023).
- GUS (2023), Główny Urząd Statystyczny. In: <https://stat.gov.pl/> (accessed: 05.11.2023).
- HANDLER, H. (2018), Economic links between education and migration: An overview. In: https://mpira.ub.uni-muenchen.de/87246/9/MPRA_paper_87246.pdf (accessed: 05.11.2023).
- HARHALYK, T. (2022), V mestnykh vuzakh nedobor? Gde predpochitayut učit'sya belarusy. [Гаргалык, Т. (2022), В местных вузах недобор? Где предпочитают учиться беларусы.] In: <https://www.dw.com/ru/v-mestnyh-vuzah-nedobor-gde-predpochitajut-uchitsja-belorusy/a-62869550> (accessed: 18.11.2022).
- LEE, E. A. (1966), Theory of migration. In: *Demography*. 1, 47-57.
- МАНРОУ, С. (1998), Europe and challenge of the brain drain. The IPTS Reports 29. New York.
- Ministerstwo statystyki RB [Министерство статистики РБ] (2023), In: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/solialnaya-sfera/obrazovanie/> (accessed: 14.09.2023).
- MUELLER, C. F. (1982), The economics of labor migration: a behavioral analysis. New York.
- SHAW, W. (2016), Migration, Education and Development. Background Paper The Learning Generation. In: <https://report.educationcommission.org/wp-content/uploads/2016/11/Migration-Education-and-Development.pdf> (accessed: 31.10.2023).
- Studenci cudzoziemcy. Raport (2021), In: https://radon.nauka.gov.pl/raporty/studenci_cudzoziemcy_2021 (accessed: 12.11.2022).
- THOMAS, W. I. | ŻNANIECKI, F. (1984), The Polish Peasant in Europe and America. Illinois.
- ULASIUK, Y. (2023), Migration of the Intellectual Elite from Belarus: Socio-Political Causes and Consequences. In: *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*. 72, 297-307.
- UNESCO (2022), Institute of Statistics. In: <http://data.uis.unesco.org> (accessed: 29.11.2022).
- VAN HEAR, N. | BAKEWELL, O. | LONG, K. (2017), Reconsidering the drivers of migration. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 44, 927-944.
- World Migration Report (2022), In: <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive> (accessed: 10.05.2023).
- Zadzinochannye byelaruskikh studentaw [Задзіночанне беларускіх студэнтаў] (2021), In: https://zbsunion.by/news/pressure_on_students (accessed: 29.11.2022).

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

DOI: 10.31648/pw.10186

ANNA KOŚCIOLEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8133-0965>

Nicolaus Copernicus University in Toruń

ARLETA SZULC

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1613-2895>

Nicolaus Copernicus University in Toruń

O MODLITWACH W *PODRÓŻY DO ŚWIĘTYCH MIEJSC W 1830 ROKU* ANDRZEJA MURAWJOWA. ZE STUDIÓW NAD LITERATURĄ I JĘZYKIEM

On Prayers during *The journey to Holy Places in 1830*

by Andrey Muravyev.

From the Research on Literature and Language

Abstract: Conversation with God accompanied people of various times, nations and religions, because of a universal dimension of the desire for dialogue with the Absolute. The article attempts to analyze those of the prayers which Andrey Muravyev, a Russian writer, poet, state and church activist, practiced during his first pilgrimage to Palestine. Texts of the prayers were from *The journey to Holy Places in 1830* (2 vols), which is a record of the author's experiences and impressions from his pilgrimage to the Holy Land. As an epigraph to both parts of this Muravyev's work, the words from Ps 135(134) – a hymn of praise to the Lord who works miracles – were served. Attention of the article is paid to: the sense of the prayers, their biographical and literary context, the lexical and partly grammatical material, which Muravyev used (making necessary reference to the Greek and (or) Hebrew sources of Church Slavonic translations of the prayers) and their theological message as well.

KEYWORDS: Muravyev's "prayers", *The journey to Holy Places in 1830*, linguistic characterization, biographical and literary context, theological message

Modlitwa towarzyszyła ludziom różnych czasów, narodów i religii, pragnienie dialogu z Absolutem ma bowiem wymiar uniwersalny. W tradycji żydowskiej, a potem chrześcijańskiej, rozmowa z Panem to ważna potrzeba duchowa człowieka, który został stworzony na obraz Boży (Rdz 1,27), do wspólnoty z Najwyższym. Modlitwa rozumiana jest jako wyznanie wiary we Wszechmocnego bądź akt o charakterze błagalnym, pochwalnym lub dziękczynnym. Łączy się z hebr. *tēfilah* 'modlitwa', 'wezwanie Boga'; *atar* 'modlić się', 'dać się prosić (z punktu widzenia Boga)'; gr. *deasis* 'prośba'; *proseucha* 'modlitwa'; *proskynein* 'modlić się (padając

na kolana)'. Można ją odmawiać indywidualnie bądź zbiorowo, głośno albo w duchu (1 Krl 9,3; Ps 34,16; 65,2; Mt 7,11; 1 J 5,15) (zob. Achtemeier 1999, 773; Rienecker | Maier 2001, 502). Wspólnym zadaniem wszystkich wymienionych postaci modlitwy jest „coraz pełniejsza wewnętrzna integracja człowieka oraz aktualizacja jego więzi duchowej z Bogiem i wzajemnej między ludźmi, a nie poinformowanie Boga o ludzkich potrzebach czy ludzkiej sytuacji, które i tak Bogu są znane” (Zdybicka 1977, 157).

Najwcześniejsze przykłady modlitw w Starym Testamencie to rozmowy między Bogiem a Adamem (Rdz 3,9-12), Abrahamem (Rdz 15,1-6) i Mojżeszem (Wj 3,1-4,17). Partnerami dialogu z Panem zwykle byli królowie (1 Sm 23,2-4; 1 Krl 3,5-14) i prorocy (1 Sm 3,4-9; Iz 6,1-13; Jr 1,4-19), a obecność Stwórcy często uzewnętrzniała się w postaci wizji albo snów. Starotestamentowe modlitwy to głównie: prośby o przewodnictwo (pośrednictwo), o pomoc Bożą; wstawienictwa; pochwały i dziękczynienia oraz wyznania. Najczęściej proszono o zaspokojenie różnych potrzeb życiowych (1 Krl 8,22-53; Prz 30,8), uwolnienie od wrogów (Rdz 32,11; Ps 31,16; 59,1) i odpłatę (Sdz 16,28; Ps 137,8; Jr 17,18). Za innych wstawiali się patriarchowie i Mojżesz (Rdz 18,22-32; Wj 5,22-23; 32,11-13), Dawid (2 Sm 12,16-17) oraz prorocy (Am 7,1-6; Ez 9,8; 11,13). Dziękowano Bogu i uwielbiano Go za Jego stałą miłość (Ps 100,4-5; 108,4-5), za stworzenie świata, rządy nad nim i Jego łaskawą opiekę nad wszystkim, co stworzył (Ps 145-150). Zgodnie ze ST modlitwę można było zanosić do Pana o każdej porze i na każdym miejscu, co nie wykluczało pewnych wyznaczonych i na nią przeznaczonych momentów (terminów). Rozmowy z Bogiem nie postrzegano tylko jako rytuału, wymagała wewnętrznego przygotowania. Należało zanosić ją do Stwórcy w prawości serca, z czystych motywów i tylko w kontekście intencjonalnie moralnych działań (Iz 1,15-17; Oz 6,6; Am 5,21-24; Mi 6,8; por. Ps 24,3-6) (zob. Achtemeier 1999, 773-774).

W Nowym Testamencie wzorem i nauczycielem modlitwy stał się sam Jezus. W każdej decydującej chwili swego życia zwracał się On do Ojca (Łk 3,21; 6,12; 9,29; 22,39-46; 23,46; J 15-17). Podobnie winni czynić jego wyznawcy, kierując swą modlitwą bezpośrednio do Boga (1 Kor 1,4; Kol 1,3) albo wykorzystując pośrednictwo Chrystusa (Rz 1,8; Rz 10,9-13; 1 Kor 1,9), gdyż właśnie przez Niego łaska i miłość Boża jest udzielona człowiekowi (Rz 1,5; 5,1; 8,39) (zob. Achtemeier 1999, 774).

Tym, co odróżnia modlitwę pogan od modlitwy chrześcijan, nie jest jej forma, rodzaj czy żarliwość, lecz fakt, że chrześcijanin, będąc w stanie ponownego narodzenia się, dopiero teraz może rozmawiać z Bogiem. Ten pierwotny dar z natury (por. Rdz 3,8n) ludzie utracili w momencie grzechu pierworodnego i wypędzenia z raju. „Tylko przez ponowne narodzenie «nowy człowiek» może modlić się do Boga «w Duchu i prawdzie» (J 4,24). Chrześcijanin nie modli się sam z siebie, lecz przez

Ducha Świętego (Rz 8,15), który w nim zamieszkał (por. Łk 1,41.46n; 2,27n). Duch Święty poświadcza swoją obecność w człowieku i wyraża się przez modlitwę, sam w nim się modli (Rz 8,26) i reprezentuje go wobec Ojca” (Rienecker | Maier 2001, 502).

W chrześcijaństwie modlitwa jest pojmowana nie tylko jako rozmowa z Najwyższym, lecz także jako życie w świadomości obecności Boga (1 Tes 5,10). W tym kontekście warto przypomnieć, że św. Paweł nawoływał do trwałej, nieustannej modlitwy (Rz 12,12; Kol 4,2; 1 Tes 5,17). Tak rozumiana modlitwa stanowi wyraz przebywania człowieka we wspólnocie z Panem, nieodłączny składnik ludzkiego istnienia. Właśnie w niej „odnaleźć można wszelkie przejawy życia duchowego: uwielbienie i dziękczynienie [...]; poważanie dla Boga Najwyższego [...], dziecięcą miłość do Ojca [...], miłość bliźniego [...]; zwątpienie i kwestionowanie [...], skargę [...], nawet oskarżenie [...]” (Rienecker | Maier 2001, 502). Nie może ona stawać się próbą manipulowania Stwórcą, „ale powinna być sposobem okazywania Bogu wdzięczności i czci, zwracania się do Niego z prośbą o zaspokojenie codziennych potrzeb i o opiekę nad innymi oraz prośbą, żeby się spełniła Jego wola i żeby przyszło Jego królestwo” (Achtmeier 1999, 775).

W niniejszym opracowaniu przyjrzymy się modlitwom, które Andrzej Murawjow praktykował podczas swojej pierwszej pielgrzymki do Palestyny. Spróbujemy wnikać w ich sens, zwrócić uwagę na leksykalne i po części gramatyczne tworzywo (czyniąc przy tym potrzebne odwołania do hebr. i/lub gr. źródeł ich cs. przekładu) oraz uzmysłowić wpływające z doboru tych modlitw przesłanie.

Podróż do Świętych miejsc w 1830 roku (Путешествие ко Святым местам в 1830 году, 1832) Andrzeja Murawjowa to zapis doświadczeń i wrażeń autora z jego pierwszej pielgrzymki do Ziemi Świętej (zob. Kościołek 2020, 84-87). Utwór składa się z dwóch części. Pierwsza z nich poświęcona została przede wszystkim Egiptowi (tylko siedem z dwudziestu siedmiu rozdziałów dotyczy Ziemi Świętej), druga – Palestynie oraz miejscowościom odwiedzanych w drodze powrotnej. Każda z części skomponowana jest z niewielkich rozdziałów, które najczęściej odnoszą się do konkretnego miasta bądź miejsca. Ich nazwy są jednocześnie tytułami. Opis danej przestrzeni sakralnej obejmuje jej historię, w tym związane z nią wydarzenia biblijne, w przypadku świątyń odnajdujemy informacje o architekturze, wystroju wewnętrznym, charakterze nabożeństw.

Wykorzystując tradycje staroruskie, pisarz stworzył pierwszy w piśmiennictwie rosyjskim literacki, świecki opis Ziemi Świętej. *Podróż do Świętych miejsc w 1830 roku* realizuje wzory literatury pielgrzymkowej określone na początku XII w. w *Żywocie i pielgrzymowaniu Daniela, ihumena ziemi ruskiej (Житие и хождение игумена Даниила из русской земли)*, znanym jako *Wędrówka ihumena Daniela (Хождение игумена Даниила)*. Były to: zasada „naoczności”, przestrzenno-

-topograficznego lub temporalnego przedstawiania etapów podróży, przejrzystości opisu oraz jego „uwiarygodnienia”¹.

Murawjow, jak inni pątnicy, informował tylko o tym, co widział lub o czym słyszał osobiście. Zgodnie z zasadą przestrzenno-topograficznego lub temporalnego przedstawiania etapów podróży pisał niewielkie zamknięte tematycznie szkice podróże, tworzące jedną całość. Połączył dwa typy opisu: przestrzenny i chronologiczny. Przekazywał swoje wrażenia na temat oglądanych miejsc czy uroczystości w kolejności ich odwiedzania. W duchu przejrzystości pisał w sposób prosty i zrozumiały. Dbając o „uwiarygodnienie” przekazu, poeta niejednokrotnie cytował Pismo Święte, dzieła Ojców Kościoła, pisarzy religijnych, hymny czy modlitwy kościelne. Przywoływał również miejscowe legendy i podania.

Jako epigraf do obu części posłużyły słowa z psalmu 135(134), będącego hymnem pochwalnym na cześć Pana, który czyni cuda. W cs. wersji 21. – zamykającego psalm – wersetu, którą pisarz wykorzystał, użyto charakterystycznego dla tego typu tekstów part.-adi, *blagoslov(l')enъ*, kalkującego gr. εὐλογητός ‘błogosławiony, pochwalony’²: „Бл̣г̣вѣнь Г̣д̣ь ѿ С̣і̣ѡна, живѣй во Іер̣л̣і́мѣ” (Bibliya sirech’ knigi Svyashchennago Pisaniya. Vetkhiy Zavet” 2000, t. 2, 69v) („Niech będzie błogosławiony Pan z Syjonu, który mieszka w Jeruzalem”³). Odnosi się ono do imienia *Gospodъ*⁴ ‘Pan – Bóg, Władca’. Jest z nim niejako organicznie zespolone. Godzien jest bowiem wszelkiej chwały Pan – Bóg Jedyny Prawdziwy za wszystkie dobrodziejstwa, którymi obdarzył poddany Mu lud. (Po)błogosławiony darami od Najwyższego naród wybrany błogosławi Go (choć Ten błogosławieństwa od niego w istocie nie potrzebuje) słowami⁵, wznosząc

¹ Pierwsza z nich polegała na przekazywaniu tylko tych faktów, które podróżnik widział lub o których słyszał osobiście. Zasada przestrzenno-topograficznego lub temporalnego przedstawiania etapów podróży pozwalała tworzyć niewielkie zamknięte tematycznie szkice podróże tworzące jedną całość. W opisie przestrzennym zabytki chrześcijańskie przedstawiano zgodnie z topografią odwiedzanej miejscowości. W typie chronologicznym relacje miały charakter codziennych zapisków. Natomiast „uwiarygodnienie” przekazu osiągnęto poprzez wprowadzenie motywów legendarnych i epizodów biblijnych (zob. Wójcicka 1990, 104-105; 2010, 106; Grzembowska, Pietkiewicz 2003, 46).

² Od εὐλογέω, tu: ‘chwalić, słać pochwałami’, a to od złożenia: εὖ ‘dobrze, pomyślnie’ + λόγος ‘słowo, mowa, wypowiedź’ (zob. Strong 2015, G2095, 316; G2127, G2128, 321; G3056, 472-473). W BH odpowiada mu bāraḳ ‘błogosławić (siebie), klękać’; ‘być błogosławionym, wielbionym’; ‘skłonić do klęknienia’ (por. Strong 2017, H1288, 173-174).

³ Tłumaczenie odnośnych fragmentów Biblii na język polski podaje się za: Pismo Święte 1980, w przypadku zaś cytatów w ramach komentarzy ze źródeł encyklopedyczno-leksykograficznych – zgodnie z danym źródłem.

⁴ Gr. κύριος – od kyros ‘najwyższa władza’ (zob. Strong 2015, G2962, 456-457), hebr. JHWH (zob. Strong 2017, H3068, H3069, 420-421).

⁵ Por. komentarz Theodotyta z Cyrhus: „Благословляемый Бог благословляет; но благославляет Он делом, а благословляется словом: и песнословащие приносят в дар слова, а Он воздаст благословение делами”. <https://azbyka.ru/biblia/?Ps.134:21> (Блж. Феодорит Кирский) oraz Jana Chryzostoma: „Благословите, говорит, за то, что вы избавились от врагов, удостоились поклоняться такому Богу, познали истину, Он сам по Себе благословен, имеет благословение

modlitwę dziękczynną ku głównemu/ w głównym miejscu Jego kultu – świątyni jerozolimskiej na świętej górze Syjon, gdzie według tradycji – zamieszkuje Bóg, uświęcając Jeruzalem swoją żywą obecnością, do wskazanej przestrzeni bynajmniej się nieograniczająca⁶. Występująca w analizowanym fragmencie psalmu forma *živjyb* (-*bjb*) może być więc rozumiana jako złożone part. praes. (praet.) act. od *žiti* ‘mieszkać, zamieszkiwać, przebywać; być obecnym’; ‘istnieć, żyć’ [por. gr. κατοικέω ‘mieszkać, osiedlić się; przen. o łasce Bożej mieszkającej w duszy człowieka’; ‘zamieszkiwać w – o Bogu mieszkającym w świątyni’ (zob. Strong 2015, G2730, 420-421), hebr. *šākan* ‘osiedlić się, przebywać, pozostawać, mieszkać, zamieszkiwać (czasowo)’; ‘powodować osiedlenie się, powodować zamieszkanie, lokować, kłaść, umieszczać, ustawiać, osiedlać, umocowywać, powodować mieszkanie bądź przebywanie’ (zob. Strong 2017, H7931, 1077)], ale także jako złożone adi. o zn. ‘ten, który żyje, żywy’ [gr. ζῶν (zob. Strong 2015, G2226, 337), hebr. (aram.) *haj* ‘żywy, żyjący’ (zob. Strong, 2017, H2416, H2417, 328-329), *hāje^h* ‘żywy, żywy, mający siłę życiową’ (zob. Strong 2017, H2422, 330)]. Wzorem psalmisty i ludu Starego Przymierza (Zakonu) my wszyscy, jak to wyczytać można z intencji pisarza – zgodnych z pragnieniem autora *Listu do Hebrajczyków* – jesteśmy już dziś zaproszeni do tego, byśmy „przyszli na Syjon i przyłączyli się do wspólnoty świętych oddających cześć żywemu Bogu: «Wy przystąpiliście do góry Syjon, do miasta Boga żyjącego, Jeruzalem niebieskiego, do niezliczonej liczby aniołów, na uroczyste zebranie, do Kościoła pierworodnych, którzy są zapisani w niebiosach» (Hbr 12,22-23)” (Ryken 1998, 958).

Poeta wiele godzin spędzał na modlitwie przy Grobie Pańskim. Najbardziej radosny dla jego serca był okres wieczorny, kiedy mrok i cisza zapadały w świątyni. Wtedy wchodził do groty Grobu, czytał Ewangelię według św. Jana, rozważał słowa Pisma, chcąc w wyobraźni zobaczyć to, co opisywał apostoł. Patrzył na marmurową płytę, na której niegdyś leżał Chrystus po swojej śmierci, jakby oczekiwał na pojawienie się aniołów, kobiet niosących wonności czy też samego św. Jana, który opisał to, co widziała skała. I pytał retorycznie, co można porównać z czytaniem Dobrej Nowiny nad samym Grobem (zob. Murav’jev 1848 II, 91-92).

Dotarcie do tego miejsca to dla poety osiągnięcie celu pielgrzymki, przybycie do ojczyzny duszy. Ze wzruszeniem obejmował kamień, na którym spoczywało ciało cierpiącego za ludzi Bogoc człowieka. Wielkim wewnętrznym przeżyciem było dla poety również zetknięcie ze skałą, którą oświeciły promienie Jego

в самом существе Своем и не нуждается в похвале от других; однако и вы благословите, не с тем, чтобы прибавить что-нибудь Ему, но чтобы самим получить великие плоды. Хотя Он благословен по существу, – как и действительно Он таков, – но желает, чтобы и мы благословляли Его”. <https://azbyka.ru/biblia/?Ps.134:21> (Свт. Иоанн Златоуст).

⁶ Por. komentarz Eutymiusza Zygabiena, odnoszący się do słów Theodotyta z Cyrthus: „А сказал, что Он обитаєт в Иерусалиме – не потому, чтобы ограничивать его природу; но потому что знал о божественном Его явлении там”. <https://azbyka.ru/biblia/?Ps.134:21> (Евфимий Зигабен).

zmartwychwstania. W czasie pierwszej modlitwy przy Grobie najpierw pojawiły się łzy wzruszenia i wdzięczności, które jednak szybko stały się gorzkie, kiedy przypomniał sobie o hańbie Świętego Miasta i innych miejsc kultu ze względu na kłótnie między różnymi wyznaniem chrześcijańskimi oraz prześladowania ze strony mahometan (zob. Murav'jev 1848 I, 224). Odmówił tam modlitwę wieczorną:

- (1) Нынѣ отпушчаеши раба твоего, Владыко, по глаголу твоему съ миромъ, яко видѣша очи мои спасеніе твое, еже еси уготовалъ предъ лицемъ всѣхъ людей, свѣтъ во откровеніе языковъ и славу людей твоихъ Израиля (Murav'jev 1848 I, 225, zob. Łk 2,29-32)⁷.

To słowa starca Symeona, wypowiedziane po tym, gdy wziął w objęcia Dzieciątka Jezus przyniesione przez Maryję i św. Józefa do świątyni jerozolimskiej. W kantyku mowa o spełnieniu obietnic, zapowiedziane zostaje też posłannictwo Jezusa jako Mesjasza, Zbawcy wszystkich narodów, nie tylko Izraela. O Chrystusie zostało napisane⁸: *spasenje* [gr. σωτήριον ‘ten, który ucieleśnia zbawienie bądź przez którego Bóg ma dokonać zbawienia; zbawienie, obrona’ (zob. Strong 2015, G4992, 753)]; *svěť* [gr. φῶς – od *faō* „świecić” albo „ujawniać, szczególnie za pomocą promieni” – ‘światłość, światło; wszystko, co emituje światło: gwiazda, ogień, lampa bądź pochodnia; przen. o Bogu: jest On światłością, ponieważ światłość jest subtelna, czysta, jaśniejąca; o prawdzie; o rozumie, umyśle zanurzone w słowo Chrystusa’ (zob. Strong 2015, G5457, 823)], *vo(-ь) ot(ь)krovenije* [gr. ἀποκάλυψις ‘ujawienie prawdy, nauki: dotyczące rzeczy dotąd nieznanych; w odniesieniu do wydarzeń, poprzez które rzeczy bądź osoby dotąd nieujawnione stają się widoczne dla wszystkich; objawienie się, ukazanie, odsłonięcie, obnażenie’ (zob. Strong 2015, G602, 87)] (*jazykovъ*); *slava* [gr. δόξα ‘majestat – majestat Boga: królewski majestat, przynależny Mu jako najwyższemu władcy, majestat w znaczeniu absolutnej doskonałości Bóstwa; majestat Chrystusa: królewski majestat Mesjasza, absolutnie idealna wewnętrzna i osobista doskonałość Chrystusa’; ‘najchwalebniejsza pozycja, najbardziej wywyższony stan: stan u Boga Ojca w Niebiosach, do którego został wywyższony Chrystus, kiedy dopełnił swego dzieła na ziemi; pełen chwały stan błogosławieństwa, do którego zgodnie z postanowieniem i obietnicą wejda chrześcijanie po powrocie ich Zbawiciela z Niebios’ (zob. Strong 2015, G1391, 207-208)] (*Israil'a*). W prawosławiu pieśń Symeona śpiewana jest pod koniec nabożeństwa wieczerni, podczas którego rozważana jest historia świata od jego stworzenia aż do Wcielenia. Kantyk Symeona to wyraz radości, jaka spotkała

⁷ „Teraz, o Władco, pozwól odejść słudze Twemu w pokoju, według Twojego słowa. Bo moje oczy ujrzaly Twoje zbawienie, któreś przygotował wobec wszystkich narodów: światło na oświecenie pogan i chwałę ludu Twego, Izraela” (Pismo Święte 1980).

⁸ Zob. np. <https://azbyka.ru/biblia/?Lk.2:29-32>, gdzie znaleźć można komentarze zawierające również wskazania na zbieżne treściowo z Łk 2,29-32 fragmenty/wersety z innych ksiąg biblijnych.

tego człowieka, a jednocześnie zwieńczenie jego życia. To cześć i dziękczynienie oddane Bogu, którego wreszcie – zgodnie z zapowiedzią – dane mu było ujrzeć w Jego Nowonarodzonym Synu. W pełni świadomy swej całkowitej od Niego zależności nazywa Go *Vladyka* [gr. δεσπότης ‘Pan, Mistrz’; ‘Władca’ – od δέω ‘przywiązać, przymocować; związać, skrępować łańcuchami, zakuć w łańcuchy; zobowiązać, obarczyć obowiązkiem prawa, powinności etc.; być związanym z kimś itp.’ + *posis* ‘mąż’] (zob. Strong 2015, G1203; G1210, 177; 179), a siebie *rabъ* [gr. δοῦλος ‘niewolnik, mężczyzna służący w niewoli – ktoś oddany komuś drugiemu bez względu na własne interesy; sługa, pomocnik – przen. ten, kto z własnej woli poddaje się drugiemu’] (zob. Strong 2015, G1401, 210)]. Zależność ta jest „słodkim jarzmem” i nie ma nic wspólnego z uciemieniem, towarzyszy jej bowiem pewność, że obietnice Pańskie zostaną wypełnione. Nie zawiódł się Symeon, że posłuchał⁹ Najwyższego, doznając z tego powodu pokoju, który może być utożsamiony z prawdziwą radością¹⁰ [por. gr. εἰρήνη – od *eirō* ‘łączyć’ – ‘stan pokoju; pokój pomiędzy ludźmi, tj. zgoda, harmonia; bezpieczeństwo, pomyślność, szczęście; o pokoju Mesjasza – droga, która prowadzi do pokoju (zbawienia); według Dobrej Nowiny – stan relacji pomiędzy Bogiem a wierzącym człowiekiem, w którym ten ostatni jest pewny swego zbawienia w Chrystusie; błogosławiony stan, do którego zostaną wprowadzeni ci, którzy złożyli w Jezusie swoje zaufanie i w Nim wytrwali’] (zob. Strong 2015, G1515, 229)]. Murawjow słowa Symeona odniósł do swoich własnych doświadczeń uczczenia Grobu Pańskiego. To też swoiste zakończenie pewnego etapu jego życia, bo pielgrzymkę do Ziemi Świętej uznał za wydarzenie przełomowe. Modlitwa ta zamyka pierwszą część jego *Podróży*.

Zakończył zaś swoją relację modlitwą do Matki Boskiej, powierzając się Jej opiekunczemu orędownictwu:

- (2) Взбранной Воеводѣ побѣдительная, яко избавльшеся отъ злыхъ, благодарственная восписуемъ ти раби твои, Богородице: но яко имущая державу непобедимую, отъ всякихъ насъ бѣдъ свободи, да зовемъ ти: радуйся Невѣсто ненеѣстная! (Murav’jev 1848 II, 272)¹¹.

⁹ Imię Symeon znaczy ‘słuchający’, por. np. Achtemeier 1999, 1161; Rienecker | Maier 2001, 767-768.

¹⁰ Por. np. komentarz A. P. Łopuchina do Łk 2,29-32. <https://azbyka.ru/biblia/?Lk.2:29-32> (Лопухин, А. П.).

¹¹ „O waleczna Hetmanko, Zwycięską wdzięczności pieśń, z niewoli wyswobodzeni, służyz Twoi, niesiemy Ci, Bogurodzico, Ty, która posiadasz moc niezwykłą, od wszelkich nieszczęść wybaw nas, byśmy do Ciebie wołali: Witaj, Oblubienico Dziewicza” (cyt. za: Akatyst 1998, 16). Tłumaczenie kondakionu dostępne jest również na stronie: <http://www.cyrylmetody.marianie.pl/akatystr.htm>. Tekst *Akatystu* w języku cerkiewnosłowiańskim w transliteracji łacińskiej, zob. Jakimiuk | Misiejuk 2000, 20. W tej publikacji znajduje się również tekst hymnu w oryginalnym zapisie alfabetu cs. Tekst *Akatystu* w języku greckim i cerkiewnosłowiańskim, zob. Aneks. W: Jakóbczyk-Gola 2014, 343-360. To przedruk ze strony internetowej http://holyrussia.narod.ru/Library_liturgy/Akafist_gr_sl.zip

Przytoczony kondakion, rodzaj hymnu liturgicznego, powstał jako dziękczynienie za uratowanie Konstantynopola od oblężenia w 626 r.¹² I znów z modlących się ust popłynęło błogosławieństwo – teraz pod adresem Tej, która na świat wydała Boga, tj. Bogarodzicy [por. (s)cs. *Bogorodica*, gr. Θεοτόκος – od θεός ‘bóstwo, Bóg – w tym Najwyższy, Jedyny, w trzech osobowych postaciach’ + τόκος – od τίκτω ‘wydawać na świat, rodzić, owocować; przen. powodować’ – ‘narodziny, potomstwo’ (zob. Strong 2015, G2316; G5088; G5110, 353-354; 768; 771)]. Wybrzmiało, na wzór Anielskiego¹³, pozdrowienie: *Ραδύϋσα* ‘Witaj; Zdrowaś; Bądź pozdrowiona’ [por. gr. χαῖρε – od χαίρω ‘cieszyć się, być zadowolonym; radować się ogromnie;

¹² *Кондак Богородице Взбранной Воеводе*. W: <http://rublev.com/molitvoslov/glavnye-molitvy/vzbrannoï-voevode-kondak-bogoroditse> (dostęp: 8.05.2020). „По всей видимости, первоначально кондак был отдельным гимном, а затем, в связи с событиями 626 г., был раз и навсегда присоединен к Акафисту”. <https://azbyka.ru/molitvoslov/akafist-presvyatoj-bogorodice-s-komentarijami.html> (Акафист Пресвятой Богородице с комментариями).

Akatyst to pieśń dziękczynna, mającą formę pozdrowienia. Składa się z dwudziestu czterech strof, a dokładniej z dwunastu układów: kondakion – ikos. Struktura *Akatystu* opiera się na przeplataniu kondakionów i ikosów. Kondakiony to bizantyjskie formy pieśni religijnej, składające się z osiemnastu lub dwudziestu czterech strof, których początkowe litery tworzą akrostych lub abecedariusz. Kończą się zaś aklamacją, np. „Alleluja” lub „Hosanna”. Pełnią funkcję poetyckiego wyłożenia kazania liturgicznego. Ikosy z kolei zbudowane są z dwunastu chairetyzmów, pozdrowień, od greckiego słowa „χαῖρε”, oznaczającego „witaj”, „bądź pozdrowiona”, co na łacinę zostało przełożone jako „ave”, czasami „gaude”. Kondakion jest tematem, który obszerniej przedstawiony zostaje w ikosie. Za autora tej konstrukcji uznaje się Romana Melodosa. Według tradycji pieśniarzowi ukazała się Matka Boska, która w rękę trzymała zapisany z dwóch stron zwój pergaminu, określanymi mianem „tomos” lub „kondakion” (kontakion). Początkowo termin ten oznaczał właśnie drążek, na który był nawinięty zwój pisma, później – pisma z pieśnią religijną, wreszcie samą pieśń. Z kolei nazwa „ikos” wywodzi się od greckiego określenia izby „ikos”, gdzie modlił się Roman Sładkowiec. Konsekwencją takiego układu stał się specyficzny sposób śpiewania *Akatystu*. Jedną część wykonywał kapłan, inną – chór, wyłącznie na stojąco (zob. Jakóbczyk-Gola 2014, 30, 39-40, 43-44). Zdaniem większości badaczy *Akatyst ku czci Bogurodzicy* to utwór pochodzący z VI w. Za jego twórcę uznaje się najwybitniejszego przedstawiciela bizantyjskiej poezji lirycznej, Romana Melodosa, pełniącego w latach 515-556 funkcję archiwisty i zakrystiana w świątyni Hagia Sophia w Konstantynopolu. Inspiracją miały być dla niego kazania Cyryla Aleksandryjskiego (zob. Jakóbczyk-Gola 2014, 28, 43). Autorka wskazanej pracy przypomniła też inne zdania na temat czasu powstania *Akatystu* i jego autora. Przypuszczano, że hymn ten powstał w VII w. po odparciu ataku Awarów na Konstantynopol w 626 r. Jako twórców wskazywano patriarchę Sergiusza, Jerzego Pizydesa lub patriarchę Romanosa. Strofa dedykacyjna powstała ok. 719 r., napisał ją najprawdopodobniej patriarcha Konstantynopola German I. Zasadnicza część utworu, zdaniem bizantologów, została skomponowana między likwidacją Akademii Ateńskiej w 529 r. (czy nawet Soborem Efeskim z 431 r.) a schyłkiem panowania cesarza Herakliusza, do 614 r. (zob. Jakóbczyk-Gola 2014, 28). *Akatyst ku czci Bogurodzicy* stał się natchnieniem dla twórców hymnów na Wschodzie oraz wpłynął na gatunek litanii na Zachodzie. Jego oddziaływanie w kręgu kultury prawosławnej możliwe było dzięki tłumaczeniu na język cs. ok. X w. Pierwszy przekład łaciński pojawił się najprawdopodobniej w Wenecji między 787 a 813 r. Do dzisiaj zachowało się osiem tłumaczeń łacińskich (zob. Jakóbczyk-Gola 2014, 28-29).

¹³ Por. Łk 1,28 – cs. И вшедь къ ней Англь рече: радхйса, Блгодатнаа: Гѣдь съ тобою: блгословена ты въ женѣхъ (Novyy Zavet” 1999, 177), gr. καὶ εἰσελθὼν πρὸς αὐτὴν εἶπεν χαῖρε κεχαριστωμένη, ὁ κύριος μετὰ σοῦ (Grecko-polski Nowy Testament 2017, 279). Por. także komentarze do wskazanego fragmentu Ewangelii: <https://azbyka.ru/biblia/?Lk.1:28>.

dobrze się miewać, prosperować; w pozdrowieniach: witaj!; na początku listów: jako powitanie, pozdrowienie' (zob. Strong 2015, G5463, 825)]. Pojedynczy głos pochwały i uwielbienia złą się (zlewa się) ze zbiorową zwyczajną pieśnią wdzięczności wyswobodzonych z niewoli sług Walecznej Hetmanki, Oblubienicy Dziewicy, niezwykłą mocą obdarzonej, proszących o wybawienie z wszelkich nieszczęść¹⁴. Zwracając się w modlitwie do Niepokalanej Dziewicy („Невесты, брака не познавшей”¹⁵), Murawjow nie tylko podkreślał swoją religijność, ale i zastosował charakterystyczny dla twórców staroruskich zabieg literacki. Zamknięcie rozważań modlitwą stanowiło bowiem typowe dla literatury podróżniczej zakończenie dzieła.

W ogrodzie Getsemani poeta modlił się przy grobie Najświętszej Marii Panny, a także w Grocie Pojmania. W tym miejscu w sposób szczególnie doświadczył spotkania z Chrystusem człowiekiem. W każdym westchnieniu, w prośbie „Ojczy, oddal ode mnie ten kielich” (por. Łk 22,42) przejawiała się, zdaniem Murawjowa, Jego ludzka natura. Poeta podkreślał, że Jezus cierpiał jak każdy człowiek, lecz przyjął wolę swego Ojca (zob. Murav'ev 1848 I, 216; por. Łk 22,42).

Pisarz wzywał, byśmy i my – wzorem Chrystusa, ale i Matki Jego¹⁶ – jak to codziennie wypowiadamy w słowach modlitwy *Ojczy nasz*, Bożej woli

¹⁴ Por. poza tym fragment komentarza do wskazanego kontakionu (kondakionu) 1, *Akatystu ku czci Bogurodzicy*, zawierający m.in. objaśnienia użytych w nim słów: „Богородица воспевается как «взбранная воевода», т. е. военачальница (воевода), всех превосходящая в бранях: слово «взбранная» или «возбранная» (греч. «хюпермахос» – от «хюпермахо», что значит «сражаться») происходит от слова «брань», а никак не от «выбор», «избрание», как превратно перетолковывается это слово в некоторых других акафистах. Ей, «Взбранной воеводе», избавившей своих рабов, или, в греч. подлиннике, свой город (Константинополь и, шире, народ как единое целое, полис), «от злых», мы и «восписуем» (букв. «пишем») «благодарственная» и «победительная», т. е. воссылаем благодарственные победные песни («победительная» – слав. мн. ч.). Кондак заканчивается молитвенной просьбой к Богородице, как имеющей державу, т. е. власть и силу, непобедимую, и впредь избавлять людей своих от всяких бед, дабы они к Ней радостно зывали: «Радуйся, Невесто неневестная.» [...] „С точки зрения содержания в целом, Акафист представляет собой поэтический пересказ Евангельских событий, связанных с Рождеством Христовым, а также раскрытие христианского учения о спасении во Христе и о Боговоплощении через Пресвятую Деву Марию”. <https://azbyka.ru/molitvoslov/akafist-presvyatoj-bogorodice-s-komentarijami.html> (Акафист Пресвятой Богородице с комментариями).

¹⁵ Zob. w ros. wersji *Akatystu*: «Радуйся, Невеста, брака не познавшая!». <https://azbyka.ru/molitvoslov/akafist-presvyatoj-bogorodice-s-komentarijami.html> (Акафист Пресвятой Богородице с комментариями). Por. także hasło *невеста* w Vasmer 1987, 54-55.

¹⁶ Jest ona wzorem pełnego ufności zawierzenia Bogu, poddania się bez sprzeciwu (całkowicie) Jego woli: „w dniu Zwiastowania [...] Dziewica rzeczywiście przyjmuje zapowiedź anioła, wyrażając zgodę, którą nazywamy «*Fiat Marii*». Łacińskie słowo *Fiat* znaczy: «Niech tak się stanie». Jest ono odpowiedzią, jakiej Maria udzieliła aniołowi, Jej «Tak», by stać się Matką Boga. Bez tej dobrowolnej zgody Bóg nie mógłby stać się człowiekiem, nie mógłby się wcielić, gdyż Bóg nigdy nie zmusza żadnego sumienia i zawsze czeka na dobrowolną odpowiedź człowieka. Wolność każdego z nas pozostaje nienaruszona, gdy odpowiadamy Bogu, przyjmując Go z miłością. Ilekroć odmawiamy «Ojczy nasz»: «*Bądź wola Twoja, jako w niebie tak i na ziemi*», odpowiadamy Bogu, naśladując Marię; ilekroć wypowiadamy *Amen* w naszych modlitwach, jest ono naszym

(= Bożemu pragnieniu¹⁷) względem nas się poddawali. Tak np. w rozdziale *Getsemani* (Гетсимания) czytamy:

- (3) [...] и въ трепете повергаясь ниць на тотъ самый прахъ, гдѣ повергался Богъ, гдѣ душа его была прискорбна даже до смерти, пораженные дивнымъ таинствомъ его страданий, мы вмѣстѣ съ нимъ восклицаемъ: «да будетъ воля Твоя! (Murav'ev 1848 I, 216).

Do *Modlitwy Pańskiej* nawiązał Murawjow także w rozdziale *Góra Oliwna* (Гора Элеонская):

- (4) Какъ новый завѣтъ близъ совершившагося ветхаго, какъ горній Иерусалимъ, обѣщанный въ замѣнъ земнаго, – такъ возстаетъ гора Элеонская близъ роковаго града, исполненная благодати искупленія, въ то время когда надъ нимъ тяготѣють осужденія ветхозавѣтныя (Murav'ev 1848 II, 131).

Ta góra – „łask odkupienia pełna” – była dla niego miejscem szczególnym, jeśli chodzi o modlitwę, bo tam właśnie Chrystus nauczył apostołów modlitwy *Ojcie nasz*.

- (5) Господи, научи насъ молиться»,¹⁸ сказали Апостолы, и помолился Иисус: «Отче нашъ, да святится имя твое».¹⁹ «Господи! воскликнем и мы, научи насъ быть достойными столь божественной молитвы и довольствоваться краткою полнотою ея прошеній (Murav'ev 1848 II, 130).

W Chrystusie i przez Chrystusa, jak apostołowie, wszyscy usynowieni jesteśmy, dlatego już nie tylko *Gospodi* ‘Panie’, *Bože* ‘Boże’ itp., lecz *Ot(b)če* ‘Ojcie’ [gr. Πάτερ – V sg. od πατήρ, tu w zn. ‘Bóg Ojciec chrześcijan, jako tych, którzy w Jezusie zostali wprowadzeni do bliskiej, zażyłej więzi (relacji) z Bogiem i którzy nie muszą się już Go lękać jako surowego sędziego grzeszników, lecz miłują Go i czczą jako ukochanego Ojca (aram. *Abba*), który w swej łaskowości pojednał ich ze sobą’ (zob. Strong 2015, G3962, 598)] *našb* [gr. ἡμῶν (por. Strong 2015, G1473, G2257, 221, 344)] ‘nasz’ ośmielamy się wołać do Niego. Plularis zaimka wskazuje,

«tak» dla Boga; chce On, by nasze *Amen* było wolne od jakiegokolwiek przymusu i wypowiedane tylko z miłości” (por. Paprocki 2001, 45).

¹⁷ Por. *vol'a*, gr. θέλημα ‘to, co ktoś pragnie bądź postanowił zrobić: o zamiarach Boga, aby pobłogosławić ludzi w Chrystusie; o tym, co Bóg pragnie, abyśmy czynili (przykazania, nakazy)’; ‘wola, wybór, skłonność, pragnienie, upodobanie’ (zob. Strong 2015, G2307, 352); por. także *velēti*, gr. θέλω ‘żyć wole, mieć zamiar, zamierzać; postanowić sobie, być zdecydowanym, umyślić sobie; pragnąć, życzyć sobie; kochać, lubić coś robić, z przyjemnością coś robić; mieć upodobanie w, rozkoszować się czymś’ (zob. Strong 2015, G2309, 352).

¹⁸ Por. Łk 11,1.

¹⁹ Por. Łk 11,2. Wersja grecka odnośnego fragmentu Ewangelii przytoczona została niżej za: Grecko-Polski Nowy Testament 2017, 356.

że prawo nazywania Boga Ojcem przynależy wszystkim nam, razem wziętym, i każdemu z nas z osobna, a ponadto, że w swoich modlitwach (prośbach) nie powinniśmy, koncentrując się jedynie na sobie, zapominać o naszych bliźnich²⁰.

Prośba wyrażona w słowach: „да святится [gr. ἁγιασθῆτω ‘niech się święci’ – 3. sg. imper. aor. pass. od ἁγιάζω, tu: ‘uznać; być czcigodnym; święcić’ (zob. Strong 2015, G37, 7)] имя [gr. τὸ ὄνομα ‘imię’ (zob. Strong 2015, G3686, 553)] твоє [gr. σου ‘twoje’ (zob. Strong 2015, G4675, 708)] jest jedną (pierwszą) z tych trzech, które w *Modlitwie Pańskiej* „podsumowują całe Objawienie Starego Testamentu”, mianowicie „uświęcenie Imienia Pana na Synaju” i łączy to starotestamentowe Objawienie z Objawieniem ewangelicznym o potrójnym i jedynym Imieniu Boga (por. Paprocki 2001, 501-502).

„Objawienie Imienia Boga, Jego uświęcenie” [to] „najważniejsze przesłanie Boga do Narodu wybranego: «Będziecie strzec moich przykazań i wykonywać je! Ja jestem Pan! Nie będziecie bezcześcić mojego świętego imienia. Okazuję moją świętość pośród Izraelitów. Ja jestem Pan, który was uświęca» (Kpł 22,31-32). [...] Pan uświęca swoje Imię przemieniając ludzkie serca: «Chcę uświęcić wielkie imię moje, które zbezczeszczone jest pośród ludów... Zabiorę was spośród ludów... Dam wam serce nowe... i będziecie moim ludem, a Ja będę waszym Bogiem» (Ez 36,20-28). Imię Boga stanowi jedno z Osobą, którą określa i której jest objawieniem. Kiedy Bóg się objawia, odsłania swoje Imię. Oddawanie czci Bogu i wielbienie Boga jest wielbieniem Jego świętego Imienia w jedynej prawdziwej świątyni chwały... Bożej, którą jest serce człowieka. Ale to Imię jest niewypowiedziane. Serce człowieka nie mogłoby Go przyjąć, gdyby sam Bóg Go tam nie złożył, gdyby ludzkie serce Boga, który stał się człowiekiem, nie stało się na zawsze miejscem obecności Bożej: «W Nim bowiem – mówi święty Paweł w Liście do Kolosan –

²⁰ Por. komentarz do Mt 6,9 (i analogicznie do Łk 11,2): „Повелевает говорить Отче, чтобы мы помнили о небесном родстве и, как усыновленные Богу, были достойны такого дара, и чтобы жили достойно такого Отца. [...] Далее (повелевает говорить) наш, чтобы мы знали, что все мы, верующие, – друг другу братья, будучи усыновлены одному и тому же Богу, и чтобы, постоянно исповедуя это, не превозносились над смиренными, не думали, не говорили и не делали вообще ничего против своих братьев, но друг за друга молились”. <https://azbyka.ru/biblia/?Mt:6:9> (Толкование на Евангелие от Матфея. Евфимий Зигабен). Zob. także Komentarz do modlitwy „Ojcie Nasz”. B) Inwokacja „Ojcie Nasz”. W: Paprocki 2001, s. 497-498: „Jezus oto objawia swoim przyjaciołom Imię samego Boga: *Ojciec*. Jedyne Syn ma prawo wymawiać to Imię, jedynie Jezus wie, że Bóg jest Jego Ojcem. To słowo jest cały czas obecne w sercu i na wargach Jezusa: „Ojciec” [...] [–] po aramejsku, w języku, którym mówił Jezus: „*Abba*”. Słowo to wyraża bliskość, to coś w rodzaju naszego „Tato”. Nigdy nie przyszłoby do głowy najpobożniejszym Żydom, aby zwracać się do Boga „*Abba*”. Byłoby to dla nich bluźnierstwem, skandalem, obłąkaniem. Ale Jezus nie obawiał się skandalu. Słowo to pojawia się na Jego wargach od dzieciństwa (Łk 2,49), od momentu, gdy rozbudziła się Jego ludzka świadomość. Jezus polecił swoim uczniom, aby się modlili. Przekazał im imię Ojca, dał im je. [...] W Ewangelii odkry[wa]my tę niezmierną miłość Jezusa do swoich braci, do ludzi, których prowadzi On do domu Ojca. „Ojcie, chcę, aby także ci, których Mi dałeś, byli ze Mną, gdzie Ja jestem... aby miłość, którą Ty Mnie umiłowałeś, w nich była i Ja w nich” (J 17,24-26)”.

mieszka cała Pełnia: Bóstwo na sposób ciała» (2,9) [...] Niech modlitwa ta płynie z naszych serc nieustannie. Za pośrednictwem człowieka całe stworzenie oddaje cześć swojemu Stworzycielowi i wzywa Go. «Wszystko, co oddycha, niech chwali Pana». Niech człowiek ponownie nauczy się języka chwały. W Jezusie serce człowieka już pojednało ziemię i niebo: «Ojcze, objawiłem imię Twoje ludziom (J 17,6). Ja Ciebie otoczyłem chwałą na ziemi przez to, że wypełniłem dzieło, które Mi dałeś do wykonania» (J 17,4). W Jezusie wszystko się wypełniło. W Nim świętość Imienia Boga została potwierdzona” (Paprocki 2001, 501-503).

Pod przytoczonymi wyżej fragmentami komentarza z pewnością podpisałby się i Murawjow, połączony w *Modlitwie* z całą rzeszą wiernych, zauroczony jej doskonałością – pełnią treści i zwięzłością formy, wielce zatroskany o godne przez nas jej słów wypowiedzianie.

Omówione w artykule modlitwy ściśle zespały się z miejscami pielgrzymowania pisarza. Słowa, formuły, wypowiedzanych w nich uwielbienia, dziękczynienia, prośby i płynącej z nich nadziei nabierały szczególnego znaczenia (wymiaru) – jakże podniosłe stawały się chwile spotkania w tych miejscach, jak nigdzie indziej, z Bogiem Ojcem, Synem Bożym (Jezusem Chrystusem) i Matką Bożą. Nieprzypadkowo Murawjow za modlitwy uświęcone w miejscach świętych obrał sobie odpowiednie fragmenty cs. Biblii Starego i Nowego Testamentu oraz cs. *Akatystu ku czci Bogarodzicy*, pozostając wiernym co do ich tradycyjnej, zakorzenionej w językach źródłowych leksyce i gramatyce. Podkreślił w ten sposób m.in. niezmiennosc Adresatów, ku którym winny być kierowane wszystkie nasze sprawy, tj. Tego samego (Odwiecznego) Boga Starego i Nowego Przymierza i Jezusa Chrystusa, Syna Jego Jedynego a Pana naszego, przez którego (dzięki niewysłowionej miłości Bożej) Bóg Ojciec został nam objawiony, oraz Matki Bożej, Orzędowniczk i Poczieszcicielki naszej. Pisarz położył nacisk na istotę dobrej modlitwy – całkowite poddanie się, wzorem Marii i Jezusa, woli Boga. Swoim przykładem zachęcał braci w wierze, dzieci Jednego Boga do indywidualnych i zbiorowych – przynajmniej w duchu czynionych – wędrówek ku temu, co święte.

Bibliografia

- АСХТЕМЕИЕР, Р. J. (red.) (1999), Encyklopedia biblijna. Warszawa.
- Akafist Presvyatoy Bogoroditse s kommentariyami. [Акафист Пресвятой Богородице с комментариями.] W: <https://azbyka.ru/molitvoslov/akafist-presvyatoy-bogoroditse-s-kommentariyami.html> (dostęp: 14.4.2022).
- Akatyst (1998), Akatyst ku czci Bogurodzicy. Przeł. o. Bednarz, M. SJ. Warszawa.
- Bibliya (2000), Bibliya sirech' knigi Svyashchennago Pisaniya. Vetkhiy Zavet". T. II. Moskva. [Библия (2000), Библия сиречь книги Священного Писания. Ветхий Заветъ. Т. II. Москва.] Reprint wyd. 1879.
- Grecko-polski Nowy Testament (2017), Wydanie interlinearne z kluczem gramatycznym, z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu. Warszawa.

- GRZEMBOWSKA, J. | PIETKIEWICZ, K. (2003), *Ihumen Daniel i jego dzieło*. W: Grzembowska, J. | Pietkiewicz, K. (red.), *Ihumena Daniela z ziemi ruskiej pielgrzymka do Ziemi Świętej*. Poznań, 9-59.
- JAKÓBCZYK-GOLA, A. (2014), *Akt pamięci. Tradycja akatystowa w kontekście form pamięci*. Warszawa.
- JAKIMIUK, M. | MISIEJUK, J. (red.) (2000), *Akatyst Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy*. Hajnówka.
- Kondak Bogoroditse Vzbrannoy Voyevode. [Кондак Богородице Взбранной Воеводе.] W: <http://rublev.com/molitvoslov/glavnye-molitvy/vzbrannoi-voevode-kondak-bogoroditse> (dostęp: 8.05.2020).
- KOŚCIOŁEK, A. (2020), *Andrzeja Murawjowa peregrynacje do kolebek chrześcijaństwa (Jerozolima, Rzym, Kijów)*. Toruń.
- LEON-DUFOUR, X. (red.) (1994), *Słownik teologii biblijnej*. Poznań.
- MURAV'YEV, A. (1848), *Puteshestviye ko Svyatym mestam v 1830 godu*. Ch. I-II. Sankt-Peterburg. [Муравьев, А. (1848), Путешествие ко Святым местам в 1830 году. Ч. I-II. Санкт-Петербург.]
- Novyy Zavet'' (1999), *Novyy Zavet'' Gospoda Nashego Iisusa Khrista Moskva*. [Новый Заветъ (1999), Новый Заветъ Господа Нашего Иисуса Христа Москва.] Reprint wyd. 1879.
- PAPROCKI, H. (red.) (2001), *Bóg Żywy. Katechizm Kościoła Prawosławnego*. Kraków.
- Pismo Święte (1980), *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. Poznań | Warszawa.
- RIENECKER, F. | MAIER, G. (2001), *Leksykon biblijny*. Warszawa.
- RYKEN, L. | WILHOIT, J. C. | LONGMAN, T. (1998), *Słownik symboliki biblijnej*. Warszawa.
- STRONG, J. (2015), *Grecko-polski słownik Stronga z lokalizacją słów greckich i kodami Popowskiego*. Warszawa.
- STRONG, J. (2017), *Hebrajsko-polski i aramejsko-polski słownik Stronga z lokalizacją słów hebrajskich i aramejskich oraz kodami Baumgartnera*. Warszawa.
- VASMER, M. (1987), *Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka. V chetyrekh tomakh. T. III. Moskva*. [Фасмер, М. (1987), Этимологический словарь русского языка. В четырех томах. Т. III. Москва.]
- WÓJCICKA, U. (2010), *Literatura staroruska z elementami historii i kultury dawnej Rusi*. Bydgoszcz.
- WÓJCICKA, U. (1990), *Siedem wieków literatury dawnej Rusi*. Bydgoszcz.
- ZDYBICKA, Z. (1997), *Człowiek i religia. Zarys filozofii religii*. Lublin.

Źródła internetowe

<https://azbyka.ru/biblia/>

<http://www.cyrylimetody.marianie.pl/akatystbr.htm>

DOI: 10.31648/pw.10187

ALINA KUZBORSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8234-8139>

University of Warmia and Mazury

BAŁTYCKIE DZIEJE EUROPY: PRAWDY I ZMYŚLENIA

Baltic history of Europe: truths and fictions

ABSTRACT: The subject of this article is a review of the work of Lithuanian pseudo-historians on alleged misinterpretations of European history in the early Middle Ages, resulting from translation errors of 19th-century German historiography. According to Lithuanian Venezuelan researcher J. Statkutė de Rosales, the origin of the misunderstandings was a mistranslation of a passage from Jordanes' work *Getica*. The German translation implied that Goths (Germans) who came from Gotland colonized the southern coast of the Baltic Sea. Statkutė de Rosales assumes that the Goths, or Gudas (lit. gudai), were a Baltic people, living on the continent from time immemorial, their command center was Gothiscandza, or present-day Gdansk, and the Baltic Ostrogoths and Visigoths not only conquered Rome, but also colonized the Iberian peninsula. Statkutė de Rosales used linguistic tools, and by 'correcting' the translation offered a new interpretation of history to prove the thesis of the Baltic roots of Europe.

KEYWORDS: Baltic history, pseudo-historians, Goths, Gudes, Jordanes, Jūratė Statkutė de Rosales, Jonas Užurka

Pamięć historyczna, ważny element konstytutywny tożsamości współczesnych Litwinów, opiera się w dużym stopniu na kilku przesłankach, budujących dumę narodową. Szczególne miejsce zajmuje historia średniowieczna od XIII do XV w., ta chlubna karta dziejów Litwy, kiedy się budowały podwaliny państwowości Litwinów i ich ekspansja na ziemie wschodnich sąsiadów, gdy kontury Księstwa Litewskiego obejmowały przestrzenie „od Bałtyku aż po Morze Czarne”. Z okresem tym nieodzownie wiąże się pamięć o silnych postaciach historycznych: księciu Mendogu (lit. Mindaugas, ok. 1200-1263), który scalił ziemie księstwa litewskiego, a w 1253 r. koronował się na pierwszego króla Litwy, założyciela dynastii księciu Giedyminie (lit. Gediminas, 1275-1341), który założył stolicę w Trokach, a później przeniósł ją do Wilna, które w tym r. obchodzi jubileusz 700 lat, a także o Witoldzie Wielkim (Vytautas Didysis, ok. 1352-1430), postaci nie tylko historycznej, lecz także symbolicznej, ponieważ Witold jako mąż stanu i ostoja litewkości w dobie chrystianizacji i szerzących się wpływów ze strony sprzymierzonej Polski urósł do rangi przywódcy narodu wszechczasów.

Z pamięci historycznej ideolodzy ruchu narodowego wybierali jednakże tylko niektóre momenty: S. Daukantas (1793-1864) i J. Basanavičius (1851-1927), patriarchowie litewskiego odrodzenia narodowego, najchętniej wracali pamięcią do czasów przedchrześcijańskich. Ich zdaniem to chrześcijaństwo doprowadziło do upadku potężnej cywilizacji Bałtów¹, tudzież Litwinów, narzucając dominację kultury prawosławnej – ruskiej i katolickiej – polskiej.

Jednak konstytutywna pamięć historyczna Litwinów pod względem czasowym sięga jeszcze dalej, do epoki przedchrześcijańskiej, tudzież pogańskiej, stanowiącej o samodzielności i odrębności religijnej i etnicznej ludów, które dzisiaj nazywamy bałtyckimi. Czasy chrystianizacji plemion bałtyckich zostały opisane w kronikach krzyżackich, polskich i ruskich, co się przełożyło na powstanie fundamentalnych opracowań historycznych (Łowmiański 1931; Gudavičius 1989; 1999; Petrauskas 2011). Czasy pogańskie w okresie wczesnego średniowiecza nie zostały szczegółowo udokumentowane w źródłach pisanych, ale w dawnej literaturze istnieją ważne wzmianki poszczególnych terytoriów czy osób, co zostało wykorzystane w oficjalnej historiografii litewskiej, a nawet miało szeroki rezonans społeczno-kulturalny. W łacińskich *Rocznikach kwedlinburskich* w 1009 r. po raz pierwszy została wymieniona nazwa Litwy – *Litua*², ten fakt historyczny zaowocował w 2009 r. hucznymi obchodami „1000-lecia wzmianki nazwy Litwa” na szczeblu państwowym. Okres przedchrześcijański rozwijał się w badaniach dwubiegunowo, obierając postać dyskursu naukowego oraz pseudonaukowego, polegającego na domniemaniach i nieuzasadnionych hipotezach. Jedno jednak łączy te dwa bieguny: narracja o wspólnocie bałtyckiej, obejmującej we wczesnym średniowieczu terytoria plemienne Bałtów od górnego Dniepru po Moskwę, wybrzeże Morza Bałtyckiego od północnego wschodu aż po ujście Wisły. Wzmianka o Ajstach (*Aestii, gentes Aestiorum*) rzymskiego historyka C. Tacyta w dziele *Germania* z 68 r. weszła w XX w. w obieg naukowy, określając wspólnotę Bałtów Zachodnich tym właśnie mianem. Amerykańska archeolożka litewskiego pochodzenia M. Gimbutas pisała:

Bardziej sensowne byłoby używanie określenia „Aestii” w odniesieniu do ogółu plemion mówiących językami bałtyckimi, nawet jeśli nie jest pewne, czy Tacyt miał na myśli jedynie Prusów, czyli Bałtów Zachodnich, czy też tylko zbieraczy bursztynu nad Zalewem Wiślanym, który do dzisiaj w języku litewskim nosi nazwę *Aistmares* [Zalew Ajstów] (Gimbutas 1991, 18)³.

1 Pojęcie „Balten” (Bałtowie) ustanowił w połowie XIX w. niemiecki uczonec G. H. F. Nesselmann (1811-1881), filolog, badacz języka pruskiego i litewskiego, który jest uważany za prekursora bałtystyki.

2 *Roczniki kwedlinburskie* (łac. *Saxonicae Annales Quedlinburgenses*, niem. *Quedlinburger Annalen*) powstały w latach 1008-1030 w opactwie kwedlinburskim.

3 Monografia M. Gimbutas *The Balts* ukazała się w Londynie w 1963 r. W niniejszym artykule korzystalam z niemieckiej edycji w tłumaczeniu G. Auerbacha z 1991 r., pierwsze niemieckie wydanie ukazało się w 1983 r. Tłumaczenie cytatów z języków niemieckiego i litewskiego: A. Kuzborska.

Koncepcja Ajstów jako Bałtów Zachodnich ugruntowała się w historiografii litewskiej, świadectwem tego jest chociażby monografia E. Jovaišy pt. *Ajstowie. Początek Litwy i Litwinów* (Jovaiša 2016) sytuująca Ajstów między Słowianami a Germanami i traktująca o bałtyckiej, tudzież ajstowskiej schedzie Litwinów, poczynając od czasów plemiennych.

Alternatywne narracje historyczne, równoległe do naukowych, są na Litwie nader żywotne. Do dzisiaj są w obiegu, częstokroć granica między teoriami naukowymi a ich pochodnymi interpretacjami jest płynna, zwłaszcza niezapisana w kronikach historia starożytna zawsze wzbudzała ciekawość i przyczyniła się do powstania mitologii o początkach narodu litewskiego. Przykładem takich tendencji może być 9-tomowe dzieło T. Narbutta *Dzieje narodu litewskiego* wydane w Wilnie w latach 1835-1841, które stosunkowo niedawno doczekało się również litewskiej edycji – dotychczas ukazało się sześć tomów (Narbutas, 1998-2019). Nienaukowe tezy XIX-wiecznego pisarza historycznego niewątpliwie mają walory literackie, i skądinąd były wykorzystywane w literaturze:

Dzieło Narbutta, pełne naiwnych i bałamutnych, a nieraz i fałszywych wręcz wiadomości, w szlachetnych pobudkach autora miało wywyżżyć dzieje litewskie. Mimo swego niskiego poziomu naukowego [...] w wielu wzbudzały entuzjazm i gorący patriotyzm (Ochmański 1990, 201).

Jednakże to nie na Narbutta powołuje się badaczka pochodzenia litewskiego, mieszkająca w Wenezueli J. Statkutė de Rosales, której książka *Korzenie Europy i my, Litwini* (Statkutė de Rosales 2011) wzbudziła spore kontrowersje, ponieważ jej tezy obalają dotychczasowe wyobrażenia o Gotach i Bałtach, innymi słowy o Gotach jako Bałtach. Streszczając założenia autorki, Goci nie byli Germanami, tylko Bałtami Wschodnimi i Zachodnimi, to nie Ostrogoci i Wizygoci zapisali nową kartę historii Europy po zburzeniu Imperium Rzymskiego, lecz bałtyccy *Gudai*, którzy po polsku mogli by się nazywać *Gudami*. W swojej książce Statkutė de Rosales wytyka liczne błędy historykom i lingwistom, w tym takim autorytetom jak K. Būga czy G.H.F. Nesselmann. Dalsze tezy Statkutė de Rosales brzmią następująco: Gudowie pochodzą z wybrzeża Morza Bałtyckiego; Dacja była państwem naddunajskich Gudów – na podstawie badań J. Basanačiusa, z uwagi na podobieństwo języków trackiego i litewskiego; hiszpańscy Gudowie nazywali siebie krewnymi Gudów z Dacji; Gudowie panowali nad Scytami i całą Europą Wschodnią – od morza do morza; Gepidzi również nie byli Germanami, lecz Bałtami.

Koncepcja alternatywnej narracji historycznej Statkutė de Rosales nie jest nowa w historii kultury litewskiej. Za jej prekursorów można uważać A. Račkusa (1929) oraz Č. Gedgaudasa (1972, 2018). Podczas konferencji prasowej w Wilnie w 2011 r. z okazji wręczenia jej tytułu doktora honoris causa Wileńskiego Uniwersytetu Edukologicznego (byłego Pedagogicznego) Statkutė de Rosales powiedziała,

że to Bałtowie stworzyli pierwsze zorganizowane państwo europejskie, wcześniej niż Grecy i Rzymianie. Statkutė urodziła się w 1929 r. w Kownie, w latach 1934-1938 mieszkała w Paryżu, gdzie uczęszczała do francuskiej szkoły, po powrocie na Litwę w latach 1939-1944 kontynuowała naukę w gimnazjum. W 1944 r. jej rodzina wyemigrowała na Zachód – przez Niemcy – do Paryża, gdzie Statkutė ukończyła studia humanistyczne ze stopniem bakałarza (literatura, filozofia i język łaciński), w 1950 r. została dyplomowaną nauczycielką języka francuskiego. W 1950 r. rodzina wyemigrowała do Wenezueli, gdzie przysła autorka pracowała jako sekretarz w przedstawicielstwie ONZ, od 1985 r. – jako redaktorka naczelna wydawanego w Wenezueli tygodnika „Zeta” poświęconego polityce, ekonomii i kulturze. W Wenezueli była osobą publiczną i opiniotwórczą. W czasie wolnym oddawała się pasji badawczej, przede wszystkim prahistorii Bałtów. Jej wielką inspiratorką i nauczycielką była Gimbutas, archeolożka, autorka wspomnianej już monografii poświęconej ludom bałtyckim. Książka *Korzenie Europy i my, Litwini* jest uwieńczeniem jej własnych dociekań oraz syntezą badań innych autorów na temat przeszłości Bałtów przed przyjęciem chrześcijaństwa. Badaczka zgłębiała ten temat od 1970 r., źródłem jej wiedzy były archiwa w różnych państwach, w tym kroniki starohiszczańskie (wydane w 1906 r. przez R. Mendesa Pidała kroniki Alfonsa X Mądrego z XIII w., pisane nie po łacinie, lecz w języku starohiszczańskim), w których została przedstawiona również historia Gotów – wg Statkutė de Rosales – Gudów, którzy w V w. podbili Hiszpanię. Historia Gudów znad wybrzeża Morza Bałtyckiego sięgała jej zdaniem okresu 1,5 tys. lat przed Chrystusem.

Książka Statkutė de Rosales składa się z dwóch części: pierwszy rozdział przedstawia wizje autorki na temat pochodzenia i rozprzestrzenienia się wpływów Gudów w Europie, drugi zaś, zatytułowany *Wielkie kłamstwa*, omawia rzekome nieścisłości historyczne. Głównym przewinieniem, który zawrócił bieg *gudzkiej* historii, było zdaniem badaczki sfałszowane tłumaczenie ważnego ustępu dzieła gockiego historyka Jordanesa *Getica* z 551 r., który funkcjonuje w licznych odpisach. Najbardziej rozpowszechniona wersja tego dzieła to tzw. *Kopia heidelberska* wydana przez niemieckiego historyka T. Mommsena (Mommsen 1882), która upowszechniła się w niemieckim tłumaczeniu W. Martensa z 1884 r. W tym rozdziale Statkutė de Rosales dokonuje dogłębnej analizy tłumaczenia z łaciny na języki nowożytny, upatrując w tym największe uchybienie wobec prawdy historycznej. Łacińska wersja Jordanesa traktująca o miejscu, z którego wywodzą się Goci, brzmi:

Est in Oceani arctoi salo posita insula magna, nomine Skandza, in modum folii citri, lateribus pandis, per longum ducta concludens se. De qua et Pomponius Mela in maris sinu Codano positam refert, cujus ripasinfluit Oceanus. Haec a fronte posita est Vistulae fluminis, quod, Sarmaticis montibus ortum, in conspectu Skandiae septentrionali Oceano trisulcum illabitur, Germaniam Scythiamque determinans (Jordanas 2017, 78-79).

Przytoczone przez Statkutè de Rosales niemieckie tłumaczenie Martensa wygląda następująco:

Draussen im nördlichen Eismeer liegt eine grosse Insel namens Skandza, vor der Gestalt eines Zitronenblatts mit krummen Seitenkanten, weit in die Länge gezogen. Von ihr berichtet auch Pomponius Mela, dass sie im Kodanischen Meerbusen gelegen sei, dessen Ufer der Ozean bespült. Sie liegt vor der Mündung der Vistula, welche auf den sarmatischen Gebirgen entspringt und gegenüber von Skandza, Germanien und Scythien scheidend, in drei Mündungen in den nördlichen Ozean fließt (Jordanis 1884, 7).

W dosłownym tłumaczeniu z języka niemieckiego tekst brzmi następująco:

Na Północnym Oceanie Lodowatym jest duża wyspa o nazwie Skandza w kształcie liścia drzewa cytrynowego o nierównych brzegach, daleko rozciągająca się w długości. O niej mówi również Pomponius Mela, że miała ona leżeć w Zatoce Kodańskiej, której brzegi obmywa ocean. Leży ona naprzeciwko ujścia Wisły, która wypływa z Gór Sarmackich, i naprzeciwko Skandzy, dzieląc Germanię od Scytii, trzema ramionami ujścia wpada do Oceanu Północnego.

Zdaniem Statkutè de Rosales tłumacz Martens popełnił trzy błędy tłumaczenia. Pisząc o wyspie Skandza, opuszcza frazę mówiącą o tym, że „wyspa kończy się sama w/ na sobie” („per longum ducta concludens se”), eliminując tym samym ważną cechę charakterystyczną wyspy, a mianowicie, że kończy się tak, jak się zaczyna. Ponadto tłumacz miał przekreślić znaczenie słowa „fronte” (łac. „fronte” abl. sng. – „z przodu”, a nie „naprzeciwko”). Wyspa, leżąca z przodu/ po przedniej stronie ujścia Wisły przez tłumacza rzekomo została przeniesiona na przeciwną stronę morza. Tłumacz, opuszczając zwrot „in conspectu”, nie uwzględnił faktu, który wskazywałby na to, że wyspa jest widoczna z tego miejsca, gdzie Wisła trzema ramionami ujścia wpływa do morza: „Z przodu jest rzeka Wisła, która wypływa z gór Sarmacji, a tam, gdzie jest widoczna Skandza, wpływa ona trzema ramionami ujścia do Oceanu Północnego i oddziela Germanię od Scytii”.

Z powyższych wywodów Statkutè de Rosales wynika, że Skandza nie jest Skandynawią, a sama jej nazwa to toponim pochodzenia bałtyckiego. W języku litewskim nazwa wskazuje na brzeg, omywany ‘wielką wodą’. Podobny źródłosłów ma słowo „skandinti” (topić), a jego bliskim synonimem jest „nerti” (zanurzać). Oba tworzą rzeczowniki, oznaczające brzegi obmywane ‘wielką wodą’. Wyspa, którą Jordanes nazywa „Scandia”, dzisiaj po litewsku to „nerija” (mierzeja). Według autorki jest nią dzisiejsza Mierzeja Wiślana. Dalej Statkutè de Rosales przywołuje dzieło M. Praetoriusa *Orbis Gothicus* (1688), w szczególności rozdział pt. *De nomine Skandiae derivatione*. Praetorius m.in. wskazuje, że nazwa „Scandia” pochodzi od czasownika „skandinu”, tłumaczy go na łacinę jako „submergere”,

dodając, że słowem „schanzia” starzy ludzie nazywali wybrzeże Morza Bałtyckiego: „...in designanda Scanzia, quam ex potiori argumento in nostris designandam censeomaris Baltici oris”. De Rosales powołuje się na badania archeologiczne Gimbutas, które dowodzą istnienia kultury Bałtów na całym wybrzeżu Morza Bałtyckiego, od ujścia Odry po południową Finlandię (Statkutė de Rosales 2011, 34).

Inną nazwą z Jordanesa, którą bierze pod lupę Statkutė de Rosales, jest „Codanus sinus”, czyli „Zatoka Kodańska” – nad nią leży owa sporna „Scandia”. Ponieważ w tym miejscu Wisła wpływa do morza, jest jasne, iż chodzi o dzisiejszą Zatokę Gdańską. W związku z powyższym autorka wysnuwa wniosek, że „Codanus” to łacińska wymowa słowa „godian”, oznaczającego „Guda”, a Gudowie – jak wyżej – nie byli Gotami, tylko Bałtami, na dodatek miała to być nazwa własna stosowana przez nich samych. Statkutė de Rosales w tym miejscu znowu powołuje się na Praetoriusa, który miał potwierdzić, że znaczenie „sinus Codanus” brzmi „Zatoka Gudońska”: „Sunt qui Gothicum nomen a Godan & Codano Sinu derivare fatagunt” (Praetorius 1688, 16). Tym samym Praetorius miał potwierdzić zapis innego „świadka wydarzeń”, urodzonego w Gdańsku geografa, pioniera geografii historycznej, F. Cluveriusza (Clüver, 1580-1623), który na mapie wydanej w 1680 r. oznaczył swoje rodzinne miasto jako „Codano”. Praetorius pisze o tym: „Cluveriusz jest stąd, z Zatoki Codanu czy Godanu [...] z miasta, które ludzie nazywają Dantiskum lub Danzig” (Praetorius 1688, 16).

Statkutė de Rosales nie tylko poddała swojej stroniczej analizie źródła pisane, głównie Jordanesa i Praetoriusa, lecz także dokładnie przestudiowała kroniki hiszpańskie. W swoim kontrowersyjnym dziele cytuje św. Izydora z Sewilii (Santo Isidoro de Sevilla, 560-636), jego książkę o Gotach, Wandalach i Suewach (*De regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum*), z której dowiadujemy się, że Gudowie przybyli do Hiszpanii z północy, gdzie mróz ciągle otacza królestwo Scytii, że stamtąd doszli aż do Dunaju. Scyтіą zwano m.in. ziemie od południowego wybrzeża Morza Bałtyckiego aż po Morze Czarne. Następnym przytaczanym przez nią dziełem była *Historia Gotica* autorstwa arcybiskupa Toledo R. Jimenesa de Rada, który zdaniem autorki prawidłowo cytuje Jordanesa – mowa o miejscu pochodzenia Gotów-Gudów. Największym osiągnięciem Statkutė de Rosales jest jednak przeczytanie kroniki Alfonsa X Mądrego (Alfonso Decimo, el Sabio, 1221-1284), który historię Gotów wprowadził do monumentalnej *Historii Hiszpanii* (*Estoria de Espana*, ok. 1260), spisanej z jego inicjatywy, a także prawidłowo przetłumaczył Jordanesa na język starohiszpański.

Stronicza kompilacja dziejów starożytnych plemion bałtyckich wzbudziła wśród badaczy litewskich ogromną konsternację, a jej recepcja przebiegała bardzo nierówno: od płomiennych zachwytów, kolejnych wznowień książki, która stała się swoistym bestsellerem, po krytykę i rzeczową rewizję naukową. Prezentacja litewskiego wydania książki była wielkim wydarzeniem kulturalnym i medialnym. Sam fakt, że wenezuelska autorka litewskiego pochodzenia w 2011 r. została doktorem

Rys. 1. Mapa Clüvera (1680)

honoris causa Wileńskiego Uniwersytetu Pedagogicznego, a słowo wstępne do ww. edycji napisali profesorowie, tacy jak kulturoznawca i historyk sztuki A. Gražutis, etnolog R. Grigas, archeolodzy E. Jovaiša i V. Žulkus, świadczyć może o tym, iż wielu uczonych dało się uwieść wywodom rodaczki zza oceanu. W ten sposób nauka otworzyła się na alternatywne narracje historyczne, firmując i wierzytelniając hipotezy o panbaltyckiej idei Europy. Jednakże autorytety naukowe z dziedziny językoznawstwa (Z. Zinkevičius) oraz historii (A. Bumlauskas) stanowczo odrzucają tezy Statkutė de Rosales jako pseudonaukowe. Na szczególną uwagę zasługuje polemiczny artykuł litewskich lingwistów A. Butkusa i S. M. Lanzy *Jeszcze raz o pochodzeniu Baltów, Gudów i Gotów* (Butkus | Lanza 2012), w którym tezy autorki z Wenezueli zostały obalone za pomocą argumentacji naukowej. Po pierwsze, Jordanes w swojej pracy, znanej głównie pt. *Getica*, nigdzie nie używa nazwy *Gudi* bądź *Gudae*, tylko *Gothi* (skądinąd sam był Gotem). Nie zdają egzaminu wywody na temat położenia wyspy Skandza, którą autorka utożsamia nie ze Skandynawią, lecz Mierzeją Wiślaną, a nawet Kurońską. „Jeśli, jak twierdzi J. Statkutė, że w przedniej części wyspy znajduje się rzeka Wisła, to znaczy że Wisła przepływa przez samą

wyspę, co jest całkiem absurdalne (nikt nie wątpi, że Wisła płynie na kontynencie)” (Butkus | Lanza 2012, 27). W szczegółowej analizie translatorskiego dochodzenia interlokutorki i jej próby poprawienia tłumaczenia Jordanesa na język niemiecki krytyczni lingwiści litewscy uściślają jedynie podstawowe znaczenia obiegowej w tym czasie łaciny: „a fronte” oznacza jednak „naprzeciwko”, a zwrotu „in conspectu Skandzae” proponują nie rozkładać na czynniki pierwsze i nie snuć hipotez, jakie znaczenie ukazywałyoby jego zastosowanie czasownikowe „conspicio” – „widzę, obserwuję”, tylko tłumaczyć w sensie dosłownym, które brzmi „w obliczu” (Butkus | Lanza 2012, 27). Potwierdzeniem tego jest zresztą nowe litewskie tłumaczenie V. Gerliakienė, które ukazało się wraz z łacińskim tekstem Jordanesa w 2017 r., w którym Wisła wpada do zatoki, a wyspa Skandza leży naprzeciwko ujścia tej rzeki. Jeśli chodzi o inne źródła antyczne, na które powołuje się Jordanes, na dzieła Ptolomeusza czy Pomponiusza Meli, to należy uwzględnić fakt, że ci geografowie historyczni, podobnie jak Jordanes, nie mieli osobistego doświadczenia z opisywanymi ziemiami, częstokroć były to ich wyobrażenia o tych obszarach. W tym czasie obowiązywały inne nazwy, wyspy okazywały się półwyspami, a oceany mniejszymi akwenami wodnymi. Na mapie C. Hennenbergera z 1584 r. dzisiejsza Mierzeja Wiślana występuje w formie archipelagu małych wysepek, a na załączonej – późniejszej – mapie P. Clüvera Zatoka Kodańska, czyli Morze Szwedzkie – *Codanus Sinus quod et Mare Svevicum*, rozciąga się od wybrzeży (sic!) Saksonii aż po ziemie nazwane przez kartografa jako „Gutones qui et Gothones e Gothi”. Na mapie Ptolomeusza Skandynawia jest dużą wyspą, rzeczywiście przypominającą liść drzewa cytrynowego – „in modum folii citri”, co by się zgadzało również z innymi przymiotami opisanymi przez Jordanesa. Perspektywa małej mierzei, nawet jeśli była w owym czasie wyspą, malowałaby zupełnie inny obraz ziem leżących nad Bałtykiem.

Metodologia badawcza Statkutė de Rosales jest szczególna, można ją umownie nazwać wyrывkową, ponieważ przywoływane przez nią fragmenty są tylko małą częścią całości, która wyjaśnia konteksty geograficzno-historyczne. Po szczegółowo omówionych tu dywagacjach na temat położenia wyspy Skandza i jej rzekomo bałtyckiej etymologii u Jordanesa następuje opis samej wyspy: różnorodność ludności tam zamieszkującej, przede wszystkim zjawiska dnia polarnego i nocy polarnej, ciężkie warunki klimatyczne nie tylko dla ludzi, lecz również zwierząt, gdzie nie występuje hodowla pszczoł:

In Scandza vero insula, unde nobis sermo est, licet multae et diversae maneant nationes, septem tamen earum nomina meminit Ptolemaeus. Apium ibi turba mellifica ob nimium frigus nusquam repperitur. In cuius parte arctoa gens Adogit consistit, quae fertur in aestate media quadraginta diebus et noctibus luces habere continuas, itemque brumali tempore eodem dierum noctiumque numero lucem claram nescire. Ita, alternato maerore cum gaudio, beneficio aliis damnoque impar est (Jordanas 2017, 80-82).

Litewski historyk Bumblauskas w wywiadzie dla portalu lrytas.lt podsumował niebywały sukces wydawniczy książki Statkutė de Rosales *Korzenie Europy i my, Litwini* następująco: „Litwini – to naród, który jeszcze potrzebuje baśni. To znaczy, że nie jesteśmy dojrzałi” (Noreikienė 2011). Zdaniem historyka można to wytłumaczyć tym, że Litwini są dalecy od cywilizacji, nie mają normalnej historii, a jedyną metodą na jej stworzenie jest etymologia ludowa, inaczej etymologia współbrzmień: „K. Buga zaniechał tego na początku ubiegłego wieku. Nauka poszła swoją drogą, a ludowa etymologia współbrzmień jest ciągle żywa. Na niej opiera się cała koncepcja Č. Gedgaudasa” (Noreikienė 2011). Wracając do etymologii ludowej, Bumblauskas puentuje z humorem mechanizmy tego zabiegu, stosowanego wśród pseudohistoryków litewskich: „Brytania nie pochodzi od słowa „brįsti” (brnąć), Londyn – od słowa „landynė” (speluna), a Góra Syjon w żaden sposób nie kojarzy się ze słowem „sijonas’ (spódnica)” (Noreikienė 2011).

Obok dyskursu pseudohistorycznego na temat bałtyckich korzeni Europy na uwagę zasługuje również litewska powieść historyczna, która ten temat podjęła. Szczególnie jeden autor powieści historycznych – J. Użurka – z wielkim poświęceniem realizował swój projekt wydawniczy pt. „Historia Litwy w powieściach”. Urodzony w 1947 r. pisarz, z zawodu wojskowy, jest autorem niezwykle płodnym: od 1999 napisał 10 powieści historycznych poświęconych głównie silnym przywódcom Litwinów z okresu średniowiecza, m.in. Mindaugasowi, Gediminasowi, Vytautasowi, a także pięć trylogii, w sumie 25 powieści. Na uwagę zasługują same tytuły trylogii: *Wielkie zwycięstwa Litwinów*, *Szlachetne kobiety Litwy*, *Zapomniani przywódcy Bałtów*, *Bałtowie: od plemion do królestwa*, *Wielcy władcy litewscy*. Współczesne powieści historyczne Użurki nie doczekały się tak szerokiego rezonansu społecznego wśród czytelników jak powieści bestsellerowej pisarki K. Sabaliauskaitė, autorki tetralogii *Silva rerum* o historii rodu Narwojszów, a pośrednio również historii Wilna. Użurka pisze szablonowo, sięga nie tyle do historii, ile do pseudohistorii, a jego zmyślenia nie mają walorów literackich. Buduje on konsekwentnie, z zaiste wojskową dyscypliną, nową dumę narodową Litwinów, przypominając rodakom o chlubnych kartach historii, która niekoniecznie się wydarzyła. Dwie trylogie oraz jedną powieść – *Netimeras – Litwa powstająca z mgły* (Użurka 2009) – Użurka poświęcił bałtyckim, tudzież litewskim peregrynacjom, ponieważ granica między bałtyckością a litewskością u niego nie istnieje. W niniejszym artykule chciałam przybliżyć założenia pierwszej części trylogii *Zapomniani władcy Bałtów*, powieść *Odważny Rugila – dziadek Aleksandra Wielkiego* (Użurka 2012). Jak dalece odbiega od rzeczywistej historii opowieść pisarza-amatora, niech świadczy krótka synteza: W zamku na wysokiej Górze Trzygłowej (lit. Trigalvė pilis) mieszka potężny władca Rugila ze swoją żoną Valdonė i córkami Medumpė i Laudutė. Córki są piękne, a władca mądry i sprawiedliwy, na dworze przebywają szlachetni rycerze, zwani rikisami, w jednym z nich, Maregierze, jest zakochana Medumpė – z wzajemnością. Inny rycerz, Vartauris, mniej szlachetny, porywczy

i zazdrosny, kocha Medumpè bez wzajemności. Tymczasem akcja przenosi się na dwór króla Macedonii, Filipa, gdzie mieszkają mędrzy: Arystoteles i Elimiusz. Król ma kłopoty z Persami, którzy zagrażają bezpieczeństwu jego państwa, a nadwornik mędrzy przypominają mu, że jego największym kłopotem jest brak żony. Naczelnik wojska, Deriopas, swata królowi księżniczkę Olimpię z Epiru, jak się okazuje – kobietę podstępną, na dodatek niemoralną. Tymczasem do stolicy Macedonii przybywa poseł Bałtów (sic!) Tolvis z zapowiedzią, że jego władca, potężny Rugila, wybiera się w podróż na południowe krańce swojego władztwa. Rugila rzeczywiście przybył do Filipa, wydał za niego swoją córkę, która urodziła mu syna – Aleksandra. W wyniku intryg podstępnej Olimpii Medumpè zostaje otruta. Olimpia wychodzi za małż za Filipa i wychowuje Aleksandra niczym matka (nikt nie wie, że prawdziwą matką jest córka potężnego władcy Bałtów). Druga córka Laudutè wychodzi za władcę Ugrofinów. Powieść kończy się tym, że Bałtom zagrażają Scytowie, a Rugila, stary człowiek i potężny władca Bałtów, zwołuje powszechny wiec, na którym zbierają się przedstawiciele wszystkich podwładnych mu ziem. Obok nieistniejących w geografii historycznej toponimów, takich jak Ziemia Rosy, występują nazwy prawdziwych bałtyckich plemion, są tam wymienieni: Semigalowie, Latgalowie, Kurszowie, Galindowie, Jaćwingowie, Żmudzini, Skalwowie, Nalszowie, Powiślanie i Pomorzanie. Pojawiają się również Gudowie, których dla Litwy odkryła pseudohistoryczka zza oceanu. Na początku powieści w rozmowie z królem Filipem Tolvis przedstawia swoje ziemie, mówi o gościnności swojego ludu. Ciekawa jest rozmowa posła Bałtów z dworzaninem króla Filipa:

- (1) – Jesteście potężni, władacie ogromnym obszarem ziemi, słyszałem, że nigdy nie zostaliście podbici. A miasta wasze są bardzo duże, może nawet większe od Aten, a pałace muszą być marmurowe i okazałe – niby pytając, niby siebie przekonując, stwierdził Gehor.
- (2) – Nie, nasze miasta nie są duże – odpowiedział Tolvis, rozczarowując swego nowego przyjaciela. – Zamki naszych władców i rikisów nie są z marmuru, nawet nie z kamienia. Nasze ziemie rzeczywiście są bardzo rozległe, zalesione, dlatego na pagórkach budujemy drewniane zamki, a wokół są drewniane domy (Użurka 2012, 49).

Na pytanie o to, czy jego naród ma znawców pisma, mędrców takich jak Platon czy młody Arystoteles, Tolvis dumnie odpowiada:

- (3) My również mamy swoich mędrców i wieszczów, którzy rozmawiają z bogami, są doskonałymi znawcami pisma i nosicielami naszej odległej przeszłości. [...] Nad naszymi głowami panuje bóg Perkūnas, opiekunką naszych ziem jest bogini Lietoja (Użurka 2012, 50).

Ważnym elementem strukturalnym powieści są cytaty z tzw. *Pierwszej kroniki hiszpańskiej* Alfonsa X Mądrego, bez podania konkretnych wskazówek i odnośników. Czwarty rozdział pt. *Słodki wieniec nieznanego* rozpoczyna następujący ustęp z rzeczzonej kroniki:

- (4) [...] kiedyś Filip, król Macedonii, ojciec Aleksandra Wielkiego, zawarł z nimi pokój, przysiągł przyjaźń i otrzymał od nich żonę, Medumpę, o którą prosił, chcąc poprzez to małżeństwo polepszyć sytuację w swoich królestwach [...] (Użurka 2012, 60).

Na początku rozdziału szóstego autor pisze:

- (5) I panował król Rugila trzydzieści lat. Temu królowi podlegało dużo silnych narodów. Były one posłuszne jego władzy i należały do jego państwa. Tak wiele wspaniałych czynów dokonał ten król, że niektórzy porównywali go z Aleksandrem Wielkim (Użurka 2012, 92).

Nietrudno się domyślić, że na użytek swojej powieści Użurka wymyślił tekst *Pierwszej kroniki hiszpańskiej*, podobnie jak bałtyckiego władcę Rugilę, teścia Aleksandra Wielkiego. Między wierszami tych narracji pseudoliterackich czytamy pseudohistoryczne inspiracje zza oceanu.

Wracając do czasów dzisiejszych, warto przypomnieć, że sporny etnonim „gudas“ jest we współczesnym języku litewskim używany powszechnie, oznacza on Białorusina. W. Smoczyński pisze o jego etymologii, m.in. na podstawie K. Būgi:

Pochodzenie etnonimu *gudas* pozostaje niejasne. Wywodzą go od nazwy Gotów, mianowicie na podstawie hipotezy, że Bałtowie nazywali „Gudami“ nie tylko Gotów, lecz również Słowian pozostających pod władzą Gotów. [...] W gwarach nazwa *gudas* uległa apelatyzacji i oznacza człowieka mówiącego jakąś inną gwarą litewską (Smoczyński 2023, 536).

Alternatywne narracje historyczne nie są wymysłem czasów współczesnych, od dawna istniały w różnych kulturach, przybierając różne oblicza i maski. Historyczne już dzisiaj ruchy europejskiego panslawizmu czy pangermanizmu mogłyby nas czegoś nauczyć: wywyższanie jednego narodu czy grupy rodziny narodów nie służy dobru ludzkości. Niemniej jednak takie próby trwają. Niezaspokojona duma narodowa każe szukać sensacyjnych dowodów swojej świetności i wielkości. W Polsce również pojawili się ostatnio zwolennicy teorii „Wielkiej Lechii”, „turbosłowianie” lub „turbolechici”, którzy mają swoje media do głoszenia prawdy objawionej. Na szczęście oficjalne stanowisko ludzi nauki i kultury jest jednoznaczne. Takim przykładem jest wystawa czasowa zorganizowana przez Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie pt. *Wielka Lechia* –

wielka ściema, która poddała krytyce poglądy „turbosłowian”. Inna konkluzja dotyczy literatury, w szczególności powieści historycznej. Dobrze napisana powieść historyczna potrzebuje zaledwie kilku osadzonych w historii faktów, reszta to wartki wątek, ciekawa konstrukcja i doskonały język.

Bibliografia

- BUMBLAUSKAS, A. (2013), *Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć*. Warszawa.
- BUTKUS, A. | LANZA, S. M. (2012), *Dar apie baltus, gudus ir gotus [Jeszcze raz o Bałtach, Gudach i Gotach]*. W: *Respectus Philologicus*, 21 (26), 24-34.
- CLÜVER, P. (1680), *Svevia qua cis Codanum fuit siuum antiqua destriptio*. W: *Introductionis in Universam geographiam tam veterem quam novam*. Amsterdam.
- GEDGAUDAS, Č. (1972 | 2018), *Mūsų praeities beieškant*. Mexico.
- GIMBUTAS, M. (1991), *Die Balten. Urgeschichte eines Volkes im Ostseeraum*. Frankfurt a. M. | Berlin.
- GUDAVIČIUS, E. (1989), *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*. Vilnius.
- GUDAVIČIUS, E. (1999), *Lietuvos istorija. T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius.
- JORDANES (1884), *Gothengeschichte nebst Auszügen aus seiner römischen Geschichte*. Leipzig.
- JORDANAS (2017), *De origine actibusque getarum seu Getica. Iš lotynų kalbos vertė V. Gerliakienė*. Vilnius.
- ŁOWMIĄSKI, H. (1931), *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1-2. Wilno.
- MOMMSEN, T. (Hrsg.) (1882), *Auctores antiquissimi 5,1: Iordanis Romana et Getica*. Berlin.
- NARBUTAS, T. (1998-2019), *Lietuvių tautos istorija*, t. 1-6. Vilnius.
- NOREIKIENĖ, J. (2011), W: <https://www.lrytas.lt/kultura/istorija/2011/06/17/news/pseudoistorikes-knyga-apie-dar-pries-kristu-didingus-zygius-atlikusius-baltus-vilniuje-issluota-per-dvi-valandas-5532233> (dostęp: 3.06.2023).
- OCHMAŃSKI, J. (1990), *Historia Litwy*. Wyd. 3 popr. i uzup. Wrocław | Warszawa | Kraków.
- PETRAUSKAS, R. (2011), *Litauen und der Deutsche Orden: vom Feind zum Verbündeten*. W: *Paraviconi, W. | Petrauskas, R. | Vercamer, G. (Hrsg.), Tannenberg – Grunwald – Žalgiris: Krieg und Frieden im späten Mittelalter*. Wiesbaden.
- PRAETORIUS, M. (1688), *Orbis Gothicus*. Oliwa.
- RAČKUS, A. (1929), *Gudonai (Gotai), lietuvių tautos giminaičiai*. Madison.
- SABALIAUSKAITĖ, K. (2008-2016), *Silva rerum*, t. I-IV. Vilnius.
- SMOCZYŃSKI, W. (2023), *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wyd. 2 popr. i znacznie rozszerz. W: <http://rromanes.org/pub/alii/Smoczy%C5%84ski%20W.%20S%C5%82ownik%20etymologiczny%20j%C4%99zyka%20litewskiego.pdf> (dostęp: 6.05.2023).
- STATKUTĖ DE ROSALES, J. (2011), *Europos šaknys ir mes, lietuviai [Korzenie Europy i my, Litwini]*. Vilnius.
- UŽURKA, J. (2009), *Netimeras – iš ūkų kylanti Lietuva. Trijų dalių istorinis romanas [Netimier – Litwa powstająca z mgły. Powieść historyczna w trzech częściach]*. Vilnius.
- UŽURKA, J. (2012), *Užmirštieji baltų valdovai [Zapomniani władcy Bałtów]: Narsusis Rugila. Aleksandro Didžiojo senelis [Odważny Rugila. Dziadek Aleksandra Wielkiego]; Sumanusis Tautvaldis. Nuo Nemuno iki Dunojaus [Roztropny Tautvaldis. Od Niemna do Dunaju]; Išmintingasis Visvaldas. Baltų agonijos liudytojas [Mądry Visvaldas, Świadek agonii Bałtów]*. Vilnius.

DOI: 10.31648/pw.10188

KSENIA DUBIEL

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7512-2235>

Jagiellonian University

DOMY PRZYSZŁOŚCI. PARALELE POMIĘDZY FUTURYSTYCZNĄ POETYKĄ I ARCHITEKTURĄ – NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH Z TWÓRCZOŚCI WIELIMIRA CHLEBNIKOWA

**Houses of the future. Parallels between futurist poetics
and architecture – on selected examples from the work
of Velimir Khlebnikov**

ABSTRACT: The subject of the article is to investigate the influence of futuristic architectural concepts on the work of the Russian cubofuturist Velimir Khlebnikov. The theme of the presence in the poet's formal poetry of elements convergent with an organic tendency in design and architecture, developed in the circles of Russian constructivists, is of particular importance here. The research material consists of both poetic and journalistic-prose texts, in which the author directly refers not only to urban architecture, but also shows a deep understanding of the essence of the phenomena of the city and home. The research showed the relationship between the form of the text and its semantic potential in imaging urban space. The work in its empirical part is focused on theoretical and literary research, with particular emphasis on the analysis of versification patterns of poems.

KEYWORDS: Velimir Khlebnikov, futurism, architecture, futurism, versology, city, home

Komparatystyczne podejście do badań nad poetyką awangardy, a szczególnie jej futurystycznego odłamu, stanowi praktykę powszechną. Zarówno na gruncie macierzystym (włoskim), jak i rosyjskim zestawienia tekstów literackich, głównie poetyckich, z malarstwem wpisane są już w tradycyjny dyskurs badawczy (Pollak 1971, 97). Taka optyka sugeruje odwołania do modeli przestrzennych w rozumieniu niemal dosłownym, co po części daje podstawy do badań nad specyficznym językiem futuryzmu w kontekście odniesień do koncepcji architektonicznych. Szczególnie szerokie pole do tego rodzaju analiz daje eksperymentalna twórczość Wielimira Chlebnikowa, uznawanego za reprezentanta rosyjskiego kubofuturizmu, choć będącego w rzeczywistości twórcą odrębnym, niewpisującym się w przyjęte schematy. Poezja Chlebnikowa w dużej mierze cechuje się nowatorstwem formalnym, wyrażonym często nie tylko w warstwie leksykalno-metaforycznej, lecz także

brzmieniowej czy prozodyjnej. Dlatego m.in. aspekt przestrzenności nabiera w niej szczególnego znaczenia (może być odczytany zarówno na poziomie semantyki, jak i formy tekstu) i aktualizuje się za pomocą najróżniejszych środków wyrazu, w tym również poprzez szeroko rozumiany rytm. Analiza konkretnych przykładów powinna być jednak, jak się zdaje, poprzedzona m.in. swoistym umiejscowieniem fenomenu przestrzeni w szerszym kontekście liryki futurystycznej.

Rosyjski dyskurs badawczy, w ramach którego swoje koncepcje wypracowywali badacze tacy jak P. Floriński, M. Bachtin, W. Toporow czy B. Uspienski, w dużym uproszczeniu definiuje pojęcie przestrzeni artystycznej jako zasadniczo odmiennej od przestrzeni realnej, przy czym struktura przestrzeni w tekście literackim w pewnym stopniu próbuje naśladować rzeczywistość. Analiza relacji przestrzennych w tekście umożliwi wykrycie pewnych metaforycznie lub metonimicznie utrwalonych modeli, dzięki którym dana koncepcja przestrzeni jest przekazywana czytelnikowi (Prokof'eva 2005, 87). Problem przestrzenności w dziele literackim, szczególnie w liryce, można jednak analizować nie tylko jako sposób ukazania świata przedstawionego na poziomie leksykalno-semantycznym, lecz także jako wynik oddziaływania różnych mechanizmów wewnątrz budowy tekstu. Wówczas można mówić o przestrzenności tegoż wyłącznie w kategorii strukturalnej. Z takiego punktu widzenia „przestrzeń językowa zajmuje centralne [...] miejsce w szeregu pozostałych makrokomponentów – przestrzeni tekstu poetyckiego” (Kazarin 1999, 150; tłumaczenie własne). W przypadku estetyki awangardowej można zresztą zaobserwować zmniejszenie roli konwencjonalnej semantyki w wyrażaniu głównych sensów w dziele literackim. Za przykład może posłużyć taki tekst, w którym kosztem minimalnie wyrażonej normatywnej przestrzeni językowej na pierwszy plan wysuwa się makrokomponent estetyczny (tzw. przestrzeń estetyczna), w związku z czym tekst ten nabywa cech formalnej „monoprzestrzenności” (Kazarin 1999, 45). Założenie to dobrze ilustruje słynny wiersz radykalnego rosyjskiego kubofuturysty A. Kruczonych *Дыр-бул-уыл*, składający się z rozłożonych na pięć wersów zbitek sylab, pozbawionych na pierwszy rzut oka jakichkolwiek normatywnych odpowiedników znaczeniowych, a mimo to wciąż stanowiący przedmiot pogłębionych analiz interpretacyjnych, z uwzględnieniem w charakterze pierwowzorów tekstów sakralnych czy staroruskich metod szyfrowania pisma (Levinton 2017, 11-39). Przykład ten pokazuje więc, że w tego rodzaju „pozarozumowych” tekstach za dominantę kształtującą znaczenie uznawać należy nie tyle warstwę semantyczną, ile, obok zależności strukturalnych, kulturowo-historyczne, a przede wszystkim estetyczne kompetencje potencjalnego odbiorcy (Kazarin 1999, 46). Łamanie utartych schematów interpretacyjnych poprzez poszerzanie takich kompetencji pozwala usytuować wybrane przykłady liryki Chlebnikowa na tle architektury futurystycznej, tym bardziej że sam autor nieraz odwołuje się do niej bezpośrednio zarówno w wierszach, tekstach niepoetyckich, jak

i rysunkach. Jego nowatorskie, a nierzadko wizjonerskie koncepcje architektoniczne mają szeroki kontekst historyczny, który warto pokrótce nakreślić.

Futuryzm do architektury wkracza w 1909 r., gdy na łamach paryskiego dziennika „Le Figaro” Filippo Tommaso Marinetti publikuje manifest *L'architettura futurista*, pod którym podpisują się również inni młodzi twórcy (Żychowska 2013, 68). Kilka lat później, w ramach grupy artystycznej „Nouve tendenze” swoją działalność rozpoczyna dwudziestosześcioletni wówczas architekt Antonio Sant’Elia (Żychowska 2013, 68), którego uznaje się za prekursora architektury futurystycznej (Loginov | Zadvernyuk 2017, 245). W latach 1912-1914 Sant’Elia stworzył cykl rysunków, zatytułowany *La Città Nuova (Nowe miasto)*, który w większości został zaprezentowany na pierwszej i jedynej wystawie zrzeszenia „Nouve tendenze” i opierał się na zasadniczo nowatorskich założeniach autora (Żychowska 2013, 69). Młody artysta sformułował myśl przewodnią, którą kierował się podczas projektowania nowej rzeczywistości we własnym manifestie z 1914 roku, zatytułowanym *Architektura futurystyczna*:

Problem architektury futurystycznej nie sprowadza się bynajmniej do zmienionej aranżacji zarysów. Nie chodzi o to, żeby wymyślić nowe kontury, nowe kształty okien i drzwi, a kolumny, filary i konsole zastąpić kariatydami [...]; nie ważne jest też, czy ceglana fasada pozostaje naga, zakryta tynkiem czy oblicowana kamieniem, podobnie jak bez znaczenia jest podkreślanie formalnych odrębności między starą a nową budowlą. Chodzi natomiast o to, żeby dom futurystyczny stworzyć na nowo, budować go za pomocą wszelkich środków nauki i techniki, zaspokajając hojnie wszelkie rozszczenia naszych zwyczajów i umysłu, rozdeptać wszystko, co groteskowe i nam przeciwne (tradycja, styl, estetyka, proporcje), by w ten sposób stworzyć prawdziwie nowe linie, nową harmonię profili i brył, a zatem architekturę, która swą rację bytu czerpie wyłącznie i jedynie ze specyficznie nowoczesnych warunków życia, a swą wartość estetyczną z naszej tylko wrażliwości (Sant’Elia 1914)¹.

Cytat ten, na pierwszy rzut oka dość ogólnikowy, niespodziewanie dotyka niezwykle istotnej kwestii, którą można uznać za swoisty algorytm twórczych innowacji w ramach futuryzmu, szczególnie w jego rosyjskim odłamie *kubo*. Sant’Elia bowiem, choć w tekście manifestu temu zaprzecza, intuicyjnie wskazuje na sposób czerpania przez futurystów z bogactw dziedzictwa kultury. Otóż nie chodzi, jak mówi autor, o wymyślanie „nowych kształtów okien i drzwi”, chodzi o tworzenie nowych zależności między tym, co już funkcjonuje w obiegu kulturowym i co „nasza wrażliwość” uzna za godne wyostrenia w kolażowej konstrukcji nowego świata (Vinokur 1990, 18). W pewnym uproszczeniu z takiego założenia wyrastają m.in. suprematyzm, sztuka analityczna, neoprymitywizm,

¹ <https://rewolta.wordpress.com/2007/09/11/antonio-santelia-manifest-futurystyczny-architektura-futurystyczna-11-lipca-1914/> (dostęp: 25.09.2022).

a także, zawężając skalę oglądu, nowatorskie, polimetryczne konstrukcje metrum w wierszach Chlebnikowa, nawiązujące swoją formą do tradycji ludowych. Na podobnym przeświadczeniu wzrastają także wizje architektury przyszłości poety. Należy też zaznaczyć istotną różnicę pomiędzy podstawami, z których wyrasta włoski pierwowzór futuryzmu, a tymi, które służą za wzorzec jego rosyjskiego odpowiednika. Różnica ta wynika pośrednio z powyższego cytatu i dotyczy istoty procesu odnowy sztuki. We Włoszech mechanizm ten miał opierać się głównie na niekontrolowanej agresji będącej oczyszczającą siłą² i wyrastającej z czysto biologicznej interpretacji historii w duchu socjalnego darwinizmu (Bobrinskaya 2016, 196-197). W Rosji zaś był rozumiany jako powrót do archaiki, bynajmniej niepozbawiony swojej agresji, ale nacechowanej już raczej ludową teatralnością, rytualnością (Bobrinskaya 2016, 204). Uwaga ta jest o tyle istotna, że ukazuje na ile mocno archaiczny prymitywizm zakorzeniony jest w rosyjskim futuryzmie. To z kolei uprawnia do odnajdywania jego śladów nawet w tak odległych wobec niego projektach jak architektura futurystycznego miasta.

Projekty Sant'Elia otwierają zupełnie nowy rozdział w kształtowaniu estetyki urbanistycznej. W cyklu rysunków *Nowe miasto* architekt kreśli wizjonerskie trójwymiarowe projekty, mnoży poziomy miejskiej zabudowy i dynamizuje przestrzeń, organizując ją wokół ogromnych arterii komunikacyjnych (Pomogayeva 2016, 105). Punkt odniesienia dla sytuowania centralnych obiektów stanowią napowietrzne koleje aglomeracyjne i port lotniczy, zlokalizowany na dachu głównego dworca kolejowego. Kolosalne, monolityczne budowle, łączące węzły komunikacji kolejowej i lotniczej, ukazują dynamiczny sposób funkcjonowania człowieka w nowym świecie (Żychowska 2013, 69). Planowanie przestrzeni miało być także ukierunkowane na obserwację z perspektywy lotu, w związku z przewidywanym gwałtownym rozwojem komunikacji powietrznej. Stąd też rozmieszczenie kompleksów architektonicznych na planach figur geometrycznych (Pomogayeva 2016, 105). Z prac Sant'Elia wyłania się również szczególna cecha estetyki modernistycznej w ujęciu globalnym – swoisty rytm. W układach pozbawionych wszelkich zdobień brył z betonu, metalu i szkła „pojawiła się niezwykła dynamika, [...] smukłe powielane, rytmizowane wertykalne formy stworzyły szeregi, kombinacje ram, filarów, przypór, piramidy, prostokątne lub cylindryczne wieże, nadając specjalne znaczenie podstawowym bryłom geometrycznym” (Żychowska 2013, 69). Osobliwość tej rytmizacji zawiera się m.in. w jej zależności od fenomenu czasu. W tym miejscu warto zaznaczyć,

² W 1910 roku F.T. Marinetti wystąpił w Neapolu z publicznym wykładem pod wtórnym tytułem *Konieczność i piękno przemocy*. Przedstawił w nim pogląd, iż agresja posiada ogromny potencjał do prowokowania zmian, ciągłego naruszania równowagi i deformacji. Należy zaznaczyć, że futuryzm we Włoszech stał się pierwszym kierunkiem, programowo pozycjonującym przemoc jako wartość moralną i estetyczną (Bobrinskaya 2016, 196 i n.).

że „zrytmizowana” przestrzeń miejska już w kontekście poetyki Chlebnikowa³, poniekąd sama w sobie staje się odzwierciedleniem modernistycznej koncepcji czasowości. Transformowane okresy, wydarzenia i zjawiska architektoniczne, rozmieszczone w różnych punktach na osi czasu, zaczynają bowiem funkcjonować równocześnie, co redefiniuje linearny sposób jego percepcji. Czas nabiera więc oznak powtarzalności, traci wyraźny początek i koniec, przestaje być pewnym procesem, a nabywa cech przestrzennych⁴, kumulując w sobie jednocześnie i epokę kamienia łupanego i futurystyczne miasto (Voron 2007, 70).

Jakkolwiek jednak fenomen czasu nie byłby definiowany, stanowi on jeden z podstawowych warunków aktualizacji rytmu. Ten zaś, rozumiany na początku XX w. w sposób globalny, głównie za sprawą rosyjskiej szkoły formalnej, w architekturze zaczyna być postrzegany nie jako „efekt uboczny”, ale jako czynnik formotwórczy. Szczególnie wyraźnie widać to na przykładzie konstruktywizmu rosyjskiego, którego praktyk i teoretyk, M. Ginzburg, w 1923 r. pisze swoisty manifest pod tytułem *Ритм в архитектуре*. W pracy tej rozwijany jest nowy sposób postrzegania historii architektury, nie – jak dotąd – na podstawie zmian zachodzących na poziomie formy architektonicznej, ale badań ewolucji logiki organizacyjnej, czyli kompozycji (Skansi 2007, 96). Znow więc widać naciska nie na rezultat nowatorstwa formalnego, a raczej na identyfikację cech samego procesu łączenia form. Siłą napędową tych zmian miał być rytm. Według Ginzburga każda forma jest zorganizowana według sukcesywnie po sobie następujących elementów. Można je analizować głównie poprzez relacje, które elementy te ustanawiają między sobą w przestrzeni oraz ich regularność w ruchu (ibidem, 97).

Choć wydawać by się mogło, że architektura jako dziedzina niezmiennie statyczna nie aktualizuje się w recepcji odbiorcy w ruchu, to dynamika w jej futurystycznym wydaniu jest czynnikiem ogromnej wagi. Dynamikę tę można rozumieć co najmniej na dwa sposoby: jako agresywny pęd wpisany w krajobraz miejski (chodzi nie tylko o autostrady i porty lotnicze, lecz także np. o eksponowanie dźwigów i elewatorów na fasadach budynków (Pomogayeva 2016, 105)), albo, o czym pisał m.in. Ginzburg, jako ruch organiczny, będący naturalnym procesem rozwoju. Co istotne, nie tylko Ginzburg postrzegał architekturę jako prężny organizm, posiadający wszystkie funkcje życia organicznego (Skansi 2007, 99). Wyprzedzając jego dzieło, włoski futurysta, U. Boccioni, postulujący np. konieczność

³ Chlebnikow za dzieło swego życia uznawał przygotowaną do druku tuż przed śmiercią, to jest w latach 1922-1923, trzyczęściową edycję pism historyczno-matematycznych pod tytułem *Doski sud'by (Tablice losu)*, ilustrujących metodę przewidywania ważnych wydarzeń historycznych przy pomocy skomplikowanych wyliczeń matematycznych (Kasack 1996, 102). Wydarzenia te miały występować ze swoistą powtarzalnością w czasie, rozumianą jako osobliwy rytm historyczny. Ponadto twórczość Chlebnikowa odwołuje się do niezwykle szerokiego dziedzictwa kulturowego, uwzględniając ogromny przekrój epok, w tym czasy prehistoryczne czy starożytność.

⁴ Więcej o nieliniarnym czasie w tekstach modernistycznych w świetle geometrii nieeuklidesowej i teorii względności Einsteina: Saporov 1974, 85-103; Medrish 1974, 121-143.

nieustannej transformacji fasady, która miała wciąż się podnosić, opuszczać, rozpadać i znów łączyć, próbując tym samym wdrożyć do architektury opracowaną przez siebie na polu rzeźby zasadę „dekompozycji”, mówił o potrzebie odejścia od geometrycznych form sześcianów, ostrosłupów czy prostopadłościanów, które uniemożliwiają linii architektonicznej naturalny ruch. W zamian wszystkie linie powinny rozwijać się w sposób dowolny, co miało doprowadzić do autonomii poszczególnych części budynku i złamać monotonię (Gybina 2012, 5). Przywodzi to na myśl motyw nieorganicznego rozwoju żywej tkanki, rozrastającej się w naturalny i niekontrolowany sposób. Opierając się zatem na tych dwóch sposobach postrzegania dynamiki w przestrzeni, wyróżnić można analogiczne, jakże charakterystyczne rozgraniczenie, funkcjonujące zarówno w ramach rosyjskiego futuryzmu, jak i konstruktywizmu, będącego przedłużeniem koncepcji futurystycznej we wzornictwie i architekturze.

Umownie futurystów rosyjskich można podzielić na mechaników i organików (Shevnin 2012, 460). Podział ten zasadny jest także w odniesieniu do konstruktywistów. Na tym tle architektoniczne idee Chlebnikowa bez wątpienia skategoryzować należy jako wpisujące się w nurt organiczny, a konstruktywizm uznać za ich naturalny kontekst. Inicjatorem konstruktywistycznego trendu organicznego był M. Matuszyn, twórca realizmu przestrzennego, będącego swoistą syntezą futuryzmu, kubizmu i impresjonizmu (Lodder 1987, 205). Jednym z najwybitniejszych kontynuatorów zaś był W. Tatlin, który szczególnie w swoich późnych pracach zwraca się ku nieregularnym, organicznym kształtom, zaczerpniętym ze świata natury (można tu przytoczyć przykłady projektów elementów sztuki użytkowej, takich jak *Miękkie krzesło weneckie* z giętego drewna, wykonane w 1927 według projektu Tatlina przez N. Rogożyna, czy poidło dla niemowląt, imitujące kształtem kobiecą pierś z 1928 r.) (Lodder 1987, 210, 212). W bardziej globalnym ujęciu Tatlin, stojąc w opozycji m.in. wobec A. Rodczenko, odrzucał geometrię euklidesową, twierdząc, że świat jest „miękki i okrągły”, a maszyny i obiekty użytkowe powinny być tworzone według zasad sztuki, rządzącej się prawami natury. Podkreślał też organiczną istotę procesu tworzenia i szczególną relację pomiędzy twórcą a społeczeństwem (Lodder 1987, 213, 214, 217). Najbardziej znanym dziełem, którego projekt w koncepcjach Tatlina kiełkuje już od pierwszego dziesięciolecia XX w., jest mechanicznie napędzany aparat latający, skonstruowany na podstawie obserwacji natury oraz z zachowaniem zasady konstruktywizmu: odpowiednie połączenia i dopasowania materiału, funkcji i formy (Lodder 1987, 213-214). Chodzi oczywiście o słynną maszynę „Letatlin”, skonstruowaną w latach 1929-1931, a po raz pierwszy konsultowaną właśnie z Chlebnikowem już ok. 1912 r. (Zhadova 1988, 337). Warto wspomnieć, że aparat ten miał w zamyśle służyć mieszkańcom nowych miast do codziennego użytku, pozwalać im swobodnie się przemieszczać i obserwować architekturę urbanistyczną z perspektywy lotu ptaka, umożliwiając przy tym ustanowienie szczególnej więzi z naturą poprzez silne doznania lotu,

z których współczesnego człowieka okradły aeroplany i inne konwencjonalne maszyny latające (Lodder 1987, 213). Organiczne koncepcje przestrzeni miejskiej pojawiają się także w projektach męża siostry i bliskiego przyjaciela Chlebnikowa, artysty P. Mituricza, który był również twórcą innowacyjnego projektu energooszczędnego miasta, stanowiącego analog żywego organizmu, gdzie transport opierać się miał na ruchu falowym (волновое движение), uwarunkowanym specjalnym falistym ukształtowaniem terenu. Taki sposób organizacji urbanistycznej zabudowy miał sprzyjać rozkwitowi architektury, którą zgodnie z potrzebami mieszkańców należało obserwować, poruszając się z różnymi prędkościami i na różnych poziomach (twórca przewidywał bowiem komunikację powietrzną, naziemną i podziemną). Mituricz intensywnie badał ruch falowy, czerpiąc z obserwacji przyrody (za prototyp uznawał m.in. sposób poruszania się węży) i na tej podstawie tworzył projekty techniczne maszyn, takich jak chociażby łódź, wzorująca się na anatomii ryby (Lodder 1987, 220-222). Ważnym elementem jego poszukiwań twórczych były też aparaty latające, konstruowane przez artystę w latach 20., ale w formie zamysłu konsultowane z Chlebnikowem już w 1914 r. (Lodder 1987, 218). Wydaje się jednak, że w konsekwentnym odrzuceniu wszechogarniającej geometryzacji doby kubizmu i suprematyzmu Chlebnikowowi najbliższy był inicjator nurtu sztuki analitycznej, P. Fiłonow, który już w 1912 r. wysunął postulat organicznego wzrostu formy plastycznej, przeciwstawiając sztywnej geometryzacji kubizmu zasadę plastycznego rozwoju tkanki dzieła sztuki (Kovtun | Povelikhina 1976, 40).

Pierwsza fala intensyfikacji prac Chlebnikowa poświęconych tematyce architektonicznej i organizacji przestrzeni miast przyszłości przypada na lata 1914-1918. Wtedy powstają teksty teoretyczne, takie jak *Мы и дома* (1915), *Письмо двум японцам* (1916), *Лебедия будущего* (1918) czy wiersz *Предложение* (1917). Druga fala zainteresowania tym tematem przypada na początek lat 20. (1919-1922) i prawdopodobnie ma związek ze społecznymi i kulturowymi zmianami po rewolucji październikowej (Zhadova 1988, 338). W tym okresie powstaje szereg utopijnych obrazów miast przyszłości, w tym Moskwy, w tekstach teoretycznych, np. *Утеc из будущего* (1921-1922) czy *Радио будущего* (1921), oraz w wierszach *Город будущего* (1920), *Я и Россия* (1921), *Москва будущего* (1921) oraz *И позвоночные хребты...* (1922).

Obraz miasta w utworach Chlebnikowa jest skomplikowany i ideowo nieprzejrzysty. Wiąże się to z faktem eliptyczności tekstów poety, w których słowo niewypowiedziane jest paradoksalnie bardziej wyraziste, niż to podane wprost. Stąd jednoznaczny obraz miasta rzadko jest uchwytany i nie poddaje się jasnej ocenie, ponieważ niemal od razu po „wypłynięciu” na powierzchnię tekstu przeistacza się w bardziej globalny wątek cywilizacji, która z kolei nawiązuje do stojącego w opozycji motywu przyrody. Dlatego pod kątem ideowego nacechowania bardziej zasadne wydaje się badanie nie tyle pojęcia miasta, ile właśnie cywilizacji. Może być ona bowiem albo rozumna i uosabiać progres nauki i techniki, a także

radość z przekształcania świata, albo martwa, uprzedmiotowiona, mechaniczna, której towarzyszy cierpienie i śmierć⁵ (Pashkin 2002). Stąd wyrasta wyraźna już tym razem dychotomia między obrazem związanej z przyrodą „inteligentnej” przestrzeni przyszłości, wyłaniającej się z artykułu *Мы и дома*, a nieożywioną przestrzenią miejską z poematu *Журавль*, sprzyjającą krwawemu buntowi rzeczy, niosącemu zniszczenie i śmierć. Nasuwa się zatem wniosek, że miasto jako takie w twórczości poety jest pewnym punktem zerowym, przestrzenią neutralną, podatną na różnego rodzaju okoliczności, które wtórnie kształtują jej obraz (pozytywny lub nie). D. Pashkin określa wręcz Chlebnikowowskie miasto mianem kameleona, przybierającego odpowiednią postać w zależności od panujących warunków (Pashkin 2002). Wydaje się więc, że czynnikiem kształtującym istotę miasta jest to, co go wypełnia, a więc „przedmioty” miejskiej użyteczności. I w zależności od tego, czy będą to bezduszne maszyny, czy też organicznie wyrastające z potrzeb człowieka domy, moralne oblicze miasta będzie uosobieniem albo zła, albo dobra.

Jeśli chodzi o architektoniczne wizje domów przyszłości, Chlebnikow szczegółowo opisuje je we wspomnianym wyżej artykule z 1915 r. *Мы и дома*. Jego projekty oraz ilustrujące je odręczne grafiki, wykonane prawdopodobnie między 1914 i 1915⁶ (Zhadova, 1976), nasycone biomorficznymi analogiami do żywych organizmów, bazują na krzywych płaszczyznach i nieregularnych kształtach (Shevnin 2012, 460), ale też mają wiele cech wspólnych z „typową” architekturą futurystyczną. Chlebnikow, w charakterystyczny dla siebie sposób nawiązując do dynamiki i technologicznej innowacyjności miejskiego utopizmu, zapowiada np. spopularyzowanie mobilnych szklanych sześciennej „izb”, które można będzie swobodnie transportować za pomocą dźwigów, statków czy pociągów, a następnie umieszczać w znajdujących się w każdym mieście metalowych konstrukcjach klastrowych w celu zapewnienia mieszkańcom miast swobody podróżowania. Poeta zwraca także szczególną uwagę na widok przestrzeni miejskiej z perspektywy lotu: *Прихорашивайте ваши крыши; уснащайте эти прически узкими булавками. Не на порочных улицах с их грязным желанием иметь человека, как вещь, на своем умывальнике, а на прекрасной и юной крыше будет толпиться люд* (Khlebnikov 1986, 595), co stanowi jednoznaczną paralelę do futurystów włoskich i rosyjskich konstruktywistów. W artykule poeta przewiduje również powstanie obiektów architektonicznych, takich jak dom-most, inaczej *mostoul* (*мостоул*), gdzie rdzeń *ul* miał pochodzić od słów *ulica*, *ul* itd.), dom-topola (*дом-тополь*), kształtem przypominający drzewo, dom-kielich, formą nawiązujący do kwiatostanu na długim źdźbłę, dom-włos (*дом-волос*) o plastycznej fasadzie, wijący się wzdłuż linii kolejowych czy dom-turka (*дом-трубка*), przypominający zwiniętą w rulon tkaninę (Khlebnikov 1986, 595-602). W późniejszym okresie, pomiędzy rokiem

⁵ <https://textarchive.ru/c-1938347-pall.html> (dostęp: 28.09.2022).

⁶ <https://ka2.ru/nauka/jadova.html> (dostęp: 28.09.2022).

1919 a 1922, w poezji Chlebnikowa jeszcze bardziej nasila się proces zacierania granic między przyrodą a domem, rozumianym jako lokum człowieka. Jednym z najbardziej wyrazistych rezultatów tego procesu jest wiersz z 1921 r. zatytułowany *Я и Россия*. Cały utwór stanowi dosłownie zrealizowaną metaforę, noszącą znamiona organicznej metamorfozy. Obrazuje on bowiem szereg zazębiających się pojęć, sukcesywnie zawężając ich krąg znaczeniowy: świat – miasto – dom – ciało/ja. Wydaje się, że wiersz jest niemal bezpośrednim nawiązaniem do tekstu *Мы и дома*, co sygnalizuje już wymowne podobieństwo tytułów obu utworów, wskazujących na utopijny charakter relacji między jednostką a zbiorowością (o ile w pierwszym tytule relacje te są oczywiste, o tyle w drugim wynikają ze stosunku pomiędzy jednostką jako mieszkańcem i domem jako ogółem urbanistycznej zabudowy) (Baak 2009, 321). W teoretycznym traktacie *Мы и дома* poeta ustanawia swoistą poetycką równość między miastem i domem. W swojej nowej odsłonie miasto zmienia orientację z poziomej na pionową (*рука времени повернет вверх ось зрения* – Khlebnikov 1986, 595), a głównym jego elementem staje się dach (*Крыша станет главное, ось стоячей* – Khlebnikov 1986, 595). Poprzez odwrócenie perspektywy i metonimię *pars pro toto* rozległa urbanistyczna przestrzeń zostaje zredukowana do obrazu skonkretyzowanej budowli. Mało tego, metafora Chlebnikowa sięga głębiej i nadaje temu domu-miastu cechy żywego organizmu – jego ściany i dachy są zdolne odbierać bodźce zmysłowe, a ich charakterystyka bezpośrednio odwołuje się do obrazów ludzkich organów:

- (1) Крыша [...] далека от грязных туч пыли. Она не желает, подобно мостовой, мести себя метлой из легких, дыхательного горла и нежных глаз; не будет выметать пыль ресницами и смывать со своего тела грязь черную губкой из легкого. (Khlebnikov 1986, 595)

Analogiczny zabieg występuje w wierszu *Я и Россия*, którego tekst warto przytoczyć w całości:

- (2) Россия тысячам тысяч свободу дала.
Милое дело! Долго будут помнить про это.
А я снял рубаху,
И каждый зеркальный небоскреб моего волоса,
Каждая скважина
Города тела
Вывесила ковры и кумачовые ткани.
Гражданки и граждане
Меня – государства
Тысячеоконных кудрей толпились у окон.
Ольги и Игоря,
Не по заказу

- Радуюсь солнцу, смотрели сквозь кожу.
 Пала темница рубашки!
 (3) А я просто снял рубашку –
 Дал солнце народам Меня!
 Голый стоял около моря.
 Так я дарил народам свободу,
 Толпам загара. (Khlebnikov 1986, 149-150)

Na początku utworu podmiot liryczny, na zasadzie wyczuwalnego w pierwszych trzech wersach paralelizmu, utożsamia Rosję z samym sobą jako miastem-domem (Baak 2009, 321). Wielopoziomowa metafora świat – państwo – miasto – dom – ciało realizuje się w wierszu bardzo dosłownie. Podmiot, podobnie jak jego zdaniem Rosja wielu narodom, „daje wolność” mieszkańcom swego ciała, kiedy zrzuca z siebie „ciemnicę – koszulę”. Obdarowuje ich wówczas szczęściem, światłem słonecznym i wolnością. Warto zaznaczyć, że obraz ciała z jednej strony zaczyna nieskończenie mnożyć się w tworzącej go zbiorowości (*Гражданки и граждане / Меня / Тысячеоконных кудрей толпились у окон*) na zasadzie swoistej implozji, z drugiej zaś rozrasta się w przeciwnym kierunku, gwałtownie rozszerzając swój zasięg semantyczny, począwszy od domu (*небоскреб моего волоса*), poprzez miasto (*Города тела*), a kończąc na państwie (*граждане / Меня – государства*), lub szerzej – całym świecie (*Так я дарил народам свободу*). Charakterystyczny motyw stopniowego rozrastania się metafory w różnych kierunkach przypomina organiczny wzrost materii i bardzo wyraźnie nawiązuje do wspomnianej już analitycznej metody Filonowa, organizującej proces powstania formy artystycznej analogicznie do kiełkującego ziarna pszenicy lub rozwijającego się pąku (Shevnin 2012, 460). Istotnym elementem krajobrazu owej miejskiej cielesności jest instalacja architektoniczna zaczerpnięta bezpośrednio z tekstu *Мы и дома*, a mianowicie wspomniane już domy-włosy (*зеркальный небоскреб моего волоса; государства / Тысячеоконных кудрей*). Brak konstrukcyjnej stabilności zarówno w tym, jak i w pozostałych architektonicznych projektach Chlebnikowa ze względu na ich wegetatywny, organiczny charakter, sytuje wypracowany przez poetę zwiokrotniony obraz państwa – miasta – domu – ciała jako przeciwstawiający się ograniczeniom czasoprzestrzennym (Baak 2009, 219).

W świetle przytoczonych wcześniej argumentów teoretycznych, a także biorąc pod uwagę specyfikę warsztatu twórczego Chlebnikowa, z dużym prawdopodobieństwem należy stwierdzić, że skomplikowane współzależności przestrzenne w wierszu *Я и Россия*, które J. van Baak określa mianem metamorfóz zachodzących między makro i mikrokosmosem (Baak 2009, 321), rzutują również na samą strukturę tekstu poetyckiego. Przez strukturę w tym przypadku zapewne rozumieć należy głównie wszelakie przekształcenia prozodyjne, na co pośrednio wskazuje sam poeta w artykule *Мы и дома*, porównując ulice miast do wersów o określonym metrum:

- (4) Будто красивые» современные города на некотором расстоянии обращаются в ящик с мусором. Они забыли правило чередования в старых постройках (греки, ислам) сгущенной природы камня с разреженной природой – воздухом, [...] вещества с пустотой; то же отношение ударного и неударного места – сущность стиха. (Khlebnikov 1986, 596)

Wiersz *Я и Россия* należy do późnego etapu twórczości Chlebnikowa. Pod względem schematu wersyfikacyjnego, który w tym przypadku jest niezwykle skomplikowany i niejednoznaczny, można przyporządkować go do tzw. wiersza heteromorficznego, którego Chlebnikov, obok A. Vvedenskogo, był najważniejszym przedstawicielem (Orlitskiy 2021, 17). Wiersz taki stanowi skomplikowaną odmianę logaedów. Bazuje na ciągłej i nieprzewidywalnej zmianie metrum w jak najkrótszych fragmentach tekstu – występuje nawet po kilka wzorców metrycznych w ramach jednego wersu (Orlitskiy 2021, 17-18). W analizowanym wierszu metrum jest bardzo rozchwiane. Na pierwszy rzut oka, gdyby nie podział na wersy, tekst mógłby uchodzić za ledwie zrytmizowaną prozę. Głębsza analiza wykazuje jednak pewne zależności, które widać dopiero po rozłożeniu tekstu na stopy. Otóż niemal wszystkie wersy, składające się z więcej niż siedmiu sylab, można uznać za przykład wiersza tonicznego, czyli nienumerycznego wzorca, zakładającego różną liczbę sylab w każdym wersie. Oczekiwanie rytmiczne realizuje się tu poprzez tzw. ikty, czyli miejsca padania akcentu. Akcenty te mogą być rozmieszczone w nieregularnych odstępach, ale ich ogólna liczba w poszczególnych wersach musi być jednakowa (Gasparov 1974, 16). W zależności od liczby sylab nieakcentowanych pomiędzy „iktami”, wiersz toniczny można podzielić na kilka rodzajów: „dolnik” (дольник), „taktowik” (тактовик) i wiersz akcentowy (акцентный стих) (Gasparov 1974, 44-45). W analizowanym przypadku można mówić o drugim typie, mieszczącym od dwóch do trzech sylab nieakcentowanych między miejscami padania akcentu. Wiersz toniczny realizuje się na zasadzie porównania następujących po sobie wersów pod kątem liczby „iktów”. W danym przypadku porównanie takie jest niemal niewykonalne. Mimo to można dostrzec pewne podobieństwa, które jednak zachodzą nie pomiędzy bezpośrednio sąsiadującymi wersami. Daje się bowiem zaobserwować pewien schemat występowania form tonicznych z korespondującą liczbą sylab akcentowanych. Otóż, o ile dwa bezpośrednio po sobie następujące pierwsze wersy mogą zostać uznane za pięcioiktowy „taktowik”, o tyle wers czwarty, siódmy, dziesiąty i trzynasty zdają się ze sobą korespondować, tworząc układ czteroiktowych „taktowików” (tylko w czwartym wersie miejsc akcentowanych jest o jedno więcej niż w pozostałych). Swoistej przewidywalności schematu budowy wiersza dodaje jeszcze fakt, że w liniijkach od 2 do 14 po każdym dłuższym wersie sylabicznym następują dwa krótsze, najprawdopodobniej sylabotoniczne, nierzadko w zaskakujący sposób formalnie korespondujące ze sobą. W ten sposób wers 5 i 6 to daktyle z kataleksą w ostatniej stopie, wers 8 i 9 to amfibrachy, tym razem z hiperkataleksą

w pierwszym z nich, a wersy 11 i 12 to pod względem budowy kopia wersów 5 i 6. Jeśli wziąć pod uwagę fakt, że przeplatające się w wierszu systemy wersyfikacyjne utożsamiają z jednej strony tradycję ludową (wiersz toniczny), z drugiej zaś klasyczną (wiersz sylabotoniczny), a ponadto oba zanurzone są w heteromorficznej, a więc stosunkowo chaotycznej konwencji, fonetycznie przypominającej naturalne intonacje mowy, a graficznie nieregularne, choć powtarzalne kształty rośliny, to można dojść do wniosku, że rytm wiersza, rozumiany jako metrum, istotnie dopełnia organicznego obrazu przestrzeni Chlebnikowowskiego miasta – domu.

Pomimo niejednoznacznego obrazu miejskiej przestrzeni w twórczości Chlebnikowa w poszczególnych tekstach można wyróżnić takie jej przejawy, które doskonale wpisują się w dyskurs nie tylko organicznej tendencji konstruktywistycznej, lecz także globalnego nurtu futurystycznego w architekturze. Wyróżnione obrazy metaforyczne pozostają spójne z cechami formalnymi tekstu, takimi jak np. rytm. Te ostatnie z kolei, co charakterystyczne dla tekstów futurystycznych, na równi z semantyką uczestniczą w procesach znaczeniotwórczych.

Bibliografia

- ВААК, J. van (2009), *The house in Russian literature. A mythopoetic exploration*. Amsterdam.
- ВОВРИНСКАЯ, YE. (2016), „Krasota i neobkhdimost' nasiliya”. *Mifopoetika rannego futurizma*. W: *Iskusstvoznaniye: Zhurnal po istorii i teorii iskusstva*. 1 (2), 194-215. [Бобринская, Е. (2016), «Красота и необходимость насилия». *Мифопоэтика раннего футуризма*. В: *Искусствознание: Журнал по истории и теории искусства*. 1 (2), 194-215]
- ГАСПАРОВ, М. Л. (1974), *Sovremennyy russkiy stikh. Metrika i ritmika*. Moskva. [Гаспаров, М. Л. (1974), *Современный русский стих. Метрика и ритмика*. Москва.]
- ГЫБИНА, М. М. (2012), *Enriko Prampolini kak teoretik arkhitekturnogo futurizma pervoy i vtoroy volny*. W: *MARKHI (AMIT)*. 3 (20), 1-15. [Гыбина, М. М. (2012), *Энрико Прампolini как теоретик архитектурного футуризма первой и второй волны*. В: *МАРХИ (АМИТ)*. 3 (20), 1-15.]
- КАСАК, W. (1996), *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku*. Wrocław.
- КАЗАРИН, Y. (1999), *Poeticheskiy tekst kak sistema*. Yekaterinburg. [Казарин, Ю. (1999), *Поэтический текст как система*. Екатеринбург.]
- ХЛЕБНИКОВ, V. (1986), *Tvoreniya*, Polyakov, M. (ed.). Moskva. [Хлебников, В. (1986), *Творения*, Поляков, М. (ред.). Москва.]
- КОВТУН, Y. F. | ПОВЕЛИХИНА, А. V. (1976), „Utes iz budushchego”. *Arkhitekturnyye idei Velimira Khlebnikova*. W: *Tekhnicheskaya estetika*. 5-6, 40-42. [Ковтун, Е. Ф. | Повелихина, А. В. (1976), «Утес из будущего». *Архитектурные идеи Велимира Хлебникова*. В: *Техническая эстетика*. 5-6, 40-42.]
- ЛЕВИНТОН, G. A. (2017), *Stat'i o poezii russkogo avangarda. Khel'sinki*. [Левинтон, Г. А. (2017), *Статьи о поэзии русского авангарда*. Хельсинки.]
- LODDER, C. (1987), *Russian constructivism*. London.
- ЛОГИНОВ, S. S. | ЗАДВЕРНУК, L. V. (2017), *Sovremennyye vidy futurizma v arkhitekture*. W: *Malykh, I. I. | Luchkova, V. I. (eds.), Novyye idei novogo veka*. T. I. Khabarovsk, 245-251.

- [Логинов, С. С. | Задвернюк, Л. В. (2017), Современные виды футуризма в архитектуре. В: И. И. Малых | В. И. Лучкова (ред.), Новые идеи нового века. Т. I. Хабаровск, 245-251.]
- MEDRISH, D. (1974), Struktura khudozhestvennogo vremeni v fol'klore i literature. W: Yegorov, B. (ed.), Ritm, prostranstvo i vremya v literature i iskusstve. Leningrad, 121-143. [Медриш, Д. (1974), Структура художественного времени в фольклоре и литературе. В: Егоров, Б. (ред.), РИТМ, пространство и время в литературе и искусстве. Ленинград, 121-143.]
- ORLITSKIY, Y. B. (2021), Stikhoslozheniye noveyshey russkoy poezii. Moskva. [Орлицкий, Ю. Б. (2021), Стихосложение новейшей русской поэзии. Москва.]
- PASHKIN, D. A. (2002), Evolyutsiya i genezis urbanisticheskikh motivov v tvorchestve Velimira Khlebnikova. W: Arenzon, Ye. | Glinin, G. (eds.), Vestnik Obshchestva Velimira Khlebnikova. Moskva, 91-121. [Пашкин, Д. А. (2002), Эволюция и генезис урбанистических мотивов в творчестве Велимира Хлебникова. В: Арензон, Е. | Глинин, Г. (ред.), Вестник Общества Велимира Хлебникова. Москва, 91-121.] URL: <https://textarchive.ru/c-1938347-pall.html> (dostęp: 28.09.2022).
- POLLAK, S. (1971), Srebrny wiek i później. Szkice o literaturze rosyjskiej. Warszawa.
- POMOGAYEVA, Y. Y. | POLINKOVA-SARYCHEVA, Y. V. | KHRAMOVA, M. V. (2016), Futuristicheskaya kompozitsiya kak napravleniye formirovaniya fantazijnogo predstavleniya v risunke. W: Potentsial intellektual'no odarennoy molodezhi – razvitiyu nauki i obrazovaniya. Materialy V Mezhdunarodnogo nauchnogo foruma molodykh uchennykh. Astrakhan', 104-106. [Помогаева, Е. Ю. | Полинкова-Сарычева, Е. В. | Храмова, М. В. (2016), Футуристическая композиция как направление формирования фантазийного представления в рисунке. В: Потенциал интеллектуально одаренной молодежи – развитию науки и образования. Материалы V Международного научного форума молодых ученых. Астрахань, 104-106.]
- PROKOF'eva, V. Y. (2005), Kategoriya prostranstvo v khudozhestvennom prelomlenii: lokusy i toposy. W: Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta. 11, 87-94. [Прокофьева, В. Ю. (2005), Категория пространства в художественном преломлении: локусы и топосы. В: Вестник Оренбургского государственного университета. 11, 87-94.]
- SANT'ELIA, A. (1914), Manifest futurystyczny Architektura futurystyczna. W: [rewo.lt.worldpress.com](http://rewo.lt/worldpress.com). URL: <https://rewo.lt.wordpress.com/2007/09/11/antonio-santelia-manifest-futurystyczny-architektura-futurystyczna-11-lipca-1914/> (dostęp: 25.09.2022).
- SAPAROV, M. (1974), Ob organizatsii prostranstvenno-vremennogo kontinuumu khudozhestvennogo proizvedeniya. W: Yegorov, B. (ed.), Ritm, prostranstvo i vremya v literature i iskusstve. Leningrad 85-103. [Сапаров, М. (1974), Об организации пространственно-временного континуума художественного произведения. В: Егоров, Б. (ред.), РИТМ, пространство и время в литературе и искусстве. Ленинград, 85-103.]
- SHEVNIN, Y. V. (2012), Obrazy setchatoy arkhitektury i goroda budushchegov tvorchestve Velimira Khlebnikova. W: Terekhina, V. (ed.), Velimir Khlebnikov v novom tysyacheletii. Moskva, 459-470. [Шевнин, Ю. В. (2012), Образы сетчатой архитектуры и города будущего в творчестве Велимира Хлебникова. В: Терехина, В. (ред.), Велимир Хлебников в новом тысячелетии. Москва, 459-470.]
- SKANSI, L. (2007), Form, Style, History, Autonomy: Rimt v arhitekture. W: Fabrications. The journal of the Society of Architectural Historians, Australia and New Zeland. 17 (2), 92-115.
- VINOKUR, G. (1990), Futuristy – stroiteli yazyka. W: Stepanova, G. (ed.), Filologicheskiye issledovaniya. Moskva, 14-22. [Винокур, Г. (1990), Футуристы – строители языка. В: Степанова, Г. (ред.), Филологические исследования. Москва, 14-22.]
- VORON, P. A. (2018), „Usadebnyy topos” i „gorod budushchego” v tvorchestve Velimira Khlebnikova. W: Nauchnyy elektronnyy zhurnal Artikel't. 31 (3), 69-78. [Ворон, П. А. (2018), «Усадебный топос» и «город будущего» в творчестве Велимира Хлебникова. В: Научный электронный журнал Артикульт. 31 (3), 69-78.]

ZHADOVA, L. A. (1976), Tolpa prozrachno-chistykh sot. W: Nauk i zhizn'. 8, 102-107. [Жадова, Л. А. (1976), Толпа прозрачно-чистых сот. В: Наук и жизнь. 8, 102-107.] URL: <https://ka2.ru/nauka/jadova.html> (dostęp: 28.09.2022).

ZHADOVA, L. A. (1988), Tatlin. New York.

ŻUCHOWSKA, M. J. (2013), Rysunek jako wyraz intencji architekta. W: Pretekst. Zeszyty Katedry Architektury Mieszkaniowej. IV. 68-73.

DOI: 10.31648/pw.10189

IWONA ANNA NDIAYE

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3881-0474>

University of Warmia and Mazury

ОБРАЗ ПОЛЬШИ В РУССКОЙ ЭМИГРАНТСКОЙ ПРЕССЕ: ПО МАТЕРИАЛАМ «ИЛЛЮСТРИРОВАННОЙ РОССИИ» («LA RUSSIE ILLUSTRÉE», 1924-1939)¹

**The image of Poland in the Russian immigrant press:
according to the materials of “Illyustrirovannaya Rossiya”
(«La Russie illustrée», 1924-1939)**

ABSTRACT: The author made an attempt to consider the image of Poland, presented in the pages of the Russian émigré press. The source of the study was the publication of the illustrated Russian émigré journal “Illyustrirovannaya Rossiya” (“Illustrated Russia”); 1924-1939, Paris), which closely followed international events, including coverage of Polish events. The use of the content analysis method helped to get an idea of the formation of the image of Poland in the Russian emigrant press from various aspects of public life: political, cultural and literary. The study of the media image was carried out on two main types of data: textual and visual. As part of our study, thematic typing of the collected material and tagging of text were carried out, the necessary selection of articles by topic, headings and genres was made, and a content analysis of the frequency of occurrence of tags in the time period was carried out. In the process of identifying key categories, the following elements of the media message were taken into account: the number of publications, their positioning and volume, the type of illustrations, the type of publication, the message contained in the headlines.

KEYWORDS: Poland, “Illustrated Russia”, Russian emigration, emigrant journalism, content analysis

Введение

Русско-польские отношения в 1918-1939 гг. считаются одной из актуальных тем внешней политики, как для российской, так и западной историографии XX-XXI вв. Непростое, а временами трагическое сосуществование Советского

¹ Публикация подготовлена по результатам стажировки в Университете Жана Мулена – Лион 3 (Франция) по проекту Программы развития Варминско-Мазурского университета в Ольштыне, финансируемому Европейским союзом в рамках Европейского социального фонда (Рабочая программа «Знание. Образование. Развитие»; грант POWR.03.05.00-00-Z310/17).

и Польского государств представляется достаточно актуальным и нуждается в детальном описании. На востребованность разработки данной проблематики обращает внимание А. О. Вершинин, который анализирует широкий круг работ западных исследователей, посвященных проблемам изучения советско-польских отношений в контексте внешней политики в Европе:

В течение длительного времени западные и российские исследователи пытались разрешить противоречивые узлы в отношениях двух государств, тщательно изучая источники по данной теме. Зарубежные историки расходятся во многих вопросах советско-польских отношений с российскими исследователями. Общего решения проблемы не найдено. В связи с этим современные российско-польские отношения находятся в глубоком кризисе (Vershinin 2018, 128).

Одной из важнейших исследовательских тем является описание и анализ польско-русских политических, культурных и литературных контактов. Актуальность данной проблематики обуславливается двумя предпосылками: изменениями официальных политических и культурных ориентиров в Польше, а также редифиниции целого спектра польско-русских отношений. Значимость новых путей поиска исторической памяти подчеркивается в литературе:

Na współczesnych relacjach polsko-rosyjskich zaciążyła historia. Pamięć historyczna wpływa w istotny sposób na nasze postrzeganie świata, na autopercepcję – na postrzeganie siebie samych w otaczającym świecie. [...] Fakty historyczne są niepodważalne. Ich interpretacja może jednak być różna. Narody różnie oceniają te same zdarzenia. Co więcej, upływ czasu sprawia, że nowe pokolenia oceniają znane z przeszłości fakty i wydarzenia historyczne inaczej niż ich przodkowie (Rotfeld | Torkunow 2010, 11).

1. Польша в пространстве русской эмигрантской прессы: дискурс, текст, идеология

В начале XX в. Польша находилась под пристальным вниманием со стороны русской эмигрантской прессы, издаваемой в культурных и издательских центрах, которые были образованы российской диаспорой в Берлине, Париже, Праге, Белграде, Варшаве и других европейских столицах. В ситуации отсутствия диалога с советской Россией, важную роль пришлось принять на себя русской эмиграции. И данную историческую роль, несмотря на сложность политической обстановки, русские эмигранты выполняли на протяжении многих лет, предпринимая бесценные попытки «наведения мостов» между поляками и русскими.

Существенную роль в этом процессе выполняла русская эмигрантская периодика, в зеркале которой отражалась политика тогдашней Польши в отношении России, фиксировались реалии польско-советских взаимоотношений. Внутренняя общественно-политическая ситуация в Польше в первую очередь анализировалась русскими эмигрантами в контексте положения русской эмиграции и антибольшевистской борьбы. Эти усилия, судя по числу сохранившихся сообщений и публикаций, не прошли бесследно и имели большое значение как для политических, так и культурных польско-русских отношений.

В качестве источника нашего исследования был выбран еженедельный литературный и иллюстрированный журнал «Иллюстрированная Россия» (*La Russie Illustrée, Illustrated Russia*), выходивший в Париже в 1924-1939 гг.² Редактором-основателем журнала стал известный российский журналист-эмигрант М. Миронов, который определял основное направление и содержание журнала до 1931 г. Трибуна Миронова оказалась прочной: издание просуществовало 15 лет, вплоть до начала второй мировой войны. За этот большой срок в объективно трудных условиях эмиграции журнал, занимающий видное место в русскоязычной зарубежной периодической литературе, внес весомый вклад в развитие русской культуры. В составе редакционного комитета состояли известные писатели: И. Бунин, З. Гиппиус, Б. Зайцев, Д. Мережковский и И. Шмелев. Среди постоянных эмигрантских авторов журнала можно назвать таких популярных писателей, как Н. Тэффи, Саша Черный, Дон Аминадо и др. Успех «Иллюстрированной России» (ИР) был обусловлен как тематической, так и художественной направленностью. Целевой аудиторией журнала было сообщество русских эмигрантов во Франции и других странах, которые покинули Россию после большевистского переворота. Многие рубрики были рассчитаны на рядового читателя («Женская страничка», «По белому свету», «Из иностранного юмора», «Парижские моды», и др.) (Marchenko 2000, 179; Kudryavtsev 2011; Struve 1996).

Среди прочих российских эмигрантских изданий того времени журнал выделялся аполитичным характером, о чем неоднократно заявляла редакция. Однако о полной аполитичности журнала в условиях эмиграции 20-30-х гг. XX в. говорить сложно. ИР остается бесценным и уникальным хранилищем текстовой и визуальной информации, дающим необходимые сведения об эмигрантской жизни, в том числе политической. Самое широкое представление

² Периодичность: 1 раз в две недели (1924-1925), еженедельно (1926-1939). Подзаголовки: Двухнедельный литературно-иллюстрированный журнал = *Revue BI – Mensuelle Paraissant a Paris* – (1924 – № 42 (179) 1928); Двухнедельный литературно-иллюстрированный журнал, выходящий 1-го и 15-го числа каждого месяца = *Mensuelle Paraissant a Paris, le 1 et le 15 de chaque mois* – № 6-9, 1924; № 10-22, 1925; Еженедельный литературный иллюстрированный журнал = *Revue Hebdomadaire, paraissant a Paris, tous les samedis* – (1924 – № 42 (179) 1928).

получила повседневная жизнь русских эмигрантов. Вместе с тем журнал старался оставаться в курсе всего, что происходит в мире, выполняя роль хроники актуальных политических, общественных и культурных событий. Одновременно на страницах журнала критически освещались реалии советского быта, высмеивалась советская власть, а сатира на советскую действительность, по справедливому замечанию Т. Марченко, далеко не всегда оставалась безобидной³.

2. Цель и методология

Целью настоящей статьи стало выявление образа Польши в эмигрантской прессе по материалам ИР, которая пристально следила за событиями в Европе и освещала польские события в контексте русско-польских отношений. В процессе работы были поставлены следующие задачи: выявить все публикации по польской тематике в ИР и их место в общем массиве информации; разработать систему смысловых единиц (тегов) для последующего анализа; выявить ключевые категории; провести анализ выявленных материалов; проследить динамику отдельных тем в 1924-1939 гг.

Образ мира, содержащийся в СМИ, можно исследовать с разных точек зрения (McCombs 2008; Dobek-Ostrowska 2002; Baran | Davis 2007, 364-365; Horolets 2006; Piekot 2006; Synowiec 2009). Для выполнения поставленных нами задач был использован метод контент-анализа. Поскольку данный исследовательский метод требует категоризации и подсчета определенных элементов, присутствующих в сообщениях, он является соответствующей «техникой исследования для объективного, систематического и количественного описания очевидного содержания коммуникации» (Titscher | Meyer | Vodak et al. 2009, 92). Поэтому контент-анализ является эффективным методом, позволяющим дать представление о формировании образа Польши в русской прессе с различных сторон общественной жизни. Его эффективность подтверждена исследовательской практикой (Sayenko 2017, 90-96).

Объектом настоящего исследования послужили архивы ИР, представленные на платформах *magzdborg* и *librarium.fr*, содержащие полный комплект журнала с самого первого номера. Электронный архив, созданный на базе полной оцифровки издания на уровне страницы, насчитывает 748 номеров и более 22 000 страниц⁴. В результате отбора медиаконтента была создана

³ За публикацию карикатуры на дружбу Сталина с Гитлером в 1933 г. журнал был запрещен в Германии (Marchenko 2000, 184).

⁴ 1924 г. – 9 номеров, 1925 г. – 24, 1926 г. – 52, 1927 г. – 52, 1928 г. – 52, 1929 г. – 52, 1930 г. – 52, 1931 г. – 52, 1932 г. – 52, 1933 г. – 52, 1934 г. – 52, 1935 г. – 52, 1936 г. – 52, 1937 г. – 52, 1938 г. – 52, 1939 г. – 38.

база данных, состоящая более 100 публикаций, содержащих ключевые слова, извлеченные для целей данного исследования.

Анализ медиаконтента охватывает период с 1924 г. по 9 сентября 1939 г. Исследование медиаобраза проводилось на двух основных типах данных: текстовых и визуальных. Первые составляют все жанровые формы: сообщения, статьи, репортажи, очерки, пресс-релизы и др., появившиеся в данный период. Вторая группа анализируемых данных – это визуальный контент. В качестве элементов, подлежащих учету в настоящем исследовании, были квалифицированы языковые единицы, соответствующие выделенным ключевым словам. Отбор статей производился на основе использования следующих ключевых слов: *Польша, польский, поляк, Варшава, варшавский, Вильно, Пилсудский, Мосцицкий*. Затем был составлен словарь частотной встречаемости отдельных слов, и на его основе разработана система категорий, согласно которой материал был разделен на тематические направления и проведен анализ содержания отдельных тематических текстов.

В рамках нашего исследования было проведено тематическое типирование собранного материала и тегирование текстов, произведена необходимая выборка статей по теме, рубрикам и жанрам, а также осуществлен контент-анализ частотности появления тегов во временном промежутке. Контент-анализ проводился с учетом лингвистической, культурной и медийной точек зрения. В процессе выявления ключевых категорий, учитывались следующие элементы медийного сообщения: количество публикаций, их позиционирование и объемность, тип иллюстраций, вид публикации, а также сообщение, содержащееся в заголовках. Анализ польской тематики в роли заголовков является попыткой ответа на вопрос о коммуникативной и прагматической тактике данного журнала, об ее открытости и предпочтениях.

3. Контент-анализ текстовых данных

Публикации о Польше помещались в постоянных рубриках ИР («Русская эмиграция», «Русские в эмиграции», «Хроника мира», «Говорят что...», «Театр и искусство» и др.) или независимо от них. Относительно видов публицистических жанров следует отметить, что преобладают короткие сообщения и заметки, которые, как правило, сопровождались визуальным дополнением. Анализ отобранных публикаций по содержанию позволяет выделить следующие категории, отражающие тематику статей и заметок: политика, общество, история, наука, религия, культура, литература.

В первую очередь остановимся на категории «политика». Первая заметка, в которой отмечена польская тема, опубликована в № 1 за 1924 г. (*Беженцы в скитании*), героем которой является русский беженец в военном лагере

в Польше⁵. Последняя публикация помещена в последнем номере ИР (*Война началась... Польша, Англия и Франция в борьбе за свободу и право*. ИР. № 38. 9 сентября 1939 г.), в котором доминирующей стала военная тема, заявленная на титульной странице, где помещены два портрета: верховного главнокомандующего французскими вооруженными силами ген. М. Гамелена и маршала Рыдзя-Смиглого. В номере опубликована также фотография, представляющая заседание польского правительства под председательством президента Мосцицкого (*Польша. Армия, народ, правительство*).

Публикуемые в 1924-1939 гг. политические новости ограничивались краткой информацией о происходящих в Польше политических событиях. Пик данной проблематики пришел на 1927 г., когда большая доля сообщений относилась к внутренней государственной политике Польши. В центре внимания остаются самые видные политики, в том числе министр иностранных дел Ю. Бек, главнокомандующий польской армией ген. Э. Рыдзь-Смиглый, маршал Ю. Пилсудский, президент И. Мостицкий. В частности, публикации связаны с майским переворотом 1926 г., после которого Пилсудский до момента своей смерти становится фактическим главой Польского государства (*Награждение маршала Пилсудского, Маршал Пилсудский в Румыни, Торжества в Польше, Дело о покушении на маршала Пилсудского* и др.). Пилсудский изображается как политик, принимающий активное участие в общественной жизни польского народа. Наиболее объемный текст – прощальная статья после смерти Пилсудского 12 мая 1935 г., в которой маршал представлен как выдающийся человек, талантливый организатор и большой патриот:

«Вся Польша плачет», телеграфируют собственные корреспонденты почти всех газет. Умер человек, которому Польша обязана своим возрождением. Умер человек, который, в хаосе строительства нового государства, по соседству с «бескровной» русской революцией, избавил Польшу от гражданской войны и создал порядок. Умер талантливый организатор и большой патриот, который пройдя путь различных революционных партий, остановился на одной – беспредельной любви к своей родине (А. М. 1935, 9).

В 1936-1939 г. ситуация меняется. В связи с напряженной обстановкой в международных отношениях в Европе на первый план выходят такие смысловые единицы, как «война», «военный конфликт», «кризисная ситуация» и др.

Количество сообщений на общественные и культурные темы заметно увеличивается в 1927 г. К примеру, 23 января опубликован очерк о современной Польше (*Образы Польши*). В № 38 от 12 сентября описывается обычай справлять с особыми празднествами окончание сбора урожая, с участием много-

⁵ Редакционный комментарий под фотографией: концентрационный лагерь.

численных крестьянских делегаций из всех местностей Польши, которые явились в красочных национальных костюмах в президентском дворце в Спале. Не пропускаются такие важные события как торжественное перенесение из Парижа в Польшу праха знаменитого польского поэта Ю. Словацкого, скончавшегося в 1849 г. во Франции (*Торжества в Польше*), кончина польского писателя С. Пшибышевского (*К кончине С. Пшибышевского*). В последующие годы культурные события в Польше крайне редко освещались в парижском журнале. Ср. деятельность Русской драматической студии в Варшаве под руководством В. И. Васильева (*Русская драма в Варшаве, Русская драматическая студия в Варшаве*).

Внимание корреспондентов ИР сосредоточено на жизни русских эмигрантов, которая освещается с учетом различных аспектов социальной, экономической и политической обстановки. Описываются ежегодные встречи представителей русской эмиграции, деятельность литературных, профессиональных и студенческих эмигрантских организаций (Российский комитет в Польше, Комитет помощи русским эмигрантам в Варшаве, Союз журналистов в Польше, Объединение русской молодежи в Варшаве и др.). Много места отводилось юбилейным датам, праздникам и т. д., в том числе празднованию Дня Русской Культуры, бальных сезонов и т. д. Отмечались важные факты из биографии знаменитых писателей-эмигрантов, в том числе М. Арцыбашева и др. Одной из последних публикаций является статья *Русский театр в Варшаве*, опубликованная 1 апреля 1939 г., в которой упоминается, что шесть лет тому назад артист Московского художественного театра В. И. Васильев-Сикевич основал в столице Польши драматическую школу для русской молодежи. Главной целью студии стало развитие у молодежи любви к русскому театру и литературе. Занятия в этой студии шли по знаменитой системе Станиславского. Признание публики и театральной критики завоевали прежде всего постановки классических пьес: А. Островского, Н. Гоголя, А. Чехова (особенным успехом пользовался *Вишневый сад*). При этом отмечается, что попытка ознакомления польской публики с произведениями русских драматургов реализуется, благодаря жертвенности и самоотверженной работе всего состава труппы:

Русский театр, единственный в Польше, не имеет никакой субсидии, ни материальной поддержки. Финансовое положение – тяжело, расходы по содержанию театра – очень велики и поглощают почти все, что приносят спектакли. Артисты получают гроши лишь на покрытие своих расходов. Артисты принуждены на стороне добывать хлеб свой насущный, все свободное время отдавая студийной работе. (b. a. 1939b, 27)

Основные мероприятия, предпринимаемые русскими эмигрантами в Варшаве, представлены в контексте русско-польских отношений. Авторы публикаций подчеркивают тот факт, что в жизни эмиграции активное участие принимала польская интеллигенция:

- (1) Похороны скончавшегося в Варшаве писателя М. П. Арцыбашева состоялись 5 марта с. г. В похоронах этих приняли участие многочисленные представители русской колонии в Варшаве, русского национального меньшинства в Польше и польского общества, которое было представлено рядом виднейших представителей польской литературы и журналистики. Наш снимок представляет момент погребения праха М. П. Арцыбашева на варшавском Вольском кладбище. Надгробную речь произносит известный польский писатель А. Ф. Оссендовский. (b. a. 1927b, 7)
- (2) Русский университетский праздник, «Татьянин день», был торжественно отпразднован в текущем году в Варшаве. Союз русских студентов-эмигрантов организовал банкет, на который прибыли видные представители русской эмиграции и русского национального меньшинства в Польше, а также многочисленные польские ученые, общественные деятели и представители польского общества. Во время банкета произнесен был ряд речей и оглашены приветствия польских ученых, которые не могли лично присутствовать на банкете, в том числе профессоров Петражицкого и Зелинского. (b. a. 1927v, 11)

Зеркальным отражением эмигрантской проблематики является освещение официальной внешней политики польского правительства и отношений с Россией (*Россия и Польша*). Поэтому журналистское внимание сосредоточено также на таких событиях как приезд советских писателей в Варшаву, дипломатические визиты польских министров в Москве и т. п. Рассмотрим следующий пример:

- (3) В связи с поездкой маршала Пилсудского, в газетах появились слухи о создании серьезной коалиции, направленной против Советской России, теперь официально опровергнутые Варшавой и Бухарестом. По-видимому, главным источником, этих слухов является Москва. (b. a. 1928, 14)

Стратегическую позицию формальной структуры, а также сообщения любого журнала занимает первая страница, середину которой заполняет главная информация данного номера, выпуска. Среди немногочисленных случаев, когда польская проблематика была заявлена на первой странице журнала, следует назвать следующие публикации: *Тайны мадридского двора* (ИР 1930, 1), *Отголоски выстрела Войцеховского* (ИР 1929, 1).

В целом содержание статей межвоенного периода отражает облако тегов на рис. 1.

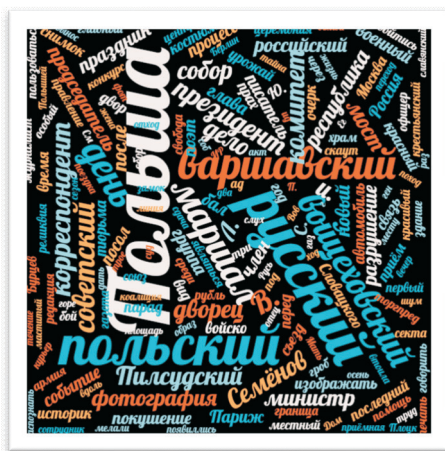

Рис. 1. Инфографическое изображение наиболее часто встречающихся тегов тематических категорий на страницах ИР в 1924-1939 гг.

Представление о языковой картине мира есть способ запечатления (концептуализации) действительности посредством языка. В данном контексте следует отметить, что в большинстве случаев тексты, опубликованные в ИР, характерны для публицистического стиля. Повествование выдержано в серьезном тоне и направлено на то, чтобы реципиенты осознали сложность происходящих событий в Польше.

4. Заголовок как стратегическая позиция газетного текста

Отдельной проанализированной нами категорией стали названия публикаций, опубликованных в ИР. Как известно, заголовок, являющийся стратегической позицией газетного текста, прежде всего выполняет метатекстовую функцию. Он позволяет идентифицировать публикацию, оставаясь одновременно комментарием к ее содержанию. Одновременно заголовок, как интегральная часть текста, является его своеобразной визитной карточкой. Именно он притягивает внимание читателя, приглашая к ознакомлению с информацией (Vomperskiy 1966; Lyutaya 2008).

Прежде чем перейти к представлению наиболее интересных групп заголовков, следует подчеркнуть исключительную лексическую и стилистическую разнородность, которая вводится публицистами ИР. Подавляющее большинство журнальных заголовков – простые, т. е. однострочные. Они, как правило, состоят из выражения или одного предложения, включающих в себя какую-то законченную мысль. Цель такого типа заголовков – дать основную информацию о том, что случилось, где произошло данное событие,

с участием каких лиц и т. д. Заголовки имеют информативный характер и выражают нейтральный стиль, что показывают приведенные ниже примеры:

- (4) Национальный праздник в Польше.
- (5) Съезд славянских историков в Польше.
- (6) Торжества Остробрамской Божией Матери в Вильне.

Иногда встречаются «усложненные» заголовки – двухстрочные и трехстрочные. Они состоят из нескольких самостоятельных частей (предложений), которые дополняют друг друга, обращают внимание читателя на отдельные вопросы или ставят акцент на двух сторонах описываемой ситуации:

- (7) Дело Войцеховского. Войцеховский приговорен к 10 г. тюрьмы.
- (8) Маршал И. Пилсудский. Из бесед с политическими деятелями Польши.
- (9) Русские поэты за рубежом. Конкурс журналистов и писателей в Польше.

Ссылаясь на концепцию М. А. Шостак, которая предлагает взять за основу классификации информативность (содержание и стиль), мы можем выделить следующие типы заголовков: повествовательный, заголовок-констатация, заголовок-резюме, заголовок-парадокс, заголовок-обращение, заголовок-цитата, заголовок использующий имена собственные (Shostak 1998, 9-14). В ИР встречаются практически все виды, однако наиболее характерными являются повествовательные заголовки, которые чаще всего используются для политических и общественных новостей. Метод подачи данного типа заголовка, как замечает Г. А. Ержанова, заключается в спокойном простом изложении сути. Часто констатирующий заголовок выглядит как лид, который подводит читателя к расширенным новостям, поясняющим ситуацию и к «наглядным картинкам» (Yerzhanova 2010):

- (10) Разрушение православного собора в Варшаве.
- (11) Берлин возвращает национальные польские реликвии.
- (12) Польша чествует память маршала Пилсудского.

В свою очередь заголовок-парадокс заключает в себе интригу или сенсацию. Главная задача такого заголовка «привлечь внимание читателя, пробудить любопытство к статье, а иногда и шокировать» (Yerzhanova 2010):

- (13) Отголоски выстрела Войцеховского.
- (14) Красная застава.
- (15) Мариавиты.

Характерным остается также использование в заголовке имен собственных. Упоминание участников конкретного события «придает адресность заголовку и усиливает интерес к тексту» (Yerzhanova 2010):

- (16) К. Д. Бальмонт в Варшаве.
- (17) В. Л. Бурцев в Варшаве.
- (18) У маршала Пилсудского. Лоран-Эйнак в Польше.

Следует также выделить группу заголовков по цели эмоционального воздействия на аудиторию. Итак, в зависимости от цели, которую преследуют авторы публикации, на страницах ИР встречаются «интригующие», «пугающие», «ошеломляющие» и «скандальные» заголовки:

- (19) Убийство в Варшаве Советского полпреда Войкова.
- (20) Тайны мадридского двора. Загадочная бомба в варшавском полпредстве.
- (21) Война началась.

Заголовки, содержащие эмоциональный заряд, основанные на метафорических выражениях, с использованием идиом, каламбуров и риторических вопросов, редко представлены в собранной нами текстовой базе. Характерны в этом контексте заголовки с откровенно пропагандистским подтекстом, как правило отражающие антибольшевистские настроения представителей первой волны русской эмиграции:

- (22) О чем они мечтают... Варшава – Берлин – Париж!
- (23) Покушение или провокация?
- (24) «Официальная улыбка».

5. Фотография как элемент медиадискурса

Последним элементом анализа образа Польши в ИР является визуальный код, содержащийся в структуре журнальной публикации. Выделение данного компонента основано на убеждении, что фотографии, вместе с газетным заголовком и дизайном, являются ключевым элементом печатных СМИ:

Иконические компоненты, как и словесный материал дискурса, подчиняются логике политизации. Визуальная информация, в такой же степени, как и вербальная информация, использует традиционные формы коллективного мышления (Bartoszka 2005, 302)⁶.

⁶ Перевод наш – И. А. Н. В оригинале: «Komponenty ikoniczne, podobnie jak werbalny materiał dyskursu, podlegają logice polityzacji. Informacje wizualne na równi ze słownymi eksploatują konwencjonalne formy myślenia kolektywnego».

Культурный и идеологический «польский код», зафиксированный в фотографиях, усиливает содержание текстов.

В журнале используются три основные категории фотографий: фоторепортажи, запланированные снимки, портреты. Большинство иллюстраций относятся ко второй категории. Это стало возможным, благодаря тому, что редакция ИР имела в Польше своих корреспондентов, которые обеспечивали собственный и актуальный визуальный материал⁷:

- (25) Наша фотография изображает большой военный парад в присутствии президента республики, дипломатического корпуса и министров, организованный по случаю праздника.
- (26) Председатель Российского комитета в Польше В. И. Семенов дал в честь русской делегации завтрак, за которым фотографом ИР сделан был, помещаемый нами снимок.
- (27) Фотография варшавского корреспондента ИР изображает дружину при выходе из варшавского православного собора в день праздника.

В фотогалереи ИР запечатлены политическая и общественная жизнь русской эмиграции, а также ее видные представители. В качестве примера приведем статью *Отголоски выстрела Войцеховского*, поднимающую тему покушения на варшавского торгпреда Лизарева, в результате которого председатель Российского комитета в Польше В. И. Семенов вынужден был, по требованию польских властей, покинуть Варшаву и выехать в Париж. Фотография изображает группу провожающих на варшавском вокзале, перед отправлением поезда. В центре – В. И. Семенов, крайний слева – редактор газеты «За свободу» Д. В. Философов; второй слева – Е. С. Шевченко, рядом с ним брат стрелявшего, редактор «Русспресса» С. Л. Войцеховский.

Фоторепортажи отражают важные, актуальные события межвоенной Польши. Среди них преобладают политические темы, в центре которых маршал Пилсудский: (*События в Польше, Погребение маршала Пилсудского*). Последний из них посвящен чествованию памяти маршала Пилсудского. Другие фоторепортажи на политические темы относятся к событиям, которые произошли в Вильно или Варшаве (дело Войцеховского, разрушение православного собора и др.). Примером такого визуального материала является публикация *Тайны мадридского двора*. Четыре фотографии рассказывают ход расследования происхождения «таинственной» бомбы, обнаруженной

⁷ Представительство в Польше: Варшава, Книжный магазин «За свободу», ул. Длуга 50. Книжный магазин «Добро», Краковске Предместе 53; Товарищество «Рух», Иерусалимская ал. № 63; Вильно, Книжный магазин «Бергер», ул. Завальня 17; Книжный магазин Павловского, ул. Велька 50; Книжный магазин «Слово», ул. Велька 12; Львов, Общество Мих. Качковского, ул. Взлова 14; Лодзь, Н. Виноград, ул. Петровска 60; Здолбуново, Книжный магазин «Наша Культура», ул. Колеева № 9. См. ИР. № 37 (174). 8 сентября 1928 г.

Рис. 2. ИР. № 27 от 30 июня 1929 г. С. 1.

Рис. 3. ИР. № 35 от 19 августа 1939 г. С. 5.

Рис. 4. ИР. № 20 от 10 мая 1930 г. С. 1.

советскими агентами в советском посольстве, перенося читателей на место чрезвычайных событий в Варшаве: 1) Трап, сквозь который пропущен шнур адской машины; 2) Дымовая труба, через которую машина испущена в камин; 3) Адская машина; 4) Здание советского политического представительства в Варшаве.

Фоторепортажи, отражающие другие сферы жизни, следует признать немногочисленными. В качестве примера приведем статью *Старообрядцы в Польше*, посвященную старообрядческому собору в Вильне и публикацию *Русская жизнь в Польше*, состоящую из четырех фотографий: 1) Экспонаты кукольной мастерской М. Алексеевой на выставке работ русских эмигрантов в Варшаве; 2) Могила «Неизвестного борца» за Русь в Львове (освящение Талергофского памятника в честь русских галичан, погибших во время войны в Галиции); 3) Дамский кружок в Варшаве, патронирующий русские эмигрантские мастерские в Польше (в центре – М. Н. Симанская, руководительница мастерской в Варшаве); 4) «Мисс Лепко» и красавец лепкович с русскими национальными лентами (Мода на «мисс» проникла в самую глушь Карпат, в которых живет древнее русское племя лепков. Недавно в Кринице состоялись выборы красивейших девушки и парня, фотографии которых мы воспроизводим) (б. а. 1935, 5).

Рис. 5. ИР. № 5 от 25 января 1938 г. С. 1.

Все иллюстрации в журнале сопровождаются объяснительной подписью. Однако многие фотографии, на которых запечатлена польская действительность, характеризуются отсутствием личной идентификации. В таких случаях визуальное повествование представляет собой обезличенную коллективную иллюстрацию конкретного события (напр. Наша фотография изображает первый отряд войск Пилсудского, во дворе дворца после его сдачи; Польские солдаты идут по улицам Варшавы, готовые к газовой атаке; Уличные бои, пушки, обстрел на улицах Варшавы. Вид Муниципальной площади после бомбардировки: Во время уличных боев. Группа юнкеров отстреливается из пулемета).

Исключением являются фотографии, на которых запечатлены видные общественные и политические деятели. К примеру информация о поездке П. Б. Струве по лимитрофным государствам иллюстрируется фотографией членов варшавского «Литературного содружества», которые перечисляются поименно (ИР 1931, 18), а также портреты польских политиков: министра национальной обороны ген. Т. Каспшицкого, министра иностранных дел полковника Бека, главы польской армии маршала Смиглого-Рыдза (b. a. 1939a, 9).

Выводы

Определение той значительной роли, которую эмигрантская периодика сыграла в истории русско-польских связей межвоенного периода, а также того места, которое занимала русская диаспора в Польше в общем ряду истории русского зарубежья, было бы неполным без отдельного рассмотрения публицистики ИР посвященной данной теме. Ведь существенная доля публикаций была посвящена именно русско-польским отношениям и польской общественно-политической жизни.

Однако необходимо отметить неравномерное распределение тем в зависимости от времени публикации статьи. На основании полученных результатов можно выделить два этапа, определяющие динамику изменения образа Польши в публицистике ИР. Первый период 1924-1926 гг. характеризовался «затишьем», что нашло отражение в малом количестве статей, посвященных польской тематике. Большое количество статей, описывающее политическую сферу, а также активное взаимодействие Польши и представителей русской эмиграции, относится к 1927-1928 гг. Интерес к политической сфере в данный период носит явно выраженный характер. Второй период частично затронул 1935 г. в связи со смертью Ю. Пилсудского. В 1936-1939 гг. образ Польши появляется исключительно в контексте международной политической ситуации. В этот период в европейских странах бурлит политическая жизнь: японско-китайский конфликт на Дальнем Востоке, гражданская война

в Испании, укрепление нацистского движения в Италии и Германии, начало Второй мировой войны. Это не могло не привлечь внимание русских эмигрантов, что нашло отражение в ИР.

В связи с международной обстановкой культурные процессы и явления в Польше на протяжении 1924-1939 гг. интересовали эмигрантскую печать неравномерно. В межвоенный период наиболее актуальными являлись темы политики и общества, а интерес к культуре, хотя и присутствовал, не имел главенствующей роли. Обратная ситуация наблюдается в 1927-1930 гг., когда темы, связанные с культурой и литературой, параллельно обсуждаются с общественно-политическими. Однако в конце 30-х гг., в связи с началом радикальных преобразований как в Польше, так и в Европе, интерес к теме культуры постоянно снижается.

Какой образ вырисовывается из представленного выше материала? Проанализированные медиатексты не дают однозначной картины. Проведенный анализ позволяет характеризовать ИР как журнал с ярко выраженной политической позицией – как в отношении большевистской России, так и Польши. Эмигрантская печать в новых реалиях старалась соответствовать историческим вызовам, что отражалось на материале. Публицистика ИР служила ознакомлению русских читателей с польской историей, культурой и реалиями общественно-политической жизни. С особым вниманием редакция наблюдала за политической трансформацией Польши. Данная группа материалов представляет собой описание, которые расширяют знания о жизни в межвоенной Польше.

Образ Польши и поляков, сформированный на страницах ИР, обладал достаточной противоречивостью. Во-первых, данный образ следует охарактеризовать как положительный, способствовавший укреплению и распространению русско-польского сближения. Во-вторых, на формирование русской оптики образа Польши и поляков основное влияние оказала сложная ситуация, в которой находились русские эмигранты в межвоенной Польше (антирусские настроения, ограничения в свободном передвижении, невозможность продолжения учебы в польских университетах, выдворение русских эмигрантов за пределы территории Польши и др.). Поэтому редакция открыто выражала протест по некоторым аспектам государственной политики Польши, в частности, по отношению к русским беженцам и православной церкви.

Подводя итог, следует сказать, что применение методов контент-анализа помогло составить представление о формировании образа Польши на страницах парижского журнала с различных сторон общественной жизни: политической, общественной и культурной. Художественно-литературный журнал, являясь типичным органом эмигрантской прессы и обладая характерным для этого способом подачи материала, позволяет увидеть происходящие события в контексте русско-польских отношений.

Библиография

- АДАМОВИЧ, G. (1931), Russkiye v emigratsii. In: *Ilyustrirovannaya Rossiya*. 31, 18. [Адамович, Г. (1931), Русские в эмиграции. В: *Иллюстрированная Россия*. 31, 18.]
- A. M. (1935), Konchina marshala I. Pilsudskogo. In: *Ilyustrirovannaya Rossiya*. 21, 9. [А. М. (1935), Кончина маршала И. Пилсудского. В: *Иллюстрированная Россия*. 21, 9.]
- b. a. (1927a), Krakovyak. In: *Ilyustrirovannaya Rossiya*. 27, 1. [б. а. (1927а), Краковяк. В: *Иллюстрированная Россия*. 27, 1.]
- b. a. (1927b), Pokhorony M. P. Artsybasheva. In: *Ilyustrirovannaya Rossiya*. 12, 7. [б. а. (1927б), Похороны М. П. Арцыбашева. В: *Иллюстрированная Россия*. 12, 7.]
- b. a. (1927v), "Tat'yanin den" v Varshave. In: *Ilyustrirovannaya Rossiya*. 7, 11. [б. а. (1927в), «Татьянин день» в Варшаве. В: *Иллюстрированная Россия*. 7, 11.]
- b. a. (1928), Marshal Pilsudskiy v Rumyni. In: *Ilyustrirovannaya Rossiya*. 43, 14. [б. а. (1928), Маршал Пилсудский в Румыни. В: *Иллюстрированная Россия*. 43, 14.]
- b. a. (1935), Staroobryadtsy v Pol'she. In: *Ilyustrirovannaya Rossiya*. 3, 5. [б. а. (1935), Старообрядцы в Польше. 3, 5.]
- b. a. (1939a), Pol'skaya armiya i ee vozhd'i. In: *Ilyustrirovannaya Rossiya*. 23, 9. [б. а. (1939а), Польская армия и ее вожди. В: *Иллюстрированная Россия*. 23, 9.]
- b. a. (1939b), Russkiy teatr v Varshave. In: *Ilyustrirovannaya Rossiya*. 15, 27. [б. а. (1939б), Русский театр в Варшаве. 15, 27.]
- BARAN, S. J. | DAVIS, D. K. (2007), *Teorie komunikowania masowego*. Kraków.
- ДОВЕК-ОСТРОВСКА, В. (red.) (2001), *Nauka o komunikowaniu: podstawowe orientacje teoretyczne*. Wrocław.
- HOROLETS, A. (2006), *Obrazy Europy w polskim dyskursie publicznym*. Kraków.
- KUDRYAVTSEV, V. B. (2011), *Periodicheskiye i neperiodicheskiye kollektivnyye izdaniya russkogo zarubezh'ya. 1918-1941. Chast' 1. Moskva, 360-363.* [Кудрявцев, В. Б. (2011), Периодические и неперидодические коллективные издания русского зарубежья. 1918-1941. Часть 1. Москва, 360-363.]
- ЛЮТАЯ, А. А. (2008), *Informativnost' sovremennogo gazetnogo zagolovka i yego pragmaticheskiye vozmozhnosti*. In: Krasavskiy, H. A. (ed.), *Aksiologicheskaya lingvistika: Problemy teorii rechevykh zhanrov, lingvogendrologii i stilistiki*. Volgograd, 101-107. [Лютая, А. А. (2008), Информативность современного газетного заголовка и его прагматические возможности. В: Красавский, Н. А. (ред.), *Аксиологическая лингвистика: Проблемы теории речевых жанров, лингвогендерологии и стилистики*. Волгоград, 101-107.]
- MARCHENKO, T. V. (2000), *Ilyustrirovannaya Rossiya*. In: Nikolukin, A. N. (ed.), *Literaturnaya entsiklopediya Russkogo Zarubezh'ya. 1918-1940. Periodika i literaturnyye tsenry*. Moskva, 179-184. [Марченко, Т. В. (2000), *Иллюстрированная Россия*. В: Николукин, А. Н. (ред.), *Литературная энциклопедия Русского Зарубежья. 1918-1940. Периодика и литературные центры*. Москва, 179-184.]
- MCCOMBS, M. (2008), *Ustanawianie agendy. Media masowe i opinia publiczna*. Kraków.
- ПЕККОТ, Т. (2006), *Dyskurs polskich wiadomości prasowych*. Kraków.
- ROTFELD, A. D. | TORKUNOW, A. W. (2010), *Wprowadzenie*. In: Rotfeld, A. D. | Torkunow, A. W. (red.), *Białe plamy. Czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918-2008)*. Warszawa.
- SAYENKO, A. V. (2017), *Obraz Pol'shi v sovet-skoj presse v period perestroyki: opyt kontent – analiza po materialam "Kaliningradskoy pravdy"*. In: Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya Obshchestvennyye nauki. 3, 90-96. [Саенко, А. В. (2017), *Образ Польши в советской прессе в период перестройки: опыт контент – анализа по материалам «Калининградской правды»*. В: Вестник Тамбовского университета. Серия Общественные науки. 3, 90-96.]

- SHOSTAK, M. A. (1998), Sochinyayem zagolovok. In: Zhurnalist. 3 (1-5), 9-14. [Шостак, М. А. (1998), Сочиняем заголовки. В: Журналист. 3 (1-5), 9-14.]
- STRUVE, N. (1996), Soixante-dix ans d'émigration russe. Paris.
- SYNOWIEC, A. (2009), Obraz Rosji w dyskursie kulturowo-ideologicznym. Studium wyobraźni zbiorowej na łamach polskiej prasy z lat 1991-2005 [dysertacja]. Katowice.
- TITSCHER, S. | MEYER, M. | WODAK, R. et al. (2009), Metody analiza teksta i diskursa, per. s ang. Khar'kov. [Тичер, С. | Мейп, М. | Водак, Р. et al. (2009), Методы анализа текста и дискурса, пер. с англ. Харьков.]
- VERSHININ, A. O. (2018), Sovetsko-polskie otnosheniya v issledovaniyakh zapadnoy istoriografii (istoriograficheskiy obzor). In: Istoriya: fakty i simvolyy. 1 (14), 128-132. [Вершинин, А. О. (2018), Советско-польские отношения в исследованиях западной историографии (историографический обзор). В: История: факты и символы. 1 (14), 128-131.]
- VOMPERSKIY, V. A. (1966), K izucheniyu sintaksicheskikh struktury gazetnogo zagolovka. Moskva. [Вомперский, В. А. (1966), К изучению синтаксических структуры газетного заголовка. Москва.]
- YERZHANOVA, G. A. (2010), Sintaksicheskiye i kognitivnyye osnovy gazetnykh zagolovkov (na materiale russkogo i angliyskogo yazykov). Almaty. [Ержанова, Г. А. (2010), Синтаксические и когнитивные основы газетных заголовков (на материале русского и английского языков). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Алматы.]

DOI: 10.31648/pw.10190

NEL BIELNIAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5101-1629>

University of Zielona Góra

WALIZKA, PERON, WAGON... UCHODŹCZY LOS WE WSPOMNIENIACH NADIEŻDY TEFFI

Suitcase, platform and wagon... The fate of refuge in *Memoirs of Nadezhda Teffi*

ABSTRACT: The first-wave Russian emigrants who left the country as a result of the October Revolution in 1917 and the civil war were united by a deep awareness of the loss of their roots and the need to preserve the memory of their former homeland and the tragic historical events that contributed to the exodus. Hence the huge popularity of the so-called “memory” literature among emigre writers and its diversity. The aim of this article is to include *Memoirs of Nadezhda Teffi* in the memoirs of the first wave of Russian emigration, dealing with the subject of the civil war and escape from Sovdepia. Typical distinguishing features of the reggie fate related to the category of memory were analysed, which include a suitcase, a platform and a wagon (similarly: a trunk, a harbor, a cabin). These attributes (except for a suitcase) did not attract the attention of researchers, although the plot of the work, which is the author’s subjective account, is largely focused around them. As a result, it was proved that they played various roles in the biographies of emigrants, reflecting new realities and social moods, often going far beyond their usual purpose or becoming symbols. This allows us to conclude that in her memoirs, Teffi combines the individual and collective dimension of remembering, because she shows a breakthrough moment in the history of the homeland from the narrator’s individual perspective through the details of everyday life, and is also part of the mission of Russian émigré literature by co-shaping the memory of the recent past.

KEYWORDS: Nadezhda Teffi, the first wave of Russian emigration, memory, prose memoir, a suitcase, a platform, a railway carriage

Szeroko rozumiana kategoria „pamięci” była w minionych dekadach chętnie eksploatowana przez przedstawicieli różnych dziedzin nauki i sztuki (sięgali po nią bowiem zarówno neurologowie, psychologowie, socjologowie, kulturoznawcy, historycy, filozofowie czy literaturoznawcy, jak i artyści plastycy i fotograficy¹). Wzmoczone

¹ Za egzemplifikację działań artystycznych w obszarze pamięci niech posłuży historyczno-edukacyjny projekt Domu Rosyjskiej Zagranicy im. A. Sołżenicyna w Moskwie. Specjalna tematyczna wystawa fotodokumentalna, upamiętniająca historię rosyjskiego wygnania (*Русский исход. Трагедия и величие*, 1920-1922), była prezentowana najpierw w 2020 r. w Rosyjskim Centrum

zainteresowanie tym fenomenem przyczyniło się do dynamicznego rozwoju literatury naukowej i popularnej poświęconej pamięci, jak też do wypracowania terminologii pomocnej w badaniach pamięciologicznych (zob. Yetes 1977; Diaconu 2004; Ricoeur 2006; Saryusz-Wolska 2009; 2011; Żardecka | Nowak 2017). Zaistniałą sytuację M. Saryusz-Wolska podsumowuje następująco: „W ciągu ostatnich kilku dziesięcioleci problem pamięci, w szczególności zaś pamięci zbiorowej, stał się wręcz obsesją humanistyki i nauk społecznych: nieustannie mówi się dziś o „koniunkturze pamięci”, „gorączce komemoracyjnej” lub *memory boom*” (Saryusz-Wolska 2011, 9). Niemniej pamięć jest, co warto podkreślić, jednym z klasycznych zagadnień pojawiających się w myśli filozoficznej już od czasów antycznych, dość przypomnieć dzieła Platona, Arystotelesa czy św. Augustyna (Platon 1999; Arystoteles 1992; Św. Augustyn 2006). Równie długie tradycje mają filiacje pamięci z literaturą, która od wieków zajmuje się zagadnieniem praktycznego zachowania i rekonstruowania przeszłości w czasie. Dlatego też to właśnie literatura:

[...] Obok mitu, historii, muzeów, pomników czy fotografii jest jedną z form przekazywania kulturowego żywota pamięci. Twórczość, która utrwala naszą wiedzę o przeszłości – odwołując się do terminów przyjętych w pedagogice – możemy określić mianem „literatury pamięci”. Ten rodzaj aktywności pisarskiej pozwala na łączenie refleksji nad przeszłością z refleksją nad własnymi poglądami i postawami. Jest wręcz niezbędna w szeroko rozumianym procesie aktywizacji pamięci historycznej w wymiarze moralnym i społecznym (NDiaye 2012, 23).

W dziejach wielu nacji zwiększone zapotrzebowanie na tzw. literaturę „pamięciową” daje się zaobserwować w momentach zagrożenia państwowości, a co za tym idzie – tożsamości narodowej. W tych okresach nasilają się bowiem wysiłki zmierzające do utrwalenia dziedzictwa narodowego. W historii Rosji takim periodem był bez wątpienia czas rewolucyjnej zawieruchy i wojny domowej. W ich następstwie kraj zmuszone były opuścić ogromne rzesze ludności², które znalazły schronienie zarówno w Europie Zachodniej, jak i na Dalekim Wschodzie. Niezależnie jednak gdzie rzucił ich los, przedstawiciele pierwszej fali emigracji wszędzie tworzyli swego rodzaju Rosję w miniaturze, wszak wśród uchodźców znaleźli się reprezentanci kilku pokoleń oraz wszystkich klas i grup społecznych, w tym także inteligencji, która ograbiona z narodowej przestrzeni sens istnienia na wygnaniu odnalazła w swoistym poczuciu posłannictwa. „Aby emigracja nie przekształciła się w zwykłą ucieczkę do miejsc, gdzie żyje się łatwiej i bezpieczniej – jak konstatuje I. A. NDiaye – powinna mieć swoje głębokie wytłumaczenie,

Nauki i Kultury w Paryżu (od 21 lipca do 20 sierpnia), a od 15 stycznia do 4 kwietnia 2021 r. została udostępniona zwiedzającym w Moskwie.

² Dane podawane przez różne źródła wahają się od 860 tys. do niemal 4 mln uciekinierów (NDiaye 2007, 77; Sałajczykowa 2003, 14; Suchanek 2014, 175).

zewnątrzne – w czynach, wewnętrzne – w świadomości” (NDiaye 2007, 82). Idea ta była szczególnie bliska środowiskom twórczym, o czym świadczy m.in. słynna mowa pt. *Misja emigracji rosyjskiej* (*Миссия русской эмиграции*), z którą Iwan Bunin wystąpił w stolicy Francji 16 lutego 1924 roku:

В чем наша миссия, чьи мы делегаты? От чьего имени дано нам действовать и предстательствовать? Поистине действовали мы, несмотря на все наши человеческие падения и слабости, от имени нашего Божеского образа и подобия. И еще – от имени России: не той, что предала Христа за тридцать сребреников, за разрешение на грабеж и убийство и погрязла в мерзости всяческих злодеяний и всяческой нравственной проказы, а России другой, подъяремной, страждущей, но все же до конца не покоренной (Bunin 1924).

Rosyjscy twórcy długo przekonani o przejściowym charakterze ich emigracyjnej sytuacji postawili przed sobą zadanie zachowania tradycji kulturowych oraz tożsamości narodowej dla przyszłych pokoleń³, jak również walki z komunizmem i poświadczania istnienia totalitaryzmu. Dlatego też wielu z nich nie tylko podjęło próby głębszego zastanowienia się nad wydarzeniami, które stały się ich udziałem, lecz także utrwalenia tragicznych nierzadko doświadczeń dla kolejnych generacji. Stąd ogromna popularność wszelkich odmian prozy wspomnieniowej wśród pisarzy pierwszej fali emigracji⁴. Zjawisko to ze względu na swą liczebność i heterogeniczność bywa przez badaczy określane mianem „memuarystycznego boomu” („мемуарный бум”) (Demidova 2010, 30). E. Garetto wskazuje na zróżnicowanie gatunkowe (dzienniki, wspomnienia, powieści autobiograficzne) i typologiczne literatury pamiętnikarskiej rosyjskiej diaspory, którą cechuje szereg motywów uwarunkowanych samą sytuacją emigracyjną. Zdaniem włoskiej badaczki większość publikacji, które ukazały się w pierwszych latach wychodźstwa, opowiadała o niedawnych wydarzeniach: o dniach rewolucji i epizodach wojny domowej, często także odtwarzała ucieczkę z Sowdeprii. Ponadto znaczna część wspomnień emigracyjnych poświęcona była pamięci współczesnych, którzy niedawno odeszli. Z czasem w literaturze wspomnieniowej zaczęły dominować

³ Warto w tym miejscu przypomnieć słowa K. Łastawskiego, które wskazują na związki tożsamości narodowej z kategorią pamięci: „Pojęcie «tożsamości narodowej» ma szeroki zakres znaczeniowy i może być ujmowane zamiennie z pojęciami «tożsamości kulturowej» lub «tożsamości cywilizacyjno-kulturowej». O jej treści decyduje zarówno wspólne dziedzictwo, jak i wola współczesnych do wykorzystania go w procesach własnego samookreślenia. W wymiarze historycznym tożsamość wypełnia luki w zbiorowej pamięci i sprzyja odwoływaniu się do wspólnie przeżytego doświadczenia. Określenie tożsamości jest wynikiem pewnej refleksji o sobie, autointerpretacji jednostkowej lub zbiorowej (dotyczącej państwa czy narodu). Łączy «bycie sobą» z relacjami zewnętrznymi” (Łastawski 2006-2007, 10).

⁴ Po różne warianty literatury wspomnieniowej sięgali zarówno ci wybitni, jak i mniej znani spośród twórców pierwszej fali rosyjskiej emigracji: Iwan Bunin, Nina Berberowa, Zinaida Gippius, Roman Gul, Wasilij Janowski, Galina Kuzniecowa, Irina Odojewcewa, Iwan Szmielow, Boris Zajcew i wielu innych.

idylliczno-nostalgiczne deskrypcje dawnego rosyjskiego życia. Pojawiły się też takie specyficzne reprezentacje gatunku autobiograficznego, jak Buninowskie *Życie Arsieniewa* (*Жизнь Арсеньева*, 1927-1933, pełne wyd. zagr. 1952), które Garetto za Władysławem Chodasiewiczem zalicza do tzw. autobiografii fikcyjnych („вымышленные автобиографии”), czy wyróżniająca się na tle rosyjskiej twórczości emigracyjnej proza Vladimira Nabokova. Przy czym pisarze-emigranci, tworząc różnorakie formy autobiograficzne, z reguły niewiele uwagi poświęcali zarówno samemu mechanizmowi pamięci, jak i opisowi procesu formowania się jednostki, świadomości, co było typowe dla współczesnej zachodnioeuropejskiej praktyki pisarskiej. W wariantach emigracyjnych dominowało wspomnienie utraconego czasu i przestrzeni: wyobcowanej przestrzeni, wypędzenia z domu rodzinnego czy dobrowolnego wprawdzie, ale tragicznego wyjazdu z kraju (Garetto 1996, 101 i n.).

Nie może zatem dziwić, że ten gatunek znalazł się także w dorobku twórczym Teffi (właśc. Nadieżda Aleksandrowna Łochwicka), która była bez wątpienia jedną z depozytariuszek rosyjskiej kultury. Gdy Teffi opuszczała na zawsze Rosję po przewrocie bolszewickim, była już pisarką o ugruntowanej pozycji: poetką, felietonistką, a nade wszystko autorką niezwykle popularnych humoresek, dzięki czemu zyskała przydomek „królowej śmiechu”. Również na uchodźctwie, gdzie spędziła ponad 30 lat, zyskała uznanie: bardzo aktywnie uczestniczyła w życiu kulturalnym rosyjskiej diaspory i publikowała w liczących się emigracyjnych wydawnictwach, m.in. na łamach paryskiej gazety „Wozroźdzenie” („Возрождение”) przez półtora roku od grudnia 1928 drukowano jej *Wspomnienia* (*Воспоминания*), które ukazały się następnie w 1932 r. w oddzielnym wydaniu książkowym.

W utworze łączącym elementy literatury pięknej i niefikcjonalnej pisarka mierzy się zarówno z pamięcią własną, jak i zbiorową, ukazuje bowiem fragment niełatwej historii swego kraju, jednocześnie jednak wszystkie wydarzenia przefiltrowuje przez indywidualną, nierzadko bardzo intymną pamięć. Przeplatanie się prawdy i zmyślenia, indywidualizmu z inklinacją do uogólnień jest, co warto podkreślić, typowe dla literatury dokumentu osobistego, która według słów R. Zimanda: „składa się z dwóch kosmosów: świata pisania o sobie wprost i świata naocznego świadectwa. Z tym, że co się pisze o sobie i jak się rozumie naoczność świadectwa, to właściwości wyznaczone zarówno przez osobowość autora, jak i przez kulturowe wzorce epoki” (Zimand 1990, 17-18).

Teffi z perspektywy dekady utrwaliła na kartach *Wspomnień* własną wersję uchodźczej odysei, która stała się też jej udziałem. W charakterystyczny dla siebie sposób w wydarzeniach pożegnalnych miesięcy, które spędziła w targanej wojną domową ojczyźnie, potrafiła dostrzec nie tylko momenty tragiczne (na których się tu głównie skupimy), lecz także – o czym nie należy zapominać – komiczne. Zawsze interesowali ją bowiem zwykli, prości ludzie (co podkreśla w odautorskim wstępie do utworu) oraz ich słabe strony i niedoskonałości, dzięki którym często wklali się

w kłopoty lub niedorzeczne sytuacje. Równie ważne były dla niej błahe na pozór wydarzenia życia codziennego, w których jednak nieoczekiwanie ujawniały się ważne cechy charakteru lub istotne tendencje życiowe. Dla przykładu panująca wówczas w Rosji atmosfera strachu i bezprawia uwidoczniła się w pogawędkach trzech dam, podróżujących w jednym przedziale z Teffi. Prowadzone szeptem rozmowy, które pisarka określa mianem *мирной беседы на жуткие темы* (Teffi 1989, 280), dotyczyły głównie przeszukiwań i odbierania mienia oraz tego, jak przechrzyć bolszewików, by wywieźć za granicę kosztowności i pieniądze:

- (1) – Слыхали? Прокины все свое состояние перевезли. Накрутили на бабушку.
- А почему же бабушку не осматривали?
- Ох, и что вы! Она такая неприятная. Ну кто же решится!...
- Фаничка провезла большущий бриллиант, так вы не поверите – в собственном носу.
- Ну, ей хорошо, когда у нее нос на пятьдесят карат. Не всякому такое счастье (Teffi 1989, 279-280).

Takie ujmowanie rzeczywistości w prozie pamiętnikarskiej nie jest wprawdzie częste, znamionuje jednakże, jak zauważa T. Simonowa, tzw. pamiętniki ironiczne (иронические мемуары):

Элементы комического (юмор, ирония, сатира) в мемуарах редки, смешные ситуации встречаются нечасто. Тем не менее обширный корпус мемуаристики XX в. включает в себя и мемуары, напрямую вписывающиеся в сферу комической литературы: Тэффи *Воспоминания*, Дон Аминадо *Поезд на третьем пути*, Михаил Ардов *Легендарная Ордынка*, *Вокруг Ордынки*, Игорь Губерман *Пожилые записки*. Сохраняя основные признаки мемуаристики – изображение прошлого с точки зрения очевидца и участника событий – эти произведения последовательно ориентированы на повествование о жизни в комическом ключе. Главным средством создания юмористического колорита становится ирония (Simonova 2002, 297).

Swoją retrospekcyjną opowieść Teffi rozpoczęła od jesieni 1918 r., kiedy to uzyskała zgodę na wyjazd z Moskwy do Kijowa na kilkutygodniowe gościnne występy. Jednak zamiast, jak zakładała, szybkiego powrotu czekała ją długa i niebezpieczna podróż coraz dalej na południe z dłuższymi przystankami m.in. w Odessie i Sewastopolu, stąd następująca konkluzja: „«Москва, милая, прощай. Через месяц увидимся». С тех пор прошло десять лет...» (Teffi 1989, 279). Natomiast ostatnie utrwalone w utworze wspomnienie pochodzi z drugiej połowy 1919 r., gdy pisarka po raz ostatni spojrzała na ziemię ojczystą z pokładu odpływającego z Noworosyjska statku *Wielki książę Aleksandr Michajłowicz*. Warto tu odnotować, że autorka wykracza niekiedy poza przyjęte ramy czasowe narracji, zarówno wskrzeszając

wydarzenia, które rozegrały się na długo przed rokiem 1918, jak i te, które nastąpiły już po opuszczeniu kraju.

Nieodłącznym elementem każdej chyba uchodźczej biografii były środki transportu: głównie pociągi i statki. Oczywiście uciekinierzy migrowali także pieszo lub wozami, a ich tułacza wędrówka przerywana była bądź noclegami w przygodnych miejscach, bądź nieoczekiwanymi przestojami ze względu na niemożność dalszego przemieszczania się (w danym kierunku lub danym środkiem lokomocji), co wznagało poczucie labilności i bezsilności. Teffi dostrzegła w zachowaniu emigrantów rezygnację i bezwolne podporządkowywanie się temu, co przyniesie los, przyrównała ich bowiem do pokornie czekającego stada, jednocześnie jednak podkreśliła ich umiejętność doceniania najdrobniejszych przejawów stabilizacji, dzięki czemu nie straszny im np. kolejny niespodziewany nocny postój na otwartym peronie:

- (2) Не могу сказать, чтобы настроение у нас было унылое. Конечно, ужин и ночлег в теплой комнате были бы приятнее, чем мелкий дождичек на открытой платформе, но вкусы у нас выработались скромные. Уверенность, что буквально никто не собирается нас расстреливать, наполняла душу радостным удивлением и довольством. Дождик уютный. Даже не очень мокрый... Право же, на свете совсем недурно живется. [...] Рядом с нами на вокзальной тележке сложен наш багаж. Сторожит его немецкий солдат (Teffi 1989, 319-320).

Takich nieplanowanych przerw w podróży było mnóstwo, pociągi wciąż zatrzymywano, a podróżnym bez podania przyczyny kazano wysiadać. Sporo czasu spędzali więc na peronach (im dalej na południe, tym częściej były to przystanie), zastanawiając się, czy szybko (lub w ogóle) ich stąd wypuszczą; kiedy lub jak pojedą dalej. Dlatego też kojarzyły się głównie z niepokojem, niepewnością i oczekiwaniem. Odzwierciedlały również sytuację panującą po obu stronach granicy. Na terenach pod rządami bolszewików były wyludnione, przerażająco ciche i wiało od nich grozą, natomiast na obszarze pod ukraińską kontrolą, gdzie panowała względna stabilizacja i nie brakowało produktów spożywczych, na zatłoczonych peronach można było zobaczyć spacerujących ludzi pochłoniętych jedzeniem, z tłustymi ustami, błyszczącymi policzkami i wyrazem błógiego zdumienia na twarzach.

Wymuszone przestoje trwały najczęściej od kilku godzin do kilku dni. Niekiedy jednak potrafiły się przeciągać przez długi czas. Wtedy też wygnańcy starali się przywracać stan równowagi i prowadzić relatywnie normalny tryb życia, bez narzekań, zamartwiania się i zadręczania pytaniami. Takie zachowanie Teffi zaobserwowała m.in. w obozie rozbitym przez ormiańskich uchodźców na przystani w Noworosyjsku:

- (3) Сначала показалось, что это пассажиры ждут парохода. Но, побродив между ними, увидела, что они не ждут, а просто живут здесь. Устроили из лохмотьев и корзинок палатки, развесили рваное барахло, обжились и живут. [...] Старухи тут же на жаровнях жарят какие-то грызки (ibidem, 412).

Peron lub przystań mogą być również początkiem lub końcem podróży. Zwłaszcza koniec podróży, będący zarazem zamknięciem pewnego etapu w życiu, miał w biografiami rosyjskich emigrantów pierwszej fali znaczenie szczególne. Dla wszystkich tych, których los rzucił na południe, ostatnim punktem, w którym kończyła się ziemia ojczysta i jednocześnie zaczynało nieznaną, była właśnie portowa przestrzeń, najczęściej Sewastopola lub Noworosyjska. Z czasem stała się ona także symbolem nieodwracalnej utraty dawnej ojczyzny. Rozstanie z krajem rodzinnym było silnie traumatyzującym przeżyciem, dlatego też motyw ten często powracał w twórczości rosyjskich emigrantów. Wyraźnie zarysował się m.in. w poezji lat 20. i 30. XX w., co pozwoliło badaczom wyszczególnić tzw. dyskurs krymski. W przesyconych smutkiem wierszach poetów, którzy odpłynęli z Krymu, dominują motywy ostatniego spotkania, pożegnania, utraty, a także drogi i pamięci. Cechą wspólną ich liryki są również obrazy statku, wybrzeża, morza (Lapayeva 2006, 64 i in). Podobne uczucia i obrazy wyryły się zapewne w pamięci każdego uchodźcy, opuszczającego kraj ojczysty drogą morską. Stąd też wszystkie wymienione wątki można odnaleźć w ostatnich akapitach *Wspomnień*, w których Teffi uwieczniła ostatnie godziny spędzone na nabrzeżu i moment odbicia statku od przystani. Widok oddalającego się z wolna łądu, który długo jeszcze będzie prześladować pisarkę, dobitnie uświadomił jej tragiczną ostateczność tej sytuacji: na jej oczach zniknęła Rosja, a ona stała się wygnańcem. Pokrewne emocje towarzyszyły pozostałym pasażerom statku: „Да, шепчут, оглядываются. Все-то им страшно, все страшно, и не успокоиться, не опомниться до конца дней, аминь” (Teffi 1989, 446).

Można zatem pokusić się o stwierdzenie, że swego rodzaju emblematami uchodźczego losu były peron, wagon (lub analogicznie: przystań, kajuta) oraz walizka (kufer). Ta ostatnia posłużyła nawet za określenie specyficznego sposobu życia pierwszej fali rosyjskich emigrantów („чемоданный” образ жизни) (Shelokhayev 1997, online), który po części wynikał z nieumiejętności (czy może raczej niechęci) przystosowania się do nowych warunków, po części zaś z ich złudnego przekonania o tymczasowości pobytu za granicą, o czym przeświadczeni byli także bohaterowie *Wspomnień*: „падение большевиков – это вопрос нескольких недель, если не нескольких дней” (Teffi 1989, 342), i jednocześnie gotowości, by w dowolnym momencie porzucić schronienie i wrócić do kraju. Protagonistka i jej znajomi przygotowania do wyjazdu rozpoczęli od starań o zgodę nań i spakowania bagaży, a w trakcie wielomiesięcznej tułaczki po wielokroć zapakowywali i rozpakowali walizki, w których mieściło się teraz ich całe dawne życie. Dlatego nieustannie zamartwiali się nie tylko o swoje losy, lecz także bagaży: czy nie zostaną

skonfiskowane? Bagaże stawały się nawet niekiedy swego rodzaju zakładnikami, np. w pewnym przygranicznym miasteczku komisarz do spraw sztuki wymógł na Teffi i jej towarzyszach podróży zorganizowanie wieczorku artystycznego dla proletariatu zawołaną groźbą niewydania pozwolenia na wywóz bagaży za granicę.

Tak więc walizki nieustannie towarzyszyły pisarce i bohaterom jej emigracyjnych utworów, pełniły przy tym różnorakie role, wykraczające nieraz daleko poza swoje zwyczajowe zastosowanie. Służyły do przewozu rzeczy, niekiedy zastępowały stolik, ławkę, a nawet łóżko, były wskaźnikiem przynależności społecznej lub zawodowej, skarbnicą rodzinnych pamiątek i przypadkowych przedmiotów, które z czasem przeobraziły się w artefakty kulturowe, a nade wszystko były „niemymi świadkami” ludzkich losów. Jednym z takich świadków był niepozorny, chropowaty kawałek laku nieokreślonego koloru i kształtu z zawierającego motywy autobiograficzne opowiadania *Cichy towarzysz* (*Тихий спутник*, 1927). W utworze, w którym została upamiętniona dekada kalejdoskopowych zmian, jakie zaszły tak w życiu samej pisarki, jak i w jej ojczyźnie, tytułowy bohater jawi się jako personifikacja tułaczkiej doli nowelistki. Z przedmiotu codziennego użytku, pospolitego materialnego elementu świata, którego obecność narratorka początkowo ledwie tolerowała, przeistoczył się on w bliskiego emocjonalnie towarzysza niedoli. Jego losy spłotyły się bowiem z jej losami: od wiosny 1917 r., kiedy to po raz pierwszy dostrzegła jego istnienie, trwał przy niej wytrwale, w sposób niepojętny znajdując się w każdej walizce od Petersburga, przez Moskwę, Kijów, Odessę, Noworosyjsk, Konstantynopol, aż po Paryż i Berlin, by w końcu zniknąć w tajemniczych okolicznościach, co wywołało u narratorki poczucie osierocenia:

(4) На днях ушел от меня маленький друг, тихий спутник последнего десятилетия моей жизни, следовавший за мной преданно и верно по всем этапам тяжелого беженского пути. Ушел так же загадочно, как и появился когда-то. [...] Где он? Почему бросил меня? (Teffi 2011, 77).

Na te i inne funkcje walizki nie tylko zajmującej we *Wspomnieniach* Teffi miejsce szczególne, lecz także powiązanej z kategorią pamięci wskazuje m.in. NDiaye, która zagadnieniu „życia na walizkach” rosyjskich emigrantów poświęciła cały artykuł (NDiaye 2018, 109-117)⁵. Olsztyńska badaczka tak konkluduje swoje rozważania:

⁵ Na polifunkcyjny wymiar emigracyjnej walizki wskazuje także O. Figes (2011, 549 i n.), który tak pisze o autorze *Lolity*: „W paryskim mieszkaniu nieopodal Łasku Bulońskiego Nabokov zamykał się w łazience, kładł walizkę na bidecie i pisał na maszynie *Prawdziwe życie Sebastiana Knighta* – swój bilet wstępu do literatury angielskiej”.

Однако слово «чемодан», которым насыщен текст воспоминаний Н. Тэффи, обозначает не только «ящик для перевозки вещей». В переносном значении он становится «сокровищницей культурной памяти». Чемодан – неперменная часть эмигрантской судьбы, но образ чемодана у Тэффи не про идентичность беженцев, а затем эмигрантов в новых условиях. Чемодан у Тэффи – воплощение прошлой жизни. Он помогает отразить образ эмигрантов, которые не пытаются или не способны приспособиться к другим обстоятельствам в чужой стране (ibidem, 116).

W utworze Teffi akcja skupia się w dużej mierze właśnie wokół багаży, pociągów, peronów i dworców, czego egzemplifikacją może być następujący *passus*, sygnalizujący początek podróży:

(5) Началось путешествие довольно гладко. Ехали в вагоне второго класса, каждый на своем месте, не под скамьей и не в сетке для багажа, а как вообще пассажирам сидеть полагается (Teffi 1989, 279).

Ta niewinna zdawać by się mogło konstatacja odsyła nas jednak do nader trudnej sytuacji panującej wówczas w Rosji, której wyznacznikami były, oprócz aresztowań i rozstrzeliwań, brak podstawowych produktów, w tym żywności i opału, oraz szerzące się choroby epidemiczne. Dlatego też możemy na kartach utworu odnaleźć tego rodzaju obserwacje: „Да. Там была «испанка», здесь – сыпной тиф” (ibidem, 420) czy też: „Вспоминали хлеб последних московских дней, двух сортов: из опилок, рассыпавшийся, как песок, и из глины – горький, зеленоватый, всегда сырой...” (ibidem, 291).

Wszystko to skłaniało ogromne rzesze ludzi do porzucenia jeśli nie ojczyzny, to chociażby dużych miast, na co wskazuje m.in. brytyjski historyk i pisarz O. Figes:

(6) Między rokiem 1918 a 1920 Piotrogród opuściło trzy czwarte mieszkańców. Ludność Moskwy zmniejszyła się o ponad połowę. Na dworcach kolejowych rządził chaos, gdy tłumy toczyły boje, by wsiąść do zmierzających na wieś pociągów. Ludzie podróżowali na dachach wagonów, trzymali się okien i buforów, ryzykując utratą kończyn lub życia. Jeden z pociągów wyjechał z Piotrogradu tak przeludniony, że wywrócił się na moście i wpadł do Newy, pogrążając w jej nurcie setki pasażerów (Figes 2009, 629-630).

Bohaterka i zarazem narratorka *Wspomnień* oraz jej współtowarzysze podróży (Arkadij Awierczenko, dwie aktorki i dwóch antreprenerów) mnóstwo czasu spędzali w pociągach, w wagonach wszystkich klas: od pasażerskich po towarowe, którymi przemieszczały się nieprzebrane rzesze zarówno cywilnych uciekinierów, jak i żołnierzy. Spotkania z tyloma przypadkowymi osobami, reprezentującymi przekrój ówczesnego społeczeństwa, dały wnikliwym obserwatorom możliwość przyjrzenia

się nastrojom społecznym oraz procesowi wyłaniania się nowej hierarchii i dystansu między ludźmi. Naturalną niejako kolejną rzeczą ta ograniczona przestrzeń, skupiająca przeróżne ludzkie historie, stawała się swoistym miernikiem humanitaryzmu oraz wyznacznikiem aksjologicznym. W stosunkowo wygodnym wagonie drugiej klasy, w którym Teffi i jej znajomi rozpoczęli podróż, ich współpasażerkami były wspomniane wyżej trzy damy, gawędzące o wystrychnięciu na dudka bolszewików. Względny spokój podróżnych szybko jednak został zmaćony: po niespełna trzech godzinach pociąg zatrzymano, a podróżnym kazano wysiąść:

- (7) Вылезли, выволокли багаж, простояли на платформе часа два и влезли в другой поезд, весь третьюклассный, набитый до отказа. Против нас оказались злющие белоглазые бабы. Мы им не понравились (Teffi 1989, 281).

Szczególną irytację budził zwłaszcza malutki pekińczyk, należący do jednej z aktorek. Swoją niechęć proste kobiety wyrażały głośno i napastliwie, wyraźnie dążyły także do konfrontacji. Szczęśliwie dla artystów ich uwagę odwrócił złapany na pomoście złodziej i kobiety zaczęły fantazjować o karze, jaką należałoby mu wymierzyć: „Самосудом их всех надо! Глаза выколоть, язык вырвать, уши отрезать, а потом камень на шею да в воду!” (ibidem, 282). To kontrastujące zestawienie eleganckiej kobiety z pieskiem na rękach i rozeźlonych wiejskich bab doskonale obrazuje zachodzące w Rosji zmiany, odzwierciedla bowiem dwa światy: ten dawny, odchodzący w przeszłość, i nowy, zapowiadający ponurą przyszłość, w której na miejsce likwidowanych w duchu ideologii komunistycznej przywilejów stanowych, tytułów czy stopni oficerskich wprowadzano nierówności nowego rodzaju (teraz hańbą było nieproletariackie lub niechłopskie pochodzenie), co sprzyjało formowaniu się nowych warstw uprzywilejowanych (por. Smaga 2001, 29 i n.; Figes 2009, 704 i n.)⁶. O tym, że bolszewicka wizja budowy sprawiedliwego i wolnego społeczeństwa okazała się utopią, traktuje m.in. następujący wyimek, w którym utrwalony został ponadto typowy dla bolszewików (także członków partii) wizerunek *macho* i żołnierza⁷:

- (8) В первых рядах – «генералитет и аристократия». Все в коже (я говорю, конечно, не о собственной, человеческой, а об телячьей, бараньей – словом,

⁶ Należy odnotować, że paralelnie do zmian zachodzących w rosyjskim społeczeństwie przeobrażeniom ulegał bytujący od dawna w literaturze rosyjskiej motyw pociągu i podróży, a zwłaszcza tendencja do ukazywania pociągu/podróży jako wartości pozytywnej (Trojanowska 2016, 248-249).

⁷ Inherentnymi atrybutami bolszewików były właśnie skórzane kurtki i broń, którą wszyscy członkowie partii mieli prawo nosić przy sobie aż do 1935 (rozbrojono ich dopiero po zamordowaniu w grudniu 1934 r. Siergieja Kirowa), co uznawano za oznakę braterskiej równości (Figes 2009, 615). Nie może zatem dziwić, że w literaturze rosyjskiej skórzana kurtka jako symbol bolszewików zagościła już na początku lat 20. XX w. za sprawą powieści Borisa Pilniaka *Nagi rok* (*Голый год*, 1921), w której przedstawiona została przerażająca wizja podróży pociągiem, implikująca całkowite upodlenie jednostki ludzkiej (Trojanowska 2016, 249).

«революционной» коже, из которой шьются куртки и сапожищи с крагами). Многие в «пулеметах» и при оружии. На некоторых по два револьвера словно пришли не в концерт, а на опасную военную разведку, вылазку, на схватку с врагом, превосходящим силами (Teffi 1989, 297).

Wielu uciekinierów wywodzących się z elit doświadczyło wówczas jeśli nie wzmiankowanej wrogości, to choćby nieufności czy złośliwości ze strony niższych warstw społecznych. Zaznali tego m.in. zbiegli z klasztoru w Bychowie generałowie Armii Ochotniczej, którzy postanowili przedostać się nad Don, podróżując przez bolszewicką Rosję głównie pociągiem i ukrywając swoją tożsamość:

(9) Łukomski zgotił brodę i mówił z niemieckim akcentem; Romanowski ukrywał się pod mundurem chorążego; Markow udawał szeregowego żołnierza. Denikin upozował się na polskiego arystokratę i jechał trzecią klasą: tam po raz pierwszy zetknął się z „bezgraniczną nienawiścią” prostych ludzi do „wszystkiego, co przewyższało masy pod względem społecznym i intelektualnym” (Figes 2009, 578).

Wyeksponowane tu brak zaufania i podejrzliwość, dodatkowo wzmacniające towarzyszące podróżnym nieustannie poczucie lęku i niepewności, zdawały się jednak cechować całe ówczesne społeczeństwo niezależnie od przynależności klasowej. Teffi odnotowuje bowiem: „Когда ехали в классном вагоне из Москвы, публика смотрела на нас зверски: интеллигенты подозревали в нас чекистов, плёбс – тех, продолжающих пить кровушку” (Teffi 1989, 323).

Warto tu zauważyć, że motyw podróżowania w przebraniu pojawia się we *Wspomnieniach* kilkakrotnie zarówno w odniesieniu do białych studentów i oficerów, jak i cywili. Ci pierwsi, ryzykując życiem, starali się bądź dotrzeć do swoich wojsk w mundurach czerwonoarmistów, bądź wypełniali niebezpieczne poruczenia, podszywając się np. pod palaczy na statku, co autorka opatruje gorzką konstatacją, puentującą los setek takich młodych ludzi:

(10) Сколько еще рейсов сделает он с медным крестиком на замызганном гайтанчике? Один? Два? А потом прижмет усталые плечи к каменной стенке черного подвала и закроет глаза... (ibidem, 409).

Zgoła inaczej przedstawia Teffi tzw. zwykłych obywateli, próbujących dostać się do Kijowa w chłopskich strojach. Pisarka podkreśla w ich zachowaniu oportunistyczny i pieniaczy. Gdy wsiadają do pociągu ubrani w siermięgi i brudne kozuchy, do których nie pasują ich złote zęby i pulchne ręce, są milczący i cisi. Im bliżej jednak Kijowa, zmienia się nie tylko ich wygląd, lecz także sposób bycia: niepostrzeżenie przeobrażają się bowiem w wytwornie ubranych, czupurnych malkontentów o wielkopańskich manierach, którzy lekceważąco i arogancko traktują obsługę.

Sam Kijów, jakże różny od porzuconych północnych miast z uwagi na panujący w nim względny spokój i obfitość towarów, zalany przez falę uchodźców, którzy żyli w szalonym pędzie, pragnąc niejako na zapas najjeść się, napić i nagromadzić wrażeń, został przez memuarystykę przyrównany właśnie do stacji kolejowej:

- (11) Первое впечатление – праздник. Второе – станция, вокзал перед третьим звонком. Слишком беспокойная, слишком жадная суета для радостного праздника. В суете этой тревога и страх. Никто не обдумывает своего положения, не видит дальнейших шагов. Спешно хватает и чувствует, что придется бросить... (ibidem, 330).

We wspomnieniowej materii wyraźnie odcina się jeden z najbardziej poruszających epizodów rozgrywających się w pociągu, sygnalizujący zarówno zjawisko tzw. wojny kolejowej (Figes 2009, 577), jak i terroru cechującego obie walczące strony (ibidem, 583). Teffi ewokuje mianowicie wspomnienie przejazdu na trasie z Noworosyjska do Jekaterynodaru w przepelnionym wagonie trzeciej klasy z wybitym oknem i bez oświetlenia w towarzystwie całych zastępów żołnierzy, zajmujących wszystkie wolne miejsca na ławkach i podłodze. Wycieńczeni, udęczeni, na wpół żywi jechali na front, na północ, gdzie czekała ich tylko męka i śmierć. Jedni szybko zapadali w niespokojny sen, który miał przynosić im chwilowe wyciszenie i pomagać regenerować siły, wskrzeszał widma przeszłości. Inni natomiast rozmawiali o pewnym bezwzględny pułkowniku, który po wzięciu do niewoli oddziału bolszewików miał zwyczaj popijając herbatę, siadywać na ganku i obserwować, jak na jego rozkaz jednego po drugim wieszano więźniów. Jeden z rozmówców dostrzegł w takim zachowaniu przejawy szaleństwa, jego oponent zaś winił okrutne czasy, sprzyjające odczłowieczeniu i znieczulicy, które ze zwykłego człowieka czynią oprawcę. Pułkownik był bowiem świadkiem, jak bolszewicy bestialsko zamęczyli jego żonę i dzieci, dlatego też:

- (12) То, что он делает, это для него нормально. Вы поймите, что после всего, что он пережил, вести себя по-обычному было бы очень, очень странно. Ненормально было бы. Каждой душе есть свой предел. Дальше человеческого разум выдерживать не может. И не должен. И полковник Х. поступает вполне для себя нормально (Teffi 1989, 437).

Źródłem doznań tak przerażających, że Teffi i jej współtowarzysze bali się myśleć zarówno o teraźniejszości, jak i przyszłości, bezpieczne schronienie znajdując jedynie w rozpamiętywaniu przeszłości, stawała się niekiedy przestrzeń okołodworcowa. W pewnym przygranicznym miasteczku zajęтым przez bolszewików szczególnie ponuro zapisał się w pamięci memuarystyki nasyp kolejowy. I choć jego zatrwajającej obecności doświadczyła Teffi najpierw słuchowo (rozdzierający

krzyk, trzy wystrzały), a później wzrokowo (żołnierz przeganiający zgraję rozszarpujących coś psów), to przecucie czegoś makabrycznego powstrzymało ją przed przyswojeniem informacji dostarczonej przez zmysły:

- (13) Я быстро повернулась и почти ничего не видела. Я даже не поняла, чего именно не надо было видеть. [...] Но это было довольно далеко, внизу, у насыпи. Одна собака отбежала, волоча что-то по земле. Это все было так мгновенно... Мне показалось, что волочит она... наверное... показалось... волочит руку... да, какие-то лохмотья и руку, я видела пальцы. Только ведь это невозможно. Ведь нельзя же отгрызть руку... (ibidem, 293).

* * *

Twórców pierwszej fali emigracji rosyjskiej napędzała potrzeba zachowania dla przyszłych pokoleń wiedzy o tragicznym doświadczeniu rewolucji, wojny domowej i emigracji. Wspólne dziedzictwo niezależnie od różnic pokoleniowych i światopoglądowych było bez wątpienia czynnikiem niezwykle mocno integrującym członków diaspory i wzmacniającym poczucie tożsamości. Możliwość odwoływania się do wspólnie przeżytego doświadczenia nabrała szczególnego znaczenia po kilku latach od wychodźstwa, gdy stało się jasne, że sytuacja w Rosji nie wróci do stanu sprzed 1917 r. i tym samym rozwiały się nadzieje na powrót do ojczyzny. Tym też należy tłumaczyć rozkwit literatury pamiętnikarskiej w środowisku emigracyjnym. Zawarta we *Wspomnieniach* Teffi refleksja o wydarzeniach historycznych sprzed dekady wpisuje się w tendencję. W swoim utworze pisarka łączy indywidualny i kolektywny wymiar pamiętania, snuje bowiem opowieść o przełomowym, ale i traumatycznym momencie w XX-wiecznej historii Rosji z jednostkowej perspektywy narratora (tożsamego z autorem, jak również z bohaterem), sporo miejsca poświęcając typowym atrybutom uchodźczego losu, do których zaliczyć można walizkę, peron i wagon, i ich różnorodnym znaczeniom oraz rolom, jakie odgrywały w biografiami emigrantów rosyjskich pierwszej fali. Przy czym obraz epoki przejawia się w utworze pośrednio, nie w opisie wybitnych postaci czy wydarzeń historycznych, a w codziennych drobiazgach. Zamęt przemian rewolucyjnych i wojny domowej uwidacznia się bowiem w popadaniu przez bohaterów na przemian w zabawne lub niedorzeczne sytuacje i poważne tarapaty. Umiejętność łączenia pierwiastków tragicznych i komicznych jest dystynktywną cechą manieri pisarskiej Teffi. Można zatem stwierdzić, że autorka *Wspomnień* przyjęła na siebie misję rosyjskiej literatury emigracyjnej, współkształtując pamięć o niedawnej przeszłości, jako że dzieła literackie „były i nadal są ważnym medium dla tworzenia pokoleniowej tożsamości oraz samookreślenia, a co za tym idzie: także ważnym czynnikiem zbiorowego budowania pamięci” (Erl 2009, 239).

Bibliografia

- ARYSTOTELES (1992), *Dzieła wszystkie*, t. 3. Warszawa.
- BUNIN, I. (przemówienie) (1924), *Missiya russkoy emigratsii*. [Бунин, И. (речь) (1924), Миссия русской эмиграции.] W: <http://bunin-lit.ru/bunin/bio/missiya-emigracii.htm> (dostęp: 5.05.2023).
- DEMIĐOVA, O. (2010), *Memuary kak prostranstvo ekzistentsii*. W: Danilevskiy, A. (ed.), *Memuary v kul'ture russkogo zarubezh'ya*. Moskva, 23-32. [Демидова, О. (2010), Мемуары как пространство экзистенции. В: Данилевский, А. (ред.), Мемуары в культуре русского зарубежья. Москва, 23-32.]
- DIACONU, M. (2004), *Zapach, tożsamość i pamięć. O konstytuowaniu podmiotu poprzez zapach*. W: *Sztuka i Filozofia*. 24, 57-68.
- ERLL, A. (2009), *Literatura jako medium pamięci zbiorowej*. W: Saryusz-Wolska, M. (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*. Kraków, 210-247.
- FIGES, O. (2009), *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891-1924*. Wrocław.
- FIGES, O. (2011), *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*. Warszawa.
- GARETTO, E. (1996), *Memuary i tema pamyati v literature russkogo zarubezh'ya*. W: Danilevskiy, A. (ed.), *Blokovskiy sbornik XIII. Russkaya kul'tura XX veka: Metropoliya i diaspora*. Tartu, 101-109. [Гаретто, Е. (1996), Мемуары и тема памяти в литературе русского зарубежья. В: Данилевский, А. (ред.), *Блоковский сборник XIII. Русская культура XX века: Метрополия и диаспора*. Тарту, 101-109.]
- LAPAYEVA, N. B. (2008), *Motiv „ukhoda iz Kryma” v poezii russkoy emigratsii 1920-30-kh godov*. W: *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. 30, 64-73. [Лапаева, Н. Б. (2008), Мотив «ухода из Крыма» в поэзии русской эмиграции 1920-30-х годов. В: *Вестник Челябинского государственного университета*. 30, 64-73.]
- ŁASTAWSKI, K. (2006-2007), *Historyczne i współczesne czynniki kształtowania polskiej tożsamości narodowej*. W: *Doctrina. Studia społeczno-polityczne*. 3-4, 9-37.
- NDIAYE, I. A. (2007), *Misja literatury emigracyjnej („pierwsza fala” emigracji rosyjskiej)*. W: *Acta Polono-Ruthenica*. 12, 77-93.
- NDIAYE, I. A. (2012), *O pamięci w literaturze rosyjskiej. Rozmowy najważniejsze*. Olsztyn.
- NDIAYE, I. A. (2018), *„Chemodannaya zhizn'” russkikh emigrantov v „Vospominaniyakh” Nadezhdy Teffi* [„Чемоданная жизнь” русских эмигрантов в „Воспоминаниях” Надежды Тэффи]. W: Marczenko, T. | NDiaye, I. A. | Nikolajew, D. (red.), *Twórczość rosyjskiej zagranicy – satyra i memuarystyka*. Olsztyn, 109-117.
- PLATON (1999), *Dialogi*, t. 2. Kęty.
- RICOEUR, P. (2006), *Pamięć, historia, zapomnienie*. Kraków.
- SALAJCZYKOWA, J. (2003), *Prozaicy pierwszej fali emigracji rosyjskiej 1920-1940*. Gdańsk.
- SARYUSZ-WOLSKA, M. (2011), *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*. Warszawa.
- SARYUSZ-WOLSKA, M. (red.) (2009), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*. Kraków.
- SHELOKHAYEV, V. V. (ed.) (1997), *Russkoye zarubezh'ye. Zolotaya kniga emigratsii. Pervaya tret' XX veka. Entsiklopedicheskiy biograficheskiy slovar'*. Moskva. [Шелухаев, В. В. (ред.) (1997), *Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь*, Москва.] W: https://www.booksite.ru/localtxt/zol/ota/ya/zolotaya_kniga/1.htm (dostęp: 3.12.2021).
- SIMONOVA, T. (2002), *Zhanr ironicheskikh memuarov v russkoy literature XX veka („Vospominaniya” Teffi, „Pozhilye zapisi” Gubermana)*. [Симонова, Т. (2002), Жанр иронических мемуаров в русской литературе XX века („Воспоминания” Тэффи, „Пожилые записи” Губермана).] W: Supa, W. (red.), *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich V. Białyostok*, 296-304.
- SMAGA, J. (2001), *Rosja w 20 stuleciu*. Kraków.

- SUCHANEK, L. (2014), Emigracja. Emigrantologia. Komisja Emigrantologii Słowian. W: *Slavia Orientalis*. LXIII/2, 173-189.
- ŚW. AUGUSTYN (2006), *Wyznania*. Kraków.
- ТЕФФИ (1989), *Nostal'giya. Rassказы. Vospominaniya*. Leningrad. [Тэффи (1989), *Ностальгия. Рассказы. Воспоминания*. Ленинград.]
- ТЕФФИ, N. A. (2011), *Sobraniye sochineniy v pyati tomakh*. T. 4: *Kniga Iyun'. O nezhnosti*. [Тэффи, Н. А. (2011), *Собрание сочинений в пяти томах*. T. 4: *Книга Июнь. О нежности*. Москва.]
- TROJANOWSKA, U. (2016), *Tymczasowy grób – pociąg. Podróż do i z Kolonii w twórczości Władimira Kantora*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski* VII/1, 247-259.
- ҮЕТЕС, F. A. (1977), *Sztuka pamięci*. Warszawa.
- ZIMAND, R. (1990), *Diarysta Stefan Ż.* Wrocław.
- ЖАРДЕЦКА, М. | NOWAK, W. (red.) (2017), *Rzecz, ciało, pamięć. Eseje i rozprawy z filozofii, historii*. Rzeszów.

DOI: 10.31648/pw.10191

JOLANTA BRZYKCY

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9563-0723>

Nicolaus Copernicus University in Toruń

TEKST FAVIERSKI LITERATURY ROSYJSKIEJ EMIGRACJI PIERWSZEJ FALI: ARKADIA WYGNAŃCÓW

The Favière text of first-wave Russian émigré literature: the Arcady of exiles

ABSTRACT: The article is dedicated to representations of a French village of La Favière in the first-wave Russian émigré literature and painting. The objects of study include S. Chernyy's poetry, A. Kuprin's *Gouron Headland* and M. Tsvetaeva's poems. Emphasis has also been placed on the epistolography, memoiristics and paintings of Russian emigrants visiting the village. Various Favière's images are treated – by analogy with Toporov's St. Petersburg text – as a Favière text: an integrated system of texts, created within a specific time frame and within the boundaries of the semiosphere, characterized by a high degree of consistency in terms of code, context and addressee, understandable to a specific population and containing a detailed baggage of meanings. The way in which Favière is presented as *locus amoenus*, makes the Favière text unique. In the system of local texts of Russian émigré literature, connected by the motif of foreignness as *locus horribilis*, Favière is a rare example of Arcadia found in exile.

KEYWORDS: La Favière, local text, Arcadia, exile, Russian émigré literature, first-wave of Russian emigration

Zainicjowane kilkadziesiąt lat temu przez W. Toporowa (1991) badania szczególnego typu relacji, jakie mogą zachodzić pomiędzy miejscem (miastem) a jego literackim odzwierciedleniem, wywołały „epidemię spaczalną” (Pavlenko 2018, 37), oferując możliwość eksplorowania w tym kluczu dawnych i współczesnych utworów literackich. Wyprowadzona z prac Toporowa metoda badawcza jest szczególnie przydatna także w odniesieniu do francuskiej miejscowości La Favière i wygenerowanego przez nią korpusu tekstów i grafik, który nazywam – poprzez analogię do tekstu petersburskiego – tekstem fawierskim.

Obecnie Favière jest dzielnicą niewielkiej miejscowości wypoczynkowej Bormes-les-Mimosas położonej na Lazurowym Wybrzeżu, pomiędzy Marsylią i Cannes. Na początku lat 20. XX w. Favière było wioską rybacką, w której powstała rosyjska osada, założona przez emigrantów pierwszej fali. Grupa zaprzyjaźnionych uchodźców z Rosji zaczęła kupować od miejscowych farmerów, po przystępnych

cenach, ziemię, którą następnie odsprzedawano znajomym¹. Na niewielkich działkach nowi właściciele budowali skromne domki, niekiedy wznoszono też większe budynki, w których pokoje wynajmowano zainteresowanym Rosjanom spragnionym wypoczynku na Lazurowym Wybrzeżu. Wieś o kolonii rosła wprost proporcjonalnie do niej samej, Favière w krótkim czasie stał się miejscowością popularną wśród Rosjan. Rozkwit wioski przypadł na lata 30., wybuch II wojny światowej położył jej kres. Po 1945 r. niektórzy mieszkańcy niegdysiejszej kolonii wracali do niej na letnie miesiące, nie udało się jednak wskrzesić jej w dawnym kształcie, a sama miejscowość z czasem została wchłonięta przez miasteczko Bormes-les-Mimosas.

Kolonia istniała niespełna 20 lat, odegrała jednak niebagatelną rolę w historii rosyjskiej diaspory. Bywali tu jej wybitni przedstawiciele, m.in. poeci i pisarze Marina Cwietajewa, Sasza Czornyj, Aleksandr Kuprin, Boris Popławski, Antonin Ładinski i Gieorgij Griebienyszczikow, artyści malarze Iwan Bilibin i jego żona Aleksandra Szczekaticzina-Potocka, Albert Benois, Natalia Gonczarowa, Natalia Paren, Michaił Łarionow, politycy Paweł Miliukow i Maksim Binawer oraz uczeni Siergiej Mietalnikow, Aleksandr Titow, NikołaJ Bieznosow. Skład osobowy kolonii szybko ujawnił swój potencjał kulturotwórczy: okazała się ona miejscem obdarzonym własnym *genius loci*, wyposażonym w zespół właściwości materialnych i niematerialnych, które wyodrębniły ją z homogenicznej przestrzeni, nadały jej odrębność temporalną i spacialną, a u jej mieszkańców uruchomiły estetyczne i egzystencjalne przeżywanie krajobrazu. Favière nie tylko wrosło w biografię jego rosyjskich mieszkańców i zaznaczyło ślad w ich twórczości, lecz także – utrwalane w utworach literackich, listach, artykułach prasowych, wspomnieniach, na obrazach i fotografiach – stało się fenomenem rosyjskiej kultury emigracji pierwszej fali, a dzięki nim zostało wprowadzone w kulturę współczesnej Rosji i diaspory rosyjskiej, czego dowodzą niedawne wystawy tematyczne we Francji i Rosji². Semiotyczny potencjał wioski był na tyle silny, że doprowadził do powstania tekstu fawierskiego, zintegrowanego systemu tekstów, znaków i wyobrażeń, powstałego w określonych ramach czasowych oraz w granicach właściwej danej zbiorowości semiosfery, odznaczającego się wysokim stopniem spójności w zakresie kodu, kontekstu i adresata, zrozumiałego dla konkretnej populacji i zawierającego szczegółowy bagaż znaczeń (Żyłko 2009, 101).

¹ Rekonstrukcję historii rosyjskiego Favière przeprowadził M. Makarov (2019), któremu w tym miejscu dziękuję za cenne materiały, jakie mi przekazał.

² W 2004 r. w Bormes-les-Mimosas zorganizowano wystawę poświęconą rosyjskiej kolonii. Cieszyła się ona sporym powodzeniem, w ciągu 9 tygodni zwiedziło ją 4 tys. osób (Guillemain 2004; b. a. 2004). Wystawie towarzyszyła edycja katalogu z reprodukcjami zdjęć i obrazów dokumentujących historię rosyjskiego Favière (Dupouy | Obolensky | Guillemain | Faucher 2004). W 2020 r. podobna wystawa, pt. *Rosyjskie wzgórze w portretach. Ilustracje, wspomnienia, listy (Русский холм в лицах. Иллюстрации, воспоминания, письма)* odbyła się w Iwangorodzie. Zorganizowano ją w ramach obchodów 150. rocznicy urodzin Kuprina i 140. rocznicy urodzin Czornego.

Tekst favierski tworzą – w płaszczyźnie językowej – przede wszystkim wiersze Czornego z lat 1927-1932, cykl *Przylądek Gouron* (*Мыс Гурон*, 1929) Kuprina, trzy wiersze Swietajewej, (*Небо – синей знамени!.., Окно раскрыло створки... , Ударило в виноградник...*, 1935) oraz powieść Popławskiego *Do domu z nieba* (*Домой с небес*, 1934). Należą do niego także, częściowo tylko opublikowane, listy i dzienniki członków kolonii (Rosov 2008; Vul’fina 2019), reportaż prasowy Timaszowej *W rosyjskim gnieździe* (*В русском гнезде* [Timasheva 1933]), w dalszej zaś kolejności – relacje pamiętnikarskie, powstałe już po II wojnie światowej, w tym szkic Ludmiły Wrangel z 1954 r. pt. *La Favière* (*Ла Фавьер*) oraz pochodzące z lat 60. i 70. wspomnienia Wrangel (Wrangel’ 1964), Ksenii Kuprinej (Kuprina 1971) i Galiny Rodionowej (Rodionova 2002).

Istotną część tekstu favierskiego stanowią utrwalenia malarskie i rysunkowe, wykonane różną techniką (akwarela, gwasz, węgiel, farby olejne, atrament) przez Bilibina, Szczekatichiną-Potocką, Gonczarową, Łarionowa, Malwinę Okolow-Döderlein, córkę Cwietajewej, Ariadnę Efron i Aleksandra Oboleńskiego (Dupouy | Obolensky | Guillemain | Faucher 2004). Reprezentują go ponadto fotografie dokumentujące wioskę – jej zabudowania, krajobraz, mieszkańców i sceny z ich życia codziennego: spacery po plaży, spotkania towarzyskie, zbiory winorośli, amatorskie spektakle teatralne itp.

Odmienne semiotycznie, części składowe tekstu favierskiego cechują się zauważalną spójnością semantyczną i emocjonalną. Łączy je podobieństwo klimatycznych, topograficznych, etnograficzno-bytowych i kulturowych charakterystyk kolonii, powtarzalność obrazów, motywów i opozycji binarnych.

Zasadniczym wyróżnikiem bez mała wszystkich, zwłaszcza językowych, przedstawień rosyjskiej wioski jest jej pierwotny charakter, wynikający z jej oddalenia od cywilizacji. Dowodzą tego już rozbieżności w nazewnictwie. Kolonia, wznoszona *ab ovo* w pobliżu trudnej do znalezienia na mapie rybackiej osady, była przez emigrantów określana jako wioska, przysiółek, miasteczko, „maleńka francuska zatoka”, plaża, dolina lub zakątek. Prowansalscy farmerzy nazywali ją rosyjskim miastem („*cité Russe*”), ten adres widniał niekiedy na listach dostarczanych mieszkającym tam Rosjanom.

Ze wskazanym sposobem ujmowania kolonii wiąże się jej mit założycielski, który pojawia się we wspomnieniach Wrangel, będącej inicjatorką założenia kolonii. W rozbudowanej narracji baronowa wspomina jej genezę: swój pierwszy przyjazd do, wówczas jeszcze nierosyjskiego, Favière, kupno ziemi, wytyczanie działek, ich sprzedaż zaprzyjaźnionym emigrantom, budowę domów i zakładanie przydomowych ogródków.

Elementy mitu założycielskiego odnajdujemy także w listach mieszkańców kolonii. Griebienszczikow, który w 1921 r. snuł plany założenia w Favière enklawy kultury rosyjskiej na obczyźnie, z domem wypoczynkowym dla pisarzy i biblioteką,

relacjonuje w listach ów akt kosmogonii z perspektywy *hic et nunc*. W krótkich raportach informuje o przebiegu prac na działce:

- (1) Mieszkamy w maleńkiej chatce. [...] Kupiłem muła i wózek, zwożę cegłę na budowę chałupy, czyszcę drogę, karczuję las. [...] Miejsce jest dzikie, zapuszczona winnica, piasek, sosna i ciernie (Rosov 2008, 175)³.
- (2) Kopiemy studnię, zaczęła się budowa domu. Poza tym kupiliśmy kury i kurczęta, hodujemy króliki, rozglądam się za kozą i prosiakiem. Ciężko idzie mi obłaskawianie tego skrawka ziemi. Ciągnie mnie do Paryża, do jasnego pokoju, wygodnego łóżka, żeby tak choć raz rozprostować kości (Rosov 2008, 184).

Siedemnaście lat później Siemion Frank opisywał swoje fawierskie życie w podobnym tonie: „Żyjemy tutaj «po tołstojowsku», całą rodziną pracujemy fizycznie przy budowie domu i zakładaniu sadu, co jest bardzo korzystne i dla zdrowia, i dla psychiki” (Gaponenkov 2014, 128).

Pierwotność kolonii dokumentują jej fotografie. Uwieczniono na nich dzikie plaże, rozrzucone na nadmorskim wzgórzu skromne domki, ubrania suszące się na sznurze rozwieszonym między krzewami, piknik na świeżym powietrzu, którego uczestnicy wykorzystali, z braku bardziej do tego odpowiedniego sprzętu, stoły i krzesła wyniesione z domów. O tym aspekcie wioski wiele mówią również podobizny jej mieszkańców, uchwyconych w kadrze, niezależnie od pewnego upozowania modeli, w sytuacjach i strojach nieoficjalnych. Zdjęcia Cwietajewej w kostiumie kąpielowym, Łarionowa w przepoconej koszuli czy Czornego w fartuchu brudnym od zaprawy murarskiej wskazują na poły roboczy, na poły wakacyjny styl życia w osadzie i wiążący się z nim określony *dress code*, odmienny od tego, jaki obowiązywał w oficjalnym życiu literackim rosyjskiego Berlina czy Paryża.

Z pierwotnością życia w Favière wiązał się także odnotowywany przez wielu brak udogodnień cywilizacyjnych: elektryczności, kanalizacji, bieżącej wody, łatwego dostępu do produktów spożywczych. Prymitywizm warunków bytowych budził w Rosjanach najczęściej pozytywne reakcje. Jedyne Cwietajewa, dla której prowadzenie domu zawsze było przykrą koniecznością, odrywającą od pracy twórczej, skarżyła się w listach na złe zaopatrzenie osady w artykuły pierwszej potrzeby: „Życie jest ciężkie, produktów nie ma, po wszystko trzeba jechać do sąsiedniego kurortu”, „Życie jest mozolne, pełne gospodarzenia, wszystko trzeba zdobywać w pocie czoła” (Tsvetaeva 2016, 450 i n.).

Dla pozostałych Rosjan niedogodności tego typu miały posmak odświeżającej i niedokuczliwej w gruncie rzeczy odmiany w świecie pełnym udogodnień. Gribienszczikow pisał: „Żyjemy egzotycznie, jak w przygodzie,

³ Ten i pozostałe cytaty z języka rosyjskiego podaję, o ile nie zaznaczono inaczej, w tłumaczeniu własnym.

szalenie interesująco” (Rosov 2008, 173), Nikołaj Staniukowicz zaś wskazywał na przedsiębiorczość mieszkańców i francuskich władz, którzy wspólnymi siłami cywilizowali kolonię:

- (3) Odpoczywał tu również wielki uczony, [...] profesor Metalnikow. [...] Ten przystojny i wspaniały staruszek [...] miał w zwyczaju [...] wciągać nad maszt, wysoko nad domem, rosyjską flagę, i kiedy, pokonawszy wzgórze, jakie oddzielało zatokę Favière od niziny Lavandou, obejmowałem spojrzeniem rosyjskie domki i trzepocącą nad nimi trójkolorową flagę, zdawało mi się, że wróciłem do domu. Co ciekawe, francuskie władze [...] oficjalnie uważały pułkownika Bielokopytowa za naszego mera i kierowały na jego ręce wszystkie urzędowe pisma (Stanyukovich 1966, 124).

Tamtejsze warunki bytowe bawiły Kuprina, co widać już w akapicie otwierającym jego cykl szkiców podróżnych *Przylądek Gouron*:

- (4) Tu oto mieszkamy, na przylądku Gouron, w rybackiej chacie [...], w warunkach niezbyt odbiegających od tych, w których kiedyś żyli Robinson i Piętaszek. Kulawy stół, dwa kulawe krzesła, dwa wysłużone łóżka, lampa naftowa – oto całe nasze wyposażenie. Jedzenie gotujemy na maszynie (rozumie się, jeśli jest co gotować...). Nie ma tu ani gazu, ani prądu, nie ma nie tylko ulicznych latarni, lecz nawet ulic i dróg. O wodociągu i kanalizacji można pomarzyć. Nie ma niczego w rodzaju sklepów, restauracji i pensjonatów. [...] O niewygodach nie mam odwagi mówić z obawy, że stracę reputację przyzwoitego człowieka. Dość powiedzieć, że przez nasz wysoki dach w kształcie piramidy można nocą rozkoszować się widokiem ogromnych gwiazd (Kuprin 1958, 42-43).

Postać Robinsona Cruzoe ze znanej powieści Daniela Defoe, którą Kuprin przywołuje wprost i której duch jest wyczuwalny także w listach Griebienuszczikowa, patronuje również wierszom Czornego. Spośród wszystkich literatów należących do rosyjskiej społeczności Favière Czornyj był z nią związany najmocniej. Przyjeżdżał do wioski regularnie przez siedem ostatnich lat życia, zamierzając osiąść w niej na stałe, zmarł w Favière na atak serca w 1932 r. i został pochowany na cmentarzu w sąsiednim La Lavandou. Jego śmierć i pochówek umocniły legendę wioski, jaka kształtowała się od początku jej istnienia: oto gościnna ziemia południowej Francji, na której garstka uchodźców znalazła schronienie z dala od ojczystego kraju, dla jednego z nich stała się ostatnią życiową przystanią i przyjęła jego doczesne szczątki. Nie mniej symboliczny był fakt, że ostatni wiersz Czornego, przesłany przez niego z Favière do Paryża, ukazał się w tym samym numerze gazety „Последние новости” co nekrolog poety. Zbieżność ta była nie tylko doskonałą *codą* jego życia i twórczości, dzięki niej realna osada poczęła nasycać się treściami naddanymi, sprzęgając ze swoim literackim wcieleniem w jedną całość.

Nad innymi autorami tekstu favierskiego Czornyj ma także i tę przewagę, że wniósł do niego największy wkład (jeśli mierzyć go liczbą arkuszy wydawniczych) i był, w oczach czytelników, jego inicjatorem. Chronologicznie rzecz ujmując, pierwsze były listy mieszkańców osady, jednak, niepublikowane, przez długi czas nie mogły być włączone w omawiany korpus.

W wierszach Czornego życie codzienne w odciętej od świata kolonii jest jednym z głównych motywów. Opisując domowe i gospodarskie czynności, jak noszenie wody ze studni, podlewanie przydomowego ogródka, rowerowa przejażdżka na zakupy, przepierka, kąpiel w prowizorycznym prysznicu, winobranie, Czornyj nasyca je ładunkiem komicznym, w czym zbliża się do Kuprina, ale zarazem je poetyzuje. Jego przekaz, kierowany ze słonecznej Prowansji do pobratymców, tkwiących w kamiennych trzewiach Paryża, jest jednoznaczny: życie z dala od pokus i iluzorycznych wartości wielkiego świata, wypełnione fizyczną pracą, ale także wsparte na symbiotycznej więzi z naturą jest prawdziwie wartościowe. W utworach Czornego dostrzec można wątki russoistyczne: poeta opiewa uroki życia na łonie natury, a wprowadzani w idylliczną przestrzeń śródziemnomorskiej wioski miejscowi farmerzy i rybacy, ujmujący swoją prostolinijnością, silnie związani z ziemią, odznaczający się zdrowiem fizycznym, przywołują na myśl ideę „szlachetnego dzikusa”, człowieka nieskażonego złem cywilizacji, pozostającego w stanie pierwotnej dobroci i niewinności. Reminiscencje te są wolne od imperialnych akcentów, choć między „ja” lirycznym a francuskimi farmerami zarysowuje się pewien dysonans. Podmiot, wyposażony w cechy autobiograficzne, a więc mający za sobą katastrofę utraty ojczyzny, z pobłażliwym zdumieniem reaguje na utyskiwania tubylców, których całym zmartwieniem jest susza lub ulewa.

W podobnej perspektywie życie w Favière prezentuje w swoim cyklu Kuprin, zarówno w nasyconych komizmem opisach własnej walki o przetrwanie na favierskiej *terra incognita*, jak i w obserwacjach etnograficznych. Zawarte w szkicu *Silni ludzie* (*Сильные люди*) sceny codziennych wypraw prowansalskich rybaków na połów skłaniają go do rozmyślań nad znaczeniem pracy fizycznej w życiu człowieka. Obaj twórcy nie kryją atencji dla ciężko pracujących Prowansalczyków, obaj upatrują sens życia w prostocie i wysiłku służącym zaspokojeniu podstawowych potrzeb. Czornyj wyraża to w nieco patetycznej apostrofie do Stwórcy („Pobłogosław, Boże, prostych obcych ludzi/ Ich jasną pracą i dobre milczenie” [Chernyy 1966, 337]), Kuprin – w bardziej prozaiczny sposób („Co tu dużo gadać! Porządny naród z tych prowansalskich rybaków: piękni, przystojni, serdeczni, zręczni, odważni!” [Kuprin 1958, 66]).

Istotnym wyróżnikiem tekstu favierskiego są opisy prowansalskiej przyrody. Wśród przybyszów z surowej Północy Prowansja wzbudza zachwyt intensywnością kolorów, bogactwem flory, przychylnością klimatu. W listach specyfika śródziemnomorskiej aury zajmuje nie więcej niż dwa-trzy zdania, pojawia się na marginesie bardziej absorbujących spraw życiowych. W wierszach Czornego, szkicach Kuprina

i wspomnieniach Wrangel opisy przyrody są bardziej rozbudowane, przy czym utrzymane w tej samej tonacji emocjonalnej, niezależnie od tego, jaki aspekt Prowansji przykuwa uwagę pisarzy. Baronowa rozpoczyna swoją favierską opowieść od szkicu przyrodniczo-historycznego:

- (5) Prowansja to urzekający swoją antyczącością zakątek ziemi. Jej stare, na wpół zburzone zamki wznoszące się na szarych, jak one same, skałach, jej stare farmy, niekiedy z wieżyczkami i otworami strzelniczymi w otaczających je murach, jej romantyczne dworki z sosnami w kształcie parasoli, mimozami i winnicami, w których jeszcze niedawno rozbrzmiewała *Traviatta*, są pełne uroku. [...] Lekkie, niczym obłoki, jasne skały pną się wysoko do nieba, srebrne sady oliwkowe i szaro-liliowe krzewy lawendy w przełęczach nadają pejzażowi Prowansji srebrno-liliowy koloryt (Vrangel' 1964, 138).

Podobne w nastroju są marynistyczne krajobrazy Kuprina:

- (6) Jak przyjemnie, słodko dla oczu i serca rysują się w oddali łódki, ruch wiosel i, już na samym widnokręgu, nieruchomy, wypukły, urzekający mały żagiel, podobny do płatka malwy. Jest jeszcze chłodno. Powietrze jest czyste i przejrzyste. Nie sposób się nim nasycić. W Paryżu bierzesz oddech tylko do gardła. Tutaj napełniasz powietrzem całe płuca, aż po żołądek i nogi (Kurpin 1958, 44).

Pisarz darzy przyrodę Prowansji miłością bezwarunkową, czego dowodzą entomologiczne i atmosferyczne części cyklu, w których dokuczliwość miejscowej fauny i klimatu jest niwelowana za pomocą komizmu. Kuprin stosuje ten chwyt konsekwentnie w opisie cykad, cierpiących, jego zdaniem, na erotyczne szaleństwo („Od świtu do zmierzchu, a nawet po nim bezwstydnie krzyczą o miłości. Nikt nie wie, kiedy znajdują czas, żeby coś zjeść” [Kuprin 1958, 44]), w scenie wieczornego ataku moskitów, przypominającego bitwę („[prowansalskie i nicejskie moskity] znają taktykę bojową. Na długo przed tym, nim człowiek wróci do sypialni, potężny oddział moskitów już się do niej dostał i zajął pozycje, umiejętnie wykorzystawszy każdą szczelinę [...]” [Kuprin 1958, 47]), bądź w epizodzie nadmorskiego plażowania („Gdy po wyjściu z morza na plażę siada się na rozpalonym, oślepiąco białym piasku, przez sekundę człowiek czuje się tak, jakby miał stać się stekiem à la Chateaubriand” [Kuprin 1958, 50-51]). Podobne rozwiązania artystyczne stosuje Czornyj. Polemizując z tradycyjnymi opisami wiatru („szept zakochanych driad”, „nieśmiały śpiew trzciny”), prezentuje mistral jako żywioł budzący w mieszkańcach wioski mordercze instynkty („Kogo by tu zadźgać? Kota czy psa?” [Cherny 1996, 334]).

Wielobarwność i malowniczość prowansalskiego krajobrazu utrwalił także mieszkający w kolonii malarze. Bilibin, który przyjeżdżał do Favière przez 10 lat, i córka Cwietajewej, która spędziła tam z matką trzy letnie miesiące 1935 r., tworzyli

akwarele, nasycone światłem i powietrzem, odznaczające się rozmyciem barwnych plam, płynnie przechodzących jedna w drugą. Szczekatchina-Potocka preferowała bardziej zdecydowaną technikę obrazowania: wyraźne pociągnięcia pędzla, grube warstwy farby, podkreślone kontury przedmiotów i jaskrawą kolorystykę. Favierskie pejzaże, niezależnie od różnych technik, w których zostały wykonane, łączy jednak bogata gama kolorystyczna, dynamiczne rozplanowanie przestrzeni i jej przedmiotowe zapełnienie, a także podobne kadrowanie (na obrazach powtarza się np. przylądek Gouron czy powykręcane przez wiatr nadmorskie sosny). Walory te oddają sensualne bogactwo Prowansji.

Niekiedy pomiędzy jej językowymi i wizualnymi przedstawieniami dochodzi do intersemiotycznych powinowactw. Ich ciekawym przykładem są relacje, jakie łączy obrazy Szczekatchinej-Potockiej i dwa favierskie wiersze Cwietajewej (*Heбo синей знамени!...*, *Ударило в виноградник...*). Ekwiwalentem pełnego ekspresji znaku plastycznego są pejzaże lingwistyczne o równie silnym stopniu intensyfikacji wrażeń. Wyrażają je liczne elipsy i wykrzyknienia, które w połączeniu z niewielkimi rozmiarami wierszy (8 i 10 wersów) doprowadziły do kondensacji warstwy opisowej.

Jest znamienne, że „ja” liryczne obu wierszy czuje się przytłoczone zmysłowym bogactwem Prowansji i odrzuca je na rzecz krajobrazu uboższego w doznania sensualne. W pierwszym utworze dystansowanie się wobec pocztówkowej urody Favière zostało ujęte wprost: „nie zwiążę swojego imienia z tym brzegiem” (Tsvetaeva 1990, 444]). W drugim wierszu, tematycznie osnutym na motywie południowego skwaru, szereg imiesłowów przymiotnikowych uwypukla negatywne doznania podmiotu, zaatakowanego przez „światłne żelazo” słońca. O zmęczeniu zmysłowym pięknem prowansalskiej przyrody Cwietajewa pisała też w jednym z listów:

- (7) Męcę się. [...] Wcale nie potrzebuję takiego piękna, tyle piękna: morze, góry, mirt, kwitnąca mimoza itp. Wystarczy mi pojedyncze drzewo za oknem albo moje porośnięte wrzosem wzgórze we Všenorach [w tej czeskiej wiosce nieopodal Pragi poetka mieszkała na początku lat 20.]. Takie piękno nakłada na mnie obowiązek niustannego zachwytu. (Iluż ludzi byłoby szczęśliwych na moim miejscu! Wszyscy). Ta niustanność piękna mnie przytłacza. Nie mam jak się odwdzińczyć. Zawsze lubiłam skromne rzeczy: proste i puste miejsca. [...] Kochać Côte d'Azur to jakby kochać dwudziestoletniego następcę tronu – nie przysłoby mi to do głowy (Tsvetaeva 1995, 426).

W odróżnieniu od wielu swoich pobratymców poetka nie uległa urokowi rosyjskiej wioski⁴. Jej wiersze stoją w kontrze wobec pozostałych elementów składowych

⁴ Z listów Cwietajewej wynika, że zadecydowały o tym także inne powody. Ceniąc sobie samotność, nie mogła dobrze czuć się w małej osadzie, której życie społeczne było oparte na silnych więzach sąsiedzkich i trudno było o anonimowość. Nie lubiła pływać, męczyło ją plażowanie i inne formy życia towarzyskiego praktykowane w osadzie (wzajemne wizyty, ogniska na plaży, wyprawy na ryby, amatorskie spektakle teatralne, koncerty itp.). Nielatwe warunki bytowe stanowiły

tekstu favierskiego, co można potraktować jako jeszcze jeden przejaw emigracyjnego wyobcowania. Opublikowane dopiero po kilkudziesięciu latach (odpowiednio w 1983 i 1965 r.), nie zdołały one jednak naruszyć idyllicznego obrazu Favière, jaki ukształtowały utwory Czornego i Kuprina.

Wspólną właściwością licznych językowych reprezentacji rosyjskiej osady są opozycje binarne: natura – cywilizacja, pierwotne – sztuczne, prowincja – centrum, nieoficjalne – oficjalne, modne (poddające się dyktatowi mody) – niemodne (wolne od niego). Geograficzne położenie Favière sprzyjało podobnym zestawieniom, przy czym sprawiają one wrażenie pojedynku Dawida z Goliatem. Niepozorna, zagubiona na krańcu świata wioska, która swoim mieszkańcom mogła zaoferować jedynie walory przyrodnicze, wymagając w zamian gotowości do wyrzeczeń, okazywała się zaskakująco groźnym przeciwnikiem w starciu z kurortami turystycznymi. Favierska robinsonada pozwalała mieszkańcom kolonii dostrzec blichtr europejskich metropolii, wyswobodzić się spod jego wpływu i docenić wartość prostego życia z dala od iluzorycznego powabu wielkiego świata. Najdobitniej ujął to Siergiej Mietalnikow w liście z 15 sierpnia 1932 r.: „Bardzo lubię to miejsce, bo nie zostało ono jeszcze skażone tzw. kulturą” (Lavrenova | Ul’jankina 2003, 78-79).

W tekstach innych mieszkańców kolonii opozycja ta była wyposażana w różne odcienie znaczeniowe. Kuprin, pozostając pod urokiem osady, kilkakrotnie przywoływał w swoim cyklu Paryż i wyraźnie deprecjonował go za niezdrowy klimat. Opisany przezeń epizod z paryską panną, bladą i chorowitą, która za sprawą słońca i morskiego powietrza Prowansji odzyskała zdrowie i urodę, stał się okazją do refleksji o przewadze miejscowych dziewcząt, odznaczających się naturalnym pięknem, nad sztucznymi „europejskimi ślicznotkami”. Zaletą Favière jest także, według pisarza, „nieskażona modą plaża” (Kuprin 1958, 51) i naturalna atmosfera panująca w osadzie („Wszystko jest tu proste, jak w domu” [Kuprin 1958, 43]).

Spostrzeżeniom Kuprina bliskie są uwagi poczynione przez Tamarę Timaszową w reportażu świadczącym o rosnącej w emigracyjnych kręgach popularności Favière (Timasheva 1933). Reportażystkę uderza swoboda życia w wiosce, która wyraża się w jej chaotycznym układzie przestrzennym, w luźnym rytmie dnia, wyznaczanym jedynie przez posiłki i sen, nade wszystko zaś – w niekonwencjonalnym ubiorze mieszkańców. Jak zauważa Timaszowa, Favière rządzi się swoimi prawami: normą jest tu głęboka opalenizna i mocno zdekompletowany strój, będące znakiem rozpoznawczym „autochtonów”. Oslonięte ciało i blada, nietknięta południowym słońcem skóra, znamionują przybyszy z zewnątrz. W wyróżniającym ich miejskim stylu ubierania się dziennikarka widzi nie zwykłe okrycie ciała, ale znak kulturowej emancypacji, przejścia człowieka ze sfery naturalnej do sfery kultury. W Favière Timaszowa obserwuje odwrotność procesu, który w historii ludzkości dokonał

dla niej dodatkowe utrudnienie, uniemożliwiały skupienie na pracy twórczej tym bardziej, że musiała zaspokoić potrzeby nie tylko własne, lecz także dwojga swoich dzieci.

się tysiące lat temu: zrzucanie kolejnych części ubioru, nieodłącznego elementu życia społecznego XX-wiecznego człowieka, jest równoznaczne z pozbywaniem się „kostiumu kulturowego” i narzuconych przezeń zachowań, oznacza powrót do stanu pierwotnej, nieznającej pojęcia wstydu naturalności.

Z kolei Czornyj przenosi opozycję natura – kultura na płaszczyznę etyki. Konfrontując z prowansalską głuszą przestrzeń Paryża, postrzega tę ostatnią jako siedlisko zła, bezwzględnej walki o przetrwanie lub awans społeczny. Zdaniem poety nadsekwaska metropolia budzi w człowieku najniższe instynkty, obowiązuje w niej „prawo dżungli”, podczas gdy natura jest co do swej zasady moralna i dobra: „W Paryżu ludzie zezwierzęcieli./ A tutaj, na prowincji – zwierzęta są niczym ludźmi” (Chernyy 1996, 353). Gdy zaś Griebieniczikow w cytowanym już liście pisze o tym, że „ciągnie go” do jasnego pokoju i wygodnego łóżka w Paryżu, to bynajmniej nie o wielkomięską aurę chodzi tu pisarzowi, a o wytchnienie od wytężonej pracy fizycznej.

Jeszcze inaczej wskazaną opozycję ujmował w swoich wspomnieniach Aleksiej Oboleński. Urodzony w Favière w latach 40. XX w. i dorastający w nim już po II wojnie światowej, gdy rosyjska kolonia chyliła się ku upadkowi, wchłaniana przez pobliskie miasteczko, Oboleński wspominał lata świetności osady: „Wtedy nie było tam żadnej turystyki”⁵, „Ukształtowała się [w Favière] atmosfera intelektualna i kulturalna, jakiej nie było w Nicei. Nicea była wielkomięska. A tu panował zupełnie inny styl”⁶. We fragmentach tych zwraca uwagę nieskażenie Favière i jego najbliższych okolic turystyką i jego przeciwstawienie niedalekiej geograficznie, lecz odmiennej w sensie kulturalnym Nicei. Podział ten przebiega na linii kultura wysoka (autentyczna, wartościowa) – kultura masowa (pozorna, bez wartości)⁷.

Wysoki poziom życia kulturalnego w rosyjskiej wiosce zapamiętali liczni jej mieszkańcy. Składały się nań wieczory literackie, koncerty muzyczne, dyskusje filozoficzne, odczyty naukowe, spektakle teatralne i bale kostiumowe, działała też mała biblioteka. Ten aspekt tekstu fawierskiego ma wartość nie tylko faktograficzną, lecz także aksjologiczną, jako że szeroki wachlarz ambitnych rozrywek duchowych,

⁵ Г. Певзнер | А. Строганова, *Алексей Оболенский: „Собор – не имущество, а наша ответственность”*. <http://ru.rfi.fr/frantsiya/20171107-aleksei-obolenskii-sobor-ne-imushchestvo-nasha-otvetstvennost> (dostęp: 2.09.2019).

⁶ *O редкой книге*. http://www.rp-net.ru/book/ebook/rossiyskaya_istoriya/vrangel_1_s_krym_baronessa_krym_baronessa_lyudmila_vrangel/ (dostęp: 18.02.2020).

⁷ Z relacją Oboleńskiego współgra wspomnienie Appolinarii Szwiecowej, która uchwyciła proces przekształcania się cichej kolonii w modny kurort: „Samo Favière zmieniło się na gorsze. W niczym już nie przypomina dawnej głuszy. W ostatnich latach przed wojną była to już wesoła miejscowość wypoczynkowa. Od świtu do zmierzchu w kawiarni słychać było jazz, nad brzegiem morza parkowały eleganckie samochody, w powietrzu unosił się kurz i zapach benzyny. Nic już nie przypomina dawnego stylu życia. Wszyscy farmerzymają swoje auta, wszyscy upodabniają się do mieszcuchów. Córki sąsiada, dwie panny, wyglądają jak paryżanki, robią sobie trwałą ondulację i paradują w szortach. [...] Liczy się tylko to, co zewnętrzne, modne. Szkoda” (Makarov 2019, 41).

jaskrawo kontrastujący z cywilizacyjnym zapóźnieniem osady, nadawał jej niepowtarzalny charakter, był postrzegany jako jeszcze jeden jej atut.

Do wyróżników tekstu favierskiego należą nawiązania do Krymu. Francuska wioska zauroczyła niektórych mieszkańców podobieństwem do półwyspu nad Morzem Czarnym. Należał do nich Kuprin, który w latach 1904-1905 przez parę miesięcy mieszkał w rybackiej osadzie Bałakława niedaleko Sewastopola. Pisarz nie skrywa przed czytelnikiem, że jadąc do Favière, spodziewał się odnaleźć w nim niegdysiejszą Bałakławę: „Myślę, że teraz jest już zrozumiałe, z jaką niecierpliwością i z jaką ogromną nadzieją jechałem na południe Prowansji [...]” (Kuprin 1958, 64). Jego nostalgiczne nastawienie uwidacznia się także w inkrustowaniu narracji cyklu autobiograficznymi dygresjami o Rosji. Obejmują one przyrodę, mieszkańców, ich język i zwyczaje, prowokując do porównań (riazańskie komary – francuskie moskity, rosyjscy chłopci i krymcy „lestrygoni” – prowansalscy rybacy, charakterystyczne dla nich określenia wiatru). Są one na tyle liczne, że Kuprin czuje się w obowiązku przeprosić czytelników, iż jego „[...] skromna opowieść mimowolnie zбочyła z trasy, skierowała się do miłego sercu północnego kraju” (Kuprin 1958, 61).

Przylądek Gouron jest naznaczony typowym dla literatury emigracyjnej rozbiem czasu i przestrzeni na dwie nieprzystające do siebie sfery. Pisarz chętnie poddaje się urokowi Prowansji, jednak magia ojczystego kraju jest nieprzezwyciężona mimo upływu lat:

- (8) Porządny naród z tych prowansalskich rybaków: piękni, przystojni, serdeczni, zręczni, odważni. Ale spoglądam na nich z mojego okienka i wspominam daleką, daleką przeszłość, [...] i – cóż począć – moje serce rwie się na błogosławiony Krym, nad błękitne Morze Czarne (Kuprin 1958, 66).

Wioska na Lazurowym Wybrzeżu w ostatecznym rozrachunku okazuje się dla Kuprina substytutem krymskiej Arkadii, której wspomnienie kładzie się cieniem na francuską idyllę. Takie postrzeganie Favière nosi na sobie „piętno” retrospekcji, o którym pisał Josif Brodski:

- (9) Retrospekcja zajmuje [w życiu emigranta] zbyt wiele miejsca. Przesłania świat realny i zasnuwa przyszłość zasłoną bardziej sugestywną niż najgęstsza mgła. Wygnaniec, niczym fałszywi prorocy u Dantego, ma głowę stale zwróconą do tyłu, łzy i ślina spływają mu po plecach. Wygnaniec parający się twórczością, nawet jeśli korzysta ze swobody przemieszczania się, w żaden sposób nie może oderwać się od świata swej przeszłości i w pewnym sensie tylko dopisuje coraz to nowe rozdziały do swoich wcześniejszych utworów (Garetto 1996, 107).

Krymskie konotacje odnaleźć można także we wspomnieniach Wrangel. Stanowią one istotne uzupełnienie mitu założycielskiego rosyjskiej kolonii, ponieważ miała

ona swój pierwowzór w innej krymskiej wiosce: Batyliman. Z inicjatywy baronowej w 1912 r. powstała tam osada zamieszkała przez przedstawicieli rosyjskiej kultury, nauki i polityki. Na emigracji Wrangel, korzystając ze sposobności, zbudowała, jak pisze, „drugie Batyliman”, powtórzyła własny akt kosmogonii w innych warunkach geopolitycznych. Dla niej i dla zaproszonych przez nią do Prowansji „batylimańców z Paryża” Favière miał stać się nową Arkadią. Emocjonalna tonacja wspomnień baronowej, opublikowanych w USA w 1964 r., na krótko przed śmiercią, wskazuje, że wioska sprostała tym oczekiwaniom. Czas spędzony w Favière autorka przedstawiła z właściwą gatunkowi wspomnień nostalgią, jako jeden z najszcześniejszych okresów swojego życia. Na zbiorowy portret mieszkańców rosyjskiej osady, spośród których wielu już wówczas nie żyło, Wrangel nałożyła filtr idealizmu, upozowała ich w malowniczą grupę szlachetnych, utalentowanych i obdarzonych wieloma przymiotami ducha wygnańców, którym po utracie ojczyzny dane było czas jakiś spędzić w Prowansji – „cudownym zakątku kuli ziemskiej” (Wrangel’ 1964, 138).

W idyllicznym tonie utrzymane są wspomnienia Ksenii Kuprinej i Galiny Rodionowej. Powtarza się w nich zespół tych samych motywów i toposów: lazurowe morze, pałace słońce, upał, łagodzony powiewem mistrala lub sirocco, wielobarwna flora, pachnące ozonem powietrze, cisza nadmorskich plaż, senny urok okolicznych miasteczek, życzliwość Prowansalczyków itp.

Realny Favière w pamięci jego rosyjskich mieszkańców został zdeponowany jako piękny, błogosławiony zakątek na obcej ziemi, zaś za sprawą ich utworów i obrazów wszedł do rosyjskiej kultury jako *locus amoenus*, stał się odwzorowaniem Arkadii. Jego idyllicznego wizerunku nie naruszyły ani szkice Kuprina, w których pisarz przywołuje Krym, ani wiersze Cwietajewej, nader powściągliwie reagującej na urok Favière. Mit wioski, tak gościnnej dla rosyjskich wygnańców, okazał się spójny i stabilny, przetrwał do dzisiaj. Świadczą o tym publikacje w prasie rosyjskiej i francuskiej (Reynier 2010), wspomniane już wystawy poświęcone rosyjskiej kolonii, a także fora i blogi internetowe, których autorzy dzielą się wrażeniami z wycieczek do obecnego Favière, podejmowanych po to, by wśród zaułków współczesnego kurortu odnaleźć echa dawnej wioski⁸.

W literaturze rosyjskiej emigracji pierwszej fali tekst fawierski zajmuje wyjątkowe miejsce, przecząc niejako pewnej ogólnej prawidłowości, zgodnie z którą Rosja bądź jej wybrany region, będący „małą ojczyzną” twórcy, były postrzegane jako bezpowrotnie utracona kraina szczęścia, zaś obczyźniane metropolie jawiły się jako *locus horribilis*. Berlin Vladimira Nabokova i Władysława Chodasiewicza, Paryż Iwana Bunina, Praga Anny Gołowinej, Harbin Arsienija Niesmiełowa, Warszawa Lwa Gomolickiego, postrzegane przez pryzmat gorzkich przeżyć emigracyjnych, są prezentowane w ich twórczości jako obce, nieznanne, nie lubiane

⁸ Zob. np. stronę <https://monacofrance.eu/riverskij-koktebel-la-faver.html> (dostęp: 1.03.2020).

i wrogie. W odróżnieniu od nich mała osada na Lazuwym Wybrzeżu budziła u Rosjan pozytywne uczucia, zaś inspirowany nią tekst favierski stanowi artystyczną realizację rzadkiego przykładu Arkadii, odnalezioną na wygnaniu.

Bibliografia

- [b. a.] (2004), Bormes retrouve ses Russes. W: Figure Libre. Le petit journal du Réseau Lalan. 18, 3.
- CHERNYY, С. (1966), Sobraniye sochineniy v pyati tomakh. T. 2. Moskva. [Черный, С. (1966), Собрание сочинений в пяти томах. Т. 2. Москва.]
- DUPOUY, R. | BOLENSKY, A. | GUILLEMAIN, M. | FAUCHER, F. (2004), Les Russes de La Favière. Catalogue édité à l'occasion de l'exposition au Musée "Arts et histoire" de Bormes-les-Mimosas du 5 Septembre au 14 Novembre 2004. Le Lavandou.
- GAPONENKOV, A. A. (2014), Epistolarnyy dialog S. L. Franka i N. A. Berdyayeva (1923-1947). W: Voprosy filosofii. 2, 119-130. [Гапоненков, А. А. (2014), Эпистолярный диалог С. Л. Франка и Н. А. Бердяева (1923-1947). В: Вопросы философии. 2, 119-130.]
- GARETTO, E. (1996), Mемуары i tema pam'yati v literature russkogo zarubezh'ya. W: Danilevskiy, A. (ed.) Blokovskiy sbornik XIII. Russkaya kultura XX veka: Metropoliya i diaspora. Tartu, 101-109. [Гаретто, Э. (1996), Мемуары и тема памяти в литературе русского зарубежья. В: Данилевский, А. (ред.), Блоковский сборник XIII. Русская культура XX века: Метрополия и диаспора. Тарту, 101-109.]
- GUILLEMAIN, M. (2004), Le Russes de La Favière. W: Figure Libre. Le petit journal du Réseau Lalan. 17, 3.
- KERORGUEN, Y. DE (1979), La colline russe. Paris.
- KUPRIN, A. I. (1958), Sobraniye sochineniy v shesti tomakh. T. 6. Moskva. [Куприн, А. И. (1958), Собрание сочинений в шести томах. Т. 6. Москва.]
- KUPRINA, K. (1971), Kuprin – moy otets. Moskva. [Куприна, К. (1971), Куприн – мой отец. Москва.]
- LAVRENOVA, O. A. | UL'YANKINA, T. I. (2003), Nauka Budushchego. Perepiska N. K. Rerikha i S. I. Metal'nikova. W: Kul'tura i vremya. 2, 73-85. [Лавренова, О. А. | Ульянкина, Т. И. (2003), Наука Будущего. Переписка Н. К. Рериха и С. И. Метальникова. В: Культура и время. 2, 73-85.]
- MAKAROV, M. (2019), Russkiy kholm. Istoriya russkoy kolonii vo frantsuzskom Provansе. W: Zolotaya Palitra. 2, 27-47. [Макаров, М. (2019), Русский холм. История русской колонии во французском Провансе. В: Золотая Палитра. 2, 27-47.]
- MEDNIS, M. E. (2003), Sverkh teksty v russkoy literature: uchebnoye posobe. Novosibirsk. [Меднис, Н. Е. (2003), Сверхтексты в русской литературе: учебное пособие. Новосибирск.]
- PAVLENKO, S. (2018), Syberyjski tekst literatury rosyjskiej we współczesnej myśli humanistycznej. W: Białostockie Studia Literaturoznawcze. 13, 37-50.
- REYNIER, K. (2010), „Posledniy iz Mogikan” russkogo kholma. [Ренье, К. (2010), „Последний из Могикан” русского холма.] W: Perspektywa–Perspective. Le mensuel bilingue franco-russe. 2 (65), 8-11.
- RODIONOVA, G. (2002), V Pravansе v predvoyennyye gody. W: Mnuhlin, L. | Turchinskiy, L. M. (eds.), Vospominaniya o Marine Tsvetaeyevoy: gody emigratsii. Moskva, 275-288. [Родионова, Г. (2002), В Провансе в предвоенные годы. В: Мнухин, Л. | Турчинский, Л. М. (ред.), Воспоминания о Марине Цветаевой: годы эмиграции. Москва, 275-288.]
- ROSOV, V. A. (2008), Grebenshchikov G. D. Pis'ma iz Lya Fav'yera. W: Chernyayeva, T. G. (ed.), Altayskiy tekst v russkoy kul'ture. Barnaul. 4, 169-185. [Росов, В. А. (2008), Гребенщиков Г. Д.

- Письма из Ля Фавьера. В: Черняева, Т. Г. (ред.), Алтайский текст в русской культуре. Барнаул. 4, 169-185.]
- STANYUKOVICH, N. (1966), Sasha Chernyy. W: *Vozrozhdeniye*. 1696, 119-125. [Станюкович, Н. (1966), Саша Черный. В: *Возрождение*. 1696, 119-125.]
- TIMASHEVA, T. N. (1933), V russkom gnezde. W: *Vozrozhdeniye*. 2997, 3. [Тимашева, Т. Н. (1933), В русском гнезде. В: *Возрождение*. 2997, 3.]
- TOPOROW, W. (1991), Petersburg i tekst petersburski literatury rosyjskiej. Wprowadzenie do tematu. *Hum. Żyłko*, B. W: *Pamiętnik Literacki*. 2, 247-273.
- TSVETAYEVA, M. (1990), *Stikhotvoreniya i poemy*. Leningrad. [Цветаева, М. (1990), *Стихотворения и поэмы*. Ленинград.]
- TSVETAYEVA, M. I. (1995), *Sobraniye sochineniy v semi tomakh*. T. 6. Moskva. [Цветаева, М. И. (1995), *Собрание сочинений в семи томах*. Т. 6. Москва.]
- TSVETAYEVA, M. (2016), *Pis'ma. 1933-1936*. Moskva. [Цветаева, М. (2016), *Письма. 1933-1936*. Москва.]
- VRANGEL', L. (1964), *Vospominaniya i starodavniye vremena*. Washington. [Врангель, Л. (1964), *Воспоминания и стародавние времена*. Вашингтон.]
- VULFINA, L. F. (2019), S. Rozhankovskiy i V. B. Sosinskiy. *Perepiska 1957-1967 gg.* [Вульфина, Л. Ф. (2019), С. Рожанковский и В. Б. Сосинский. *Переписка 1957-1967 гг.*] W: <https://magazines.gorky.media/nj/2019/294/f-s-rozhankovskij-i-v-b-sosinskij-perepiska-1957-1967-gg.html> (dostęp: 26.09.2019).
- ŻYŁKO, B. (2009), *Semiotyka kultury*. Gdańsk.

DOI: 10.31648/pw.10192

MARTA ZAJĄC

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3190-7759>

University of Silesia in Katowice

PRAWOSŁAWNA IKONA NA PRZECIĘCIU DUCHOWYCH I POLITYCZNYCH DRÓG. WYBRANE PROBLEMY¹

The orthodox icon at the junction of spiritual and political routes. Selected problems

ABSTRACT: This paper is meant as a commentary on less obvious developments of Western and Eastern Christian spirituality. It can hardly be denied that religions have their connections with this world: history, geography, culture, and accordingly develop in symbiosis with their environment. The reverse of that is the influence which religious beliefs exert on cultural endeavours, a most spectacular example of which is the art of painting. In this vein, the author examines the political and cultural context of the partition into the Catholic and the Orthodox Christianity, together with the differences between Western and Eastern spirituality, to search then for the correspondences between the political and cultural formation and the modes of artistic expression. Finally, some possible connections are established between the politically and historically-shaped spiritual traits of the Catholic and Orthodox Church, and the rules which inspired Western religious painting and the writing of icons, respectively.

KEYWORDS: the Orthodox Church, the Orthodox icon, the partition into Eastern and Western Christianity, European identity, Orthodox and Catholic spirituality

1. Zarys problematyki

Można zaryzykować stwierdzenie, że prawosławna ikona zyskała stałe miejsce we współczesnym katolicyzmie, w którym jako obiekt tak artystyczny, jak i duchowy rzadko bywa przedmiotem kontrowersji. Docenia się jej walory estetyczne oraz uznaje funkcję, jaką pełni w pogłębianiu życia religijnego, np. towarzysząc modlitwie (por. Wolsza 2011, 168-170, 173-174, 176-178; Wąchocka 2013, 207-208, 213). Niektóre ikony weszły na stałe do wnętrza katolickich kościołów, klasztorów, domów modlitwy, są także częścią religijnego rynku, reprodukowane na świątecznych i okolicznościowych kartkach.

¹ Działania badawcze wsparte ze środków przyznanych w ramach programu Inicjatywa Doskonałości Badawczej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

Warto jednak spojrzeć na ikonę w innej jeszcze perspektywie, w kontekście wciąż powracającej debaty o związkach Wschodu i Zachodu, o kulturowych podobieństwach i różnicach, o europejskiej tożsamości, jej słabościach i sile. Europejska tożsamość jest przedmiotem refleksji i szczególnej troski przynajmniej od dwóch ostatnich wojen światowych². Ważną jej część stanowią próby określenia również tego, kim i jacy jesteśmy w relacji do naszego wschodniego sąsiada, Rosji. W takim właśnie duchu można postawić pytanie z jednej strony, o prawosławną sztukę sakralną, której centrum stanowi ikona, z drugiej – o europejskie malarstwo o tematyce religijnej. W jaki sposób określone techniki odniesień do transcendencji przywołują jednocześnie różne formuły duchowości? Czy można się pokusić o tego typu korespondencje? Co więcej, czy wolno również zapytać, uznając wagę politycznego i społecznego kontekstu, na ile środki artystycznego wyrazu i formy duchowości mają swoją historyczną i polityczną determinantę?

Dialog intrareligijny, wzajemne przyglądanie się sobie różnych wyznań i religii, nie jest niczym nowym. Wymiana poglądów i spojrzeń stanowi odruch naturalnej ciekawości, bywa też wyrazem nadziei na odnalezienie czegoś, co mogłoby zaspokoić aktualnie odczuwany duchowy głód. Są to poszukiwania i wymiany nieuchronne. J. Maciejewski (2012b) w felietonie *Czas rozczarowań* odnotowuje przypadki, kiedy to prawosławie wydawało się ziemią obiecaną, a katolicyzm – duchową pustynią, którą należy opuścić. Maciejewski proponuje jednak taki obraz katolicyzmu i prawosławia, który zdecydowanie przemawia na korzyść tego pierwszego, nawet jeśli to katolicyzm zdaje się na przestrzeni dziejów błędzić, a prawosławie trwać w nieomyślności ortodoksji. Jest to spojrzenie o tyle ciekawe i paradoksalne, że w argumentacie Maciejewskiego na korzyść katolicyzmu przemawiają ostatecznie błędy i potknięcia, podczas gdy wątpliwości i niepokój budzi niezmiennosc (prawowierność) prawosławnej tradycji. Materiałem, na jakim pracuje felietonista, jest m.in. prawosławna ikona, którą jako środek artystycznego i duchowego wyrazu zestawia Maciejewski z europejskim malarstwem iluzjonistycznym.

Problem ów, co oczywiste, na wiele sposobów rozbrzmiewał i wcześniej. Na znacznie większą skalę niż w skromnym felietonie rysuje się np. w poglądach na sztukę europejską wyrażonych przez najbardziej chyba popularnego na Zachodzie prawosławnego teologa, P. Evdokimova, który w dziele *Sztuka ikony. Teologia piękna* stwierdza: „Na Zachodzie sztuka sakralna zostaje zatruta u źródeł” (1999, 146).

Nie chodzi oczywiście o to, aby dokonywać teraz rozstrzygnięć na korzyść takiej lub innej formuły duchowości, ale by przyjrzeć się powiązaniom, jakie zachodzą pomiędzy pozornie odległymi obszarami sztuki i polityki, teologii i historii. Jakie

² Przejmujący przykład takiej refleksji stanowią zapiski węgierskiego pisarza, S. Maraiego, głównie w pięciu tomach jego *Dziennika*. Swoistą kondensację smutku i niepokoju Maraiego wobec zmian, jakie na obliczu Europy wyryła pierwsza wojna światowa i które zapowiada kolejna, można odnaleźć natomiast w felietonie *Pozegnanie z Kronik niedzielnych*, a nawet w samym tytule innego dzieła, wspomnień z podróży *Porwanie Europy*.

polityczne i historyczne realia oraz podziały kryją się być może za deską ikony? Odsonę jakich myślowych formacji stanowią malarskie płótna Zachodu?

2. Europa. Biegające linie podziałów

R. Brague, świadomy tego, jak trudno jest mówić o Europie i jak łatwo określać tą nazwą „wszystko i nic”, przedstawia europejską tożsamość, odwołując się do podziałów, które kształtowały jej terytorium, jako „oblicze pocięte bliznami” (Brague 2012, 21). Europa, w przeciwieństwie do Afryki, Australii czy Ameryk, nie ma granic geograficznych, linie demarkacyjne są domeną historii: „Można potraktować Europę [...] jako wynik, pozostałość szeregu dychotomicznych podziałów” (ibidem, 15). Sytuację i oblicze Europy komplikuje fakt, że następujące po sobie dychotomie nakładają się i krzyżują. I tak, jeden z ważniejszych podziałów, jakim była schizma między chrześcijaństwem łacińskim i bizantyjskim, wpisuje się we wcześniejszą linię podziału między cesarstwem zachodnim, gdzie dominowała łacina, a cesarstwem wschodnim, administrowanym wprawdzie po łacinie, ale kulturowo kształtowanym przez grekę (ibidem, 19). Podział ów zapoczątkował rosnące w czasie napięcie między katolickim Zachodem a prawosławnym Wschodem. Podał też w wątpliwość przynależność do Europy tego ostatniego, a zwłaszcza prawosławnej Rosji. Należałoby więc z kolei zapytać również o relacje między prawosławiem a Bizancjum, a w szczególności między Bizancjum a prawosławną Rosją. Kościół wschodni miał swoją siedzibę w Bizancjum, co nie oznacza, że wszystkie Kościoły wschodnie wpisały się na zawsze w bizantyjski krąg kulturowy, na co dobitny przykład stanowi właśnie Rosja. Nawet jeśli sama Rosja w narodowej mitologii przedstawia siebie jako „trzeci Rzym”, bezpośrednią spadkobierczynię Konstantynopola, to związek ów, podtrzymywany kosztem prawdy o wpływach skandynawskich i mongolskich, Brague postrzega jako „fikcyjny lub wyolbrzymiany” (ibidem, 26-28).

Bardziej szczegółową mapę pierwszych religijnych podziałów znajdujemy w skupionym na prawosławiu opracowaniu J. Kellera. Autor zaznacza na wstępie, że funkcjonujące obecnie jako nazwy własne określenia: katolicki i prawosławny początkowo odnosiły się do obu Kościołów, zarówno zachodniego, jak i wschodniego. Każdy uważał się za powszechny i prawowierny, czyli za taki, jakim był pierwszy Kościół, przed podziałem. Różnice dotyczyły stopnia, i były raczej umowne, podobnie jak w swoich początkach umowna była terytorialna granica między wschodnią i zachodnią częścią cesarstwa rzymskiego, a zatem i chrześcijaństwa (Keller 1972, 5-8). Do dziś zresztą, tak Kościół prawosławny i katolicki uważają się za ten jednocześnie prawowierny i powszechny.

Jak zostało powiedziane, podstawa wyodrębnienia się dwóch Kościołów ze „wspólnego pnia” chrześcijaństwa nie była doktrynalna. U swych początków

podział ów miał charakter terytorialny (wskazywał na dwa obszary tej samej wyznaniowej wspólnoty, we wschodniej i zachodniej części Imperium Rzymskiego) oraz językowy (w zależności od dominacji w danym obszarze, odpowiednio, greki lub łaciny). Owe różnice pogłębiły się w wyniku wydarzeń historycznych i politycznych. W czasie gdy na Wschodzie kultywowano bez przeszkód kulturę grecką, częścią zachodnią wstrząsały najazdy barbarzyńskich hord, którym świat zachodni stawiał opór, kształtując jednocześnie w owym zwarciu swoją własną kulturową tożsamość. (Brague nazywa ów proces – drogą rzymską, rzymskością, rzymską tożsamością, i tak właśnie definiuje ostatecznie Europę). Jednocześnie w 330 r. Konstantyn Wielki, kierując się warunkami geograficznymi, przeniósł stolicę Imperium Rzymskiego do Bizancjum, co jeszcze bardziej, bo również symbolicznie, oddaliło od siebie i tak już różniące się kulturowo i administracyjnie terytoria. Konstantyn wzmocnił przy tym pozycję chrześcijaństwa, ale także swoją własną w relacji do Kościoła. To za jego panowania, w części wschodniej, można dostrzec początki zespolenia Kościoła i państwa (ibidem, 12-13). Tymczasem na Zachodzie kierunek zmian był odwrotny. Upadek zachodniej części Cesarstwa Rzymskiego nie był jednocześnie upadkiem zachodniego chrześcijaństwa. Biskup Rzymu zyskał na znaczeniu, ratując jedność Kościoła w obliczu rozpadu państwa (ibidem, 15-16). I tak cesarz bizantyjski i biskup rzymski stanęli wobec siebie jako przedstawiciele dwóch Kościołów. Zachodni miał swoje (kruche) centrum w zrujnowanym Rzymie, wschodni – w przepychu rosnącego w siłę Bizancjum. Uprzywilejowana pozycja papieża, biskupa Rzymu, stała przy tym w sprzeczności z wyznawaną w Kościele wschodnim zasadą równości wszystkich biskupów. Na wiele więc sposobów relacje siły oraz struktury władzy inaczej kształtowały się na Wschodzie i Zachodzie.

Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że bliskość władzy świeckiej i kościelnej staje się szczególnie wyraźna na Rusi, a później, po podziale na Moskiewską i Kijowską, w Cerkwi moskiewskiej (ibidem, 148-149). Owa unia obejmuje okres zarówno caratu, jak i bolszewizmu aż do utworzenia czegoś w rodzaju „komunistycznego chrześcijaństwa” (ibidem, 165). Ciekawie brzmi w tym kontekście stwierdzenie, że to właśnie Cerkiew moskiewska jako „trzeci Rzym”, kontynuacja dawnego Bizancjum, uznawała się za strażniczkę ortodoksji i „czystego prawosławia”, nawet jeśli to Kijów, a nie Moskwa, był bliższy tradycji bizantyjskiej (ibidem, 183). Co więcej, w chwili niemal całkowitego uzależnienia się od państwa w XVI w. Cerkiew moskiewska wzmocniła obrzędowość, ale zaniedbała rozwój myśli teologicznej (ibidem, 184).

Dotychczasowy opis wzajemnego przenikania się czynników historyczno-politycznych i religijno-duchowych pozwala wyodrębnić dwa przynajmniej jednoznaczne powiązania: podyktowane względami ekonomicznymi przeniesienie stolicy cesarstwa na Wschód oraz zacieśnianie tamże więzów między władzą kościelną i świecką. Można dołączyć inny jeszcze jaskrawy przykład mariażu religii i polityki, bezpośrednio odnoszący się do prawosławnej ikony. Ikonoklazm,

tak doniosły w swoim duchowym wymiarze, miał podłoże także polityczno-ekonomiczne. Był częścią walki, jaką toczył z mnichami i klasztorami, w obronie prawa chłopów do ziemi, cesarz Leon III. Przy czym czynnik ekonomiczny, prawa chłopów, przeważał nad politycznym, jakim była cesarska presja w obszarze religijnego kultu (ibidem, 56-58).

Nie dziwi ostatecznie, że na tym tle różnice doktrynalne jako przyczyna schizmy wydają się mniej znaczące („Kościół prawosławny, jako odrębny od katolickiego, wyrastał nie tyle na gruncie różnic doktrynalnych, co organizacyjnych” ibidem, 15). Można je właściwie sprowadzić do stwierdzenia, że prawosławie nie było skłonne poszerzać czy rozbudowywać swojej doktryny, co w praktyce oznaczało np. utrzymanie *Wyznania wiary* w kształcie przyjętym na soborze nicejskim w 325 r. i na soborze w Konstantynopolu w 381 r. (ibidem, 23).

3. Teologia chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu. Światło i cień

Ostatecznie doktryna teologiczna prawosławia została sformułowana na siedmiu soborach powszechnych i pozostaje niezmienna. Nie stosuje się ani uzupełnień, ani rozwinieć (ibidem, 193). Wpływy greckie są przy tym, co oczywiste, widoczne także w samej doktrynie. Wyróżniłabym w tym miejscu: ideę Boga transcendentnego, „przekraczającego świat” (ibidem, 196); wiarę w przeobstwienie człowieka przez Chrystusa niosącego na ziemię światło (ibidem, 197); oraz dogmat o zaśnięciu, a nie – jak w katolicyzmie – wniebowzięciu Matki Boskiej (ibidem, 194). Koncepcje te są bezpośrednim odbiciem lub dalekim echem platonizmu, z właściwym dla wpływów platońskich wyobrażeniem odległego od ludzkich spraw Absolutu, rozbudowaną metaforyką światła jako prawdy, dobra i piękna, oraz podrzędną wobec duszy pozycją ludzkiego ciała. Wydaje się przy tym, że zastosowany do sfery moralności opis jednej z różnic między Kościołami: „Prawosławie, w przeciwieństwie do katolicyzmu, nie przywiązuje wagi do teoretycznych konstrukcji systemu moralnego” (ibidem, 206), ma szerszy zasięg, wyraża bardziej ogólną tendencję. Prawosławie jako takie cechuje prymat obrazu nad słowem, obrzędu nad doktryną, kontemplacji nad medytacją. Światło, które niesie Chrystus, rozumiane jako Boża łaska i obecność, winno być absolutne i wszechogarniające, tak że świat zostaje niejako pozbawiony swego cienia. Podobnie jak na ikonach, przedmioty i ludzie mają istnieć w wiecznym świetle, w wiecznej chwale i nie rzucają cienia.

Te ostatnie sformułowania oddają w znaczącym stopniu ducha i styl wypowiedzi jednego z bardziej znanych współczesnych teologów prawosławnych, wspomnianego na wstępie Evdokimova. Spójrzmy zatem, jak kreśli podstawy prawosławnej teologii prawosławny teolog. Ważna będzie przy tym zarówno treść, jak i forma jego prezentacji. Evdokimov na ogół nie dąży do precyzji czy eksplikacji, w pewnym sensie formułuje myśli w zgodzie z teologią negatywną, apofatycznie.

Oddaje nastrój, ducha, doświadczenie, nie wszystko lub niewiele nazywa wprost. Nie oznacza to jednak, iż nie wypowiedzi się czasem zdecydowanie, jednoznacznie wartościując rzeczy i zjawiska.

Porównując np. chrześcijański Wschód i Zachód, Evdokimov deprecjonuje Kościół zachodni jako zbyt racjonalny, ukierunkowany na sprawy ziemskie, realizujący się w działaniu czy wręcz swoistej duchowej buchalterii, właściwą postawę duchową przypisując prawosławiu: „różnica polega nie tylko na podejściu i metodzie, lecz także na smaku i zainteresowaniu: cały Wschód, bardziej mistyczny, zatapia się w medytacji przebóstwienia, podczas gdy Zachód, bardziej moralizujący, zajmuje się sposobem, w jaki człowiek zda rachunek Bogu” (Evdokimov 1986, 22-23). Bardziej szczegółowy opis takiej duchowej postawy znajdujemy w wypowiedziach dotyczących Bożego obrazu w człowieku:

Z jednej więc strony mamy bardziej etyczną i moralizującą antropologię wspierającą się na nadprzyrodzonej zasłudze, podboju świata i błogosławionej wizji Boga; z drugiej strony występuje antropologia o tendencji ontologicznej, czyli oświecenie i przemienienie człowieka w byt przebóstwiony dzięki „uczestnictwu w naturze Bożej” (2P 1,4). Na Zachodzie akcent pada na zdolność *działania* sposobem boskim, na Wschodzie kładzie się go na pojęcie nowego *stworzenia* i jego istnienia według sposobu Bożego [...] Dla Wschodu obraz Boży jest wystarczającym organem światła w człowieku (ibidem, 24).

Opis ten, co ciekawe, zgadza się z myślą Kellera (1982, 197), który pisze, że zbawcza ofiara Chrystusa nie ma w prawosławiu aż takiego znaczenia jak w katolicyzmie („Idea ofiary krzyżowej nie ma w chrystologii prawosławnej wyjątkowego znaczenia dogmatycznego”). Można by powiedzieć, że bardziej do prawosławnej wyobraźni przemawia Chrystus symbolicznie przynoszący na ziemię człowiekowi światło niż dosłownie niosący tam dla niego krzyż. W taki sposób rozumowania wpisuje się też prawosławna ikona, której znaczenie na ludzkiej drodze do Boga jest wyjątkowe. Evdokimov wymienia ikonę obok Krzyża i Pisma Świętego: „Kult Ewangelii, krzyża i ikon stanowi jedną całość razem z liturgicznym misterium obecności, które Kościół głosi z głębi eucharystycznego kielicha” (Evdokimov 1986, 279). A ponieważ lektura Pisma, jak wspomniałam, nie była powszechnym zwyczajem, krzyż i ikona jeszcze ściślej wypełniają centrum prawosławnej duchowości. Evdokimov postrzega ikonę jako część misterium Wcielenia (Evdokimov 1999, 146), nierozzerwalnie złączonego, także w katolicyzmie, z tajemnicami Krzyża i Odkupienia.

4. Ikona. Teologia światła

W dziele *Teologia kultury* P. Tillich (1964, 53 i n.), teolog protestancki, podejmuje się uporządkowania terminologii odnoszącej się do opisywania „różnych poziomów rzeczywistości”, czyli uporządkowania wybranych terminów, jakimi posługuje się język doświadczenia religijnego. Istnieją bowiem różne poziomy rzeczywistości, które domagają się właściwej sobie, odrębnej terminologii. W punkcie wyjścia Tillich odróżnia znak od symbolu. Znaki, podobnie jak symbole, wskazują na jakąś inną rzeczywistość, ale w niej nie partycypują, partycypacja cechuje symbol. Przy czym rzeczywistość, na którą wskazują i w której uczestniczą symbole, nie jest dostępna bezpośrednio, pośredni do niej dostęp otwiera właśnie symbol. Kolejny krok w argumentacji Tillicha to uwzględnienie symboli religijnych, czyli takich, które partycypują w „świętości Świętego”, oraz wskazanie na dwa wymiary religijnego symbolu: transcendentny, który przekracza rzeczywistość empiryczną, oraz immanentny, który w niej się zawiera.

Zbliżoną myślową konstrukcję można odnaleźć u Evdokimova. Stosuje on np. takie samo jak Tillich rozróżnienie między znakiem a symbolem: „Znak przekazuje, wskazuje, podaje określenie. [...] Symbol zaś swą istotą jest przyporządkowany i uczestniczy w tym, co symbolizuje; rzecz symbolizowana jest obecna w swoim symbolu” (Evdokimov 1986, 286-287). Podobnie uznaje on transcendentny i immanentny wymiar ikony, którą zalicza do symboli religijnych, podkreślając jej partycypację w świętości Boga:

[...] Ikona jako deska nie posiada swej własnej realności, lecz właśnie dlatego, że całą swą moc czerpie z uczestniczenia w tym, co jest „zupełnie inne”, nic nie może zamykać w samej sobie, lecz staje się schematycznym punktem promieniowania obecności, która też nie jest zlokalizowana. [...] Ani znak, ani obraz, lecz właśnie ikona jako symbol obecności i wizja dogmatu, objawienie życia wiecznego (ibidem, 285 i n.)³.

Jednakże Evdokimov, przemawiając z głębi prawosławnej duchowości, wypełnia te struktury na swój sposób, dając wyraz swoistej teologii światła, której podporządkowane zostają – teologia chwały, teologia wyrazu i teologia obecności (Evdokimov 1986, 277-278, 283-286, 280-281). Wszystko, co dotychczas zostało powiedziane o ikonie, mieści się zresztą w tym właśnie znaczeniowym kręgu. Częściowo zatem tylko dopowiadając, zbierzmy razem wymienione aspekty.

Ikona głosi chwałę Bożą, przewodzi Boże światło. Nie musi być piękna w potocznym, estetycznym sensie. Jej piękno to Boża chwała (światłość), która ją

³ W tym samym duchu pisze zresztą o ikonie (i idolu) J.-L. Marion w słynnym dziele filozoficznym *Bóg bez bycia*. Ikona prowadzi wzrok poza swoją materialną obecność i przypisane jej znaczenie, idol ogniskuje uwagę na sobie, stając się samozwańczym, uzurpującym prawo do kompletności wyrazu, centrum rzeczywistości (por. Marion 1996, 42, 48).

przenika i przeistacza: „Na ikonie nigdy nie widać źródła światła, chociaż światło jest jej tematem, nie objaśnia się słońca” (ibidem, 278). Ikona jest wyrazem Bożej obecności: „widzialnym znakiem niewidzialnie promieniującej obecności” (ibidem, 280). A ponieważ odsyła zawsze do Boga, w przeciwieństwie do fotografii czy malarskiego płótna, których przedmiot jest fikcyjny lub w danej formie już nieobecny („wszelki utrwalony obraz przedstawia coś, co już nie istnieje”, ibidem, 285), ikona jest symbolem rzeczywistej, nieprzemijającej obecności, świadczy o tym, co jest.

Myślę, że stało się już oczywiste, że to, co Evdokimov mówi o ikonie, jest częścią konfrontacji, jakiej dokonuje między chrześcijańskim Wschodem i Zachodem, i stanowi jednocześnie mniej lub bardziej bezpośrednio nawiązanie do sztuki malarskiej Zachodu. Ikona jest czymś zdecydowanie innym niż dzieło malarskie o tematyce religijnej. Owa inność ma swoją głębię, ale ma też zewnętrżność. Zdecydowanie łatwiej jest przedstawić tę ostatnią. To nie technika malarska jest bowiem przedmiotem interpretacji czy ostatecznie kontrowersji. Co do różnic formalnych panuje raczej zgoda. Od tych też zaczniemy, przesuując się stopniowo wzdłuż spektrum omawianego zagadnienia ku kwestiom trudniejszym i mniej jednoznacznym.

Mówiąc najogólniej, ikona – wyłączona z codzienności, ze świata takiego, jaki znamy i jaki jest dany – nie naśladuje w żaden sposób rzeczywistości, i taką separację podkreśla w każdym swoim formalnym aspekcie. Nie stwarza iluzji przestrzenności i czasowości, odwraca się od reguł psychologizmu, nie tworzy narracji, nie przekazuje dodatkowego przesłania, nie posiada źródła światła. Postaci – święte i dobrze znane – bywają zawieszane w przestrzeni, nie rzucają cienia, ich twarze nie wyrażają emocji, oczy są duże i szeroko otwarte, usta wąskie i zaciśnięte, rozmiar i proporcje ciała nie muszą być realistyczne. Ikony tworzą swój zamknięty świat, na zewnątrz – płaski, dwuwymiarowy; wewnątrz – różnorodny i bogaty. Świat ów ma własne prawa optyki, własną symbolikę kolorów, kształtów, figur oraz przedmiotów, właściwą sobie korespondencję pozornie odległych elementów, własną świetlistość (por. Evdokimov 1986, 292; Wolsza 2011, 169). A co najistotniejsze, sztuka ikony winna być kultywowana, a nie – zmieniana. Kanony zostały ustalone. W przestrzeni ikonografii jest miejsce jedynie na rozwój, wzrost duchowy piszącego ikonę. To on winien dojrzeć do swojego dzieła, do zadania, do jakiego został wezwany. Ikona natomiast jest dziełem zamkniętym i skończonym.

5. Zatrute źródła, niebieskie łąki, i światłocien

Nie są natomiast, powiedzmy rzecz oczywistą, dziełem zamkniętym i skończonym zachodnie płótna malarskie. Spójrzmy przykładowo na dwie wypowiedzi dotyczące geniusza malarstwa średniowiecznego, Giotta, które przytacza W. Łysiak w *Historii malarstwa białego człowieka*, wraz z komentarzem, jakim wypowiedzi te opatruje:

Giorgio Vasari pisze, że wszyscy malarze winni czuć wdzięczność wobec Giotta, gdyż „Giotto, sam jeden [...] dzięki darowi, jaki otrzymał od Boga, zawrócił malarstwo z drogi fałszywej i do takiego przywiódł stanu, że mogło być nazwane malarstwem prawdziwym”. [...] W pierwszym włoskim traktacie o problemach malarstwa [...] malarz i teoretyk Cennino Cennini zapewnia: „Sztukę malarską przetłumaczył Giotto z greki na łacinę, i dzięki temu uczynił ją nowoczesną”. [...] „Z greki na łacinę”, czyli z bizantyzmu na realizm [...] sztuka Giotta zrewolucjonizowała malarstwo europejskie, bo przeciwstawiła się dominacji stylu bizantyjskiego (Łysiak 2009, 41 i n.).

Giotta, co znaczące, wymienia również Evdokimov, niemniej w zdecydowanie odmiennym duchu i w nawiązaniu do wcześniejszych słów o „zatrutym źródle” europejskiego malarstwa:

Giotto, Duccio, Cimabue wyrzekają się irracjonalnej rzeczywistości „świata idealnego”. Wprowadzają oni optyczną sztuczność (perspektywiczna głębia, oświetlenie), toteż ich sztuka nie jest transcendentna (Evdokimov 1986, 282)⁴.

Czy jest tak w istocie, to znaczy, czy iluzjonistycznemu malarstwu Zachodu należy odmówić transcendentnego wymiaru i duchowej wartości, to osobne pytanie. Evdokimov wydaje się twierdzić, że tylko ikona, jeśli myśleć o dziełach sztuki, sięga Absolutu i otwiera duszę na Boga. A w odpowiedzi na dotyczący sporu o duchowe znaczenie ikony argument, który aż tak wyolbrzymione znaczenie ikony neguje: „To nie przez malowidło zbawił nas Chrystus”, ripostuje – „ani nie przez księgę, można by dodać” (Evdokimov 1999, 146). Niemniej zapomina w tym miejscu o trzecim elemencie zbioru: ikona-Pismo Święte-krzyż (którym sam się przecież posługuje). Nie przez księgę, ale i nie przez malowidło – brzmiałaby w pełni poprawna teologiczna odpowiedź, odnosząca się do chrześcijańskiej prawdy o zbawieniu przez krzyż. Jak inaczej można by zatem spojrzeć na toczący się spór?

Przywołany na wstępie Maciejewski ostro kreśli w *Czasie rozczarowań* różnicę między katolicyzmem a prawosławiem, odwołując się m.in. do sztuki, choć nie tylko malarskiej:

Podróż, w którą nie wybrał się Wschód, a podczas której Zachód zabłądził. [...] od momentu Wielkiej Schizmy [...] katolicyzm kontynuuje pielgrzymkę, w którą prawosławie uznało za zakończoną [...]. Podróż, której szlak – bardziej może niż przez cokolwiek innego – prowadził przez obraz i dźwięk. Tu właśnie jak na dłoni widać różnicę między ortodoksją, taką, jakiej strzeże Wschód, a tradycją, jaką żyje Zachód. Między kwiatem zakonserwowanym, uwiecznionym i uwiecznionym w bursztynie,

⁴ Evdokimov w *Prawosławiu* i w *Sztuce ikony* praktycznie powtarza niektóre części. Niemal identyczne są: Rozdział II *Wtajemniczenie w ikonę w Prawosławiu* oraz Część III *Teologia ikony w Sztuce ikony*. Miejsca te różnią się w podtytułach, rozłożeniu treści, niektórych sformułowaniach. Tak się składa, że uwagi o zatrutym źródle i malarstwie Giotta, chociaż należą do tego samego myślowego komponentu, występują w dwóch różnych dziełach.

a rośliną, która rozwija się i owocuje [...]. Zachodnia sztuka owocowała i obumierała razem z Kościołem. Wyruszyła w [...] przygodę zwaną też przez niektórych życiem. Podjęła ryzyko światłocienia i polifonii, perspektywy i systemu dur-moll. Ocierała się o grzech i fałsz, herezję i brzydotę [...]. Przez cały ten czas Wschód wpatrywał się wiernie w nieruchomą twarz ikony, z obojętnością przechodził obok konwulsji, jakich Zachód doświadczał w rozpasanych światłocieniach Caravaggia i szalonych fugach Bacha. Wschód – trwał, Zachód – żył.

W innym jeszcze swoim felietonie, refleksji dotyczącej katolickiego święta Wniebowzięcia NMP, Maciejewski również przywołuje płótno Caravaggia, które obecny od 1950 r. dogmat, a wcześniej przedmiot wiary i znany malarski motyw, przedstawia w sposób wyjątkowo niekonwencjonalny i wydawałoby się, że również trudny do pogodzenia z wymogami religijności (Maciejewski 2021a). Maria jest kobietą o chłopskich, pospolitych rysach, co więcej, rzucają się w oczy na płótnie Caravaggia jej nie tylko bosa, lecz także ubrudzone stopy.

Broniąc malarskiej wizji Caravaggia, Maciejewski, w podobnym tonie co w tekście o prawosławiu, odwołuje się do dynamiki życia, które, jeśli prawdziwe, musi być też ubrudzone. Tak jak kwiat owocuje, czerpiąc soki z brudnej ziemi, tak i człowieka nie można odciąć od podłoża jego codzienności, banalności i grzeszności, które mogą i mają zostać ostatecznie przekroczone, ale dopiero – na końcu, w czasie symbolicznych żniw, kiedy życie wyda właściwy sobie owoc. Matka Boska wniebowzięta „z brudnymi nogami” jest jak ścięty kwiat, oblepiony wprawdzie ziemią, ale odłączony od podłoża we właściwym czasie, w pełni rozkwitu i owocowania. „Żniwa – najbardziej pachnąca i żywa z odmian śmierci”, kończy swoją myśl Maciejewski, w felietonie o tytule *Kwietna*.

Podążając za ową kwietną metaforyką, warto przytoczyć jeszcze jedną wypowiedź Evdokimova na temat zachodniego malarstwa religijnego:

Gdy ludzka wyobraźnia przestaje być charyzmatyczna, staje się zasmucająco uboga, jak papierowe kwiaty nie mające w sobie porannej rosy. Niezdrowa tendencja, która szuka portretu Ducha Świętego, każe oglądać Boga Ojca w postaci wiekowego starca, a Bogarodnicę w postaci kuszącej kobiety (Evdokimov 1986, 286).

Kwiat uwięziony w bursztynie, Matka Boska Kwietna, papierowe kwiaty pozbawione porannej rosy...? Kto ma słuszość? Czy wolno i należy stawiać w ogóle takie pytania? Zgadza się z uwagą Evdokimova o nieadekwatności pewnych religijnych obrazów, ale znam też ich historię i uwarunkowania (por. Zając 2013, 16-45). Natomiast, jak napisałam na początku, nie dążę w tym tekście do rozstrzygnięć odnośnie do takiej czy innej formuły duchowości, takiej czy innej techniki malarskiej. Chciałam jedynie podjąć próbę spojrzenia na wskazane różnice przez pryzmat wydarzeń historycznych i politycznych, nawet jeśli z konieczności będzie

to obraz kreślony bardzo grubym kreskami. Być może w odległość, jaka dzieli ikonę Zaśnięcia Matki Boskiej od płótna Caravaggia, można wpisać więcej niż się wydaje.

Samo już Zaśnięcie kontrastuje przecież z Wniebowzięciem. Idealna postać – z pospolitym ciałem. Kontemplacja światła – z wędrówką w ciemnościach. A zatem – spokojny, uśpiony Wschód i niespokojny Zachód? Europejskość jako rzymskość, czyli asymilacja cywilizacji antyku, ale również kultury barbarzyńskich hord? Niewzruszony Absolut a patos Ukrzyżowanego Słowa? Prawosławie przez kult ikony kieruje wzrok ku wiecznemu światłu. Ale rzeczywistość pozostaje światłocieniem. Realistyczne, czyli w ludzkim sensie prawdziwsze, spojrzenie zauważyłoby jako część kreślonego obrazu również – Moskiewską cerkiew, zastygłą w raz dokonanym wyborze politycznej opcji, uwikłaną w struktury władzy carskiej, sowieckiej i komunistycznej. Także opromieniona Boskim światłem ikona wpada w brudny nurt życia, z którego, według wiary chrześcijańskiej, wydobywa jedynie Krzyż. Kontemplacja jest uznawana za szczyt chrześcijańskiego życia, ale w warunkach ziemskich niesie też wiele niebezpieczeństw. Konieczna jest ciągła weryfikacja jej przedmiotu.

Bibliografia

- BRAGUE, R. (2012), *Europa. Droga rzymska*. Warszawa.
- DAWSON, C. (1950), *Religion and the Rise of Western Culture*. London | New York.
- EVDOKIMOV, P. (1986), *Prawosławie*. Warszawa.
- EVDOKIMOV, P. (1999), *Sztuka ikony. Teologia piękna*. Warszawa.
- KELLER, J. (1972), *Prawosławie*. Warszawa.
- ŁYSIAK, W. (2009), *Historia malarstwa białego człowieka*. T. 1. Warszawa.
- MACIEJEWSKI, J. (2021a), Kwietna. W: *Rzeczpospolita*. Plus Minus, 21-22 sierpnia.
- MACIEJEWSKI, J. (2021b), Czas rozczarowań. W: *Rzeczpospolita*. Plus Minus, 27-28 listopada.
- MARAI, S. (2019), *Kronika niedzielna*. Warszawa.
- MARAI, S. (2020), *Dziennik*. T. 1-5. Warszawa.
- MARAI, S. (2022), *Porwanie Europy*. Warszawa.
- MARION, J.-L. (1996), *Bóg bez bycia*. Kraków.
- SALMANN, E. (2004), *Daleka bliskość chrześcijaństwa*. Kraków.
- SIECIENSKI, A. E. (2019), *Orthodox Christianity. A Very Short Introduction*. Oxford.
- SKWIECIŃSKI, P. (2022), *Koniec ruskiego miru. O ideowych źródłach rosyjskiej agresji*. Warszawa.
- SOŁOUCHIN, W. (1972), *Spotkania z ikonami*. Kraków.
- TILLICH, P. (1956), *Theology of culture*. New York.
- TILLICH, P. (2020), *Teologia kultury*. Kęty.
- WARE, T. (2015), *The Orthodox Church. An Introduction to Eastern Christianity*. London.
- WĄCHOCKA, M. (2013), Łaska w ikonach. W: *Polonia Sacra*. 33 (2), 203-218.
- WOLSZA, K. M. (2011), *Religijne wymiary doświadczenia i myślenia*. Opole.
- ZAJĄC, M. (2013), *Przestrzeń kobiety w chrześcijańskiej koncepcji Boga*. Katowice.

DOI: 10.31648/pw.10193

ARTUR MALYNOVSKYI | АРТУР МАЛИНОВСЬКИЙ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5687-6413>

Odessa I. I. Mechnikov National University

ІСТОРИЧНІ МАТРИЦІ СУГЕСТИВНОГО ПИСЬМА ОЛЕКСИ СТОРОЖЕНКА: МІЖ ЕСТЕТИКОЮ ТА ІДЕОЛОГІЄЮ

The historical matrices of suggestive writing of Oleksa Storozhenko: between aesthetics and ideology

ABSTRACT: The article describes the creative productivity of the archaic writing style of O. Storozhenko. His creativity have successfully completed the Gogol era in Ukrainian literature and have become a forerunner of the phenomenon that fully developed in the so-called chimeric prose in the twentieth century. The artistic style of Storozhenko's writing stood out from the rural prose of that period against the background of practical problems, excessive sociologization and populist pathos of the mid-nineteenth century.

Instead, accusations of peasantry, ethnography, local exoticism and trivial biography in the context of modern literary approaches are given to a new reading of this national-aesthetic phenomenon as heterogeneous one, imbued with stylistic innovations, invisible fusion of writing with ideology and aesthetics. Storozhenko moved within the old-fashioned way to an updated artistic word using the chimeric unity of folklore, baroque and romantic traditions.

KEYWORDS: baroque, ideology, suggestion, chimeric, aesthetics

Вступ

На тлі порушених на порубіжжі 50-60-х рр. ХІХ ст. питань практичного гатунку, прикладеної до життя народницької ідеології, вироблення соціальних підходів до відтворення дійсності доробок О. Стороженка виглядає цілковитою архаїкою. Проте не лише запізнілим входженням в літературу, а й дещо іманентними причинами пояснюється намагання письменника утвердити козацький міф, вивести його зі стану забуття, вилучити із застиглої колекції артефактів національної культури і продовжити йому життя в новій історичній перспективі. З огляду на таку естетичну поведінку підкреслено невчасний романтизм українського прозаїка навряд чи вкладесться в лабета старомодності, потребуючи осмислення в площині синергії, стильової продуктивності застарілих штамів, затертих і заяложених прийомів,

вихолощених попередньою традицією фольклорно-етнографічних мотивів. Вдаючись до техніки їх «розпаковування», реінтерпретації, Стороженко огортає свої, здавалося б, невибагливі народні наративи нестримною фантазією, що, мовляв, стає «формою ставлення до події, формою її переживання в цілому життя і світу»¹ (Bakhtin 1979, 11). Вона втілюється передусім у *письмі* як особливий техніці, структурній формі ідеології, дискурсі, стильовій надбудові, художній екзотиці на тлі розпорошеної і недостатньо виробленої поетики та естетики прогресивного письменства періоду «Основи» (1861-1862).

Поява в часописі «українських оповідань» запізнілого романтика викликала хвилю надто категоричних присудів, подекуди неконструктивної критики й невмотивованих обвинувачень в українофільстві, «вкраїнщині», хуторянстві, провінціалізмі, малоросійській лояльності до імперії, прихильності до офіційної ідеології, надмірному аристократизмі, панській поставі в літературі. Натомість закидалося безгрунтярство, відсутність націєцентричної ідеології, замаскованої тривіальними етнографічними картинками, фольклорними імпровізаціями, пафосом побутописання. П. Куліш із притаманними йому крайнощами дійшов навіть до заперечення у Стороженка історизму як провідного принципу новочасного письменства. Розмірковуючи над опобутовленням національної історії, міщанським здрібнінням людської душі й звироднінням козацької героїки, М. Зеров зауважив:

в українській літературі часів “Основи” був він (Стороженко) гість із попередньої доби, служака дворянин, без великого, так мовити б, ідеологічного рельєфу в своїй українській програмі, з офіціальними поглядами та консервативними настроями (Zerov 2003, 752).

Несвоєчасність позірно архаїчної романтики, її цілковите несприйняття пояснюється передовсім соціологічними причинами, намаганням застосувати до естетичного феномена категорії національно-історичного поступу, або, як відзначає А. Шамрай, «приточити Стороженкові ідеологію українського діяча 70-х років» (Shamray 1930, 11).

Натомість маємо явище «національної свідомости» як культурного артефакту, архівованого і кодифікованого в тезаурусі попередньої літератури, маркера її самотності, чудернацьких переплетінь художніх традицій, мовленнєвих стихій, індивідуальної і народної психології. На вагомість цього складника художнього мислення Стороженка влучно вказав Д. Чижевський, який відокремив метафізику романтизму з прихованими глибинними сенсами від його «*національно-естетичної функції*», обмеженої місцевим колоритом, зчаста поверховим «зшиванням», нагромадженням мотивів народної епіки.

¹ Тут і далі переклад з російської автора статті.

Тому ідеологія письменника омовлена, озвнищена в усноповідному слові, що стає невідривним від соковитих фольклорних образів, прив'язаним до мальовничих картинок українського повсякдення, сюжетів і образків лубочного штибу. Однак, в структури творчого мислення, в підвалини світогляду ця ідеологія не проникає, залишаючись десь на маргінесах як теоретичне оздоблення, розколюючи текстову цілість навпіл, слугуючи такою собі прикладкою, механічно приставленою примовкою, сентенцією. Це радше прояви дидактики, що претендує на ідеологію, проте, зважаючи на її вкрай примітивний, підкреслено стилізований характер, так і не виривається з обійм старої, утертої риторики.

1. Запізнілий романтизм в контексті національного резистансу

«Перестарілий» стиль цієї епіки, поворот у трактуванні історії від модерної «Чорної ради» до карнавалізованої козацької архаїки «Тараса Бульби», підкреслена рустикалізація життя в інволюційному русі до старосвітської манери Квітки без урахування відкриттів Шевченка свідчили про брак серйозної глибокої ідеології, майстерно підміненої естетичними формами, мистецькими прийомами (Chyzhevs'kyu 1956, 474). Справді, ідеологія зцементована тут вербальними конструкціями національної пам'яті, українською вдачею, гумором, споглядальністю, колоритно вимальованим повсякденням. Стороженко репрезентує ментальний ландшафт, національну концептологію, всебічно просякнуту «високим естетизмом, який запліднював усі форми мистецтва» (Svidzyns'kyu 2008, 354). Слушним є зауваження М. Зерова про те, що в Стороженковому «українському патріотизмі виникають естетичні моменти», «його серце лежить найбільше до старих українських авторів» (Zerov 2003, 751). Безсумнівно, в цьому традиціоналізмі письменника відчувається свідоме репродукування вже кодифікованих у літературі норм і взірців, пройнятих особливою емоційно-естетичною чуттєвістю. «В українській філософській думці побутує переконання про естетизм як складову ментальності українського національного характеру... Тобто, українському національному характерові притаманний потяг до краси, досконалості, довершеності, що відображається в домінуванні естетичного ідеалу прекрасного. Багато важить і те, що в українця емоційність є механізмом адаптації до того середовища, в якому він живе» (Bigun 2020, 242).

Отже, парадоксальне зчеплення соціального почуття, громадянського пафосу з естетизмом можна вважати питомо українським, породженим в умовах становлення бездержавної нації. Надмірна увага прозаїка до формотворчості як прояву естетизації національного побуту, історичної минувшини, старосвітщини цілком зрозуміла на тлі архетипізації козацтва

як культурно-історичного типу, а козака-запорожця як «репрезентативної постатті нашої нації», прикладу для наслідування, яке спорадично спалахувало в кризові для України часи. Відтворивши «панівний на Україні національний тип», Стороженко постав не просто соціологом, але й археологом, антикварієм історії, співцем її героїки, колекціонером її державотворчих надбань. Він зафіксував в колективній народній пам'яті ту велич, яка занепадає внаслідок маргіналізації козацтва.

Він був письменником переломової епохи, коли конала стара козацька романтика; коли народжувалася інша доба, в якій на Україні, як і в цілій імперії царів – «на всіх языках все мовчало» – коли націю українську – ще недавно націю козацьку – спихали до значення однієї, ничжої верстви, або племені чужої, переможної, нації (Dontsov 2010, 330).

Д. Донцов вважав його художником особливого штибу, що не вкладається в рамці свого періоду, виламується з уподобань сучасної йому генерації і вдається до увічнення історії, створює її національну ауру за допомогою універсальних складників. «Він цілою своєю творчістю різко виділявся на загальнім тлі селянськості українського письменства його доби» (Dontsov 2010, 330).

Таке пояснення в контексті національного резистансу проливає світло на заангажовану невиправданим соціологізмом постать прозаїка, який поставив перед собою зовсім інші завдання. Він зробив те, що не піддається навіть бартівському розумінню, яке виключало «можливість синтезування ідеології й поезії» як принципово несумісних речей. Хоча французький дослідник не заперечував за ідеологією здатність перетворювати «продукти історії в незмінні сутності», а міф інвентаризувати, піддавати бальзамуванню, щоб не дати йому розчинитися в інших дискурсах (Vart 1989, 125-126). Бо ж саме ця «ідеологічна інверсія» спонукала до скульптурного ліплення, філігранного використання козацької атрибутики з метою її переосмислення в контексті *козакофільства* як субкультури, культурно-історичного типу, альтернативного світогляду, ідентичнісної проблематики (В. Окаринський, П. Кралюк).

Крізь цю романтизовану візію прозирає минуле, подане у спогадах, оброблених народних переказах, топонімічних легендах, демонологічних оповіданнях тощо. Використання цієї епіки докорінно відрізняється від технічної майстерності, більш-менш раціонального включення народної архаїки в текстові масиви у Шевченка, Гребінки, почасти Квітки. Для Стороженка пріоритетним залишається фантазування, вільна гра мотивами й неупереджене розташування фольклорного матеріалу, оповитого відповідною емоційно-настрійною тональністю. Натомість майстерність прозаїка втілена в мовленні як процесі, дії, моменті контактної близькості наратора до дійсності,

представленої серією прямих і опосередкованих розповідних інстанцій. Автор вдається до живої народної усноповідної стихії, унаочнює в самому висловлюванні «емоційно-мовленнєву волю мовця» (Бахтін), навмисно оприявнює, озовнішнює її в т. зв. сказовій манері. Причому ця стратегія корелює з формою подання матеріалу, способом розгортання нарації – спогадами, споминками, мемуарами, пригадуваннями, інтертекстуальними відлуннями і відгомонами. У такий спосіб авторові найлегше вдається сполучати у творі позірно несполучувані і віддалені сфери дійсності, часопросторові пласти, залучаючи багатий арсенал фольклорної і літературної поетики. Імітація усноповідної манери вкупі з розкутими, неупередженими і зчаста хаотично нагромадженими спогадами, ностальгією за козацькою старовиною перетворює письмо в гнучке з'єднання, монолітну цілість естетики й ідеології. На цьому ґрунті письмо стає справді *химерним*, у ньому кодується *палімпсестність* української культури, відсутність у ній чіткого раціоналістичного розмежування естетик, стильових парадигм, напрямів і течій, її амальгамність, еклектичність, прив'язаність на так до наслідування європейських взірців, як до національного життя, в якому відразу зійшлися і схрестилися різні традиції й орієнтири.

Стороженко постав предтечею явища, яке вповні розвинулося в ХХ ст. у прозі О. Ільченка, В. Земляка, Вал. Шевчука та ін. Він почав розвивати химерність як питомо український складник міжнародного літературного генотипу, відомого як моторошна, чорна, готична, міфологічна, магічна, сюрреалістична проза. Саме химерність дозволила приховати, притлумити в тексті ідеологію, яка все більш скидається на тропи, фігури мовлення, прийоми естетизації дійсності. Завдяки цій химерності відбувається «перетворення емпатичного змісту в інтенцію» (Adorno 2002, 431), з якої випродуковується навіювання, сугестія, цілковите занурення у світ зображуваного. Це передумови емпатії, вживання у феномен потойбіччя, задзеркалля, яким воно постає, наприклад, в оповіданні *Закоханий чорт*, в якому дивовижно сплелися любовна, демонологічна, агіографічна і національно-історична теми. До речі, тут сформульоване й творче кредо письменника, який визнає безпосередній вплив національних ландшафтів на стиль письма, що органічно визріває, «навіває на думи насіння поезії та чар», складаючись у витвори народної епіки. Знов-таки, в їхній побудові і сюжетичці найважливішими були не етнографічна скрупульозність, фактологічна точність, а сама аура, що йде від поетизації й зухвалого переплетіння, мовляв, священного і мирського. Адже традиційні топоси відьомства, чортівні подано в нетривіальній обгортці, в площині «психологічних та міфологічних засад, антропологічної поетики образу відьми та її наснаження культурно-історичним, національним досвідом» (Chyk 2018, 127).

Демонологічна тема розвивається невідривно від історичної, підсилюючи її звучання й укрупнюючи риси характерництва Кирила Келепа як персоніфікації пасіонарної ролі козаччини в українській історії. Ба більше, підкреслюється навіть певна подібність між інфернальними силами і козаком-характерником, який «знався з відьмами, з чортами, нічого на світі не боявся – правдивий був запорожець!» (Storozhenko 1957, 81). Ця подібність перетворюється у повну тотожність у сновидній реальності, коли спостережувані героєм у пущі, біля ставу потойбічні явища сприймаються як щось цілком нормальне, взяте зі справжнього життя. Чорт уявляється як «високий козак у кармазиновім жупані, в чорних оксамитових штанах і жовтих чоботях... такий з нього чуприндир, що кращого не знайти і у коші!» (Storozhenko 1957, 82). Начебто звичайною дівчиною виглядає справжня, хоч і з принуки, відьма Одарка. Проте, це значною мірою екзотизоване побутописання з вказанням навіть етнографічних деталей повсякчас перебивається напівфантастичною аурую, мареннями й увижаннями, міфологізацією, насиченою метафорикою. Таке сусідство стилів притаманне якраз химерній прозі, яка намагається вивести читачке сприйняття поза межі буденності, очуднити світ за допомогою кон-септизму, власне барокового принципу складного багаторівневого поєднання часопросторів і вимірів буття.

Одивнення виникає на межі сну і бадьорості, коли герой, задрімавши в кущах, відчуває якусь потойбічну виштовхувальну силу, дію начебто якогось наслання, гіпнозу. Образ «козака у кармазиновім жупані» подвоюється, поширюється в численних копіях, виявляючи свою поліморфічну природу. Це незвичайний козак, щось середнє між бісом і справжнім характерником. Та й загалом уся картина наповнюється дивовижним пантеїстичним світлом, в якому прекрасне й потворне, людське й диявольське, внутрішнє й зовнішнє зливаються, утворюють усепроникну єдність. Після бісівського поцілунку відчуття героя описано так:

- (1) так по усій пущі луна і пішла; дерева заколихались, гілля до гіллі прихилилось, затуркали горлиці, і мого діда нахилило до землі, – якось губи засвербіли, а тут де не взялась жаба, плиг! – і не схаменуєсь, як чоломкнув бісову тварюку. І щоб ви думали? Так йому зробилось весело на душі, мов гарну дівчину у ясне око поцілував! (Storozhenko 1957, 83).

Фантазійні ефекти створюються передусім антропоморфізацією демонологічного і тваринницького світу, причому на тлі достатньо описаної людської подоби чорта впадає в око відсутність акцентів на зовнішньому вигляді запорожця. Крім того, між відьмою і жабою теж встановлюються подібності, сингармонізм тактильних відчуттів, тілесної рецепції. На думку С. Павлунік, залицяння чорта до Одарки мають «ефект дзеркального відображення»,

втілюються як «метафора недозволеного контакту між Кирилом і жінкою». Тому «опис чорта – це насправді опосередкований опис самого Кирила. Чорт відображає його приховану сексуальність, його плотське бажання, що прорвалося крізь *заборонні механізми несвідомості*» (Pavlunuk 2006, 31).

Пантеїстична аура посилюється введенням мотивів тілесності, еротизму, що корелюють з демонічним началом, увиразнюють, акцентують його надприродні властивості. Розчиненість тілесного у всесвіті додатково маркується рослинним і зооморфним кодами, співвіднесенням з ними людської подобі. Експресія досягає найвищого ступеня на тлі водної стихії, амбівалентної субстанції, міфопоетичного уособлення хаосу і космосу, Ероса і Танатоса, актуалізованих у творі на рівні «конструктивного контакту з вітальними, ладотворчими силами світла» і водночас як «джерело прихованої загрози», «пристанку найнебезпечніших демонів» (Kis' 1996, 106-107). З урахуванням того, що роздягнена Одарка більш скидається на русалку, ніж на відьму в точному розумінні слова, органічність водного середовища з відповідною містичною аурую не викликає заперечень. «Місяць, як скреблом, окотив біле її тіло; уся – як виточена, а довга коса, чорна, як гадюка, так і обвивається круг тонкого стану і аж до повних литок достає» (Storozhenko 1957, 83). Щоправда, наявність у неї та її коханця хвостика остаточно розвіює сумніви приголомшеного козака. Він спостерігає за справжньою містерією зваби відьми чортом, що вдається до всіх можливих «пекельних» клятв і «божінь» («Як він, гаспидів син, кумедно божиться»).

У цьому невеличкому епізоді бачимо притаманну бароковій естетиці орнаментальність, дифузію, підвищену проникність елементів, змішування поганського і християнського, грішного і праведного. Гарантом укладеної між представниками інфернального світу угоди виступає характерник Кирило, чий образ теж подвоюється, бо в очах відьми він «п'яниця і розбишака», а чорт, навпаки, обстоює його християнську сутність. Втім, демон вдається до оксиморону в розгадуванні запорожця: «немає найчистішої душі, як у тих гаспидових синів». Це майже формульне визначення є прочитаною навспак, наведеною вище віддзеркаленою метафорою, якою козак охрестив чорта. Отже, навіть усередині цих лаконічних характеристик сенси не узгоджуються, розподібноються, взаємовідштовхуються, заперечують один одного у край тісних межах висловлювання. Цей принцип взаємовиключення при зовнішній злагодженості фрази заснований на противенствах, без яких не обходиться барокова стилістика. Вона живиться «"синтезою", сполученням культури середньовіччя ("готики") та ренесансу», «скомплікованою різноманітністю» їх елементів, відтісненням антропоцентризму теоцентризмом, переосмисленою в християнській площині античністю (Chyzhevs'kyu 1956, 250).

Принцип противенств, суперечливої єдності буття пронизує всю міфопоетичну картину, побудовану на парадоксах, взаємозамінності і рухливій

плинності природних стихій. Вода у ставку біля відьми замерзла, а біля чорта кипить («бульбашки схоплюються»), що пояснюється її амбівалентністю, співвіднесенням із силою кохання, ставленням до нього різних представників потойбіччя. Продуктивна родюча здатність води також пов'язана з її «пренатальною» функцією, зв'язками ембріогонії з космогонією в пам'яті колективного несвідомого (Торогов 1995, 583). Скріплення шлюбної угоди відразу увінчується дивовижним народженням чортеняти: «з рук щось плюсь у воду, задригало ніжками та й пірнуло». До цієї справді нетривіальної події запорожець застосовує фігуру мови зі значенням нарощування, подвоєння, дублювання як ефектів посилення впливу, акцентування в побаченому *чудасії*, притаманних цьому паралельному світові особливих сенсів тілесності. «Ну, не *бісові* ж тобі й *чорти*, – подумав дід, – які вони плодючі! Тільки за руки подержались, уже й чортеня привели» (Storozhenko 1957, 85). Типові для барокового письма і доречно використані повторення, дублювання семантично близьких слів сприяють згущенню змісту, розкручуванню сугестивної спіралі.

Проте цей язичницький світ з усією нижньою міфологією підпорядковується християнській ідеї спасіння, місії, покладеній на характерника Кирила. Обудження від зачарування побаченим настає одночасно з прагненням Одарки повернутися до Бога, усвідомленням своєї чужості в інфернальному світі. Нарация повертає в бік сходження до втіленого у Святих Горах сакруму, символу праведного життя і протистояння темним силам. На цьому шляху вивершується й характерництво запорожця, який, подолавши тимчасовий страх, вступає з чортом у біблійний диспут, вдається навіть до навмисної брехні, вигадок, плутанини аби довести істину. Полеміку побудовано за принципом парадокса, логічного виключення і можливого суміщення незіставних категорій гріха і чеснот. Колізія загострюється в момент фатального нерозуміння того, як можна губителю християнських душ сприяти духовному спасінню. Пропонування дідом кон'юнктурної угоди, його кмітливості і прагматизм скеровує розсудливе приборкання чорта, частково інтегрованого в побут, суспільство з метою неприродного для нього служіння людям: «не великий гріх спасти одну душу, а там покаєшся та десять загубиш, то тебе ще й по голові поглядять» (Storozhenko 1957, 86).

Ясна річ, подібні хитрощі й виверти з'являються не на порожньому місці, а закорінені в антитезах і парадоксах українських барокових проповідей. Подібна стилістика підриває зсередини мовлення, переводячи його в площину комічного, розважального, глузливого. Адже в сміху криється енергія подолання страху навіть перед сатаною, тому діалог розвивається за принципом обдурювання, зухвалого переконання, маніпуляції свідомістю. З обдурюванням пов'язане профанування, зниження, осмішування, здавалося б, страшної інфернальної сили. Ця стилістика помітна в проявах тілесної поведінки: «чорт почухав потилицю і згодивсь». Запорожець, глузуючи і сміючись, вдається

до гри, умовно інкорпорує чорта в *своє* товариство, навіть співчуває йому, намагається пізнати природу його кохання, зрозуміти, яке в нього серце. Він використовує нестандартні, хитрі, улесливі ходи, знову ж таки застосовуючи проявлене в оксиморонах парадоксальне мислення: «чом доброму чорту не допомогти!».

Цілком природно для химерного письма з підлещувань, обдурень і удавань чорта також народжується протилежна їм героїзація козацтва, вивищення характерництва як націєтворчого складника. Запорожців навіть із пекла виганяють за брутальне поведження, справжній «гармидер» як загрозу для потойбічного світу. Причому міфопоетична інтерпретація тут поєднується з історіософськими роздумами, коли кепкування, сміх і веселощі разом із питвом гарячої смоли, спаленням себе на сковороді співвідносяться з конкретними подіями національної минувшини. Навіть жорстокості ляхів не змогли зламати спеченого в мідному бичу Наливайка. Проте цілком у душі химерної антитетичності чорт натякає на мороз у пеклі як дієвий засіб приборкання січовиків.

Слід зауважити, що в цьому діалозі відтворено, так би мовити, постміфологічну ситуацію, віднесenu до плюсквамперфекту, найдавніших часів, відокремлених абсолютною епічною дистанцією, коли великий грішник Марко «товкся по пеклу». Легенда про нього присутня в згорнутій формі як нагадування, палімпсестне утворення, спосіб естетизації козацької міфології в ідеологічному вимірі. У часопросторі розповідання запорожці – це звільнені, випробувані й загартовані очищенням від гріхів герої з посттравматичним синдромом, щоправда, притлумленим комічною тональністю нарації. У міжтекстових зв'язках виявляються палімпсестові відклади записаного у XVIII ст. барокового оповідання *Марко Пекельний*, що у вертепній формі показує каяття у гріхах катованих запорожців і намагання повернутися до Бога. Апокрифічне тлумачення спалення Марком бісів у пеклі і звільнення з нього запорожців дозволяє зрозуміти вільне, неупереджене повоження Стороженка з матеріалом, віртуозне його використання в строкатій стилістичній суміші химерної прози. Слушну думку І. Ісіченка про твір XVIII ст. уповні можна прикласти до «Закоханого чорта»: «Попри бурлескную форму, твір виконує важливу функцію утвердження козацького етосу...» (Isichenko 2011, 467).

До речі, бурлескно-травестійні принципи відтворення міфологічного матеріалу стирають жорсткі кордони між потойбіччям і посеїбіччям, перетворюючи сакральні перетини між світами на звичайну мандрівку, руйнуючи табу і недоторкані з точки зору релігії речі. Тому Кирило Келеп – цілком трансгресивний тип персонажа, скорше варіант культурного героя, що, перебуваючи в міжсвітті, проявляє надзвичайно протейстичну здатність долати перешкоди, об'єднувати, відновлювати втрачені зв'язки з колективом. Історичні сенси характерництва, його національно-культурні потенції відчув Д. Донцов:

Можна сміятися з цієї війни запорожців з чортами, та не можна сміятися з того, що називалося їх характерництвом. Україна, і спеціально Київ, здавна славився як земля ворожитів, ясновидів, вішунів – людей обдарованих темною силою ясновидства, пророкування, містерійним даром бачити невидиме, майбутнє і бути з ним в контакті (Dontsov 2010, 335-336).

2. Химерність як стиль, поетика, ідеологія. Топологія українського пекла

Для порівняння в епічному «торсо» того ж таки Стороженка *Марко Проклятий* безпосереднього контакту між світами немає, натомість бачимо моторошне змалювання пекла за традицією «барокової готики» (термін Д. Чижевського). На відміну від епічної дистанції в *Закоханому чорті* тут маємо часопросторову модель *praesens*, покликану створити ефект присутності разом із переживанням *тут* і *зараз* емоційно-тілесного досвіду. Сугестивність інтенсифікується введенням в атмосферу ініціації, *переродження/відродження*, через яке поетапно проходить герой. Потрапивши на *той* світ за допомогою чарівного зілля, він опиняється в цілком френетичній атмосфері з властивими їй несамовитістю і шаленістю. Використання відповідних лексико-семантичних одиниць, стилістичних засобів посилює цей ефект: «загурколіла і заворушилась підмною земля, заколихався камінь, щось загуло, і мене разом потягнуло в глибину...» (Storozhenko 1957, 354). Простір деформується передовсім шляхом сплющення горизонталі й вертикалі, впливаючи при цьому на тілесні рухи героя в замкненому, відмежованому «пекельними воротами» антисвіті. Марко падає на розплавлені жаром ворота, вириває їх і починає трощити бісів, використовуючи чорта-патера замість келепа (асоціація з прізвиськом запорожця в *Закоханому чорті* лише увиразнює риси характерництва). Фізичним діям відповідає психічний стан: «дуже-таки розлютувався і сам себе не тямив». Він перевертає казани з грішниками і гарячою смолою, знаходить загублені ним душі рідних і, насамкінець, опиняється в чортячому вихорі, що виштовхує його на землю. Відтворена Стороженком ініціація нав'язана і підказана у мотто до твору словами з народної приказки: «Товчеться, як Марко по пеклу».

Втім, не лише тілесні дії, а й внутрішній духовно-інтелектуальний досвід, сповнений історичних сенсів, постає невід'ємною частиною ініціації. Адже цьому «антигероеві», «створеному на засадах альтернативності героєві-святому» (Isichenko 2011, 464), відкривається істина, щось на зразок таємного знання, варіанту герметизму у вигляді підслуханої релігійно-політичної змови проти польсько-українського братерства. Задумана в пеклі і керована самим Фарнагієм, вона згодом стає історичною реальністю, що зумовлює руїницькі тенденції й регресивні ухили національного розвою. Тому ніч в пеклі постає

розгорнутою ініціаційною метафорою, аналогом очищувальної подорожі в потойбіччя, за яким слідує розкодування його сенсів. Просякнута історизмом міфопоетична картина вписується в складну «топологію українського аду» (О. Забужко) як аналітику, інструмент антропологічної поетики, бо ж «мандри трагічного героя дали змогу авторові розбудувати антигерметичний дискурс повісті...» (Pohrebennyk 2008). Безумовно, йому це вдається, в тому числі за рахунок насичення зображення сугестивними ефектами. Навіть звуження простору між посеїбіччям і потойбіччям («дупло», «щілина») не просто стандартний топос літературної готики, а й надважливий антропологічний хід, навіяний передочікуваннями, передчуттями, наближенням до відкриття таємної істини. «Сугестуюча роль «входу в пастку» значно вища від «небезпечної подорожі...». Аналізуючи емпатію реципієнта, В. Вацуро зауважує: «Сугестія в готичному романі постає, таким чином, психологічним фактором – але це не психологія характерів, а психологія ставлення читача до тексту» (Vatsuro 2002, 183-186).

Дещо по-іншому розв'язується питання впливу в *Закоханому чорті*, де немає жорсткої межі вимірів буття, а замість моторошного, жахливого потойбіччя маємо інкорпорований у повсякдення напівкомічний, подекуди жалюгідний світ нижчої демонології. Стороженко відійшов від достеменності описів пекла в барокових каталогах, транспонувавши їх у більш лабільну романтичну стилістику, невід'ємну від національного міфотворення. Подолавши межі чистої етнографії, прозаїк з'єднує, так би мовити, плюсквамперфект і *praesens*, переакцентує народні інтонації з «ось як воно в нас було» на «так воно є». «Саме тому фантастичне у Стороженка – хоча й не звичне, але нормальне: для оповідача, а отже, і для читача» (Nazarenko 2019). Воно є головним знаряддям химерності як чудернацького плетива уявного і реального, провідником дивовижного в побутовій структурі, естетичним інгредієнтом життя. Цілком природним для запізнілого романтизму письменника був запозичений ним вертепний образ запорожця, який, перетворюючи чорта на об'єкт антропологічних дослідів, піддає його суцільному профануванню, осмішуванню. Л. Ушкалов простежує різноманітні прояви, маски і обличчя доволі строкатої на українському ґрунті нижньої демонології: це і патериковий чорт у вигляді чорного пса, і коханець-перелесник, і страшна потвора, і «українсько-польський Фауст» пан Твардовський, і наскрізь комічний, приручений гоголівський «красень» (Ushkalov 2015).

Видається, Стороженкові імпонував збірний образ нечистої сили як утілення поетичної топології, інструменту різнояких метаморфоз і трансформацій. Сусідство реального і фантастичного, зумовлений архаїкою синкретизм, практична нероз'ємність комічного і моторошного створює особливу візуалізацію світу, примхливі орнаменти рослинних і зооморфних елементів, з яких складаються чудернацькі видава з рухливою

плинністю, дотиковими відчуттями, гідною подиву поведінкою природи. Стороженкові близька симультанність, суміщення в межах одного сценічного майданчика декількох часопросторів, продукування на рівні художньої цілості «підтекстових, кількоплощинних читань, творень на трьох рівнях: високому, середньому, низькому бароко» (Shevchuk 2005, 681). Таким багаторівневим постає ліс, утілення проміжкового ініціаційного простору, в якому людське, демонічне і природне взаємодіють у пантеїстичній всепроникності. З куців виглядає лісовик із зеленою бородою, вовкулака в червоному поясі, стрибають і кланяються упирі в німецьких вузьких штанцях та безліч «чортенят», «діток» чорта Трутика, яких він знайомить із запорожцем, своїм «сватом». Окрему увагу приділено зооморфній подобі цих істот:

- (2) [...] бісенята, поки ще молоді, то зелені, як осітняги, - нема у їх ні ріжків, ні кігтів. Та й втішні ж, розказував: бігають, крутяться, плигають, як жаби, граються, як кошенята: пірне у воду, а ніжки висуне з болота та й дрига (Storozhenko 1957, 89-90).

Вода, лісові хащі, дружня прогулянка запорожця з чортом на тлі розваг інфантильних істот насправді створюють потужний фантазійний ефект, позбавлений похмурості, фатальної безвиході, психологічного зціпеніння. Світ нижньої демонології відтворено з опертям на сміховинні традиції як «найважливішу ознаку української химерної прози, в якій «чортівня», «марення», «химери» змальовані м'яко, гумористично, і зовсім не страшні, а сприймаються як щось натуральне і звичне» (Shevchuk 2004, 22). Стороженкові близький пантеїстичний світогляд, заґрунтований на міфологічній партиципації, тотальній співпричетності противенств, містичній спорідненості людини з тотемом, психологізації речей і предметів, природних явищ, усвідомленні їхніх глибинних зв'язків із колективними емоціями.

Кульмінацію зооморфних підмін, природної мімікрії маємо в перетворенні чорта в коня, а відьми в хортицю. Чудесні помічники запорожця, звісно, зі своєї цілком міфологічної субстанції випромінюють ідеологічні сенси, тісно зрощені з формами стильової репрезентації. Дається взнаки поетика синестезії, яка набирає обертів у химерному письмі як поєднанні фольклорної образності, барокової гротесковості і літературної романтики. «А кінь, матері його біс, як намальований: шерсть на йому блищить, як броня, шия, як у лебедя, із очей іскри сиплються, а із ніздрів полум'я паше». Невдовзі цей бісів кінь у розшитій золотом і самоцвітами збруї стане «сердешним», «бідолашним», «хоч у рябка очей позичить», чортом, справжнім «наймитом», «крепаком» запорожця (Storozhenko 1957, 94, 96). Ще пізніше кінь перекидається у птаха, якого розшматували гайворони, залишивши після нього лише пір'я.

Складний зооморфізм зумовлений накладанням на міфологічні уявлення про швидкісного крилатого коня вимірних національною концептосферою історіософських сенсів, кореляцій зі степовим простором, відкритим, безмежним, як споріднена з ним волелюбна козацька душа. Кінь – це медіум, «посередник між двома світами, а мандрівка на ньому часто є експлікативним зображенням трансферної переміни світів» (Danylyuk-Tereshchuk 2009, 54). Амбівалентність цієї знакової постаті українського бестіарію, належність до міжсвіття, кровний містичний зв'язок із козаками визначає «"архітектоніку" надзвичайних якостей коня» (Kurylenko 2017, 133), транспонування тотемних, анімалістичних вірувань в емоційний вимір української душі. Відчуваючи внутрішню єдність із конем, дід репродукує засновану на етнопсихічному стереотипі, практично доведену до автоматизму модель поведінки. Стан замилювання «вороним арабським огером» є проявом афектаційної сугестії, під впливом якої справжній запорожець готовий проміняти дружину на люльку й тютюн, а тим паче на «доброго коня». Емоційне піднесення, очевидно, пов'язане і з тим, що кінь є «всесвітнім символом психічної енергії, яка слугує людським пристрастям» (Zhyul'en 1999, 223). З «архітектонікою» бестіарію пов'язані кентаврничні поєднання й модифікації, в яких асоціації, палімпсестні навіювання, кількاظлощинність нарації *проявлені* з особливою концентрованою. Поряд із дивовижним конем стрибає, як ластівка, не доторкуючись до землі, «біленька хортиця». Хорт – це мисливський собака, а за часів Київської Русі так називали ще й вовка. Таке неоднорідне зооморфне сусідство довкола запорожця підкреслює його характерництво, згідно народної усноповідної традиції здатність перетворювати людей на тварин, та й самому перекидатися вовком. Хай там як, але виведені фантазійні образи і справді складні, навіяні численними нашаруваннями, фольклорною архаїкою, символічними кодами і надаються до прочитання крізь призму сугестії...

Буквально випаровування в повітрі демонічного коня-птаха цілком закономірне в ланцюгу перетворень, якісної зміни напрямку та інтенсивності руху від швидкісного (фантастичного) подолання географічних кордонів до повного зникнення його тілесних ознак. Від кремезного крилатого коня на кшталт давньогрецького Пегаса залишаються лише шматочки м'яса, а згодом – цілковита нульова субстанція, рознесене вітром пір'я. Цей перехід матеріально-тілесного в *ніщо*, в порожнечу виглядає порушенням барокового синтезу анімізму з органіцизмом, тобто розподібненням душі і тіла і навіть їх остаточним відриванням одне від одного в процесі подальших перетворень, перевтілень, метемпсихозу. Ж. Дельоз, обґрунтовуючи філософію *складування* матерії в бароко і пов'язаний з нею естетичний принцип *складки*, відзначає:

Організми все ж таки самі собою не змогли б мати причинної підстави безкінечно складуватися і продовжувати існувати навіть посеред праху, якщо б вони не мали душ – єдностей, від яких невіддільні організми і які самі невіддільні від останніх (Delez 1997, 22).

Отже, в оповіданні Стороженка метемспихозу не відбулося, чортovinня разом із напівстрашними, напівкомічними маревами безслідно зникає, язичницький пантеїзм розчиняється, поступаючись християнській образності. Притаманна химерному письму сила сугестії зменшується, перетворюючись у схематизовані риторичні конфігурації патерикової літератури. В її рамцях народжується родинний наратив з ідеалізацією старосвітщини, прославленням заснованого на християнській моралі патріархального ладу, героїзацією козацтва.

Висновки

Естетична продуктивність запізнілого романтизму О. Стороженка виявилася надто ефективною в утвердженні засобами сугестивного письма козацького міфу як ідеологічного конструкта національної історії. Цей міф інтенційовано в структуру письма, його стилістичне орнаментування фольклорними і бароковими елементами дається взнаки в моменти укрупнення, універсалізації й архетипізації козацтва як культурно-історичного типу ренесансної доби української історії та державотворення. Ясна річ, мовлення, риторичні виверти, фантазійні стилізації містять синергію одивнення/очуднення, активізації історичної ностальгії, оживлення її антикварних вкраплень на тлі соціальності селянської епіки середини ХІХ століття. Химерність несе ще й алегоричне навантаження, кодує й притлумлює *ідеологічні сенси*, про які писати відкрито не завжди випадало з тих самих ідеологічних причин. У цьому й полягає феномен Стороженка, який потребує перепрочитання в русі від позірної старомодності до неочікуваних модерних акцентів, створених навіюваннями, алузіями, нав'язливими мареннями, породженими прецедентністю або ж питомою *палімпсестністю* української народної культури.

Бібліографія

- ADORNO, T. (2002), *Teoriya estetyky*. Kyiv. [Адорно, Т. (2002), *Теорія естетики*. Київ.]
ВАХТИН, М. (1979), *Estetika slovesnogo tvorchestva*. Moskva. [Бахтин, М. (1979), *Эстетика словесного творчества*. Москва.]
ВАРТ, Р. (1989), *Izbrannyye raboty. Semiotika. Poetika*. Moskva. [Барт, Р. (1989), *Избранные работы. Семиотика. Поэтика*. Москва.]

- BIGUN, O. (2020), *Khrystyyans'kyu kordotsentryzm Tarasa Shevchenka*. [Бігун, О. (2020), Християнський кордоцентризм Тараса Шевченка.] In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. XI/1, 241-250.
- СНУК, Д. (2018), *Zhanrovi systemy ukrayins'koyi ta anhliys'koyi prozy kintsya XVIII – seredyny XIX st.: problemy typolohiyi ta poetyky: dys. ... d-ra filol. nauk: 10.01.05*. Кууів. [Чик, Д. (2018), Жанрові системи української та англійської прози кінці XVIII – середини XIX ст.: проблеми типології та поетики: дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.05. Київ.]
- СНУЗНЕВС'КУУ, Д. (1956), *Istoriya ukrayins'koyi literatury (vid pochatkiv do doby realizmu)*. N'yu-York. [Чижевський, Д. (1956), Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Нью-Йорк.]
- DANYLYUK-TERESHCHUK, T. (2009), *Fol'klorno-mifolohichnyy obraz chorta v khudozhnnyy ploshchyni tvoriv Oleksy Storozhenka*. In: *Mifolohiya i fol'klor*. 2-3 (3), 49-57. [Данилюк-Терещук, Т. (2009), Фольклорно-міфологічний образ чорта в художній площині творів Олекси Стороженка. В: Міфологія і фольклор. 2-3 (3), 49-57.]
- DELEZ, Zh. (1997), *Skladka. Leybnits i barokko*. Moskva. [Делез, Ж. (1997), Складка. Лейбниц і барокко. Москва.]
- DONTSOV, D. (2010), *Literaturna eseyistyka. Drohobych*. [Донцов, Д. (2010), Літературна есеїстика. Дрогобич.]
- ISICHENKO, I. (2011), *Istoriya ukrayins'koyi literatury: Epokha baroko (XVII-XVIII st.)*. L'viv. [Ісіченко, І. (2011), Історія української літератури: епоха Бароко (XVII-XVIII ст.). Львів.]
- KIS', O. (1996), *Divchyna rusalka: zvaба bezodni (implitsytnyy kod)*. In: *Studiyi z intehral'noyi kul'turolohiyi. Thanatos*, 105-112 | [Кісь, О. (1996), Дівчина русалка: зваба безодні (імплицитний код). В: Студії з інтегральної культурології. *Thanatos*, 105-112.]
- KRALYUK, P. (2016), *Kozats'ka mifolohiya Ukrainy: tvortsi ta epihony*. Kharkiv. [Крالیук, П. (2016), Козацька міфологія України: творці та епігони. Харків.]
- KURYLENKO, D. (2017), *Zhanrovo-styl'ova polifoniya prozykintsya 50-70-kh rr. KHKH st. (na prykladi romanu O. Il'chenka "Kozats'komu rodu nema perevodu, abo zh Mamay i Chuzha Molodytsya", dylohiyi V. Zemlyaka "Lebedyna zhraya" ta "Zeleni mlyny")*: dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.01. Кууів. [Куриленко, Д. (2017), Жанрово-стильова поліфонія прози кінця 50-70-х рр. ХХ ст. (на прикладі роману О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодія», діалогії В. Земляка «Лебедина згряя» та «Зелені млини»): дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ.]
- NAZARENKO, M. (2019), *"Krim Kobzarya". Oleksa Storozhenko*. [Назаренко, М. (2019), «Крім Кобзаря». Олекса Стороженко.] In: <https://kyivdaily.com.ua/oleksa-storozhe> (accessed: 10.12.2020).
- OKARYNS'KYU, V. (2015), *Kozakofil'stvo yak ukrayins'ko-pol's'ka nonkonformists'ka subkul'tura pershoi pershoi tretyny XIX stolittya*. [Окаринський, В. (2015), Козакофілство як українсько-польська неконформістська субкультура першої третини XIX століття.] In: *Oriens Aliter: Časopis pro kulturu a dějiny střední a východní Evropy*. 1, 50-72.
- PAVLUNIK, S. (2006), *"Zakokhanyy chort" Oleksy Storozhenka ta "Zakokhanyy dyuavol" Zhaka Kazota: sproba komparatyvnoho analizu*. In: *Slovo i Chas*. 9, 27-34. [Павлунік, С. (2006), «Закоханий чорт» Олекси Стороженка та «Закоханий диявол» Жака Казота: спроба компаративного аналізу. В: Слово і Час. 9, 27-34.]
- ПОНРЕБЕННИК, В. (2008), *Tradytysyna ukrayins'ka kul'tura u tvorchosti Oleksy Storozhenka*. In: *Ukrayins'ka literatura v zahal'noosvitnii shkoli*. 4, 2-7. [Погребенник, В. (2008), Традиційна українська культура у творчості Олекси Стороженка. В: Українська література в загальноосвітній школі. 4, 2-7.]
- SAYENKO, V. (2004), *Apokaliptychnyy zvir izseredyny. Poetyka zbirky U cherevi apokaliptychnoho zvira*. In: *Ukrayins'ka mova ta literatura*. 31-32, 383-384. [Сасенко, В. (2004), Апокаліптичний

- звір із середини. Поетика збірки У череві апокаліптичного звіра. В: Українська мова та література. 31-32, 383-384.]
- ШАМРАЙ, А. (1930), *Ukrayins'ki opovidannya Oleksy Storozhenka*. In: Storozhenko, O. *Tvory: u 3 t. T. 1. Kharkiv | Odesa*, 7-56. [Шамрай, А. (1930), *Українські оповідання Олекси Стороженка*. В: Стороженко, О. *Твори: у 3 т. Т. 1. Харків | Одеса*, 7-56.]
- ШЕВЧУК, В. (2005), *Muza Roksolans'ka: Ukrayins'ka literatura XVI-XVIII stolit': u 2 kn. Kn. 2. Rozvynene baroko. Piznye baroko*. Kyiv. [Шевчук, В. (2005), *Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: у 2 кн. Кн. 2. Розвинене бароко. Пізніє бароко*. Київ.]
- СТОРОЖЕНКО, О. (1957), *Tvory v dvokh tomakh. T. 1*. Kyiv. [Стороженко, О. (1957), *Твори в двох томах. Т. 1*. Київ.]
- СВИДЗИНСЬКИЙ, А. (2008), *Synerhetychna kontseptsiya kul'tury. Luts'k*. [Свідзинський, А. (2008), *Синергетична концепція культури*. Луцьк.]
- ТОПОРОВ, В. (1995), *Mif. Ritual. Simvol. Obraz: Issledovaniya v oblasti mifopoeticheskogo*. Moskva. [Топоров, В. (1995), *Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического*. Москва.]
- УШКАЛОВ, Л. (2015), *Shcho take ukrayins'ka literatura. L'viv*. [Ушкалов, Л. (2015), *Що таке українська література*. Львів.]
- ВАЦУРО, В. (2002), *Goticheskiy roman v Rossii*. Moskva. [Вацуро, В. (2002), *Готический роман в России*. Москва.]
- ЗАБУЖКО, О. (2009), *Shevchenkiv mif Ukrayiny. Sproba filosofsk'oho analizu*. Kyiv. [Забужко, О. (2009), *Шевченків миф України. Спроба філософського аналізу*. Київ.]
- ЗЕРОВ, М. (2003), *Ukrayins'ke rys'menstvo*. Kyiv. [Зеров, М. (2003), *Українське письменство*. Київ.]
- ЖЮЛЬЕН, Н. (1999), *Slovar' simvolov. Ural*. [Жюльен, Н. (1999), *Словарь символов*. Урал.]

JĘZYK

DOI: 10.31648/pw.10194

ALEKSANDER KIKLEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6140-6368>

University of Warmia and Mazury

ANATOLIY ZAHNITKO

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7398-6091>

Vasyl' Stus Donetsk National University

SZYK MODYFIKATORÓW WSKAZUJĄCYCH WE WSPÓŁCZESNYM JĘZYKU POLSKIM I UKRAIŃSKIM¹

Order of demonstrative modifiers in contemporary Polish and Ukrainian

ABSTRACT: Although demonstrative adjectives fall within the adjectival paradigm and, within the framework of this paradigm, implement most grammatical oppositions, in terms of linearization they differ significantly from qualitative and relative adjectives: the postposition of the demonstrative modifier has a completely different character than in the case of adjectives. The authors intend to achieve several goals. The first goal is to compare nominative constructions with the pronominal (demonstrative) modifier in Slavic languages belonging to different groups, i.e. Polish and Ukrainian. The second objective is to examine the factors determining the post-positional use of demonstrative attributes, both direct evident (functionally marked) and statistical. In this respect, the authors mention the following factors: 1) the linear position of the nominal group in relation to the predicate; 2) the position of the nominal group in the communicative (thematic-rhematic) structure; 3) the stress structure of the utterance; 4) case of the noun; 5) degree of development of the nominal group; 6) the status of the noun as a primary or derived (from an adjective) name. The empirical material of the study was collected on the basis of language corpora and source texts of various styles.

KEYWORDS: word order, nominal group, demonstrative adjective, attribute, comparative linguistics, Polish language, Ukrainian language

¹ Autorzy wyrażają podziękowanie Michałowi Kotinowi (Zielona Góra), Markowi Łazińskiemu (Warszawa) i Annie Pawłowej (Moguncja) za cenne uwagi w związku z poruszonym w artykule tematem.

1. Wstęp

Przymiotniki pronominalne (zaimki przymiotne – w innej terminologii) realizują większość opozycji gramatycznych, właściwych klasie przymiotników autosemantycznych – w obrębie kategorii przypadku, liczby i rodzaju. Jednak w aspekcie funkcjonalnym subklasa przymiotników pronominalnych wykazuje cechy nietypowe dla przymiotników jakościowych (typu *nowy*) lub względnych (typu *żelazny*). Różnice te dotyczą m.in. ich linearyzacji w grupie syntaktycznej i zdaniu. We współczesnym języku polskim przymiotniki występują (częściej) w prepozycji lub (rzadziej) w postpozycji – w stosunku do rzeczownika nadrzędnego², co zależy głównie od dwóch czynników. Pierwszy ma charakter semantyczny: w prepozycji znajdują się przydawki (czy też modyfikatory) przymiotne, które wskazują na cechy przygodne przedmiotu, nie stanowiące zamkniętego zbioru, natomiast przydawki w postpozycji wyrażają cechy klasyfikujące czy też gatunkujące, charakterystyczne dla przedmiotów, procesów lub stanów (zob. Markowski 1999, 1729; Magajewska 2004, 48; Grochowski 2007, 247; Clasmeier 2023, 78). Za przykłady obu typów użycia mogą służyć wyrażenia:

- (1) elegancki ubiór
przestronne mieszkanie
mokra jesień
- (2) filologia polska
sklep spożywczy
województwo krakowskie

Drugi czynnik wiąże się ze strukturą komunikacyjną wypowiedzenia: postpozycja przydawki przymiotnikowej wskazuje na jej przynależność do rematycznej części wypowiedzenia (jest to w pewnym stopniu charakterystyczne także dla języka ukraińskiego, zob. Kononenko 2007, 40). Taka przydawka w mowie stoi pod akcentem, zwłaszcza gdy zachodzi przeciwstawienie dwóch cech (Sankowska 1962, 43; Magajewska 2005, 44), por.

- (3) To *obraz przeciętny*, a nawet kiczowaty.
То *образ посередній*, навіть кітчевий.
- (4) Jan był *człowiekiem szlachetnym*, bez nałogów.
Степан був *людиною старанною*, без кмітливості.

² Potwierdzono to m.in. poprzez analizę korpusową (Clasmeier 2023, 92 i n.). Z analizy tej wynika, że z trzech typów kolokacji: 1) takich, w których dominuje prepozycja przymiotnika; 2) takich, w których dominuje prepozycja rzeczownika; 3) takich, w których obydwa rodzaje szyku są zrównoważone, najczęściej występują kolokacje trzeciego typu.

(5) Powinien odróżnić *rysy ważne* od rysów mniej ważnych.

Має відрізнити *ознаки важливі* від ознак менш важливих³.

Oboczność konstrukcji z pre- i postpozycją przymiotnika stanowi rodzaj alternacji, a alternacje w języku, jak wiadomo, mają charakter zhierarchizowany: w zakresie składni za podstawowe uznaje się alternanty, spełniające wymóg minimalnej idiomatyczności, maksymalnej jednoznaczności i maksymalnej predyspozycji do przekształceń (Mel'čuk 1999, 148). W polskich i ukraińskich grupach imiennych z przymiotnikiem układ <Adj – N> uznaje się za podstawowy (Grochowski 2007, 247; Kononenko 2007, 40), głównie ze względu na częstość konstrukcji tego typu.

Wspomniane wyżej kryteria linearyzacji przymiotników są jednak względne. M. Grochowski przyznaje, że „istnieją ogromne trudności obiektywne z rozstrzygnięciem, czy dany szyk jest neutralny czy nacechowany” (2007, 246; zob. też: Nowicka-Schwartz 1980; Ljutikova 2012, 67). J. Sankowska (1962, 47) pisze o dużej chwiejności w zakresie pozycjonowania polskich przymiotników, co sprawia, że wiele użyć, jak twierdzi, „należy zaliczyć na konto indywidualności autora”, czyli zgodzić się, że mają one charakter nieregularny i, w zasadzie, niewytłumaczalny. Dotyczy to np. poniższego zdania z prozy Jarosława Iwaszkiewicza:

(6) Te dni, które mąż spędzał poza Warszawą, dla Oli były *świętem prawdziwym*.

Trudno jest wytłumaczyć zasadność postpozycji przymiotnika – z kontekstu nie wynika, że służy to wyrażeniu jakiejś dodatkowej informacji. Pod względem aktualnego rozczłonkowania wypowiedzenia rzeczownik w grupie imiennej jest zdecydowanie ważniejszy, a *święto prawdziwe* nie stoi w opozycji do *święta nieprawdziwego* lub jakiegokolwiek innego. Alternatywna forma językowa wydaje się bardziej naturalna:

(7) Te dni ... dla Oli były *prawdziwym świętem*.

| Te dni ... dla Oli były *świętem*.

Podobnie jest w wypadku zdania:

(8) Ma ksiądz biskup także nowość – *pantalony ciepłe, z wełny delikatnej* robione.

(Olga Tokarczuk)

| Ma ksiądz biskup nowość – *ciepłe pantalony, robione z delikatnej wełny*.

³ Użycie emfaticzne przymiotnika jest szczególnie wydatne na końcu wypowiedzenia, w oddaleniu od rzeczownika bazowego, por. *Samochód kupilem ładny*.

Inwersji przymiotnika nie można tu wyjaśnić względami semantycznymi. Być może, służy ona stylizacji wypowiedzenia, tzn. nadaniu mu cech stylu archaicznego i jednocześnie kaznodziejskiego (pisarka odtwarza charakterystyczny dla biskupa sposób myślenia i „mowy wewnętrznej”).

Swobodny szyk składników syntaktycznych występuje wówczas, „jeśli [...] składniki mogą zajmować więcej niż jedną pozycję linearną w kilku tekstowych wystąpieniach tej samej konstrukcji” (Gębka-Wolak 2000, 18), jednak w wypadku konstrukcji typu <Adj – N> oraz typu <N – Adj> oboczność jest tylko formalna – pod względem semantycznym układy się różnią:

(9) bilet normalny

(10) To jest normalny bilet (a nie jakaś tam tekturka).

W pierwszym wyrażeniu przymiotnik wskazuje na kategorię biletu (w opozycji do kategorii *bilet ulgowy*), a w drugim wyrażeniu – na doraźną charakterystyką wartościującą.

W większości języków słowiańskich przydawka przymiotnikowa przeważnie znajduje się przed rzeczownikiem (zob. Kononenko 2007, 40; 2012, 736; Krawczuk 2011, 271) – dotyczy to także przymiotników gatunkujących w języku ukraińskim:

(11) польська філологія
продуктова крамниця
краківський воєвода

D. Izdebska-Długosz (2022, 44) pisze, że jednym z najczęstszych błędów w mowie Ukraińców, uczących się języka polskiego, jest umieszczanie przydawki gatunkującej przed rzeczownikiem;

(12) *gimnastyczna sala
zamiast: sala gimnastyczna

(13) *angielski język
zamiast: język angielski

(14) *jednopokojowe mieszkanie
zamiast: mieszkanie jednopokojowe

Ze względu na oboczność konstrukcji z pre- i postpozycją przymiotnika język polski wyróżnia się na tle wszystkich innych języków słowiańskich (zob. Bačvarov 1974, 207; Clasmeier 2023, 75), ale w szerszym ujęciu typologicznym postpozycyjne użycie przymiotników nie stanowi wyjątku. M. Dryer (2018, 799 i n.) przytacza dane, z których wynika, że prepozycja przydawki w grupach imiennych wcale nie jest czymś uniwersalnym ani obowiązkowym – liczba języków, w których przydawka przymiotnikowa znajduje się w postpozycji, jest nawet większa (zob. też:

Valois 2017). Należy też zaznaczyć, że w końcu XX i na początku XXI w. w języku ukraińskim zarysowała się tendencja do coraz szerszego używania przymiotników w postpozycji.

Konstrukcje z modyfikatorem wskazującym (dalej – MW) polsk. *ten, ta, to*, ukr. *цей, ця, це*, z jednej strony, występują – podobnie jak przymiotniki – w układach alternatywnych, tzn. z pre- i postpozycją MW (Gębka-Wolak 2000, 93; Clasmeier 2023, 76), np.

- (15) *ten problem*
ця проблема
- (16) *problem ten*⁴
проблема ця

Z drugiej strony, alternacje tego typu nie wiążą się z jakimkolwiek zróżnicowaniem znaczenia modyfikatora w pre- i postpozycji. Można to tłumaczyć tym, że opozycja „cecha charakteryzująca, doraźna vs. cecha gatunkująca, stała” w obrębie MW nie istnieje. Różnicę tę dobrze widać na przykładzie fraz z nazwą własną w pozycji nadrzędnej:

- (17) *Bierz przykład z mądrego Piotra.*
- (18) *Kim naprawdę był Piotr Wielki?*
- (19) *Ależ ten Piotr jest odważny.*
- (20) **Ależ Piotr ten jest odważny.*

Dryer pisze o semantycznej specyfice MW w porównaniu z przymiotnikami:

If we consider the example of *those three black horses*, the fact that the horses occur in a set of three is normally a temporary property of the set of horses and quite clearly less inherent than most properties denoted by adjectives. And the demonstrative does not really denote a property of the horses at all; rather, it reflects the location of the horses relative to the speaker and directs the hearer's attention to them (2018, 817).

Semantyczna specyfika przymiotników pronominalnych, jak zaznacza Dryer (2018, 801), wpływa na ich ułożenie w grupach z wieloma atrybutami, np. w języku angielskim:

- (21) *those three black horses*
D Num Adj N
*black three those horses
*black those three horses
*three black those horses

⁴ Stoi za tym ogólniejsza reguła: „Przestawieniu w postpozycję mogą podlegać wszystkie człony przymiotnikowe typowo lewostronne względem N” (Gębka-Wolak 2000, 92).

MW jako składnik, wyrażający najbardziej okazjonalną, akcydentalną charakterystykę obiektu, znajduje się w największej odległości od rzeczownika, a reguła ta obowiązuje także w językach, w których modyfikator występuje (w stosunku do rzeczownika) w postpozycji⁵.

W zakresie MW inaczej realizuje się też funkcja komunikacyjna (tematyczno-rematyczna). Po pierwsze, użycie rematyczne MW jest możliwe w prepozycji:

- (22) Nie rozumiem, dlaczego redaktorzy pokazali *ten klip*, a nie tamten, który im wysłałem.
 Не розумію, чому редактори показали *цей клип*, а не саме той, який їм надіслав.

Po drugie, MW jako wyraz anaforyczny, będący wykładnikiem określoności, najczęściej znajduje się w pozycji topikalnej (więcej o tym zob. 2.3), tym samym zmiana jego linearyzacji nie wpływa na strukturę komunikacyjną wypowiedzenia, por.

- (23) *Ten problem* | *problem ten* jest nie do rozwiązania.
Цю проблему | *проблему цю* неможливо вирішити.
 (24) Choć *tego zjawiska* | *zjawiska tego* nie da się wyeliminować całkowicie, można je zminimalizować.
 Хоча *це явища* | *явище це* неможливо повністю усунути, але його можна мінімізувати.

Jeśli porównamy wyrażenia:

- (25) drugi przykład | przykład drugi
 другий приклад | приклад другий
 (26) *ten problem* | *problem ten*
 та проблема | проблема та

możemy skonstatować, że różnice dotyczą zarówno ich znaczenia, jak i formy: postpozycja przymiotnika w (25) jest akcentowana, podczas gdy w (26) nie jest to możliwe ze względu na anaforyczny i topikalny status MW.

Tym samym powstaje pytanie, na ile alternacje szyku składników w grupach imiennych z MW mają charakter relewantny⁶, tzn. pytanie o to, czy pre- oraz postpozycji modyfikatora są przyporządkowane jakiegokolwiek funkcje. Funkcjonalna równoważność alternacji typu (15) i (16) miałyby sugerować, że system językowy działa na biegu jałowym, a stałoby to w sprzeczności z założeniem językoznawstwa

⁵ Reguła ta obowiązuje także w języku polskim, wyjątki zaś są wręcz jednostkowe, np. *Czarne te oczy twe, Zauroczyły mnie* (z tekstu piosenki).

⁶ O szyku swobodnym i jednocześnie relewantnym zob. Gębka-Wolak 2000, 18.

teoretycznego, iż szyk wyrazów zasadniczo reprezentuje ich funkcje syntaktyczne (Jakobson 1936, 245) lub stanowi formę nacechowania innych funkcji.

Zainteresowanie tym tematem częściowo wiąże się z faktem, że linearyzacja składników grupy imiennej, jak już zaznaczyliśmy, inaczej jest realizowana w różnych językach słowiańskich. W języku polskim⁷ prepozycja modyfikatora przymiotnikowego jest uznawana za najbardziej neutralny, naturalny sposób skonfigurowania elementów grupy imiennej (Jodłowski 1976, 168), co potwierdzają dane NKJP⁸: na prepozycję przydawki przypada 62% zdań. Inaczej sytuacja wygląda w wypadku MW: konstrukcje z prepozycją MW stanowią mniejszość, obejmując tylko 42% całego korpusu. Częściowo potwierdzają to także dane zakładki „Kolo-kator”⁹: istnieje dość liczna grupa kolokacji, w której (nieraz znacząco) przeważają konstrukcje z postpozycją MW. Oto kilka przykładów wraz z ich odpowiednikami w języku ukraińskim¹⁰.

Tabela 1. Stosunek kolokatów z pre- i postpozycją MW

język polski	język ukraiński
preparat ten (31), ten preparat (4)	препарат цей (2), цей препарат (23)
związek ten (102), ten związek (58)	сполука ця (3), ця сполука (44)
termin ten (73), ten termin (34)	термін цей (7), той термін (156)
fundusz ten (14), ten fundusz (2)	фонд цей (14), цей фонд (500)
obowiązek ten (23), ten obowiązek (17)	обов'язок цей (13), цей обов'язок (453)
wskaźnik ten (39), ten wskaźnik (12)	показник цей (12), цей показник (3828)
mechanizm ten (32), ten mechanizm (25)	механізм цей (27), цей механізм (500)
przepis ten (37), ten przepis (26)	припис цей (2), цей припис (60)
program ten (101), ten program (87)	програма ця (28), ця програма (1065)
podatek ten (27), ten podatek (8)	податок цей (16), цей податок (801)
zakaz ten (18), ten zakaz (13)	заборона ця (13), ця заборона (283)

Zupełnie inna sytuacja występuje w języku ukraińskim, na co wskazuje choćby powyższa tabela: we wszystkich przytoczonych konstrukcjach zdecydowanie dominuje układ z prepozycją MW. Według innych danych, opublikowanych w pracy: Cholodilova 2013, 29 (opartych na korpusie syntaktycznym języka rosyjskiego), udział konstrukcji z postpozycją MW wynosi tylko 2,7%.

⁷ Podobnie jak w innych językach słowiańskich, zob. Siewierska | Uhlířová 1998, 132.

⁸ Narodowy Korpus Języka Polskiego: www.nkjp.pl

⁹ <http://www.nkjp.uni.lodz.pl/collocations.jsp>

¹⁰ Do analizy materiału ukraińskiego wykorzystano GRAK – Генеральний регіонально анотований корпус (<http://uacorporus.org/Kyiv/ua>). Dostęp za pomocą NoSketch Engine.

Aby porównać pod tym względem język polski i języki wschodniosłowiańskie, wykorzystaliśmy zasoby bazy korpusowej *Leipzig Corpora Collection*¹¹ – jej resurs, zawierający informacje o prawych i lewych kolokatach wyrazów: polsk. *ten*, biel. *гэты*, ros. *этот*, ukr. *цей*. W tabeli 2 przedstawiliśmy dane o procentowym udziale konstrukcji typu <N – D> w stosunku do wszystkich, zaprezentowanych w korpusie konstrukcji z prawostronną pozycją MW.

Tabela 2. Względna częstość (%) występowania układu <N – D>

język	ogólna liczba lewych kolokacji MW	liczba kolokacji typu <N – D>
polski	802	230 (28%)
białoruski	87	1 (1%)
rosyjski	8921	307 (3%)
ukraiński	8511	270 (3%)

Dane liczbowe wyraźnie wykazują różnicę między językiem polskim a językami wschodniosłowiańskimi: w języku polskim konstrukcje z rzeczownikiem obejmują prawie jedną trzecią wszystkich lewostronnych kolokacji MW, podczas gdy w językach wschodniosłowiańskich liczba ta oscyluje w granicach 1-3%.

Mimo różnicy co do regularności, z jaką w tych językach występują grupy imienne z postpozycją MW, zakładamy, że istnieją ogólne dla nich reguły użycia MW w pozycji prawostronnej. Zagadnieniem tym zajmiemy się w kolejnych punktach. Pragniemy zaznaczyć, iż badanie nasze ma charakter opisowy i konfrontatywny, nie zamierzamy jednak poruszać kwestii historyczno-językowych ani kwestii zapożyczeń. Uważamy, że analiza synchroniczna jest wystarczająca, aby przedstawić współczesny stan zjawiska, jakim jest linearyzacja MW, niezależnie od jego uwarunkowań, które wystąpiły w przeszłości.

2. Uwarunkowania postpozycyjnego użycia MW

Dryer (2018, 830) pisze, że zasady, leżące u podstaw linearyzacji składników grupy imiennej, w dużej mierze mają charakter semantyczny, a nie morfosyntaktyczny. Rzeczywiście, jeśli porównać ogólną częstość użycia konstrukcji (dane na podstawie NKJP oraz GRAK):

(27) *te dwa* – 14.209 (99%) | *dwa te* – 111 (1%)
ці два 6.792 (99%) | *два ці* 49 (1%)

¹¹ https://corpora.uni-leipzig.de/de?corpusId=pol_news_2022 (dostęp: 3.05.2023).

- (28) te wszystkie – 21.463 (45%) | wszystkie te – 25.960 (55%)
 ці всі ↔ ці усі 2.372 (6%) | всі ці ↔ усі ці 39.183 (94%)
- (29) ten każdy – 30 (39%) | każdy ten – 47 (61%)
 цей кожний 112 (22%) | кожний цей 394 (78%)
- (30) te obydwa – 52 (7%) | obydwa te – 739 (93%)
 ці обидва (ці обидві) 580 (24%) | обидва ці (обидві ці) 1849 (75%)

można wnioskować, że – zarówno w języku polskim, jak i ukraińskim – tylko w pierwszym wypadku zachodzi duża przewaga konstrukcji z prepozycją MW (99%). Różnice te wiążą się z przynależnością kolokatów do różnych kategorii semantycznych: *dwa* | *два* jest liczebnikiem, a *wszystkie*, *każdy*, *obydwa* | *всі*, *кожний*, *обидва* należą do klasy kwantyfikatorów¹². Jednocześnie nie można nie zauważyć, że linearyzacja MW w konstrukcjach z kwantyfikatorami też jest zróżnicowana, na co wskazuje udział procentowy fraz z postpozycją MW: 55% – 61% – 93% (w języku polskim) oraz 94% – 78% – 75% (w języku ukraińskim). Zróżnicowanie to potwierdza opinię badaczy, że poza uwarunkowaniem semantycznym istnieją inne typy uwarunkowania szyku składników w grupie imiennej – takie, jak pozycja grupy w strukturze linearnej zdania, sposób i stopień rozwinięcia grupy, równowaga długości ciągu lewo- i prawostronnego (mierzona liczbą sylab), długość składników syntaktycznych (zarówno nadrzędników, jak i podrzędników), rytmiczna struktura wypowiedzenia i in. (Padlużny 1989, 283 i n.; Gębka-Wolak 2000, 151 i n.; Grochowski 2007, 250; Kononenko 2007, 45). Czynniki te, wpływające na linearyzację MW w grupie imiennej, zostaną przeanalizowane w kolejnych punktach.

2.1. Stopień rozbudowania grupy imiennej

Pod względem sposobu, w jaki MW są pozycjonowane w grupie imiennej, Dryer wyodrębnia trzy grupy języków:

First, in some languages (like English), demonstratives pattern with articles (and sometimes possessive words), in which case they can be analyzed as belonging to a category of determiners. Second, there are languages that have articles, but in which demonstratives appear in a different position in the noun phrase from definite articles and cooccur with articles. And third, there are languages that lack articles; whether one considers demonstratives in such languages to be determiners depends on one's theoretical assumptions (2018, 807).

W językach trzeciego typu, do których należą też języki słowiańskie, ważnym czynnikiem dystrybucyjnym, określającym pozycję MW, jest obecność w tej

¹² Warto zaznaczyć, że liczebnik *dwa* i kwantyfikator *obydwa* należą do tego samego paradygmatu fleksyjnego.

samej grupie imiennej innych modyfikatorów. Gębka-Wolak (2000, 93) pisze o nieakceptowalnych konstrukcjach z postpozycją MW, w których lewostronna pozycja przy rzeczowniku jest wypełniona przymiotnikiem, np.

- (31) *Ta dyscyplina* ma nawet własne eliminacje.
 | *Ta pasjonująca dyscyplina* ma nawet własne eliminacje.
 | *Dyscyplina ta* ma nawet własne eliminacje.
 | **Pasjonująca dyscyplina ta* ma nawet własne eliminacje.
- (32) *Ця дисципліна* має навіть власну елімінацію.
 | *Ця захоплююча дисципліна* має навіть власну елімінацію.
 | *Дисципліна ця* має навіть власну елімінацію.
 | **Захоплююча дисципліна ця* має навіть власну елімінацію.

Co prawda, istnieją nieliczne wyjątki od tej reguły – konstrukcje z lewostronną przydawką w postaci kwantyfikatora *wszystek* (zwykle w liczbie mnogiej):

- (33) Wystąpiły *wszystkie problemy te*, których się obawiałem na samym początku¹³.
 (34) W rzeczywistości jednak *wszystkie zjawiska te* nie tylko występowały obok siebie¹⁴.
 (35) *Wszystkie procesy te* mają na celu przedłużanie wykształcenia¹⁵.

Powyższe ograniczenie dotyczy także obecności przydawki (przymiotnikowej lub rzeczownikowej) w pozycji prawostronnej:

- (36) *ten sklep spożywczy* | **sklep spożywczy ten* | **sklep ten spożywczy*
ця крамниця продуктова | **крамниця продуктова ця* | **крамниця ця продуктова*
- (37) *ten obszar, który dotyczy ...* | **obszar ten, który dotyczy ...*
ця сфера, яка стосується ... | **сфера ця, яка стосується*
- (38) *ten manifest Jobsa* | **manifest ten Jobsa* | **manifest Jobsa ten*
цей маніфест Джобса | **маніфест цей Джобса* | **маніфест Джобса цей*¹⁶

Wyjątki od tej reguły występują sporadycznie w mowie potocznej lub w tekstach artystycznych, m.in. wówczas, gdy postpozycja MW została uwarunkowana względami metrycznymi¹⁷. Za przykład może posłużyć fragment piosenki żołnierskiej:

¹³ <https://spodwody.pl/slawek-rzucil-wyzwanie-polskim-jeziorom-slawomir-romanowski> (dostęp: 2.05.2023).

¹⁴ <https://us.edu.pl/wydzial/wh/projekty-badawcze/aktualnie-realizowane> (dostęp: 2.05.2023).

¹⁵ <https://zanotowane.pl/226/9039> (dostęp: 2.05.2023).

¹⁶ Dotyczy to także grup imiennych, w których członem konstytutywnym jest zwrot zwarty, frazematyczny, np. *ten punkt widzenia* | **punkt ten widzenia* | **punkt widzenia ten*.

¹⁷ Gębka-Wolak (2012, 166) pisze o tym czynniku w odniesieniu do języka łacińskiego.

- (39) Szumi dokoła las,
 czy to jawa, czy sen
 Co ci przypomina, co ci przypomina
Widok znajomy ten.

Postpozycja MW możliwa jest również w warunkach fragmentacji syntaktycznej (o tym zjawisku zob. Kiklewicz 2017), gdy wyraz *ten* wraz z towarzyszącą przydawką stanowi odrębną frazę, oddzieloną od rzeczownika bazowego intonacją, a w tekście pisany kropką, por.

- (40) Z kieszeni wypadł mi *cukierek. Ten zielony z krzyżykiem*¹⁸.
 | Z kieszeni wypadł mi *ten zielony cukierek z krzyżykiem.*

2.2. Pozycja linearna grupy imiennej względem orzeczenia

W 1892 r. szwajcarski językoznawca J. Wackernagel opublikował artykuł, w którym – w odniesieniu do starożytnych języków indoeuropejskich – pisał o regularności w zakresie linearyzacji enklityk: z reguły znajdują się one w obrębie pierwszego akcentowanego wyrazu frazy. Regularność ta, znana jako prawo Wackernagela¹⁹, dotyczy wyrazów enklitycznych (np. polskiej partykuły *zaś*) na mocy systemu języka. Przymiotnik pronominalny *ten*, jak wiadomo, występuje zarówno w konstrukcjach proklitycznych, jak i enklitycznych, ale prawo Wackernagela działa i w tym przypadku: w większości swoich użyć enklitycznych wyraz *ten* znajduje się w grupie imiennej w mianowniku, która zajmuje pozycję przed predykatem na początku zdania.

V. I. Podlesskaja (2011, 2) na materiale języka rosyjskiego ustaliła, że postpozycja modyfikatora dzierżawczego zwykle występuje wówczas, gdy grupa imienna znajduje się przed czasownikiem osobowym (predykatem). Nasze analizy wykazują, że regularność ta dotyczy także MW. Oto dane, które otrzymaliśmy na podstawie NKJP:

[base="ten" & case=nom] [pos=subst & case=nom] [pos=verb]	61.520
[pos=subst & case=nom] [base="ten" & case=nom] [pos=verb]	46.075
[pos=verb] [base="ten" & case=acc] [pos=subst & case=acc]	43.210
[pos=verb] [pos=subst & case=acc] [base="ten" & case=acc]	0

Z analizy wynika, że w zakresie grup imiennych, które znajdują się przed predykatem, 43% przypada na konstrukcje z postpozycją MW. Jeśli zaś grupa imienna następuje po predykaty, udział konstrukcji z postpozycją MW jest zerowy.

¹⁸ <https://wiadomosci.wp.pl/ratownik-gorniczy-musimy-byc-twardzi-6762771262728992a> (dostęp: 10.06.2023).

¹⁹ O interpretacji prawa Wackernagela w odniesieniu do języków współczesnych zob. Rinas 2006.

Pozycja przed czasownikiem osobowym faktycznie oznacza ulokowanie MW na początku zdania – takich przykładów obficie dostarczają teksty naukowe, np. monografia Rutkowski 2018:

- (41) *Postulat ten* [...] neguje autonomię języka jako systemu odrębnego od innych aspektów poznania.
 (42) *Proces ten* sytuuje się poza centrum naszych zainteresowań.
 (43) *Materiał ten* został poddany wszechstronnej klasyfikacji.

Aby ustalić, czy zależność ta występuje w tekstach różnych stylów, przeanalizowaliśmy zawierające polski modyfikator *ten* konstrukcje imienne w sześciu tekstach: dwóch tekstach artystycznych, dwóch z zakresu nauk humanistycznych i społecznych oraz dwóch z zakresu nauk ścisłych i inżynierijno-technicznych (wykaz tekstów źródłowych jest w bibliografii). Dane kwantytatywne zaprezentowano w tabeli 3 (do której będziemy jeszcze wracać w kolejnych punktach)²⁰.

Tabela 3. Częstość pre- i postpozycji MW w tekstach różnych stylów (język polski)

przypadek	grupa	1	2	3	4	5	6	razem
nom	D – N	129	58	51	33	5	11	287
	N – D	25 23*	14 14	61 53	18 18	25 24	42 38	185 170
gen	D – N	200	62	238	77	57	104	740
	N – D	0 0	1 1	4 4	0 0	0 0	0 0	5 5
dat	D – N	9	4	5	1	1	2	22
	N – D	0 0	0 0	1 1	0 0	0 0	0 0	1 1
acc	D – N	157	44	76	41	16	20	354
	N – D	1 1	2 2	2 0	1 1	0 0	1 1	7 5
instr	D – N	85	19	31	12	6	14	167
	N – D	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0
loc	D – N	126	31	105	79	13	27	378
	N – D	5 4	0 0	1 1	0 0	3 3	1 0	10 8
Razem		737	237	575	256	126	222	2.153

* Liczba po kresce pionowej oznacza liczbę konstrukcji na początku zdania.

Źródła: 1 – Iwaszkiewicz 1977; 2 – Lem 2018; 3 – Rutkowski 2018; 4 – Orzeł 2014; 5 – Storch 2001; 6 – Wszółek 2018.

²⁰ Przeanalizowaliśmy również teksty tych samych gatunków w języku ukraińskim: Bobrova 2019; Holovko | Kryachko 2018; Kidruk 2020; Kononenko | Ponomarenko 2005; Oksenyk 2017; Sytar 2017. Ich analiza wykazała brak konstrukcji z postpozycją MW.

Powyższe dane wykazują, że grupa imienna z postpozycją MW przeważnie, czyli w 91%, stoi na początku zdania, a regularność ta zachodzi w tekstach wszystkich zbadanych gatunków.

2.3. Pozycja grupy imiennej w strukturze tematyczno-rematycznej

Lewostronną – w stosunku do orzeczenia – pozycję grupy imiennej z MW w postpozycji można tłumaczyć tym, że przysługuje jej funkcja tematyczna w strukturze komunikacyjnej wypowiedzenia (zob. Ljutikova 2012, 90). Odpowiada to naturalnemu układowi tematyczno-rematycznemu, gdy – zgodnie z definicją H. Wróbla (2001, 321) – „w wypowiedzeniach niezależnych od kontekstu [temat] jest regularnie wyrażany rzeczownikiem w mianowniku w pozycji podmiotu gramatycznego, umieszczonym na początku wypowiedzenia i pozbawionym akcentu zdaniowego” (zob. też: Eroms 1986, 74; Mazur 1986, 174). Pod względem tematyczno-rematycznym grupy imienne typu <D – N> oraz typu N – D> istotnie się różnią. Pierwsze funkcjonują na kilka sposobów:

- (44) użycie anaforyczne + tematyczne + grupa imienna w pozycji lewostronnej w stosunku do predykatu
Ten zespół POWINIEN WYGRAĆ.
Ця команда МАЄ ВИГРАТИ.
- (45) użycie anaforyczne + rematyczne + grupa imienna w pozycji lewostronnej
Tylko TEN [wspomniany wcześniej] człowiek jest w stanie COŚ ZMIENIĆ.
Лише ЦЯ [згадана раніше] людина може ЩОСЬ ЗМІНИТИ.
- (46) użycie anaforyczne + tematyczne + grupa imienna w pozycji prawostronnej
KILKU RECENZENTÓW czytało ten artykuł.
ДЕКІЛЬКА РЕЦЕНЗЕНТИВ читали цю статтю.
- (47) użycie deiktyczne + tematyczne + grupa imienna w pozycji lewostronnej
Ten zespół [który teraz obserwujemy] POWINIEN WYGRAĆ.
Ця команда [за якою зараз спостерігаємо] ПОВИННА ВИГРАТИ.
- (48) użycie deiktyczne + rematyczne + grupa imienna w pozycji lewostronnej
Zacznę TEN rozdział [który teraz piszę] OD WAŻNEJ KWESTII.
Розпочну ЦЕЙ розділ [який зараз пишу] З ВАЖЛИВОГО ПИТАННЯ.
- (49) użycie kataforyczne + rematyczne + grupa imienna w pozycji prawostronnej
Wygra TEN zespół, KTÓRY BARDZIEJ SIĘ PRZYŁOŻY.
Переможе ТА (рідко ЦЯ) команда, ЯКА ЗРОБИТЬ БІЛЬШЕ.

MW w postpozycji występuje przeważnie w konstrukcjach pierwszego typu:

- (50) użycie anaforyczne + tematyczne + grupa imienna w pozycji lewostronnej
Zespół ten JEST DOBRZE ZNANY.
Команда ця ДОБРЕ ВІДОМА.

Dla grupy imiennej z postpozycją MW nie jest charakterystyczne występowanie w składzie orzeczenia imiennego, które z reguły należy do części rematycznej zdania, np.

- (51) To jest *ten kolor*, którego nienawidzę.
 To є *цей колір*, який ненавиджу.
 | *To jest *kolor ten*, którego nienawidzę.
 *To є *колір цей*, який ненавиджу.
- (52) To jest właśnie *ten moment!*
 To є власне *цей момент!*
 | *To jest właśnie *moment ten!*
 *To є власне *момент цей!*

Dość regularny charakter ma zjawisko nominacji powtórnej, gdy anaforycznemu użyciu MW w postpozycji towarzyszy obecność tego samego rzeczownika (albo rzeczownika o podobnym znaczeniu) w przedtekście – w ten sposób funkcja tematyczna grupy imiennej zostaje dodatkowo uwydatniona, por.

- (53) Jednym ze sposobów mówienia o nowych pojęciach jest wykorzystanie wzorca-prototypu. *Prototyp ten* zajmuje centralną pozycję w nowo stanowionej kategorii pojęciowej (Rutkowski 2018).
- (54) Poza tym na *Wenus* ciągle wciąż *wiatry*. *Wiatry te* mają charakter globalny (Wszolek 2018).
- (55) Kazimierz przepychał się ze swoją nieciężką walizką ku trzeciemu peronowi, gdzie stał *pociąg* idący ku Reni, na granicę rumuńską. *Pociąg ten* obłożony był przez kobiety z koszykami i wazonami oleandrów (Iwaszkiewicz 1977).
- (56) Były to *wiersze* Cherubina Kołyszko. [...] Adwokat i dziennikarz, pusty człowiek, jakim był Cherubin Kołyszko, w *wierszach tych* nagle przemówił po prostu i po ludzku (Iwaszkiewicz 1977).
- (57) – Pan zostaje? – Spytał go *szeptem* i w *głosie tym* dźwięczała radość (Lem 2018).

Powtórna nominacja jest o tyle silnym czynnikiem, że warunkuje postpozycję MW nawet wówczas, gdy obok występują inne przydawki, por.

- (58) [...] Od strony domu nie słyhać było także żadnego odgłosu, tylko z daleka, zza parku, od prawdziwego już lasu dolatywał *stuk* siekiery uderzającej o drzewo. *Stuk ten* rytmiczny i monotony odprowadzał zamyślonego Janusza aż pod ganek (Jarosław Iwaszkiewicz).

Odwrotnie, postpozycja MW nie jest charakterystyczna dla konstrukcji, w których modyfikator o funkcji rematycznej jest akcentowany, np. przy negacji²¹:

- (59) *Nie ten zapis* w tej ustawie jest najważniejszy.
| **Zapis nie ten* w tej ustawie jest najważniejszy.

Nieliczne użycia rematyczne MW w postpozycji zawsze są tak lub inaczej dodatkowo uwarunkowane – w postaci konstrukcji przeciwstawnej lub w postaci zdania względnego, np.²²

- (60) Wybierał chleb TEN, A NIE TAMTEN²³.
(61) Każdy serwis w jakiś sposób okraja swoją tematykę. My robimy to w sposób TEN, A NIE INNY²⁴.
(62) Finansujemy projekty TE, KTÓRE SĄ W ZGODZIE Z NATURĄ²⁵.

Użycie deiktyczne MW w postpozycji występuje tylko okazjonalnie w mowie potocznej lub w tekstach poetyckich (zob. 2.7), np.

- (63) Ja chcę *jabłko to czerwone*, ono słońcem jest barwione²⁶.

Należy zaznaczyć, że wyraz *tamten* występuje przeważnie w użyciu deiktycznym, dlatego postpozycja w grupie imiennej nie jest dla niego charakterystyczna.

W związku z charakterystyką szyku MW w aspekcie tematyczno-rematycznym niezbędne są dwa ważne zastrzeżenia. Pierwsze dotyczy kwestii, czy alternacja wyrażen typu *ten problem* | *problem ten* ukazuje jakiegokolwiek zróżnicowanie funkcjonalne. Chodzi o zdania, w których MW jest używany anaforycznie, grupa imienna znajduje się w pozycji lewostronnej w stosunku do predykatu i pełni funkcję topikálną. Rozważny ten problem na przykładzie:

- (64) Umówiłam się z rekruterką *na rozmowę telefoniczną*. *Rozmowa ta* przebiegła pomyślnie.
| Umówiłam się z rekruterką *na rozmowę telefoniczną*. *Ta rozmowa* przebiegła pomyślnie.

²¹ Być może, znajduje w tym wyraz ogólniejsza reguła, o której pisze M. Grygiel (2010, 117): konstrukcje enklityczne mają predyspozycje do znaczenia afirmatywnego.

²² Ukraińskie odpowiedniki nie zostały poświadczane.

²³ <https://joannapachla.com/literatura/glodnego-trzeba-nakarmic-wyryjcie-to-sobie-we-lbach> (dostęp: 29.05.2023).

²⁴ <https://www.gram.pl/news/2006/04/20/milion-xboksow-360-na-miesiac-z-tajwanu.shtml> (dostęp: 29.05.2023).

²⁵ <https://raportcsr.pl/ii-kongres-esg-krzysztof-pietraszkiewicz-prezes-zbp-finansujemy-projekty-te-ktore-sa-w-zgodzie-z-natura-ktore-nie-niszczą-naszego-srodowiska> (dostęp: 29.05.2023).

²⁶ <https://eduzabawy.com/scenariusze/labunki/koncert-jesienny> (dostęp: 3.06.2023).

Z punktu widzenia systemu języka obydwie konstrukcje – z pre- i postpozycją MW – są jednakowo możliwe i poprawne. W zasadzie możliwa jest też trzecia forma syntaktyczna, gdy wykładnik określoności zostaje pominięty:

- (65) Umówiłam się z rekruterką na *rozmowę* telefoniczną. *Rozmowa* przebiegła pomyślnie.

W warunkach powtarzalności leksykalnej (*na rozmowę ... rozmowa*) brak modyfikatora przy rzeczowniku nie wpływa na interpretację grupy imiennej jako określonej: ‘znana rozmowa, o której była wcześniej mowa’. Wobec tego użycie MW należałoby uznać za redundantne, co najmniej komplementarne.

Celowość użycia MW w postpozycji można wyjaśnić na kilka sposobów. Po pierwsze, prawostronne ulokowane MW powoduje, że między poprzednikiem (*na rozmowę*) a następnikiem (*rozmowa*) zachodzi większa fizyczna, topologiczna bliskość, co sprzyja większej koherencji tekstu, a tym samym bardziej uwydatnia znaczenie określoności anaforycznej.

Po drugie, MW w prepozycji występuje w różnych użyciach: zarówno deiktycznym, jak i anaforycznym, zarówno tematycznym, jak i rematycznym – na tym tle konstrukcje z postpozycją MW mają charakter bardziej wyprofilowany i stanowią bardziej jednoznaczny, charakterystyczny i właściwy formę realizacji grupy imiennej ze znaczeniem określoności anaforycznej w pozycji topikalnej. Można to także tłumaczyć tym, że proklityki (do których należy również zaliczyć MW w prepozycji) mają silniejszy lub słabszy związek z wyrazem akcentowanym (zob. Sawicka 1995, 160), podczas gdy enklityki na mocy kodu językowego mają charakter związany. To łączy się z możliwością użycia MW w prepozycji na dwa sposoby, por.

- (66) Nie zawsze mówi się o tym, jak definiuje się te wielkości, ten \cup problem mnie TEŻ NIE INTERESUJE.
 Не завжди говорять про те, як визначаються ці величини, і ця \cup проблема мене також НЕ ЦІКАВИТЬ.
- (67) Nie zawsze mówi się o tym, jak definiuje się te wielkości, lecz właśnie \cup TEN problem mnie INTERESUJE.
 Не завжди говорять про те, як визначаються ці величини, але, власне, \cup ця проблема мене ЦІКАВИТЬ.

W pierwszym zdaniu proklityka *ten* ma charakter związany, tym samym grupa imienna w całości należy do części topikalnej. Drugie zdanie ma inną strukturę komunikacyjną: MW znajduje się pod akcentem i należy do rematu, między proklityką a rzeczownikiem zachodzi słabsza więź. Wyrazy enklityczne nie mają takiej właściwości, a emfaticzne wyróżnienie MW w postpozycji możliwe jest

w wyjątkowych sytuacjach w mowie potocznej (ustnej) lub w tekstach poetyckich (zob. 2.5 oraz 2.7).

Po trzecie, skoro MW *ten* ma charakter komplementarny, jego użycie postpozycyjne bardziej wiąże się ze względami natury pragmatycznej niż semantycznej. Tym samym nadawca podkreśla szczególny, niecodzienny, nieużytkowy charakter zachowania językowego, co dobrze widać na przykładach tekstów retorycznych:

- (68) Kilka dni po śmierci jego żona Kornelia sięgnęła po jego Biblię. Zakładkę stanowiła napisana przez Adama modlitwa, inspirowana psalmem. [...] *Psalm ten* opowiadający o cierpieniach, jakich zaznaje człowiek prawy od ludzi bezbożnych, brzmi jak testament ks. Adama²⁷.

Inna kwestia dotyczy tego, na ile czynnik tematyczno-rematyczny determinuje użycie grup imiennych z postpozycją MW. Obserwacje potwierdzają tezę, że układ taki koreluje z funkcją tematyczną grupy imiennej (przy tym rzeczownik niekoniecznie jest w mianowniku), jednak funkcja tematyczna nie gwarantuje poprawności konstrukcji z takim układem. Rozważmy cztery zdania:

- (69) *Ten artykuł* czytało (aż) 7 recenzentów.
Цю *статтю* читали (аж) 7 рецензентів.
(70) *Artykuł ten* czytało (aż) 7 recenzentów.
Статтю цю читали (аж) 7 рецензентів.
(71) (Aż) 7 recenzentów czytało *ten artykuł*.
(Аж) 7 рецензентів читали *цю статтю*.
(72) *(Aż) 7 recenzentów czytało *artykuł ten*.
*(Аж) 7 рецензентів читали *статтю цю*.

We wszystkich czterech zdaniach grupie imiennej *ten artykuł* | *artykuł ten* przysługuje funkcja topikalna, jednak zdania (72) nie da się uznać za poprawne, z czego można wnioskować, że w kwestii poprawności grupy imiennej z postpozycją MW pierwszeństwo ma czynnik dystrybucyjny, tzn. ulokowanie grupy imiennej po lewej stronie w stosunku do predykatu zdaniowego, zwłaszcza jeśli grupa imienna występuje w przypadku zależnym.

2.4. Znaczenie kategorii przypadku rzeczownika

Teoretycznie rzecz biorąc, w lewostronnej (w stosunku do predykatu) pozycji topikalnej może znajdować się grupa imienna o dowolnym znaczeniu kategorii przypadku – por. przykłady, w których jest to znaczenie przypadku zależnego:

²⁷ <https://pulawska.luteranie.pl/category/c39-kazania-i-inne-teksty> (dostęp: 8.06.2023).

- (73) Równanie czasu jest parametrem zmieniającym się w czasie. *Zmiany te* obrazuje rysunek (Wszolek 2018).
- (74) Pan skierował ich do koszar położonych za Bohem, na drugim końcu miasta. *W koszarach tych* zameldowali się u oficera artylerii, porucznika Kieliszka (Iwaszkiewicz 1977).
- (75) *W pracach tych* akcent został położony na rejestrację nowych jednostek utworzonych od nazw własnych, występujących przede wszystkim w tekstach publicystycznych (Rutkowski 2018).
- (76) Choć *zjawiska tego* nie da się wyeliminować całkowicie, to można je znacznie zminimalizować (Rutkowski 2018).
- (77) *Elementów tych* nie da się także wywnioskować na podstawie samej formy językowej nazwy (Rutkowski 2018).
- (78) *Problem ten* trafnie diagnozuje Daniel Cieślak (Orzeł 2014).

Przykłady te jednak należą do rzadkości. Wskazują na to dane, przytoczone w tabeli 3. Określenie ogólnej proporcji konstrukcji z pre- i postpozycją MW praktycznie nie ma sensu ze względu na ogromne zróżnicowanie między mianownikiem a przypadkami zależnymi.

Tabela 4. Częstość pre- i postpozycji MW w mianowniku i przypadkach zależnych (dane na podstawie tabeli 3)

liczba	przypadek	typ konstrukcji	częstość ogólna	%
pojedyncza	+ nom	D – N	182	67
		N – D	89	33
	– nom	D – N	1130	> 99
		N – D	10	< 1
mnoga	+ nom	D – N	105	52
		N – D	96	48
	– nom	D – N	636	98
		N – D	13	2

Jak widać, postpozycja MW występuje przeważnie w mianowniku (przy tym udział takich konstrukcji w liczbie mnogiej jest większy), podczas gdy tego rodzaju konstrukcje z rzeczownikiem w przypadku zależnym są wręcz sporadyczne. Potwierdzają to także dane korpusowe (tabele 5 i 6).

Tabela 5. Częstość pre- i postpozycji wyrazu *ten* w mianowniku i przypadkach zależnych (język polski, dane NKJP)

przypadek	typ konstrukcji	częstość ogólna	%
+nom	D – N – V	8.621	42
	N – D – V	12.144	58
–nom	V – D – N	33.859	97
	V – N – D	1.174	3

Tabela 6. Częstość pre- i postpozycji wyrazu *уєї* w mianowniku i przypadkach zależnych (język ukraiński, dane GRAK)

przypadek	typ konstrukcji	częstość ogólna	%
+nom	D – N – V	249.105	> 99
	N – D – V	1.011	< 1
–nom	V – D – N	517.342	> 99
	V – N – D	371	< 1

Jak widzimy, dane korpusowe są dość zbliżone z danymi naszej ekscerpcji, co oznacza, że rozkład konstrukcji z pre- i postpozycją MW ma charakter regularny. Analiza wykazuje także, iż badane języki: polski i ukraiński, zasadniczo różnią się pod względem linearyzacji MW: o ile w języku polskim – według danych korpusowych – na postpozycję MW w mianowniku przypada ponad połowa konstrukcji (58%, choć w naszej ekscerpcji ta liczba jest mniejsza), o tyle w języku ukraińskim użycia takie, zarówno w przypadkach zależnych, jak i w mianowniku, są sporadyczne.

Tłumacząc te dane, można nawiązać do wspomnianego w poprzednim punkcie naturalnego układu tematyczno-rematycznego: standardowo przewiduje on realizację tematu wypowiedzenia w pozycji podmiotu gramatycznego, który jest wyrażany rzeczownikiem lub grupą imienną w mianowniku. System językowy nie zakazuje występowania w pozycji tematycznej grup imiennych w przypadku zależnym, jednak z funkcjonalnego (czy też uzualnego) punktu widzenia konstrukcje te występują w zdecydowanej mniejszości.

2.5. Struktura akcentowa grupy i wypowiedzenia

Grochowski zaznacza, że na linearyzację składników syntaktycznych może mieć wpływ również czynnik fonetyczny:

Nie jest wykluczone, że w wypadku braku zależności między formami wyrazów, a więc w sytuacjach związków opartych na kookurencji, liczba sylab segmentów nie jest obojętna, że ma wpływ na możliwe pozycje linearne danej jednostki (2007, 249).

Podobnie uważa Gębka-Wolak (2000, 164): układ składników, jej zdaniem, zależy od liczby sylab, pewne znaczenie ma też czynnik prozodyczny. Tak np. za bardziej regularny uznaje się układ, gdy forma jednosylabowa poprzedza formę kilkusylabową, jak np. w sekwencjach:

- (79) to wszystko
 ten cały (N)
 ci obydwaj (N)

Odpowiada to zasadzie rosnącej złożoności (ang. *principle of increasing complexity*), o której wcześniej pisał S. Dik (1989, 345).

Masowy charakter konstrukcji z postpozycją MW w języku polskim zdecydowanie konfrontuje z powyższą zasadą, gdyż w większości tych konstrukcji wyraz jednosylabowy (*ten, ta, to, te, ci*) następuje po wyrazie kilkusylabowym, a w niektórych wypadkach frekwencja konstrukcji z postpozycją MW jest nawet (i to znacznie!) większa – dotyczy to np. wspomnianej grupy *ten cały* (dane na podstawie wyszukiwarek PELCRA NKJP – język polski, GRAK – język ukraiński):

- (80) ten cały (N) – 689
 цей увесь (N) – 27
 cały ten (N) – 2115
 увесь цей (N) – 2959

Długość rzeczownika w grupach imiennych z MW wiąże się z ich charakterystyką prozodyczną. Ze względu na to, że forma leksykalna MW w mianowniku jest jednosylabowa, postpozycja MW oznacza, że mamy do czynienia z enklityką:

- (81) 'plan \cup ten
 (82) 'proces \cup ten

Wówczas, gdy rzeczownik jest 1-sylabowy, układ akcentowy w grupie imiennej ma charakter regularny – akcent paroksytoniczny, w pozostałych zaś wypadkach akcent jest na trzeciej sylabie od końca. Można przypuszczać, że konstrukcje pierwszego typu – jako bardziej regularne z fonetycznego punktu widzenia – występują częściej. Aby to sprawdzić, porównaliśmy częstość grup imiennych z postpozycją MW, w których występuje dowolnie wybrany rzeczownik 1-, 2- lub 3-sylabowy (tabele 7 i 8).

Tabela 7. Częstość konstrukcji enklitycznych z rzeczownikiem 1-, 2- i 3-sylabowym (dane NKJP)

liczba sylab	rzeczownik	konstrukcja	liczba poświadczeń	
rzeczownik 1-sylabowy	pan	ten pan V	117	
		pan ten V	7	
	rok	ten rok V	10	
		rok ten V	1	
	fakt	ten fakt V	197	
		fakt ten V	134	
	brak	ten brak V	20	
		brak ten V	5	
	plan	ten plan V	42	
		plan ten V	20	
	rzeczownik 2-sylabowy	człowiek	ten człowiek V	297
			człowiek ten V	58
czynnik		ten czynnik V	18	
		czynnik ten V	16	
system		ten system V	184	
		system ten V	133	
obraz		ten obraz V	60	
		obraz ten V	51	
proces		ten proces V	212	
		proces ten V	267	
rzeczownik 3-sylabowy	paradoks	ten paradoks V	7	
		paradoks ten V	0	
	dokument	ten dokument V	6	
		dokument ten V	2	
	warunek	ten warunek V	33	
		warunek ten V	33	
	przypadek	ten przypadek V	35	
		przypadek ten V	11	
	mężczyzna	ten mężczyzna V	24	
		mężczyzna ten V	16	

Tabela 8. Częstość konstrukcji enklitycznych z rzeczownikiem 1-, 2- i 3-sylabowym (dane GRAK)

liczba sylab	rzeczownik	konstrukcja	liczba poświadczeń	
rzeczownik 1-sylabowy	пан	цей пан V	175	
		пан цей V	13	
	рік	цей рік V	4.597	
		рік цей V	143	
	факт	цей факт V	4.395	
		факт цей V	93	
	шлюб	цей шлюб V	586	
		шлюб цей V	29	
	план	цей план V	1.142	
		план цей V	31	
	rzeczownik 2-sylabowy	юнак	цей юнак V	564
			юнак цей V	16
чинник		цей чинник V	361	
		чинник цей V	0	
роман		цей роман V	752	
		роман цей V	15	
образ		цей образ V	731	
		образ цей V	74	
процес	цей процес V	331		
	процес цей V	87		
rzeczownik 3-sylabowy	парадокс	цей парадокс V	157	
		парадокс цей V	2	
	документ	цей документ V	3.012	
		документ цей V	52	
	договір	цей договір V	796	
		договір цей V	34	
	випадок	цей випадок V	1.795	
		випадок цей V	65	
хлопчина	цей хлопчина V	257		
	хлопчина ця V	8		

Na podstawie tych danych można wnioskować, że konstrukcje z rzeczownikiem 1-sylabowym nie mają pierwszeństwa pod względem częstości użycia: w tej kategorii na postpozycję MW w języku polskim przypada 30% konstrukcji, podczas gdy częstość użycia pozostałych konstrukcji enklitycznych typu <N – D> jest nawet większa: w grupie konstrukcji z rzeczownikiem 2-sylabowym liczba ta wynosi 41%, a w grupie konstrukcji w rzeczownikiem 3-sylabowym – 37%. W języku ukraińskim dane ilościowe dla każdej grupy konstrukcji są podobne.

O tym, że nie istnieje zależność między długością rzeczownika a częstością konstrukcji enklitycznych z MW, świadczy też fakt, że zachodzi duże zróżnicowanie wewnątrz każdej z wyodrębnionych powyżej kategorii. Tak np. w grupie rzeczowników 1-sylabowych diametralnie różnią się wyrazy *fakt* i *pan*: w pierwszym wypadku liczba konstrukcji enklitycznych wynosi 40%, a w drugim – tylko 6%.

Na pewną zależność szyku od długości rzeczownika w konstrukcjach z MW wskazują dane, zawarte w zakładce „Kolokator” NKJP, o których była już mowa we wstępie – zob. tabelę 1. Według tych danych niektóre konstrukcje z układem <N –D> występują częściej niż konstrukcje typu <D – N>, przy tym 50% konstrukcji z postpozycją MW to takie, w których występuje rzeczownik 2-sylabowy.

Kolejną kwestia to zależność szyku składników od długości MW. Wyrazy tego typu w mianowniku mają charakter 1-sylabowy (*ten, ta, to, ci, te* | *цей, ця, це*), można więc zastanowić się, czy to wpływa na ich postpozycję. Aby to sprawdzić, dokonaliśmy porównania, którego wyniki są ujęte w tabelach 9 i 10.

Tabela 9. Częstość konstrukcji z pre- i postpozycją MW: *ten, taki, ów, mój*
(dane na podstawie NKJP)

MW	konstrukcja	liczba poświadczeń	%
ten	ten N	66.798	68
	N ten	31.977	32
taki	taki N	20.741	83
	N taki	4.399	17
ów	ów N	3.920	80
	N ów	993	20
mój	mój N	18.701	92
	N mój	1.725	8

Tabela 10. Częstość konstrukcji z pre- i postpozycją MW: *ten, taki, ów, mój*
(dane na podstawie GRAK)

MW	konstrukcja	liczba poświadczeń	%
цей	цей N	221.575	99,3
	N цей	3.336	0,7
ці	ці N	154.322	98,6
	N ці	1.087	1,4
сей	сей N	4.553	92,4
	N сей	28	1,6
мій	мій N	69.336	91,2
	N мій	928	0,8

Z jednej strony, frekwencja konstrukcji typu <N – ten> jest większa w porównaniu z typem <N – taki> (32% vs. 17%); z drugiej strony, jednosylabowe *ów* i *mój* w postpozycji występują rzadziej, zwłaszcza dotyczy to ostatniego wyrazu. Można więc wnioskować, że 1-sylabowy charakter MW nie przyczynia się do jego użycia w postpozycji – regularne użycie postpozycyjne prawdopodobnie stanowi indywidualną charakterystykę tego leksemu. Dane ukraińskie oscylują w granicach 1%, więc trudno tu mówić o różnicach wyrazów pod względem frekwencji.

Bardziej radykalny wpływ na linearyzację MW wywiera czynnik prozodyczny i rytmiczny. W poezji sylabotonicznej stosowanie proklityk i enklityk (np. krótkich form *swe*, *me*, *twe*) uwarunkowane jest wymogami rytmu (zob. Budzyk 1955; Pszczołowska 1975, 148; Kononenko 2007, 42). Za przykład może posłużyć fragment wiersza Krzysztofa Kamila Baczyńskiego ****Nie to*:

- (83) *ten świat*, gdzie widzieć chciałem
 roślinnych linii mądrość,
 gdzie kształty ukochałem
 i duchy wszystkich rzeczy,
ten świat, co miazdząc leczy,
 a ginie razem z ciałem [...]

Konstrukcja *ten świat* właśnie w takim układzie linearnym odpowiada stopie jambicznej, dlatego zmiana szyku wyrazów w grupie imiennej zakłócałaby strukturę rytmiczną wiersza. To samo dotyczy konstrukcji z postpozycją MW:

- (84) Zda się, że pęknie *pokój ten*... I nagle – pęka! (Leopold Staff).
 (85) Kto przeciw śmierci stanie i wzrokiem zatrzyma *prąd ten*? (Krzysztof Kamil Baczyński).

W obu przytoczonych fragmentach występuje stopa trocheiczno-daktyliczna – z akcentowaną pierwszą sylabą, dlatego alternatywne konstrukcje *ten pokój* oraz *ten prąd* w tym układzie rytmicznym byłyby niemożliwe. Zwróćmy uwagę, że czynnik rytmiczny jest o tyle silny, że warunkuje użycie konstrukcji z postpozycją MW po predykanie, a nawet na końcu zdania.

2.6. Status rzeczownika jako nazwy prymarnej lub derywowanej

Na linearyzację składnika ma wpływ także jego status leksykalny, tzn. reprezentowany przez niego typ nazwy. Pierwsza regularność dotyczy rzeczownika: grupy imienne z postpozycją MW nie są możliwe w wypadku okazjonalnej substantywacji przymiotnika. Można pokazać to na przykładzie wyrazu *ostatni*:

- (86) Coraz ciekawiej w sporze Lewandowski – Kucharski. *Ten ostatni* nie wpłacił całego poręczenia majątkowego.
Все цікавіше в суперечці Левандовський – Кухарський. *Цей останній* не сплатив всю заставу за майно.
| ... **Ostatni ten* nie wpłacił całego poręczenia majątkowego.
... **Останній цей* не сплатив всю заставу за майно.

Status przymiotnika jest w takich konstrukcjach dwuwartościowy: z jednej strony – zajmuje on pozycję rzeczownika jako konstytutywnego członu grupy imiennej, z drugiej strony – istnieje możliwość użycia rzeczownika właściwego, co odpowiada sytuacji elipsy, por.

- (87) *Ten ostatni* figurant sprawy | z figurantów sprawy nie wpłacił całego poręczenia majątkowego.
Цей останній фігурант справи | з фігурантів справи не сплатив майнову заставу в повному обсязі.
| **Ostatni figurant sprawy ten* nie wpłacił ...
**Останній фігурант справи цей* не заплатив ...
| **Ostatni ten figurant sprawy* nie wpłacił ...
**Останній цей фігурант справи* не заплатив ...

Postpozycja MW w takich konstrukcjach nie jest możliwa za sprawą reguły, o której była mowa w punkcie 2.1 – chodzi o obecność lewostronnego uzupełnienia rzeczownika. Ograniczenie to jednak nie dotyczy rzeczowników, które powstały w wyniku substantywizacji przymiotników i funkcjonują jako rzeczowniki na mocy kodu językowego, jak np. wyraz *motorniczy*, który występuje w konstrukcjach obu typów:

- (88) *Ten motorniczy* nie prowadzi już tramwajów.
Цей водій більше не керує трамваями.
| *Motorniczy ten* nie prowadzi już tramwajów.
Водій цей більше не керує трамваями.

Druga regularność dotyczy modyfikatora. W językach słowiańskich do modyfikatorów anaforycznych zaliczane są też przymiotniki, np. polsk. *podany, powyższy, przytoczony, przywołany, rzeczony, wspomniany, wymieniony* oraz ukr. *наведений (вище), згаданий, цитований, сказаний* itp. Pod względem semantycznym są one podobne do MW, jednak różnią się tym, że nie występują w postpozycji, por.

- (89) *Wspomniane zjawisko* jest znane od prawie trzech stuleci.
Згадане явище активізувало процес декомунізації.
| **Zjawisko wspomniane* jest znane od prawie trzech stuleci.
(90) **Явище згадане* активізувало процес декомунізації.

Istnieją pojedyncze wyjątki od tej reguły – konstrukcje z przymiotnikiem *dany* | *дану* w postpozycji, dotyczy to obydwu języków:

- (91) [...] W jaki sposób *zjawisko dane* konstryuuje się w jego świadomości²⁸.
 (92) Nie zwracają przy tym uwagi na reprezentatywność próby, jakiej *zjawisko dane* dotyczyło²⁹.
 (93) *Явище дане* трактується по-різному³⁰.
 (94) Якщо *явище дане* стало постійним, [...] слід звернутися до терапевта³¹.

Świadczy to o tym, że przymiotnik *dany* | *дану* w funkcji anaforycznej w największym stopniu uległ leksykalizacji, tracąc związek z czasownikiem *dać* | *дану* jako tematem słowotwórczym.

Prepozycję przymiotników anaforycznych można tłumaczyć tym, że – po pierwsze – ich pozycja prawostronna w stosunku do rzeczownika jest zarezerwowana dla użycia w funkcji imiesłowu, najczęściej wraz z podrzędnikami, jak np. w zdaniu:

- (95) Pojęcie to oznacza *zjawisko dane* nam w doświadczeniu.
 | Pojęcie to oznacza *zjawisko, które jest dane* nam w doświadczeniu.

Po drugie, mimo swej funkcji anaforycznej przymiotniki typu *wspomniany* mają charakter autosemantyczny, są więc pozycjonowane podobnie jak inne przymiotniki autosemantyczne (o czym była mowa we wstępie): ich postpozycja nie jest możliwa dlatego, że nie wyrażają one znaczenia rodzajowego ani nie mają funkcji rematu.

2.7. Styl wypowiedzi

Na linearyzację składników syntaktycznych duży wpływ ma czynnik stylistyczny. W tekstach literatury pięknej, zwłaszcza w niektórych formacjach artystycznych (Karolak 2002, 94), częściej niż w tekstach innych stylów występuje inwersja. Zjawisko to, ogólnie rzecz biorąc, jest charakterystyczne dla stylu książkowego (Sankowska 1962, 47; Jodłowski 1976, 168; Kononenko 2007, 43).

W tabeli 3 przedstawiliśmy informację o częstości użycia MW w pre- i postpozycji w tekstach trzech stylów: artystycznych, z zakresu nauk humanistycznych i społecznych oraz z zakresu nauk ścisłych i inżynierijno-technicznych. Dane te wskazują na dość spore zróżnicowanie tych tekstów, zwłaszcza w konstrukcjach z mianownikiem: w tekstach artystycznych na postpozycję MW przypada 17% konstrukcji, w tekstach humanistycznych i społecznych – 48%, a w tekstach nauk

²⁸ <https://ssf.apsl.edu.pl/ssf07.php> (Agnieszka Jurewicz) (dostęp: 29.05.2023).

²⁹ <https://www.egospodarka.pl/57652,Decyzje-inwestycyjne-przyklady-bledow,2,20,2.html> (dostęp: 29.05.2023).

³⁰ <https://woodstar.com.ua/chomu-vihodjat-dvuhzheltkovie-jajcja> (dostęp: 29.05.2023).

³¹ <https://gingenukr.ru/korisni-poradi/7811-nimijut-palci-ruk-shho-robiti.html> (dostęp: 29.05.2023).

ściślych i inżynieryjno-technicznych – 81%. Zdajemy sobie sprawę z tego, że nasza próbka była dosyć ograniczona, więc badanie szerszego korpusu tekstów mogłoby dać bardziej wiarygodne dane liczbowe, ale nie wydaje się, że może ulec istotnej zmianie ogólna struktura tych danych.

Z jednej strony, w mowie potocznej konstrukcje z postpozycją MW nie są rozpowszechnione, chociaż, z drugiej strony, w tekstach tego rodzaju można napotkać najbardziej egzotyczne konstrukcje językowe, np. rematyczne użycie MW wraz z towarzyszącą partykułą na końcu zdania:

- (96) W sumie nigdy nie miałem potrzeby korzystać bo sam SA się sprawował dobrze, ale w jednym miejscu mam *problem ten właśnie*³².
| ... w jednym miejscu mam *właśnie ten problem*.
| ... w jednym miejscu mam *ten właśnie problem*.

Zjawisko to można tłumaczyć spontanicznym charakterem mowy potocznej: wypowiedź jest konstruowana w trakcie interakcji mownej, dlatego mówiący nie ma możliwości korygowania formy językowej wypowiedzenia (czy też nie uważa to za konieczne). Tak np. w odniesieniu do przytoczonego przykładu można przypuszczać, że nadawca w trakcie pisania postu w internecie był skupiony na pewnym, wcześniej wspomnianym problemie – tym samym jako pierwsze pojawiło się wyrażenie *mam problem*. Zaraz potem nadawca uświadomił sobie, że chodzi o konkretny, wcześniej poruszony problem, więc dodał: *ten właśnie*. Gdyby interakcja toczyła się w innym trybie, nadawca – po zastanowieniu się – prawdopodobnie wyraziłby się inaczej:

- (97) ... w jednym miejscu mam *ten właśnie problem*.
| ... w jednym miejscu mam *właśnie ten problem*.

2.8. Wyrażenia frazematyczne

Prepozycja MW może mieć charakter uzualny, zwłaszcza wówczas, gdy grupa imienna jest regularnie powtarzana w tym samym składzie leksykalnym i może być zaliczana do tzw. reproductów, czyli wyrażeń frazematycznych (zgodnie z terminologią z pracy: Chlebda 2010, 140). Do tej grupy można zaliczać polskie wyrażenia:

- (98) tego rodzaju | цього роду
tym razem | цього разу
tego typu | цього типу
w tym zakresie | у цих межах
w tym wypadku | у цьому випадку
pod tym względem | з цього погляду

³² <https://pl.comp.mail.mta.narkive.com/wuLdYMEX/spamassassin-strasznie-s-abo-sobie-dzia-aj-cy> (dostęp: 30.05.2023).

z tą różnicą, że... | з цією різницею, що
 w ten sposób | tym sposobem | у цей спосіб | цим способом
 w tym sensie | у цьому сенсі
 tego dnia | цього дня ітр.

Jak widać, są to różnego rodzaju modyfikatory, ufundowane na rzeczowniku w przypadku zależnym. Nawet w sytuacji, gdy rzeczownik występuje w przedtekście, postpozycja MW byłaby bardzo sztuczna:

- (99) Nawodnianie kropelkowe to giżycki sposób na suszę. *W ten sposób* samorząd ratuje młode drzewa³³.
 | ... to giżycki sposób na suszę. **W sposób ten* samorząd ratuje młode drzewa.

Owszem, można napotkać przykłady tego rodzaju konstrukcji z postpozycją MW, jednak są wręcz jednostkowe:

- (100) *W sposób ten* złapać się dał Surmacki do huzarów (Zygmunt Miłkowski).
 (101) A dziś w kawiarni
 Tam, gdzie najgwarniej
 Tam temat się wyłania
 Bez romantycznych scen
 Mówi się *w sposób ten* (Andrzej Włost).
 (102) Wszystkim strukturom kryształowym *w sposób ten sam* i żyć i ginąć! (Jacek Kaczmarski).

Powyższe wyrażenia pochodzą z tekstów artystycznych, przeważnie dawnych. Postpozycja MW jest np. charakterystyczna dla idiolektu Zygmunta Miłkowskiego, polskiego pisarza drugiej połowy XIX – początku XX w.

3. Zakończenie

Szyk modyfikatorów przymiotnikowych w językach słowiańskich ma dwa aspekty: ergonomiczny (konstrukcyjny) i sygnifikacyjny. Pierwszy aspekt dotyczy linearyzacji jednostek zgodnie z ich kategorią gramatyczną. Taki charakter ma prepozycja przymiotników – najbardziej neutralny i najczęściej występujący sposób ich linearyzacji. W wyrażeniach typu *nowy dom* prepozycja nie jest równoznaczna z charakterystyką kategoriałną „przymiotnik” – odwrotnie, stanowi pewien refleks przymiotnikowości. Innymi słowy, kategoria gramatyczna (czy też semantyczna) programuje określony typ konstrukcji należących do niej jednostek.

³³ <https://radioolsztyn.pl/gizycko-znalazlo-sposob-na-susze/01698675> (dostęp: 30.05.2023).

Aspekt sygnifikacyjny szyku wyrazów polega na tym, że pozycja jednostki w strukturze wypowiedzenia ma charakter znaczący. Tak funkcjonuje w języku polskim postpozycja przymiotników, której – po pierwsze – używa się w celu wyrażenia cech stałych, gatunkujących, po drugie – w celu zamarkowania funkcji rematycznej przymiotnika. Użycie sygnifikacyjne można traktować jako rodzaj implikacji: skoro nadawca (stosując konstrukcje z postpozycją przymiotnika) łamie normalny, standardowy szyk wyrazów, ale nie daje podstaw, aby sądzić, że celowo łamie reguły językowe i unika kooperacji z interlokutorem, daje do zrozumienia (implikuje), że alternatywny szyk wyrazów służy do zmanifestowania dodatkowej informacji.

Jednostki proadiektywne, w tym o znaczeniu wskazującym (będące wykładnikiem kategorii określoności), z jednej strony, odpowiadają przymiotnikom pod względem fleksyjnym. Z drugiej strony, ich linearyzacja istotnie się różni: znaczenie leksykalne MW nie pozwala na ich użycie gatunkujące w postpozycji do rzeczownika. Zasadnicza różnica zachodzi też w zakresie nacechowania szyku pod względem tematyczno-rematycznym: o ile postpozycja przymiotników podkreśla aktualność, nowość zawartej w nich informacji, o tyle w wypadku MW postpozycja, odwrotnie, podkreśla topikalny charakter całej grupy imiennej.

Użycie MW w postpozycji wiąże się z całym zespołem czynników, które mają charakter konstrukcyjny lub sygnifikacyjny. Za najważniejszy należy uznać czynnik tematyczno-rematyczny: zdecydowana większość konstrukcji typu <N – D – (V)> służy do wyeksponowania funkcji topikalnej. Mimo że funkcja ta jest możliwa do zmanifestowania także przy prepozycji MW (pod warunkiem anaforycznego użycia MW), właśnie inwersja przedstawia ją w sposób najbardziej wymowny i wyrazisty. Funkcja topikalna warunkuje kolejne, konstrukcyjne czynniki postpozycji MW:

<N – D – (V)>

[grupa imienna występuje w mianowniku]

[grupa imienna znajduje się przed orzeczeniem]

[grupa imienna znajduje się na początku zdania]

[brakuje modyfikatorów rzeczownika w pozycji lewostronnej]

[zachodzi powtórna nominacja rzeczownika: N ... N]

[enklityczny charakter konstrukcji z postpozycją MW]

Mimo że wybór postpozycji jako formy zmanifestowania funkcji topikalnej grupy imiennej ma charakter intencjonalny, w pewnym stopniu postpozycja wiąże się również ze statusem leksykalnym modyfikatorów proadiektywnych: w pozycji prawostronnej w stosunku do rzeczownika nie są używane semantycznie równoważne przymiotniki *podany*, *wspomniany*, *wskazany*, *powyższy* itp.

Postpozycja MW zależy także od stylu wypowiedzenia. Z przeprowadzonych badań wynika, że konstrukcje tego rodzaju są najbardziej rozpowszechnione

w tekstach nauk ścisłych i inżynieryjno-technicznych, a najmniej w tekstach literatury pięknej i mowie potocznej.

Wszystkie wyodrębnione czynniki mają charakter statystyczny, tzn. realizują się z określoną regularnością. Mimo że statystyczna przewaga wskazanych wyżej czynników jest bardzo duża, jednak pod każdym względem występują pewne odstępstwa. Tak np. możliwe jest rematyczne użycie MW, choć zawsze ma ono charakter dodatkowo uwarunkowany. Konstrukcje z postpozycją MW są dobrym przykładem „słabych” realizacji tej lub innej kategorii, gdy o niespełnieniu pewnych kryteriów przynależności do kategorii decydują okoliczności incydentalne.

Bibliografia

- BAČVAROV, J. (1974), Porjadok slov kaka grammatičeskoe sredstvo v slavjanskich jazykach (v sopostavlenii s nekotorymi neslavjanskimi). W: Švedova, N. J. (red.), Grammatičeskoe opisanije slavjanskich jazykov. Moskva, 211-218.
- BUDZYK, K. (1955), Co to jest polski sylabotyzm? W: Pamiętnik Literacki. XLVI (1), 123-152.
- CHLEBDA, W. (2010), Na tropach reproductów. W poszukiwaniu wielowyrzowych jednostek języka. Opole.
- CHOLODILOVA, M. A. (2013), Pozicionnye svojstva mestoimenij v russkom jazyke [mašinopis’]. Sankt-Peterburg. URL: <https://www.academia.edu/10212527>.
- CLASMEIER, C. (2023), Variabilität in der Wortfolge. Eine Korpusanalyse zu polnischen Adjektiv-Substantiv-Konstruktionen. W: Die Welt der Slaven. 68 (1), 75-105.
- DRYER, M. (2018), On the order of demonstrative, numeral, adjective, and noun. W: Language. 94, 798-833.
- EROMS H.-W. (1986), Funktionale Satzperspektive. Tübingen.
- ĞĘBKA-WOLAK, M. (2012), Wykładniki struktury tematyczno-rematycznej w języku łacińskim. W: Linguistica Copernicana. 1 (7), 153-170.
- ĞĘBKA-WOLAK, M. (2000), Związki linearne między składnikami grupy nominalnej we współczesnym języku polskim. Toruń.
- GROCHOWSKI, M. (2007), O szyku neutralnym i nacechowanym w języku polskim. Trudności z ustalaniem opozycji. W: Prace Filologiczne. 53, 241-252.
- GRYGIEL, M. (2010), Kwantyfikacyjne i egzystencjalne wykładniki afirmacji na przykładzie języka serbskiego. W: Slavia Meridionalis. 10, 104-119.
- IZDEBSKA-DŁUGOSZ, D. (2022), „Zdejmij okulary różowe!” – błędy w szyku zdania w polszczyźnie studentów ukraińskojęzycznych. W: Filologia Polska. Roczniki Naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego. 8, 37-48.
- JAKOBSON R. (1936), Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Gesamtbedeutungen der russischen Kasus. W: Travaux du cercle linguistique de Prague. 6, 240-288.
- JODŁOWSKI, (1976), Podstawy składni polskiej. Warszawa.
- KAROLAK, S. (1999), Inwersja. W: Polański, K. (red.), Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Wrocław etc.
- KAROLAK, S. (2002), Podstawowe struktury składniowe języka polskiego. Warszawa.
- KIKLEWICZ, A. (2017), Zjawisko segmentacji składniowej we współczesnych tekstach prasowych. W: Zeszyty Prasoznawcze. 60 (4), 723-742.
- KONONEKO, I. V. (2007), Semantyko-syntaktyčnyj potencjal prepozitywnych ta postpozitywnych atrybutiv (na materiali ukrain’skoj ta pol’skoj mov). W: Movoznavstvo. 3, 39-47.

- KONONENKO, I. (2012), *Język ukraiński i polski: studium kontrastywne*. Warszawa.
- KRAWCZUK, A. (2011), *Leksykologia i kultura języka polskiego*. T. 2: *Kultura języka*. Kijów.
- LJUTIKOVA, E. A. (2012), *O dvuch tipach inversii v russkoj imennoj gruppe*. W: *Russkij jazyk v naučnom osveščeenii*. 2 (24), 65-106.
- MAGAJEWSKA, M. (2005), *Pozycja przymiotnika w zdaniu polskim i włoskim: uwarunkowania syntaktyczne*. W: *Acta Universitatis Lodziensis*. 14, 41-56.
- MARKOWSKI, A. (1999), *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*. Warszawa.
- MAZUR J. (1986), *Organizacja tekstu potocznego. Na przykładzie języka polskiego i rosyjskiego*. Lublin.
- MEL'ČUK, I. A. (1999), *Opyt teorii lingvističeskich modelej „smysl – tekst”*. Moskwa.
- NOWICKA-SCHWARTZ, A. A. (1980), *Ordering of attributive adjectives in Polish*. Ann Arbor.
- PADLUŻNY, A. I. (red.) (1989), *Fanetyka belaruskaj litaraturnaj movy*. Minsk.
- PODLESSKAJA, V. I. (2011), *Pozycja prytjažatel'nogo mestoimenija otnositelno veršinnogo imieni v zavisimosti ot položenija IG otnositel'no skazujemogo*. URL: <http://www.rusgram.ru>.
- PSZCZOŁOWSKA, L. (1975), *Jamb w polskiej poezji: cechy i sposoby realizacji wzorca*. W: *Pamiętnik Literacki*. 66 (3), 147-170.
- RINAS, K. (2006), *Abtönungspartikeln, das Mittelfeld und die Wackernagelposition*. W: Höhne, S. et al. (eds.), *Brücken. Germanistisches Jahrbuch Tschechien, Slowakei. Neue Folge*. 14, 319-327.
- SANKOWSKA, J. (1962), *Szyk przymiotników we współczesnej polszczyźnie*. W: *Roczniki Humanistyczne*. 11 (1), 41-84.
- SAWICKA, I. (1995), *Fonologia*. W: Wróbel, H. (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*. Kraków, 107-189.
- SIEWIERSKA, A. | UHLÍŘOVÁ, L. (1998), *An overview of word order in Slavic languages*. W: Siewierska, A. (ed.), *Constituent order in the languages of Europe*. Berlin, 105-149.
- SZCZEPANKOWSKA, I. (2012), *O semantyce zaimków*. W: *Białostockie Archiwum Językowe*. 12, 2725-291.
- VALOIS, D. (2017), *Adjective order within noun phrases*. W: Everaert, M. | Riemsdijk, H. van (eds.), *The Wiley Blackwell Companion to Syntax*. New York, 1-29.
- WACKERNAGEL, J. (1892), *Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung*. W: *Indogermanische Forschungen*. 1, 333-436.
- WRÓBEL, H. (2001), *Gramatyka języka polskiego*. Kraków.

Teksty źródłowe

- BOBROVA, T. (2019), *Osnovy materialoznavstva*. Kyjiv.
- CHOJNICKI, Z. (1999), *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Poznań.
- HOLOVKO, M. | KRYACHKO, I. (2018), *Astronomija*. Kyjiv.
- IWASZKIEWICZ, J. (1977), *Sława i chwała*. 1. Warszawa.
- KIDRUK, M. (2020), *Bot. Guayakil's'kyj paradoks*. Kyjiv.
- KONONENKO, P. | PONOMARENKO, A. (2005), *Ukrajinoznavstvo*. Kyjiv.
- LEM, S. (2018), *Bajki robotów*. Kraków.
- OKSENYK, S. (2017), *Lisom, nehom, vodoju*. Kyjiv.
- ORZEL, B. (2014), *Appleizacja kultury. Zmiana zachowań komunikacyjnych w kontekście nowych mediów*. Katowice.
- RUTKOWSKI, M. (2018), *Nazwy własne w strukturze metafory i metonimii. Proces deonimizacji*. Olsztyn.
- STORCH, B. (2001), *Podstawy obróbki skrawaniem*. Koszalin.
- SYTAR, H. (2017), *Syntaksyčni frazeolohizmy v rozrizi konstrukcijnoj hramatyky*. Vinnytsja.
- WSZOŁEK, B. (2018), *Wprowadzenie do astronomii*. Rzepiennik Biskupi.

DOI: 10.31648/pw.10195

JOLANTA MĘDELSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4924-0163>

Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz

PIOTR WIERZCHOŃ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7658-5362>

Adam Mickiewicz University in Poznań

WYBORY TRANSLATORSKIE XIX-WIECZNEGO SŁOWNIKARZA ROSYJSKIEGO JAKO IMPULS DO BADAŃ CHRONOLOGIZACYJNYCH POLSKIEJ LEKSYKI ZAPOŻYCZONEJ

The puzzling translation choices of a nineteenth-century Russian dictionary writer as the impulse for chronologization studies of Polish borrowed lexis

ABSTRACT: Fifty-one entries (with the letter *M*) in the Russian-Polish dictionary of 1877 which were assigned a discussion of the meaning instead of a real translation, e.g. *муссон – wiatr periodyczny* [a periodic wind], were examined. These were limited to borrowed Russian units which today correspond to Polish borrowed units, e.g. *муссон – monsun* [monsoon]. The Polish words are the object of the analysis. In order to discover the reason for their omission from the dictionary, evidence of their use in the corpus of historical texts was sought. It was found that 80% of the borrowings (41 units) occurred in texts before 1876, but some of them were not recorded in the dictionaries of the time and perhaps that is why they did not find their way into the translation dictionary. 20% of the material (10 units) is lexis that entered circulation after the dictionary was published.

KEYWORDS: 19th-century Russian-Polish dictionary, descriptive equivalents, borrowed lexis, linguochronologization

1. Wprowadzenie

W ostatniej ćwierci XIX w. ukazał się w Warszawie jeden z ważniejszych słowników rosyjsko-polskich wydanych pod zaborami (Grek-Pabisowa 1997, 65). Dzieło, które wyszło spod pióra wybitnego rosyjskiego sławisty P. P. Dubrowskiego (Kula 2010, 33), odzwierciedla zarówno stan ówczesnego języka rosyjskiego, jak i kondycję polszczyzny pod zaborem rosyjskim. Z tego powodu słownik Dubrowskiego przyciąga uwagę lingwistów – nie tylko leksykografów (Wawrzyńczyk 1995;

Mędeńska 2019; 2022; Marszałek 2021; 2022), lecz także badaczy polszczyzny XIX-wiecznej (Mędeńska 2020; 2020a; 2021a; 2021b). Tym razem krytyczny przegląd opracowania rosyjskich haseł będących zapożyczeniami lub formacjami odzapożyczeniowymi, którym słownikarz nie potrafił przyporządkować realnych odpowiedników tekstowych, stał się inspiracją do przeprowadzenia analizy lingwochronologicznej polskiego słownictwa pochodzenia obcego. Na materiale translandów na literę *M* artykuł prezentuje efekty tego wstępnego rozeznania.

2. Piotr Pawłowicz Dubrowski

Dubrowski urodził się w 1812 r. w Czernihowie jako syn starszego oficera. Uczył się w liceum w Nieżynie, kształcącym potomstwo szlachty ukraińskiej. Podczas studiów slawistycznych na Uniwersytecie Moskiewskim opanował język polski. Skierowano go do pracy w Królestwie Polskim. Zajmował się nauczaniem rosyjskiego, najpierw w Instytucie Nauczycieli Elementarnych w Łowiczu, potem w szkołach warszawskich (Kula 2010, 55; Dubrovskiy Petr Pavlovich). Oddawał się też pracy naukowej, popularyzatorskiej oraz działalności wydawniczej. Publikował w pismach rosyjskich, polskich i innych słowiańskich („Литературная газета”, „Москвитянин”, „Отечественные записки”, „Библиотека Warszawska”, „Časopis Českého museum”, „Подунавка”). W 1842 r. założył czasopismo rosyjsko-polskie „Денница”/„Jutrzenka” poświęcone literaturze i kulturze Słowian¹. Wydał m.in. dwa podręczniki, materiały dydaktyczne, poradnik, pracę popularnonaukową, dał się też poznać jako leksykograf dwujęzyczny (*Словарь польско-русский административный и судебный*) (Dubrovskiy Petr Pavlovich; Biografiya [...]; Reytblat 1992; Massalski 2007, 135; Kula 2010, 55-56; Dąbrowska 2018). Stał się polonofilem (Mucha 1973).

W 1845 r. Dubrowski otrzymał posadę młodszego cenzora w Warszawskim Komitecie Cenzury. Stracił ją w 1851 r. z powodu swych sympatii polonofilskich². Przeniesiono go z Warszawy do Petersburga (Kempa 1995, 65-68).

W Petersburgu w latach 1851-1858 Dubrowski wykładał język polski w Głównym Instytucie Pedagogicznym kształcącym nauczycieli dla szkół Królestwa Polskiego³. Poświęcił się badaniu języka i literatury polskiej. Wydał m.in. *Сравнение областных великорусских слов с словами польскими* (1852), *Замечательные*

¹ Rząd austriacki uznał ów periodyk za szkodliwy i już w 1843 r. pismo zamknięto.

² Wydał zgodę na druk „Pamiętnika Naukowo-Literackiego”, postępowego pisma ukazującego się w Wilnie w latach 1849-1850. Redaktora „Pamiętnika” władze carskie podejrzewały o członkostwo w nielegalnym Towarzystwie Literackim oraz o rozpowszechnianie nielegalnej literatury (Kempa 1995, 67).

³ Przygotowywano tam nauczycieli literatury rosyjskiej i historii dla szkół średnich Warszawskiego Okręgu Szkolnego (Kula 2010, 32-33).

слова из древнейшего памятника польской письменности, Псалтыря королевы Маргариты (1852), Адам Мицкевич (1858), Иоаким Лелевель и его ученая деятельность (1859).

W 1862 r. Dubrowski, wówczas członek korespondent Cesarskiej Akademii Nauk, wrócił do Królestwa Polskiego. Mieszkał w Warszawie i Skierniewicach, zajmował się pracą dydaktyczną, popularyzacją wiedzy, kontynuował badania naukowe. Opublikował m.in. *Wypisy polskie dla ćwiczenia się w przekładach z polskiego języka na ruski z dołączeniem słownika polsko-ruskiego*. Doświadczenie w opracowywaniu słowniczków dwujęzycznych zachęciło go do zredagowania obszernego dykjonarza przekładowego „w obie strony” (*Полный словарь польского и русского языка*), uważanego za najważniejszą pozycję w jego spuściźnie naukowej. Było to dzieło ostatnie. Dubrowski zmarł w 1882 r. w Skierniewicach (Yazykov 1885; Kucharska 1974; Kula 2010, 56; Dubrovskiy Petr Pavlovich; Biografiya [...]).

Staraliśmy się wyeksponować ponadprzeciętne predyspozycje Dubrowskiego do zajęcia się rosyjsko-polską praktyką leksykograficzną. Ten erudyta, wybitny sławista, filolog rosyjski i polski o bogatym dorobku naukowym, pomieszkujący to w Rosji, to w Polsce, nie tylko naprzemiennie posługiwał się oboma językami, lecz także był świadom podobieństw i różnic zachodzących w ich strukturze gramatycznej. Zredagowany przez niego słownik wydaje się wiarygodnym źródłem wiedzy o stanie ruszczyzny i polszczyzny⁴ w zaborze rosyjskim w 2. połowie XIX w.

3. *Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego*

Część polsko-ruska (dalej: DSPR) ukazała się w 1876 r., rok później wyszła Część rusko-polska (DSRP). Wznawiano je wielokrotnie, aż do 1914 r. (Wojan 2016, 150-157). Korpus główny DSRP liczy 840 stron, zawiera ponad 51 tys. artykułów hasłowych (Wawrzyńczyk 1995, 94). Nie poprzedzono go ani wstępem, ani wskazówkami dla użytkowników.

4. *Słownik rusko-polski pod lupą historyków leksykografii dwujęzycznej*

Słownik stał się obiektem zainteresowania lingwistów za sprawą J. Wawrzyńczyka, który przeanalizował go pod kątem optymalnych rozwiązań leksykograficznych przyjętych w ostatniej ćwierci XX w. Wśród wykrytych niedostatków zwracały uwagę opisy znaczeń wyrazów rosyjskich podawane zamiast ich polskich tłumaczeń

⁴ Przekłady, zwłaszcza starsze, są niedocenianym źródłem dawnej leksyki, a także leksyki osobliwej (por. Mędelska 2021).

(np. *сёмга – ryba bardzo podobna do lososia*), w tym „tłumaczenie” przymiotników relacyjnych za pomocą fraz imiesłowowych (np. *двудонный – podwójne dno mający*). Wawrzyńczyk zauważył także, że deskrypcje, nierzadko bardzo rozbudowane, towarzyszyły też wielu odpowiednikom będącym wyrazami obcymi (np. *интернунциу – internuncjusz, poseł papieski tymczasowy*). Jak wykazano (Mędeńska | Wierchoń 2023), Dubrowski dołączał owe zbędne opisy głównie do zapożyczeń nowszych i mało upowszechnionych.

5. Cel i metoda analizy

Prezentujemy wyniki badania rekonesansowego dotyczącego chronologizacji polskiej leksyki, do którego podjęcia zainspirowały nas nieprofesjonalne propozycje przekładowe przedstawione przez Dubrowskiego. Interesowały nas te wyrazy rosyjskie pochodzenia obcego, które w DSRP opatrzone opisami znaczeń zamiast realnych przekładów, a których realnymi polskimi translatami tekstowymi są zapożyczenia (lub formacje odzapożyczeniowe), np. *муссон* w DSRP ma „odpowiednik” *wjatr periodyczny*, podczas gdy rzeczywistym translatem jest *monsun*. Rzeczownik *monsun* jest obiektem analizy⁵. Badaniem objęliśmy przedział rosyjskiej litery *М*. Gromadząc materiał, zauważyliśmy, że niemal wszystkie wyrazy obce pominięte w DSRP mają w języku rosyjskim odpowiednik analogiczny formalnie i znaczeniowo, np. *марказит марказит*, i że wszystkie pożyczki rosyjskie (oprócz *маринист*) zostały uwzględnione w wydawanym w latach 60. XIX w. TSŻWJ. Dla słownikarza powinno to stanowić istotną pomoc w ustalaniu optymalnych par przekładowych.

Dociekając, dlaczego Dubrowski nie wprowadził jednak zapożyczeń do prawej strony artykułów hasłowych, należało ustalić, czy w jego epoce były już one w obiegu, czyli zająć się lingwochronologizacją.

6. Lingwochronologizacja

Polskie biblioteki cyfrowe dysponują dziś bogatymi zasobami tekstów elektronicznych, eksplorowanymi dość intensywnie m.in. przez językoznawców.

Punkt zwrotny w dziedzinie wykorzystywania obszernych zbiorów tekstów elektronicznych w badaniach językowych nastąpił wraz z publikacją monografii

⁵ Nie interesowały nas takie wypadki, jak np. *мастихун* (z wł. *mestichino*) z „przekładem” *kopystka do zbierania i mieszania farb rozrobionych*, gdyż odpowiednikiem tekstowym jest tu rodzime *nóż malarcki*, czy *москоть* (od śr. łac. *muscātus* ‘pachnący piżmem’ – ESRJa) *Zb. wszelkie farby, saletra, koperwas, nafta i inne materiały w rzemiosłach i sztukach używane*, ponieważ translata rzeczywisty to wyrażenie z komponentem rodzimym: *chemia przemysłowa*.

Fotodokumentacja. Chronologizacja. Emendacja: teoria i praktyka weryfikacji materiału leksykalnego w badaniach lingwistycznych (Wierchoń 2008; zob. też 2009; 2010). Praca ta przedstawia analizę teoretycznych podstaw lingwochronologizacji, czyli dziedziny nauki językoznawczej skoncentrowanej na przypisywaniu datacji w formie wartości rocznych poszczególnym jednostkom językowym. Głównym celem badań lingwochronologicznych jest zidentyfikowanie najwcześniejszych dowodów użycia jednostek językowych w zbiorach tekstów historycznych. Zatem utworzenie tego zbioru, nazwanego Odkrywką⁶, było faktem koniecznym w tej procedurze. Wykorzystanie zdigitalizowanych tekstów zgromadzonych w bibliotekach cyfrowych jako korpusu językowego ma liczne, niepodważalne korzyści, w tym prostotę wyszukiwania jednostek językowych dzięki wcześniejszemu poddaniu tekstów analizie OCR oraz spełnienie wymogu dokładności cytowania.

Z technicznego punktu widzenia jest to system informacyjny zbudowany na bazie silnika wyszukiwawczego Apache Solr (<http://lucene.apache.org/solr>). Interfejs użytkownika (front-end) jest aplikacją internetową opartą na platformie Yesod (<http://www.yesodweb.com>). System zawiera klasyfikację 52 kategorii publikacji. Dominującym typem są periodyki, natomiast książki stanowią jedynie kilka procent wszystkich publikacji. Najistotniejszym elementem metadanych jest informacja o czasie, umożliwiającą: ograniczenie wyników do określonego okresu, prezentację wyników w porządku chronologicznym, generowanie wykresów częstotliwości w odniesieniu do czasu. Wyniki wyszukiwania mogą być sortowane trzema sposobami: według zgodności z zapytaniem, chronologicznie od najstarszych do najnowszych lub odwrotnie. Domyślnie wyniki są prezentowane w porządku chronologicznym, co w praktyce okazało się rozwiązaniem racjonalnym.

System Odkrywka pozwala na generowanie wykresów ilustrujących częstość występowania określonych jednostek leksykalnych (słów lub fraz) w zależności od czasu, a dokładniej: roku publikacji. Kluczowym parametrem tej analizy jest tzw. wygładzanie. Domyślnie przyjmuje się wartość $N = 3$. Oznacza to, że wartości przedstawione na wykresie dla każdego roku nie są faktyczną częstotliwością występowania, lecz średnią arytmetyczną z trzech lat: analizowanego roku, roku poprzedzającego oraz roku następującego. Wygładzanie może prowadzić do błędnej interpretacji danych, gdyż użytkownik nieświadomy tego mechanizmu może błędnie założyć, że wskazane na wykresie wartości odnoszą się do pojedynczego roku, podczas gdy w rzeczywistości stanowią one część „masowej” częstotliwości wystąpień z roku sąsiadującego.

Opisana platforma badawcza umożliwia przeprowadzanie analiz w wielu obszarach, takich jak: lingwochronologizacja, kreatywność językowa twórców literackich oraz dziennikarzy, zmienność ortograficzna, miejskie legendy (rozumiane szerzej jako folklor), trendy społeczne itd. Warto podkreślić, że wykaz dziedzin

⁶ Zob. też: Graliński | Dzienisiewicz | Wierchoń 2017.

badawczych nie jest zamknięty i że badacze nie są zobowiązani do ograniczania się jedynie do wyżej wymienionych obszarów. Ponadto możliwe są badania historycznych wybranych polemik prasowych oraz, w szerszym kontekście, badania historii polskiej prasy XIX i XX w. System może być również wykorzystywany do ekstrakcji informacji biograficznych, które nie zostały uwzględnione w istniejących biografiach lub biogramach, a także do odnajdywania informacji rozproszonych lub utraconych w miarę ciągłego wzrostu liczby indeksowanych tekstów.

Zasoby Odkrywki zostały przez nas wykorzystane do sprawnego i efektywnego pozyskania maksymalnie dawnych datowań polskich wyrazów obcego pochodzenia pominiętych przez Dubrowskiego do zdobycia innych niezbędnych informacji, o których niżej.

7. Prezentacja uporządkowanego materiału

Materiał podzieliliśmy na dwie grupy: zapożyczenia notowane przed wydaniem DSRP oraz zapożyczenia nienotowane przed tym wydarzeniem.

7.1. Zapozyczenia notowane przed ukazaniem się DSRP

Metryczki zawierają: 1) leksem zapożyczony, czyli niezarejestrowany w DSRP realny odpowiednik tekstowy, 2) pseudoodpowiednik, czyli opis znaczenia⁷ podany zamiast translatu, 3) transland rosyjski (w nawiasie), 4) datę roczną (wytluszczoną) pierwszego wystąpienia pożyczki i źródło je rejestrujące⁸, 5) datę kolejnego wystąpienia i źródło; datę ostatniego wystąpienia przed 1876, czyli przed oddaniem DSRP do druku, i źródło, 6) łączną liczbę wystąpień przed 1876 r. (z wyróżnieniem okresu 1850-1876), 7) informację o zapisach w polskich słownikach aktualnych w badanej epoce: definicyjnych (SL, SWil), wyrazów obcych (DZWW) i w części polsko-rosyjskiej słownika Dubrowskiego (DSRP)⁹, a także w słowniku etymologicznym podającym daty pierwszych wystąpień (ESJPBań¹⁰).

⁷ Nie podajemy tego w cudzysłowie definicyjnym, ponieważ opis umieszczono na miejscu translatu, czyli tak właśnie, jako translata, należy go traktować.

⁸ Dokładne adresy bibliograficzne wraz ze ścisłą lokalizacją przykładów i fotocytatami, czyli fotodokumentację, dołączamy w wersji elektronicznej, którą umieszczamy pod adresem internetowym: <http://62.3.164.122/weltall/wierch/ARTYKUL/index.html>.

⁹ O zapisach w słownikach informujemy tylko wówczas, gdy jednostka pojawiła się przed ich opublikowaniem.

¹⁰ Uwzględniamy ESJPBań tylko wtedy, gdy rejestruje zapożyczenie wraz z datą jego pierwszego wystąpienia.

7.1.1. Zapożyczenia XVIII-wieczne

majorowa żona majora (Майорша); **1753**: *Tryumf troistej łaski boskiej* [...]; 1754: „Kuryer Polski”; 1875: *Dzieła Klementyny z Tańskich Hoffmanowej*; przed 1876 r. ok. 600 potwierdzeń, w tym ok. 420 w 1850-1876; SL +; SWil +; DZWW –; DSPR –;

markazyt *Min.* siarczyk żelazny (Марказит); **1767**: „Wiadomości Warszawskie”; 1783: *Dykcjonarz służący do poznania Historii Naturalnej*; 1874: *Encyklopedia ogólna wiedzy ludzkiej* (hasło *Kyrozyt*); przed 1876 r. 22 przykłady, w tym 9 w 1850-1876; SL –; SWil –; DZWW –; DSPR –; por. *markassyt*;

materacnik ten co materace robi (Матрацник); **1797**: „Gazeta Południowo-Pruska”; 1807: M. A. Trotz, *Nowy zupełny dykcjonarz* [...]; 1873: F. F. Sławiński, *Obliczenie wyrazów* [...]; przed 1876 r. 8 zapisów, w tym 1 w 1850-1876 (później się nie pojawia); SL –; SWil –; DZWW –; DSPR –;

matrykuła księga wpisowa rodów szlacheckich (Матрикула¹¹); **1762**: S. Konarski, *O skutecznym rad sposobie* [...]; 1794: J.-P. Rabaut Saint-Etienne, *Uwagi polityczne* [...]; 1875: „Gazeta Warszawska”; przed 1876 r. 550 poświadczeń, z czego 345 w 1850-1876; SL +; SWil +; DZWW +; DSPR +;

medalier rzeźbiarz medali (Медальёр); **1787**: „Pamiętnik Polityczny i Historyczny”; 1801: „Gazeta Warszawska”; 1875: „Kurjer Warszawski”; przed 1876 r. 350 wystąpień, z czego 225 w 1850-1876; SL –; SWil –; DZWW –; DSPR –¹²; ESJPBań XIX-1;

metropolia katedra, przy której jest metropolita (Метрополия¹³); **1728**: *Korona polska* [...]; 1737: A. Serjewicz, *Szczęśliwy ingres* [...]; 1875: J. T. Leszczyński, *Żywoty* [...]; wobec wieloznaczności leksemu i jego bardzo dużej frekwencji ustalenie konkretnej liczby wystąpień przekracza nasze możliwości; SL +; SWil +; DZWW –; DSPR +¹⁴; ESJPBań 1806;

metropolia miasto główne jakiego kraju (Митрополия); **1785**¹⁵: „Pamiętnik Polityczny i Historyczny”; 1806: tamże; 1875: „Tygodnik Ilustrowany”; wobec wieloznaczności leksemu i jego bardzo dużej frekwencji ustalenie konkretnej liczby wystąpień przekracza obecnie nasze możliwości; SL –; SWil –; DZWW –; DSPR –¹⁶;

metryka księga stanu cywilnego (Метрика); **1747**: M. A. Trotz, *Nouveau dictionnaire* [...]; 1779: M. A. Trotz, *Nowy dykcjonarz* [...]; 1875: „Kurjer Warszawski”; przed 1876 r. ok. 11 100 poświadczeń, z czego ok. 9000 w 1850-1876; SL +; SWil +; DZWW +; DSPR +.

¹¹ W TSZWJ kilka znaczeń; to, które – jako jedyne – podał Dubrowski, dotyczy tylko guberni bałtyckich (por. ‘дворянское свидетельство балтийских губерний’).

¹² Ma *medalnik* ‘ts.’.

¹³ Dziś: *митрополия*.

¹⁴ Precyzuje: *Церк. митрополия*.

¹⁵ Jest też poświadczenie z 1736 r. („Gazety Polskie”), jednak nieprzejrzysty kontekst nie pozwala stwierdzić, z którym znaczeniem rzeczownika *metropolia* mamy do czynienia.

¹⁶ Hasło jest, ale nie wiadomo, czy uwzględnić także to znaczenie.

Do grupy pożyczek XVIII-wiecznych należy 8 jednostek (ok. 15,5% materiału). Przed ukazaniem się DSRP były one notowane w tekstach od co najmniej 80 lat. Mimo to 4 z nich: *markazyt*, *materacnik*, *medalier*, *metropolia* ‘miasto’ nie zarejestrował żaden z wziętych pod uwagę słowników (zapewne z powodu słabego upowszechnienia, na co wskazuje znikoma lub stosunkowo niewielka frekwencja tekstowa¹⁷). Brak zapisów także w DSPR może wskazywać, że leksyka ta nie była znana samemu Dubrowskiemu.

Tylko 2 jednostki: *metryka* i *matrykuła* trafiły do wszystkich słowników. Wyróżniały się dużą frekwencją, Dubrowski je prawdopodobnie przeoczył. Podobnie należy ocenić pominięcie rzeczownika *metropolia* ‘katedra’, pożyczki bardzo starej, notowanej w SL i SWil, znanej redaktorowi, bo wprowadzonej do siatki haseł DSPR, oraz formacji odmęzowskiej *majorowa*, również jednostki dawnej, poświadczonej w SL i SWil, często występującej w tekstach, zwłaszcza w ćwierćwieczu przed 1876 r. Za przeoczeniem przez Dubrowskiego derywatu *majorowa* przemawia obecność w jego słowniku formacji analogicznych: *generałowa*, *półkownikowa*¹⁸ czy *kapitanowa*.

Dwie pożyczki zarejestrował ESJPBań. W świetle danych Odkrywki daty ich pierwszych wystąpień trzeba przesunąć wstecz o ponad wiek: *medalier* 1787 (ESJPBań XIX-1) i ponad 80 lat: *metropolia* ‘katedra’ 1728 (ESJPBań 1806).

7.1.2. Zapożyczenia okresu 1800-1824

dur *Muz.* ton wyższy (Мажор); **1805**: „Nowy Pamiętnik Warszawski [...]”; 1809: „Pamiętnik Warszawski”; 1875: „Kurjer Warszawski”; przed 1876 r. ok. 90 wystąpień, z czego ok. 70 w 1850-1876; SL –; SWil –; DZWW –; DSPR –;

gabinet numizmatyczny gabinet zawierający w sobie różne monety i medale (Минцкабинет); **1821**: „Dziennik Wileński”; 1821 „Wiadomości Brukowe”; 1875: „Dziennik Warszawski”; przed 1876 r. 385 zapisów, w tym 223 w 1850-1876; SWil +; DZWW +; DSPR –;

magazynier utrzymujący magazyn, skład towarów (Магазинщик); **1807**: „Gazeta Korrespondenta Warszawskiego y Zagranicznego”; 1808: „Doniesienia Dienne”; 1875: „Kurjer Warszawski”; przed 1876 1300 wystąpień, z czego 980 w 1850-1876; SL –¹⁹; SWil +; DZWW +; DSPR +; ESJPBań XIX-2;

magisterium stopień magistra nauk (Магистерство); **1818**: „Gazeta Korrespondenta Warszawskiego y Zagranicznego”; 1819: *Posiedzenie Publiczne*

¹⁷ W wypadku *medalier* przyrost wystąpień przypada na okres po 1850 r., co nie mogło już wpłynąć na zapis w SL, a także – jak się wydaje – DZWW i SWil.

¹⁸ Tak, zgodnie ze starą normą ortograficzną, w słowniku Dubrowskiego.

¹⁹ Ma *magazny*, pozostałe, notując *magazynier*, odsyłają do *magazny*.

[..]; 1874: „Gazeta Lwowska”; przed 1876 r. ok. 100 zapisów²⁰, z czego ok. 30 w 1850-1876; SWil –; DZWW –; DSPR –;

magnetyzerski do magnetyzora należący (Магнетизёрский); **1822**: „Tygodnik Powszechny”; 1863: „Tygodnik Ilustrowany”; 1875: „Kurjer Warszawski”; przed 1876 r. 6 przykładów, z czego 4 w 1850-1876; SWil –; DZWW –; DSPR –;

major Muz. ton wyższy (Мажор); **1816**: S. Stubielewicz, *Zbiór krótki* [..]; 1819: „Pamiętnik Naukowy [..]”; 1874: „Kurjer Warszawski”; nadmiar materiału, głównie w innych znac., i błędy OCR²¹ pozostawiają wszelkie szacunki poza nawiasem wiarygodności; SWil –; DZWW –; DSPR –;

majoracki do majoratu należący (Майоратский); **1804**: W. Waxmański, *Nowa Jerozolima* [..]; 1823: C. G. D. Stein, *Dykcjonarz nowy* [..]; 1875: „Dziennik Warszawski”; przed 1876 r. 160 poświadczeń, z czego 155 w 1850-1876; SL –; SWil –; DZWW –; DSPR –;

majorowy Muz. w wyższym tonie (Мажорный); **1816**: S. Stubielewicz, *Zbiór krótki początków fizyki*; 1845: J. Nowakowski, *Szkoła na fortepian*; 1875: Z. Kierdej, *Wspomnienia z wygnania*; przed 1876 r. 20 zapisów, z czego 16 w 1850-1876; SWil +; DZWW –; DSPR –;

malta smoła skalna (Мальта); **1817**: J. Śniadecki, *Początki chemii* [..]; 1859: „Biblioteka Warszawska”; 1874: tamże; przed 1876 r. 4 przykłady, w tym 3 w 1850-1876; SWil +; DZWW +; DSPR –;

markasyt Min. siarczyk żelazny (Марказит); **1823**: „Kurjer Warszawski”; 1861: SWil; 1872: *Nowy dokładny słownik polsko-niemiecki* [..]; przed 1876 r. 4 przykłady, z czego 3 w 1850-1876 (później tylko 2); SWil +; DZWW +; DSPR –; oboczniak drugoplanowy, zob. *markazyt*;

miczman porucznik na okręcie (Мичман); **1814**: „Gazeta Korrespondenta Warszawskiego y Zagranicznego”; 1816: „Kuryer Litewski”; 1875: „Dziennik Warszawski”; przed 1876 r. 270 potwierdzeń, w tym 175 w 1850-1876; SWil –; DZWW –; DSPR –; DSPR –;

migdaly Anat. gruczołki pod językiem, przy korzeniu języka (Миндалины); **1809**: SL; 1828: H. F. Paulizki, *Medycyna* [..]; 1873: A. Wiślicki, *Podręczna encyklopedia powszechna*; przed 1876 r. 11 wystąpień, z czego 8 w 1850-1876; SL +; SWil +; DZWW – (nie ma hasła); DSPR +;

mimik umiejący dobrze naśladować ruchy, giesta (Мимик); **1815**: „Gazeta Lwowska”; 1817: „Pamiętnik Lwowski”; 1875: „Afisz teatralny”; przed 1876 r. 75 zapisów, w tym 40 w 1850-1876; SWil –; DZWW +; DSPR +;

²⁰ Trudno ustalić w pełni wiarygodne proporcje, ponieważ leksem jest wieloznaczny, a ponadto obliczenia zakłóca pojawianie się *magisterium* w tekstach spisanych po łacinie.

²¹ OCR (*optical character recognition*) – funkcja rozpoznawania pisma.

mitel *Druk.* gatunek liter drukarskich, większych (Митель); **1819**: „Rocznik Towarzystwa Naukowego [...]”; **1825**: „Dziennik Wileński”; **1875**: „Gazeta Przemysłowo-Rolnicza [...]”; przed 1876 r. 7 przykładów, w tym 3 w 1850-1876; SWil +; DZWW +; DSPR –;

moduł²² *Archit.* miara dowolna do oznaczenia stosunków w architekturze (Модуль); **1806**: „Gazeta Literacka Wileńska”; **1824**: J. J. Barthelemy, *Podróż [...]*; **1874**: S. Orgelbrand, *Encyklopedyja powszechna*; przed 1876 r. 75 przykładów, w tym 45 w 1850-1876; SL –; SWil +; DZWW +; DSPR –; ESJPBań 1861;

molo tama z kamieni rzucona w portach dla złamania pędu wody (Мола); **1824**: C. B. Stein, *Jeografia powszechna [...]*; **1830**: „Powszechny Dziennik Krajowy”; **1875**: „Gazeta Lwowska”; przed 1876 r. 20 zapisów, w tym 15 w 1850-1876; SWil –; DZWW –; DSPR –; ESJPBań 1902;

monsun wiatr perjodyczny (Муссон); **1806**: W. G. Korn, *Atlas kieszonkowy [...]*; **1841**: „Gazeta Warszawska”; **1875**: „Biblioteka Warszawska”; przed 1876 r. 36 wystąpień, w tym 22 w 1850-1876; SL –; SWil –; DZWW –; DSPR –; ESJPBań 1902;

mufla *Chem.* rodzaj tygielka (Муфель); **1817**: A. Chodkiewicz, *Chemia*; **1820**: „Izys Polska [...]”; **1875**: „Gazeta Przemysłowo-Rolnicza [...]”; przed 1876 r. 323 zapisy, w tym 190 w 1850-1876; SWil +; DZWW –; DSPR –; ESJPBań 1902;

muflon baran dziki, stepowy (Муфлон); **1806**: W. G. Korn, *Atlas kieszonkowy [...]*; **1806**: W. R. Karczewski, *Nowy Buffon [...]*; **1869**: „Opiekun Domowy [...]”; przed 1876 r. 25 poświadczeń, w tym 16 w 1850-1876; SL –; SWil +; DZWW –; DSPR –; ESJPBań 1902;

musat²³ stalka do ostrzenia, wecowania (Мусат); **1809**: SL; **1820**: B. Stężyński, J. Wincenty, *Nowy słownik kieszonkowy [...]*; **1874**: *Sprawozdania z czynności Zakładu Narodowego [...]*²⁴; przed 1876 r. 17 zapisów (głównie w słownikach), z czego 9 w 1850-1876 (później tylko 18); SL +; SWil +; DZWW –; DSPR +; ESJPBań XVII–XVIII²⁵.

Z 1. ćwierci XIX w. mamy 20 pożyczek (ok. 39% materiału). Pojawiły się 70-50 lat przed opublikowaniem DSRP. Upowszechniło się 6 z nich: *magazynier* (1300 wystąpień), *gabinet numizmatyczny* (385), *mufla* (323), *miczman* (270), *majoracki* (160), *magisterium* (100), pozostałe mają w Odkrywce od kilku do 90 wystąpień. Żadna nie została zanotowana we wszystkich słownikach; 3 znalazły odzwierciedlenie w 3 źródłach: *magazynier*, *migdały* i *musat*, 6 – w 2: *gabinet numizmatyczny*, *malta*, *markassyt*, *mimik*, *mitel*, *moduł*. Pojedyncze zapisy mają: *majorowy*, *mufla* i *muflon*. Żadne źródło nie potwierdza: *dur*, *magisterium*, *magnetyzerski*, *major*, *majoracki*, *miczman*, *molo*, *monsun*. SL podaje 2 jednostki

²² Efemerycznie w tym znac. notowano też *modul* (3 zapisy – 1812: S. Sierakowski, *Architektura [...]*; 1815: „Pamiętnik Warszawski”; 1825: S. Czerski, *Słownik łacińsko-polski*).

²³ W ESRJa: pol. *musat*.

²⁴ Tekst zatytułowany: *Inwentarz skarbu koronnego z roku 1607*.

²⁵ W ESJPBań pomyłka w zapisie: „XVIII-XVIII”.

(z 8, które mógłby uwzględnić): *migdały* i *musat*, 10 (50%) zna SWil, 7 (35%) – DZWW. Związek zapisów słownikowych z upowszechnieniem widoczny jest tylko w wypadku częstych jednostek: *magazynier*, *gabinet numizmatyczny* i *mufla*, jego brak zaznacza się wyrażenie w wypadku również częstych: *miczman*, *majoracki* i *magisterium*.

Sam Dubrowski wprowadził do DSPR 3 jednostki (15%): *magazynier*, *mimik*, *musat*, Przeoczył je w DSRP. Brak (także w DSPR) leksyki obecnej w SWil: *gabinet numizmatyczny*, *majorowy*, *malta*, *markassyt*, *mitel*, *moduł*, *mufla*, *muflon* trudno usprawiedliwić, zwłaszcza wobec istnienia analogicznego słownictwa rosyjskiego. Natomiast pominięcie pozostałych jednostek, niepoświadczonych w słownikach, na ogół rzadkich, było krokiem racjonalnym.

ESJPBań zarejestrował 6 jednostek. Badanie wykazało, że daty ich pierwszych wystąpień należy cofnąć o ok. półtora wieku: *magazynier* XIX-2 (1807), wiek: *monsun* 1902 (1806) i *muflon* 1902 (1806), 80 lat: *mufla* 1902 (1817) i *molo* 1902 (1824), 55 lat: *moduł* 1861 (1806).

7.1.3. Zapożyczenia okresu 1825-1849

machorka tytuń najniższego gatunku (Махорка²⁶); **1847**: „Biblioteka Warszawska”; 1867: „Gazeta Polska”; 1875: L. Niemojewski, *Obrazki z Syberyi* [...]; przed 1876 r. 17 zapisów, z czego 16 w 1850-1876; SWil –; DZWW –; DSPR –; ESJPBań 1902; **magnez** *Chem.* metaliczny pierwiastek magnezji (Магний); **1837**: „Tygodnik Rolniczo-Technologiczny”; 1841: „Wiadomości Handlowe i Przemysłowe”; 1875: M. A. Baraniecki, *Panteon* [...]; przed 1876 r. 184 potwierdzenia, z czego 180 w 1850-1876; SWil +; DZWW +; DSPR –; ESJPBań 1861;

majoratowy do majoratu należący (Майоратный); **1835**: „Kuryer Litewski [...]”; 1838: tamże; 1875: „Gazeta Polska”; przed 1876 r. 80 przykładów, w tym 63 w 1850-1876; SWil –; DZWW –; DSPR –;

makaroniarz wyrabiający lub sprzedający makarony (Макаронщик); **1834**: „Kurjer Warszawski”; 1855: „Rozmaitości [...]”; 1875: „Kurjer Świąteczny”; przed 1876 r. 8 wystąpień, z czego 7 w 1850-1876; SWil –; DZWW –; DSPR –;

mazo podwyższenie stawki (*w grze*) (Маз); **1841**: A. Rogalski, *Słownik rosyjsko-polski*; 1844: „Biblioteka Warszawska”; 1873: *Wisła. Księga zbiorowa*; przed 1876 r. 8 wystąpień, z czego 5 w 1850-1876 (później ok. 50); SWil +; DZWW –; DSPR –;

meloman miłośnik muzyki (Меломан); **1825**: „Kuryer Litewski”; 1830: „Bałamut Petersburski”; 1875: „Kurjer Warszawski”; przed 1876 r. 220 przykładów, w tym 209 w 1850-1876; SWil +; DZWW +; DSPR –;

²⁶ TSZWJa podaje, że jest to tytuń najmocniejszy, uprawiany głównie na Ukrainie. Nazwa przeinaczona z *амерфортский*. Amersfoort miasto w Holandii.

mufel *Chem.* rodzaj tygielka (Муфель); **1829**: „Sławianin”; 1861: SWil; 1875: S. Orgelbrand, *Encyklopedyja powszechna*; przed 1876 r. 19 wystąpień, w tym 18 w 1850-1876 (później 25); SWil +; DZWW –; DSPR –;

tampon *Dr.* piłka drukarska do nadania farby na formy (Маца); **1826**: „Kurjer Warszawski”; 1864: „Tygodnik Ilustrowany”; przed 1876 r. 2 wystąpienia, w tym 1 w 1850-1876; SWil –; DZWW –; DSPR –.

Z 2. ćwierćwiecza XIX w. pochodzi 8 jednostek (ok. 15,5%). Upowszechniły się *meloman* (220 wystąpień) oraz *magnez* (184) i właśnie one trafiły do SWil i DZWW, kolejne 2: *mazo* i *mufel* podał tylko SWil. Żadne źródło nie zarejestrowało 4 pożyczek: *machorka*, *majoratowy*, *makaroniarz* i *tampon*²⁷. Sam Dubrowski nie uwzględnił w DSPR żadnego hasła z tej grupy. To nowsza leksyka, w części neologiczna, w większości o ograniczonej sferze użycia, poza dwoma wyjątkami sporadycznie notowana w tekstach przed 1876 r. Jej brak w DSRP (oprócz *meloman* i *magnez*) jest zrozumiały.

ESJPBań zarejestrował 2 jednostki. Daty ich pierwszych wystąpień należy cofnąć o kilkadziesiąt lat: *machorka* 1902 (1847), *magnez* 1861 (1837).

7.1.4. Zapożyczenia okresu 1850-1876

durowy *Muz.* w wyższym tonie (Мажорный); **1858**: „Nadwiślanin”; 1875: „Opiekun Domowy [...]”; przed 1876 r. 2 zapisy; DSPR –;

maral jeleń syberyjski (Марал); **1866**: „Wędrowiec”; 1881: „Przyroda i Przemysł”; przed 1876 r. 1 wystąpienie; DSPR –;

marynista malarz widoków morskich (Маринист); **1870**: „Tygodnik Ilustrowany”; 1870: „Wędrowiec”; 1873: tamże; przed 1876 r. 11 potwierdzeń; DSPR –;

munsztukować kłaść munsztuk w zęby konia (Мундштучить); **1860**: „Przegląd Poznański [...]”; 1876: DSPR (to jednocześnie ostatni przykład); przed 1876 r. 5 zapisów, w tym 4 w DSPR²⁸; DSPR +;

muson wjatr perjodyczny (Муссон); **1858**: „Gwiazdka Cieszyńska [...]”; 1858: „Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych”; 1875: *Nauka o ziemi* [...]; przed 1876 r. 11 zapisów; DSPR –.

Do grupy najświeższych neologizmów²⁹ zaliczyliśmy 5 pożyczek (ok. 10% materiału). Przed 1876 r. pojawiały się incydentalnie. Jedną: *munsztukować* Dubrowski znał, wprowadził ją do DSPR.

²⁷ Chodzi o znac. *druk.*, w *med.* notują SWil i DZWW.

²⁸ Później 1 przykład z 1916 r., ale w przedruku DSPR.

²⁹ Pojawiły się zaledwie kilka-kilkanaście lat przed wydaniem DSRP.

7.1.5. Podsumowanie

Spśród wyrazów obcych niewykorzystanych w charakterze translatów 41 (80% materiału) występowało w tekstach przed opublikowaniem DSRP, ale 54% z nich (22 pożyczki) pojawiało się sporadycznie (1-36 zapisów). Notowano je we wszystkich wyróżnionych przez nas przedziałach czasowych, im późniejszy okres, tym większy ich udział, por. przed XIX w. – 25%, 1800-1824 – 50%, 1825-1849 – 63%, 1850-1876 – 100%. Wśród owych agnonimów³⁰ mamy 8 agnonimów słownikowych³¹: *markazyt, materacnik, magnetyzerski, molo, machorka, makaroniarz, monsun, tampon* oraz 5 pożyczek zbyt późnych, by mogły trafić do słowników branych tu pod uwagę: *durowy, maral, marynista, munsztukować, muson*. Nieuwzględnienie przez Dubrowskiego wskazanej leksyki (oprócz *munsztukować*) jest zrozumiałe. Z pozostałych rzadko notowanych pożyczek 9 zarejestrował SWil: *majorowy, malta, markassyt, migdały, mitel, muflon, musat, mazo, mufel*, 3 potwierdził dodatkowo DZWW: *malta, markassyt, mitel*, 2 – SL: *migdały, musat*, sam Dubrowski do DSPR wprowadził *migdały* i *musat*. Ich brak w DSRP wypada uznać za niedopatrzenie słownika, ponieważ wyrazy te po rosyjsku brzmiały analogicznie, translaty niejako nasuwały się same, wystarczyło sprawdzić w źródłach, czy są w obiegu. Dotyczy to także 11 leksemów częściej występujących w tekstach i notowanych w słownikach: *matrykuła, metropolia* ‘katedra’, *metryka* (SL, SWil, DZWW), *majorowa* (SL i SWil), *gabinet numizmatyczny, magazynier, moduł, magnez, meloman* (SWil i DZWW), *mufla* (SWil), *mimik* (DZWW). Pięć z nich Dubrowski znał, umieścił je w DSPR: *matrykuła, metropolia* ‘katedra’, *metryka, magazynier, mimik*. Z kolei pominięcie 8 częstszych jednostek, ale w słownikach nienotowanych (*medalier, metropolia* ‘miasto’, *dur, magisterium, major, majoracki, miczman, majoratowy*), było posunięciem roztropnym.

Tak więc z 41 wyrazów obcych notowanych w tekstach przed ukazaniem się DSRP, ale w nim niewykorzystanych, 20 leksykograf pominął dlatego, że nie rejestrowały ich ówczesne słowniki i że część z nich to leksyka bardzo rzadka, niestabilizowana. Pozostałe braki to efekt przeoczenia lub zaniedbania, zwłaszcza w wypadku 8 pożyczek ujętych w DSPR.

ESJPBań podał najdawniejsze datowania 10 jednostek (24%). Zasoby Odkrywki pozwalają przesunąć je dziś od 150 do ok. 50 lat wstecz.

³⁰ Agnonimy to wyrazy nieznanne większości użytkowników danego języka (m.in. terminologia specjalistyczna, zapożyczenia, neologizmy, wyrazy rzadkie) (Morkovkin | Morkovkina 1997, 86-87; zob. też: Kiklewicz 2020, 30).

³¹ Agnonimy słownikowe są to jednostki języka niezarejestrowane w tych słownikach, które badacz bierze pod uwagę (Vavzhinchik 2007, 5-6).

7.2. Zapożyczenia nienotowane przed ukazaniem się DSRP

W metryczkach umieściliśmy: 1) wyraz obcy, 2) „pseudotranslat”, 3) transland rosyjski, 4) pierwsze datowanie pożyczki (wytluszczone) i źródło ją rejestrujące, 5) informację o zapisie w DSPR.

mandia kapa biskupia (Мантия); podaje Lewicki [2002, 165] jako pol. translat ros. *мантия* ‘одежда православных монахов в виде широкого, длинного, черного плаща без рукавов, надеваемого поверх рясы’;

markazytowy z żelaznego siarczyku (Марказитовый); 1970: Z. Mika, *Taryfy kolejowe*;

marsel żagiel bocianiego gniazda (Марсель); *marsel*³² po raz pierwszy 1922³³ („Żeglarz Polski”);

marsowy *Mor.* do bocianiego gniazda należący (Марсовый); 1885: „Przyjaciół Domowy”;

marszałgiel żagiel bocianiego gniazda (Марсель); 1924³⁴: „Ameryka [...]”;

metrampaż *Druk.* robotnik układający druk w stronie (Метрантаж³⁵); 1884: „Prawda [...]”;

miczmański ‘należący do podporucznika na okręcie’ (Мичманский); 1876: *Słownik polskiego i rosyjskiego języka*;

mikiża gatunek łososa (ryba) (Мыкиз³⁶); w Odkrywce brakuje wystąpień; są zapisy z XXI w., por. ‘azjatycka ryba z rodziny łososiowatych’ <https://edefinicje.pl/co-to-jest-mikiża>;

miksturowy do mikstury należący (Микстурный); 1896: „Kronika Tygodniowa do Przyjaciela Rodzinnego”; po 1876 tylko 2 wystąpienia;

mim umiejący dobrze naśladować ruchy, gięsta (Мимик); błędy OCR uniemożliwiają sprawną identyfikację wystąpień spośród tak znacznej liczby rekordów, niemniej brak poświadczeń dla roku 1875 pozwala przypuszczać, że rzeczownik *mim* nie był w badanym okresie używany (notuje go SW, t. II, 1902); por. *mimik*.

Mamy tu 10 jednostek (ok. 20% materiału). Jedna: *miczmański* pojawiła się tuż przed ukazaniem się DSRP, 3 – kilka-kilkanaście lat później, pozostałe od 30 do niemal 150 lat później. Dubrowski nie mógł ich uwzględnić.

³² Wcześniej *grot-marsel* (1853: „Kurjer Warszawski”).

³³ Tak późna rejestracja rzeczownika należącego do słownictwa marynistycznego nie dziwi, wiadomo bowiem, że: „W dawnej Polsce – pomimo posiadania własnej floty – języka żeglarskiego morskiego nie było. Istniały tylko wyrazy flisackie i rybackie [...] dotyczące marynarki polskiej”. Prace nad stworzeniem jednolitej polskiej terminologii morskiej zaczęto dopiero w okresie międzywojennym (po odzyskaniu dostępu do morza) (Wojtan 1936, 106).

³⁴ Wcześniej *grot-marszałgiel* (1903: „Naokoło Świata”).

³⁵ Błąd literowy, powinno być *метрантаж*.

³⁶ W. I. Dal podaje ze znakiem zapytania (TSZWJ).

8. Wnioski

1. W obrębie litery *M* wystąpiło 51 jednostek rosyjskich, którym przyporządkowano polski ekwiwalent w formie opisowej zamiast spodziewanego dziś zapożyczenia (lub formacji odzapożyczeniowej).

2. Niemal wszystkie przekładane jednostki rosyjskie były tożsame znaczeniowo i bliskie formalnie z będącymi dziś w obiegu jednostkami polskimi, gdyż zostały zapożyczone z tego samego źródła. Wszystkie też (z wyjątkiem *маринист*) były w użyciu przed ukazaniem się DSRP (por. zapisy w TSŻWJ).

3. Analiza lingwochronologiczna wykazała, że 80% pożyczek (41 jednostek) występowało w tekstach przed 1876 r., zatem – teoretycznie – Dubrowski mógł je wykorzystać jako translaty zamiast uciekać się do deskrypcji. Pozostałe 20% materiału (10 jednostek) to leksyka, która weszła do obiegu po opublikowaniu DSRP.

4. Wykazano, że ok. połowy polskich jednostek (22) nieuwzględnionych przez Dubrowskiego to wyrazy przed 1876 r. bardzo rzadkie, niestabilizowane w polskim zasobie słownym. Pozostałe pożyczki występowały w tekstach częściej, niektóre nawet bardzo często. W obu grupach przytłaczająca większość poświadczeń wypada na ćwierćwiecze przed ukazaniem się słownika, co zwiększa prawdopodobieństwo przypuszczenia, że erudyta Dubrowski mógł się z nimi zetknąć.

5. Trzynastu wyrazów bardzo rzadkich i 8 częstszych nie zanotowały słowniki, aktualne w badanym okresie. Brak potwierdzeń mógł stanowić barierę przed ich wykorzystaniem w charakterze translatów.

6. Jednocześnie 9 pożyczek bardzo rzadko notowanych w tekstach oraz 11 częściej poświadczanych trafiło jednak do ówczesnych słowników. Ponadto 8 z nich Dubrowski wprowadził wcześniej do swojego DSPR. Niewykorzystanie tych 20 pożyczek raczej nie było świadomą decyzją słownikarza, lecz niedopatrzaniem, tym bardziej że mowa o jednostkach niemal jednobrzmiących z transladami rosyjskimi.

7. O braku ok. 61% spodziewanych translatów zadecydowały czynniki obiektywne: 20% analizowanych pożyczek w czasach Dubrowskiego nie było jeszcze w obiegu, 41% – nie rejestrowały ówczesne słowniki. Jednakże znaczny odsetek brakującego materiału: 39% nie został wykorzystany z powodu niedopatrzania redaktora.

8. Zgromadzone zasoby pozwoliły – na marginesie podstawowego badania – sprostować błędne dane chronologiczne podane w ESJPBań. Dotyczą 10 zapożyczeń. Datę ich pierwszego wystąpienia należy cofnąć (niekiedy nawet o półtora wieku).

9. Badanie unaocznilo duże rozbieżności między językiem polskim a rosyjskim co do dat wchodzenia do obiegu i umacniania się w nim analogicznych zapożyczeń. Jak się wydaje, różnice wynikają głównie z uwarunkowań pozajęzykowych.

Widać to na przykładzie leksyki marynistycznej³⁷, którą analizowaliśmy w innym miejscu (zob. Mędelśka | Wierchoń 2023a). Wskazaliśmy, że rozkwit rosyjskiej leksyki marynistycznej nastąpił już pod koniec XVII w., kiedy to Piotr I zajął się budowaniem potęgi morskiej, przenosząc z państw Europy Zachodniej przedmioty i pojęcia związane z techniką i praktyką wojenno-morską oraz masowo zapożyczając przy tej okazji obcą terminologię. Autorzy podręczników morskich terminy obce zapisywali literami alfabetu rosyjskiego. Pierwszy drukowany słownik marynistyczny wyszedł w Rosji w 1701 r., w okresie 1701-1960 ukazało się 130 takich prac. Tymczasem pozycja Polski na morzu była przez wieki bardzo słaba, miała ona tylko 200 mil wybrzeża i jeden port w Gdańsku, skromną flotę budowano systemem kaperskim. W 1. połowie XVII w. zarzucono starania o własną flotę, później, wskutek rozbiorów, Polska została odcięta od morza. Stan ten skutkował brakiem tradycji morskich i brakiem leksyki marynistycznej. Słowniki, w tym Słownik Lindego, zawierały niemal wyłącznie wyrazy rybackie i flisackie. Leksyka z zakresu marynistyki używana w okresie zaborów była niejednolita, czerpano ją – często niezależnie – z niemieckiego, rosyjskiego i niderlandzkiego. Słownictwo morskie z prawdziwego zdarzenia zaczęło powstawać w zasadzie dopiero po odzyskaniu dostępu do morza. Było niezbędne, ponieważ u schyłku lat 20. XX w. Polska dysponowała 27 statkami handlowymi i 6 okrętami wojennymi, budowała kolejne jednostki, rozwijała szkolnictwo morskie. Zaczęto ujednoczać terminologię marynistyczną, w znacznej zaś części tworzyć ją od podstaw. Pierwszy ogólny polski słownik morski (polsko-angielsko-francusko-niemiecko-rosyjski) ukazywał się w latach 1929-1936 w sześciu zeszytach tematycznych. Tak więc opóźnienie w rozwoju polskiej leksyki morskiej wobec rosyjskiej przekracza dwa stulecia (Mędelśka | Wierchoń 2023a, 182-184). Ze względu na to, że leksyka ta jest w dużym stopniu umiędzynarodowiona, pożyczki marynistyczne pojawiały się w polszczyźnie odpowiednio później niż w rosyjskim³⁸.

Skróty słowników

- DSPR – Dokładny słownik języka polskiego i ruskiego (1876), ułożony przez P. Dubrowskiego [...]. Część polsko-ruska. Warszawa.
- DSRP – Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego (1877), ułożony przez P. Dubrowskiego [...]. Część rusko-polska. Warszawa.
- DZWW – Amszejewicz, M. (red.) (1859), Dykjonarz zawierający: wyrazy i wyrażenia z obcych języków polskiemu przyswojone [...]. Warszawa.

³⁷ W naszej skromnej próbie materiałowej mamy 6 takich jednostek: *marsel*, *marsowy*, *marszagiel*, *miczman*, *miczmański*, *molo*, czyli ok. 12% ekscerptu.

³⁸ W siatce haseł XIX-wiecznego DSRP występuje ok. 330 translandów opatrzonych kwalifikatorem *Mar*. Dla większości z nich słownikarz nie potrafił ustalić polskiego odpowiednika tekstowego (Mędelśka | Wierchoń 2023, 180).

- ESJPBań – Bańkowski, A. (2000), *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T. 1-2. Warszawa.
- ESRJa – Fasmer, M. (1986-1987), *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. T. 1-4. Moskva. [Фасмер, М. (1986-1987), *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1-4. Москва.0
- SL – Linde, S. B. (1854-1860), *Słownik języka polskiego*. T. 1-6. Lwów.
- SW – Karłowicz, J. | Kryński, A. A. | Niedźwiedzki, W. (1900-1927), *Słownik języka polskiego*. T. 1-8. Warszawa.
- SWil – Zdanowicz, A. i in. (red.) (1861), *Słownik języka polskiego*. T. 1-2. Wilno.
- TSZWJ – Dał', V.I. (1863-1866/2002), *Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskogo jazyka*. T. 1-4. Moskva. W: <https://viewer.rusneb.ru/ru/rsl01003833539?page=30&rotate=0&theme=white>.

Bibliografia

- Biografiya Dubrovskij Petr Pavlovich. [Биография Дубровский Петр Павлович.] W: <https://biografiya.com/dubrovskij-petr-pavlovich/> (dostęp: 30.06.2022).
- DĄBROWSKA, M. (2018), Piotra Dubrowskiego związku z Polską (z zawartości i o zawartości wybranych czasopism polskich oraz rosyjskich połowy XIX wieku). W: *Acta Neophilologica*. XX (1), 55-167.
- Dubrovskij Petr Pavlovich. [Дубровский Петр Павлович.] W: <https://persona.rin.ru/view/f/0/23858/dubrovskij-petr-pavlovich> (dostęp: 30.06.2022).
- GRALIŃSKI, F. | DZIENISIEWICZ, D. | WIERZCHOŃ, P. (2017), U bram lingwistycznej szczęśliwości, czyli kulisy projektu Odkrywka: cyfrowe zasoby kultury jako źródło mas danych językowych. W: *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Folia 232. Studia Sociologica*. 9 (1), 51-62.
- GREK-PABISOWA, I. (1997), Z historii słowników polsko-rosyjskich i rosyjsko-polskich. W: *Popowska-Taborska, H. (red.), Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*. Warszawa, 61-73.
- KEMPA, A. (1995), Ocalony świadek oskarżenia („Pamiętnik Naukowo-Literacki”, oddział II, zeszyt I). W: *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Librorum*. VI, 65-75.
- KIKLEWICZ, A. (2020), *Fenomeny komunikacji (normy i dewiacje w zachowaniach językowych)*. Olsztyn.
- KUCHARSKA, E. (1974), *Działalność slawistyczna P. Dubrowskiego w świetle listów do Izmaila Sriezniewskiego*. Wrocław.
- KULA, E. (2010), Główny Instytut Pedagogiczny w Sankt Petersburgu (1828-1859) i jego rola w kształceniu nauczycieli dla szkół Królestwa Polskiego. W: *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. XLVIII, 25-71.
- LEWICKI, R. (2002), *Chrześcijaństwo. Słownik rosyjsko-polski*. Warszawa.
- MARZĄLEK, M. (2021), Z dziejów wokabu literowych w leksykografii polsko-rosyjskiej (na materiale ilustracyjnym XIX-wiecznego słownika Piotra Dubrowskiego). W: *Prace Językoznawcze*. XXIII (3), 197-213.
- MARZĄLEK, M. (2022), Na polyakh „Polnogo russko-pol'skogo slovyara” Petra Pavlovicha Dubrovskogo: kommentarii k bukvennym stat'jam. [На полях «Полного русско-польского словаря» Петра Павловича Дубровского: комментарии к буквенным статьям.] W: *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*. XCI (3), 332-346.
- MASSALSKI, A. (2007), *Słownik biograficzny. Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833-1862*. Kielce.
- MĘDELSKA, J. (2019), Wertując słownik rosyjsko-polski P. Dubrowskiego (uwagi o XIX-wiecznym warsztacie leksykograficznym i o wizerunku ówczesnej polszczyzny). W: *Slavia Orientalis*. LXVIII (4), 699-719.

- MĘDEŃSKA, J. (2020), XIX-wieczne ciekawostki leksykalne w słowniku rosyjsko-polskim Piotra Dubrowskiego. W: Wojan, K. (red.), *Wokół pewnego cytatu. Zbiór artykułów*. Warszawa, 263-294.
- MĘDEŃSKA, J. (2020a), O XIX-wiecznej polszczyźnie literackiej odzwierciedlonej w „Słowniku rosyjsko-polskim” Dubrowskiego. *Ortografia i refleksy fonetyki*. W: Lisowski, T. | Michalska-Górecka, P. | Migdał, J. | Piotrowska-Wojaczyk, A. | Sieradzki, A. (red.), *Verba multiplicia, veritas una. Prace dedykowane Profesor Alicji Pihan-Kijasowej*. T. I. Poznań, 373-404.
- MĘDEŃSKA, J. (2021), Dziedzictwo dawnej Rzeczypospolitej w języku pierwszego polskiego przekładu poematu „Metai” Kristijonasa Donelaitisa. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. XII/2, 383-400.
- MĘDEŃSKA, J. (2021a), Fonetyczno-graficzny obraz polszczyzny końca XIX stulecia zawarty w hasłach literowych słownika polsko-rosyjskiego P. Dubrowskiego. W: *Prace Językoznawcze*. XXIII (3), 215-225.
- MĘDEŃSKA, J. (2021b), Z dziejów rywalizacji końcówek -e i -ę w neutrach typu ciele, imię (na materiale „Dokładnego słownika języka polskiego i ruskiego z końca XIX wieku”). W: *Język Polski*. CI (4), 19-31.
- MĘDEŃSKA, J. (2022), Naimenovanija bukv kak ob’jekt opisaniya stat’i v russko-pol’skom slovare XIX veka Petra Pavlovicha Dubrovskogo. [Наименования букв как объект описания статьи в русско-польском словаре XIX века Петра Павловича Дубровского.] W: *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*. XCI (3), 347-356.
- MĘDEŃSKA, J. | WIERZCHOŃ, P. (2023), Efekty wykorzystania chronologizacji w badaniach nad opisem przekładowym leksyki zapożyczonej (na materiale XIX-wiecznego „Dokładnego słownika języka polskiego i ruskiego”). W: *Język Polski*. CIII (3), 86-100.
- MĘDEŃSKA, J. | WIERZCHOŃ, P. (2023a), Leksyka morska w słowniku rosyjsko-polskim Piotra Dubrowskiego jako punkt wyjścia do badań chronologizacyjnych polskich terminów marynistycznych. W: *Prace Językoznawcze*. XXV (2), 179-196.
- MORKOVKIN, V. V. | MORKOVKINA, A. V. (1997), Russkiye agnonimy (slova, kotoryye my ne znayem). Moskva. [Морковкин, В. В. | Морковкина, А. В. (1997), Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем). Москва.]
- MUCHA, B. (1973), P. Dubrowski – zapomniany polonofil i propagator literatury rosyjskiej wśród Polaków. W: *Slavia Orientalis*. XXII (2), 165-176.
- РЕУТБЛАТ, А. И. (1992), *Dubrovskiy Petr Pavlovich*. W: Nikolayev, P. A. (ed.), *Russkiye pisateli 1800-1917. Biograficheskiy slovar’*. T. 2: G-K. Moskva, 192. [Рейтблат, А. И. (1992), *Дубровский Петр Павлович*. В: Николаев, П. А. (red.), *Русские писатели 1800-1917. Биографический словарь*. T. 2: Г-К. Москва, 192.]
- VAVZHINCHIK, YA. (ed.) (2007), *Slovarnyye agnonimy russkogo yazyka*. 1. [Вавжинчик, Я. (ред.) (2007), *Словарные агнонимы русского языка*. 1.] W: *Semiosis Lexicographica*. 43, 5-6.
- WAWRZYŃCZYK, J. (1995), Piotr Dubrowski i jego „Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego” z 1877 roku. W: *Opuscula Polonica et Russica*. III, 95-99.
- WIERZCHOŃ, P. (2008), *Fotodokumentacja. Chronologizacja. Emendacja. Teoria i praktyka weryfikacji materiału leksykalnego w badaniach lingwistycznych*. Poznań.
- WIERZCHOŃ, P. (2009), *Dlaczego fotodokumentacja? Dlaczego chronologizacja? Dlaczego emendacja? Instalacja gazowa, parking podziemny i „odległość niezerowa”*. Poznań.
- WIERZCHOŃ, P. (2010), *Torując drogę teorii lingwochronologizacji*. W: *Investigationes Linguisticae*. XX, 105-186.
- WOJAN, K. (2016), *Z dziejów leksykografii polsko-rosyjskiej*. T. I: *Słowniki lingwistyczne (bibliografia za lata 1700-2015)*. Gdańsk.
- WOJAN, W. (1936), *Historia i bibliografia słownictwa technicznego polskiego. Od czasów najdawniejszych do końca 1933 r.* Lwów.
- YAZYKOV, D. D. (1885), *Obzor zhizni i trudov pokoynykh russkikh pisateley*. Moskva. [Языков, Д. Д. (1885), *Обзор жизни и трудов покойных русских писателей*. Москва.]

DOI: 10.31648/pw.10196

TOMASZ SZUTKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3490-1707>

University of Szczecin

WSPÓŁCZESNE UKRAIŃSKOJĘZYCZNE TEKSTY INTERNETOWE JAKO GENERATOR INNOWACJI PRZYSŁOWIOWYCH (ASPEKT TEKSTOLOGICZNO-PRAGMATYCZNY)

Modern internet texts in the Ukrainian language as a generator of proverb innovations (textological-pragmatical approach)

ABSTRACT: In the article the Author analyses modern proverb modifications in the context of the assumptions of contextual studies within paremiology. Research material was excerpted from internet sources in the Ukrainian language that feature an especially dynamic process of creation of innovations based on canonical proverbs functioning in Ukrainian. This research is a continuation of analyses of modern tendencies in the European paremiology. Textological-pragmatical approach treats proverbs as situational macrosigns that have a wide range of usage in texts. Proverb modifications indicate that paremiology is still an active pragmatic form of verbalisation of varied messages that is effectively used by speakers in numerous texts and contexts.

KEYWORDS: paremiology, proverbs, innovation mechanisms, Ukrainian language

Wstęp

Przedmiotem artykułu będą modyfikacje przysłów ukraińskich funkcjonujących we współczesnych tekstach internetowych. Wybór tej tematyki wiąże się z zainteresowaniami badawczymi autora niniejszych rozważań, które dotyczą m.in. najnowszych tendencji w paremiologii słowiańskiej (Szutkowski 2015b). Jednym z głównych ich przejawów są innowacje przysłowiowe traktowane z jednej strony – jako przykład powszechnej w języku naturalnym wariantywności, z drugiej jednak – jako zjawisko prowerbialnej neologizacji o zróżnicowanym statusie i charakterze jakościowym. Celem tego krótkiego studium będzie omówienie podstawowych sposobów modyfikacji przysłów ukraińskich oraz analiza ich statusu jako elementu zaimplementowanego w strukturze konkretnego e-tekstu.

1. Kontekst badawczo-metodologiczny

Nie sposób pisać o paremiologii w ujęciu ściśle naukowym, pomijając przy tym jakże ważny kontekst metodologiczny. Analiza innowacji przysłowiowych dotyka niejako dwóch opozycyjnych – wydawałoby się – perspektyw, choć w istocie uzupełniających się i dopełniających. Pierwszą z nich są badania strukturalne, których czołowym przedstawicielem na gruncie słowiańszczyzny wschodniej był przede wszystkim G. Permyakov (1988). W europejskim paremiologicznym nurcie strukturalistycznym trudno nie wymienić też takich badaczy, jak A. Bogusławski, A. Dundes, A. Greimas, J. Krzyżanowski, M. Kuusi, W. Mieder, M. Rybnikova i in. (por. Szutkowski 2015a). Zgodnie z tą perspektywą przysłowie jest traktowane jako swoisty znak, a właściwie – makroznak, którego specyfika zasadza się na sytuacyjności rozumianej jednak w izolacji, poza kontekstem dyskursywnym. Wychodząc naprzeciw nowym paradygmatom naukowym, nie powinniśmy odrzucać lub tym bardziej kwestionować dorobku paremiologii strukturalnej. Zawdzięczamy jej bowiem opis parametrów prowerbialnych oraz liczne klasyfikacje inwariantów paremicznych, co okazało się niezwykle wartościowe w badaniach porównawczych i poszukiwaniu swoistych uniwersalnych wzorców przysłowiowych (por. m.in. pol. *Nie od razu Kraków zbudowano*; niem. *Lübeck ist in einem Tage gestiftet, aber nicht in einem Tage gebaut*; cz. *Za rok také Praha vystavěna ne byla*).

Drugą perspektywą są badania tekstologiczno-pragmatyczne, które koncentrują się przede wszystkim na aspekcie funkcjonalnym przysłów w konkretnym jednostkowym użyciu. Na ich zalety wskazywali m.in. B. Kirshenblatt-Gimblet, A. Krikmann, C. Louis, J. Mukařovský, T. Nikitina, T. Rogers, F. Schindler. Przysłowie bowiem – jak trafnie ujął to Mukařovský – „[...] żyje pełnym życiem tylko w kontekście” (Mukařovský 1973, 58). Teza czeskiego badacza była jeszcze tym bardziej śmiała, iż zakładała kontekstotwórczy potencjał paremii. Konsekwencją takiego założenia jest konieczność przeprowadzenia wnikliwej analizy danego kontekstu, w którym nadawca użył wybranej jednostki paremicznej, aby móc opisać jej potencjał komunikacyjno-pragmatyczny. W XX w. przysłowia stopniowo traciły swój status etyczny i moralny w środowisku wiejskim, a stały się obecne w zupełnie innym, wtórnym dla nich otoczeniu tekstowym – literaturze popularnej, prasie, mediach, a obecnie – w sferze komunikacji cyfrowej. Perspektywa pragmatyczna uwidoczniła się już w latach 70. XX w. w pracach Krikmanna (1978, 83), który zauważa, iż z punktu widzenia nadawcy komunikatu przysłowie to jedynie znak semantycznie potencjalny, a realizacja owego potencjału urzeczywistnia się dopiero w konkretnym akcie mowy. Do podobnych wniosków dochodzi Nikitina (2007, 137), zwracając uwagę na specyficzną polisemię przysłów eliminowaną dopiero przez kontekst użycia. Nadawca w procesie wyboru konkretnej jednostki z zasobu paremioleksykonu kieruje się – mniej lub bardziej świadomie – parametrami pragmatycznymi: funkcją, oceną, elementem emocjonalno-ekspresywnym. Również

w założeniach kognitywistycznej Teorii Wielkiego Łańcucha Metafor można dostrzec swoistą sytuacyjność przysłów, które mogą być użyte w wypowiedziach w bardzo zróżnicowanych sytuacjach dzięki mechanizmom dystrybucji znaczenia figuratywnego (Lakoff | Johnson 1988; Lakoff | Turner 1989).

Przedstawione pokrótce wybrane stanowiska składające się na szeroko rozumiany nurt tekstologiczno-pragmatyczny tworzą optymalne podstawy metodologiczne badania współczesnych innowacji przysłowiowych, gdyż jako jednostki języka mają one przede wszystkim charakter incydentalny, powiązany ściśle z konkretną sytuacją użycia, której analiza pozwala ustalić ich szczegółowe funkcje oraz znaczenie.

2. Kilka uwag o innowacjach przysłowiowych oraz ich specyficie

Pozostawiając na marginesie niniejszych rozważań kwestie związane z wariantywnością przysłów w tradycyjnym rozumieniu (por. Szutkowski 2015b), chcę skupić się na współczesnych innowacjach będących elementem komunikacji w przestrzeni cyfrowej. Zagadnieniu temu poświęciłem też sporo uwagi w kontekście zagadnień opisu leksykograficznego (Szutkowski 2015b; 2019). Za innowację przysłowiową uznaję jakąkolwiek modyfikację formalną i/lub strukturalną odbiegającą od postaci kanonicznej protopareмии, czyli jednostki wyjściowej poddanej określonym przekształceniom, które determinowane są czynnikami natury tekstowo-pragmatycznej¹. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż przyczyna owych innowacji tkwi już w samej naturze przysłów i ich strukturze opartej na tzw. binomie paremicznym (Seliverstova 2010, 35), czyli binarnej, dwuczłonowej budowie, której rozszczepienie powoduje generowanie zmodyfikowanej formalnie i/lub semantycznie jednostki paremicznej (np. na podstawie postaci kanonicznej polskiego przysłowia *Nie miała baba kłopotu, kupiła sobie prosię* powstały następujące innowacje²: *Nie miał chłop kłopotu, kupił sobie smartfona; Nie miał człowiek kłopotu, to sobie komputer sprawił; Nie miała baba kłopotu, kupiła mop parowy; Nie miała baba kłopotu, kupiła sobie chiński telefon; Nie miała baba kłopotu, kupiła sobie kabinę do prysznica; Nie miała baba kłopotu, kupiła sobie krem pod oczy za 300 zł; Nie miała baba kłopotu, kupiła sobie stanik; Nie miała baba kłopotu, posadziła roślinki na balkonie; Nie miała baba kłopotu, to kupiła sobie garnki; Nie miała baba kłopotu, założyła sobie konto na Twitterze; Nie miała Polka kłopotu, to sobie wzięła męża cudzoziemca i in.³). Analiza wyekscerpowanych innowacji przysłowiowych zwraca uwagę na ich zakorzenienie w jednostkowym kontekście.*

¹ Na gruncie frazeologii takie rozumienie innowacji przyjmuje G. Dziamska-Lenart (2004).

² Możliwości pozyskiwania tego rodzaju jednostek przy użyciu filtrów ekscerpcyjnych omówiłem szerzej w odrębnej publikacji (zob. Szutkowski 2018).

³ W bazie danych autora niniejszego artykułu znajduje się aż 157 innowacji tego przysłowia.

Nadawcy w swoich wypowiedziach nie tylko wykorzystują znane im przysłowia, lecz także uznają za słuszne zmodyfikowanie ich składu leksykalnego, aby jeszcze bardziej precyzyjnie i dobitnie wyrazić zamierzone intencje oraz treści. Należy przy tym podkreślić, iż status tego typu innowacji nie jest z punktu widzenia tekstologii jednorodny i niezmienny, ponieważ stopień swoistej ingerencji nadawcy w integralność strukturalną jednostki wyjściowej jest zróżnicowany. Trzeba także wziąć pod uwagę, iż przysłowie jest mikrotekstem, co w kontekście omawianej problematyki prowadzi do swoistej dychotomii na linii tekst – jednostka tekstu: przysłowie samo w sobie jest samowystarczającą wypowiedzią, ale szczególnie w postaci zmodyfikowanej uwidacznia się jego specyficzna dezintegracja i zakorzenienie w jednostkowym kontekście. Co istotne, zarówno protoprzysłowia, jak i ich modyfikacje spełniają kryteria tekstu minimalnego zgodnie z ujęciem J. Bartmińskiego i S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej:

Zdanie (i każde wyrażenie jednowyrazowe) staje się tekstem, kiedy zostaje rozpoznana i przypisana mu intencja, z jaką zostało przez kogoś powiedziane (mniej o to, czy ten ktoś jest ujawniony jako osoba, czy tylko jako anonimowa „instancja nadawcza”), kiedy poddaje się interpretacji w kategoriach gatunku mowy (Bartmiński | Niebrzegowska-Bartmińska 2009, 48).

Instancja nadawcza w odniesieniu do protoprzysłów jest anonimowa, w przypadku innowacji – autor może, ale nie musi być odbiorcy znany. Przysłowia spełniają także wymóg genologiczny (ten aspekt bada szczególnie literatura ludowa).

Problem statusu innowacji przysłowiowych nie jest w europejskiej paremiologii zagadnieniem nowym, aczkolwiek do dziś nie udało się wypracować jednego, wspólnego i uniwersalnego stanowiska w tej sprawie. Zróżnicowanie zjawiska modyfikowania paremii przejawia się też w stosowanej nomenklaturze. Wymienić można chociażby takie terminy, jak transformacja przysłowiowa, antyprzysłowie, nowoprzysłowie, pseudoprzysłowie (Szutkowski 2015b, 349-350). Ich rozumienie przez paremiologów bywa niekiedy skrajnie odmienne.

Na gruncie języka ukraińskiego kwestię wariantowości oraz modyfikacji przysłów poruszyli w ostatnich latach m.in. V. Kal’ko i M. Kal’ko, zwracając uwagę na odróżnienie synonimów paremicznych od wariantów paremicznych (Kal’ko | Kal’ko 2021). Zdaniem badaczy przysłowia zbudowane na podstawie jednego modelu syntaktycznego należy traktować jako odrębne jednostki pozostające w relacjach synonimicznych (np. *Який стук, такий грюк; Який кухар, такий борць; Який жнець, такий снопець*), natomiast z transformacjami mamy do czynienia wówczas, gdy dochodzi do zmian składu leksykalnego danej paremii i w konsekwencji do przekształceń na poziomie metaforycznym (np. *Вовк вівці не товарищ → Австралієць латиноамериканцю не товарищ; Маккартні Узелкову не товариш*) (Kal’ko | Kal’ko 2021, 16-17). Istotny jest również fakt,

iż jednostki transformowane dotyczą zazwyczaj bardzo konkretnych wydarzeń społeczno-kulturowo-politycznych, a nadawca komunikatu – oprócz funkcji nominacyjnej – wykorzystuje za ich pośrednictwem również potencjał emocjonalno-ekspresywny przysłów. W dalszej części artykułu przeanalizuję wybrane jednostki zmodyfikowane pod względem ich statusu i specyfiki tekstowo-pragmatycznej.

3. Innowacje przysłowiowe w ukraińskojęzycznych tekstach internetowych

Kluczem ekscerpcyjnym innowacji przysłowiowych winien być zasób jednostek współcześnie znanych i używanych, gdyż tylko takie mogą podlegać jakimkolwiek procesom modyfikacyjnym. Nadawca komunikatu, chcąc wykorzystać w swoim tekście dane przysłowie w formie kanonicznej lub zmodyfikowanej, musi znać jego znaczenie przenośne oraz wiedzieć, w jakiej konkretnej sytuacji oraz funkcji można użyć wybranej przez siebie jednostki. Przykładem takiej paremii jest we współczesnym języku ukraińskim paremia *Краще один раз побачити, ніж сто раз почути*. Po wpisaniu w okno wyszukiwarki internetowej Google dokładnie takiej formy w cudzysłowie otrzymujemy w rezultacie ponad 6000 kontekstów, co jest bardzo istotnym sygnałem świadczącym o aktywnym funkcjonowaniu tej jednostki w zróżnicowanych tematycznie i stylistycznie tekstach. Przysłowie to jest używane w następującym znaczeniu: mówimy *Краще один раз побачити, ніж сто раз почути*, by wyrazić pogląd, iż najcenniejsze jest nasze własne osobiste, czasem naoczne doświadczenie, aniżeli informacja zasłyszana od kogoś. Wśród wyekscerpowanych innowacji powyższej jednostki można wyróżnić następujące cztery zasadnicze typy:

Typ 1. Innowacje z substytucją wybranych komponentów bez modyfikacji znaczenia protoprzysłowia:

- (1) **Краще один раз побачити, ніж 10 разів почути**. Так подумали ми й вирішили не розповідати, а показати залаштунки знімання «Синергії» від Impactum, аби ви побачили, як створюється проєкт, частиною якого ви вже є або можете стати! (facebook.com)
- (2) **Краще один раз побачити, ніж сім разів почути**, чи не так? Впевнені, що це стосується навіть таких побутових дрібниць, як пошук дороги до бажаного магазину. (facebook.com)
- (3) Музей техніки “Фаетон” в Запоріжжі. **Варто раз побачити, ніж 100 разів почути!** (wordpress.com)
- (4) Свіженькі осінні колекції у Рівері. **Краще один раз побачити, ніж декілька разів почути**. (facebook.com)
- (5) **Краще один раз побачити, ніж тричі почути**. Одвіку поруч і разом живуть у серці Європи українці й поляки. Взаєминам наших народів вже понад десять

століть. Однак лише в часи незалежності відносини між Україною і Польщею набули змісту і характеру добросусідства, рівноправності і справжньої дружби. (chortkivrr.gov.ua)

Тип 2. Innowacje rozszerzające bez modyfikacji znaczenia protoprzysłowia:

- (6) 16 Підтвердженнь прислів'я, що **один раз побачити набагато краще, ніж сто разів почути**. (ochmanity.com)

Тип 3. Innowacje z multisubstytucją (czyli wymianą wieloskładnikową) dopasowujące jednostkę zmodyfikowaną do konkretnego kontekstu:

- (7) Також ми намагаємось туди включити такі блоки, які досі не використовуються іншими або просто до них ще не додумалися. Наприклад, робимо відеозамальовки. Це дуже довго пояснювати. **Краще один раз побачити, ніж про це розказувати**. (zakarpattya.net.ua)
- (8) Готуйтеся до везіння. Чому в житті **краще один раз відрізати, ніж сім раз відміряти**. Не чекайте удачі – готуйтеся до неї заздалегідь. Вчіться отримувати вигоду з будь-якого щасливого випадку. Поки інші сім разів відміряють, краще один раз відріжте. Відокремлюйте головне від другорядного і збирайте свої миті удач, везіння і щастя, немов вони і складають сенс вашого життя. **Краще один раз викинути, ніж сім років перекладати з місця на місце!** (rozdil.lviv.ua)
- (9) Довіртеся вашим відчуттям! Колорміксів однакових не буває. В кожного виробника свої секрети їх виготовлення! **Краще один раз заплатити більше, ніж зекономити** і “терпіти” кожного дня те, що буде не до душі! (bruk-design.net)
- (10) Купуйте речі тільки, якщо вони дійсно Вам потрібні: подумайте гарненько перед покупкою, відмовтеся від спонтанних придбань, готуйте список необхідних покупок перед тим, як йти в магазин. І пам'ятайте: **краще один раз купити якісну річ, ніж кілька разів дешево**. (solvetpv.lviv.ua)
- (11) Мій річний стрибок з парашутом. “**Краще один раз пробздється ніж десять разів обосраться**”. Торік улітку, з друзями їздили стрибати з парашутом. Чесно кажучи збиралися довго, швидше за все від того що було дуже страшно. Вмовив всіх друг, сказав: «а чого бояться то?» І після цих слів все символічно замовкли, з цього і почався наш стрибок. (scoolbylife.ru)

Тип 4. Innowacje rozszerzające dopasowujące jednostkę zmodyfikowaną do konkretnego kontekstu:

- (12) Хочу продемонструвати, як все виглядатиме. Аби не було маніпуляцій, які намагаються створювати деякі політичні «діячі». Тож, **краще один раз побачити, ніж сто разів почути байки маніпуляторів**, – підписав ролик очільник міста. (bigkyiv.com.ua)

- (13) У неділю 21 травня о четвертій ранку серія “бавовни” підняла на ноги загарбників Бердянська. Вибухи були настільки потужними, що їх чули навіть мешканці навколишніх населених пунктів на півночі міста. Про це повідомив у Telegram мер Мелітополя Іван Федоров. Рашисти традиційно відзвітувати про “вдалу роботу ППО”. Але **краще один раз побачити, ніж сотий раз чути брехню русні**. Мешканці спостерігали пожежу і густий дим в районі захопленого аеропорту”, – зазначив він. (lb.ua)
- (14) **Краще один раз побачити, ніж без кінця про нього говорити**, стверджує автор відео, знятого з квадрокоптера, В’ячеслав Грубий. (unian.ua)
- (15) **Краще один раз побачити, ніж 100 разів почути про наші бакалаврські освітні програми**. Запрошуємо до перегляду відеозапису, що був зроблений на Дні відкритих дверей Факультет Обліку Та Податкового Менеджменту. (oef.kneu.edu.ua)
- (16) Адреналін, однак! Як кажуть, **краще один раз побачити, ніж 8 годин слухати байки досвідченого гонщика**. (ua.unitradegroup.com.ua)
- (17) Вхід на вежу вільнодоступний. Висота, на око, дець сімдесят метрів. Після недовгого підйому ми відпочиваємо на широкому майданчику та милуємося навколишніми пейзажами. А тут видно все: Грофу, Паренки, Пішконю, Овул, Горган і так далі. **Краще один раз побачити самому ніж сто раз гортати чийсь фотки**. (rdzs.org)
- (18) Тут слова зайві: **краще один раз побачити запальні танці роботів Boston Dynamics**, щоб усе зрозуміти! (nauka.ua)
- (19) На екрані вулиці, контори, люди, машини, транспорт – усе те, що задавав рух тодішніх великих міст Києва, Харкова, Одеси. Тому для учнів картина може бути цінною як відеодокумент тієї епохи. Адже завжди **краще побачити на власні очі, ніж читати довгі описи в підручниках**. (osvitanova.com.ua)
- (20) **Краще один раз побачити в живу, ніж 1819267667 раз в інстаграмі**. (vk.ua)

Ekscerpcja innowacji wybranego ukraińskiego przysłowia jest dobrą ilustracją ogólnoparemiologicznych tendencji w zakresie funkcjonowania paremii w strukturze współczesnych e-tekstów. Wciąż w użyciu są formacje wariantywne, będące w istocie odmianą protoprzysłowia, co obrazują przykłady (1)-(5). Substytucja dotyczyła w tym przypadku prawie wyłącznie komponentu liczebnikowego, co z punktu widzenia semantyki przysłowia było modyfikacją nieistotną. Oczywiście nie można wykluczyć, iż intencją nadawcy stała się intensyfikacja lub raczej osłabienie potencjału emocjonalno-ekspresywnego, co na poziomie explicite przejawia się w postaci użytego liczebnika. Nie można jednak tego hipotetycznego założenia na ten moment zweryfikować. Implementacja wymienionych wariantów ma charakter swobodny, przysłowia funkcjonują bowiem na zasadzie przytoczenia i reasumpcji. Podobny status mają innowacje rozszerzające, w których dodany komponent nie zmienia znaczenia protoprzysłowia, może jednak wzmacniać jego potencjał emocjonalno-ekspresywny – przykład (6).

Innowacje typu 3. z substytucją wielokomponentową rozszerzają semantykę protopareмии na inne analogiczne sytuacje, precyzując jej opis i charakterystykę. Funkcjonują one w tekstach na zasadzie izotopii semantycznej (por. Daneš 1979), a więc związek między innowacją a tekstem, w którym została osadzona, jest jedynie znaczeniowy. W przykładzie (9) jest mowa o wyborze koloru kostki brukowej. Zdaniem oferenta lepiej zapłacić więcej niż zaoszczędzić i być niezadowolonym z ostatecznego rezultatu: *Краще один раз заплатити більше, ніж зекономити*. Modyfikacja ta zawiera również dopowiedzenie w formie dodanego w sposób spójny elementu: *“терпими” кожного дня те, що буде не до душі*. W podobnym znaczeniu została użyta innowacja *Краще один раз купити якісну річ, ніж кілька разів дешево* – przykład (10), chociaż sytuacja opisana w tekście dotyczy zakupów w ogóle. Intensyfikacji funkcji ekspresywnej dokonał autor innowacji z przykładu (11): *Краще один раз пробздеться ніж десять разів обосраться*. Użyty w niej wulgaryzm podkreśla strach, jaki może towarzyszyć osobom, które po raz pierwszy zdecydowały się na skok ze spadochronu. Warto podkreślić, że tego typu innowacje mogłyby potencjalnie oderwać się od kontekstu macierzystego i z powodzeniem funkcjonować samodzielnie jak przysłowia kanoniczne. Ich potencjał semantyczno-metaforyczny z powodzeniem pozwala na ich implementację w nowych, zaktualizowanych kontekstach.

Innowacje typu 4. w odróżnieniu od wcześniej wymienionych grup są zaimplementowane w kontekście na zasadzie izotopii referencyjnej i semantycznej (por. Daneš 1979), a modyfikacje te nie powstałyby poza ściśle określoną wypowiedzią, w której zostały użyte. Obrazuje to m.in. przykład (12). Innowacji *Краще один раз побачити, ніж сто разів почути байки маніпуляторів* użył prezydent Kijowa, Volodymyr Kliczko, który w ten sposób odniósł się krytyki i manipulacji swoich oponentów, krytykujących założenia urbanistyczne nowej strefy rekreacyjnej w stolicy Ukrainy. Bardzo aktualną innowacją paremiczną zawiera przykład (13): *Краще один раз побачити, ніж сотий раз чути брехню русні*. Pojawiła się ona w wypowiedzi mera Melitopola dotyczącej sukcesów ukraińskiej obrony powietrznej w wojnie z Rosją kwestionowanych przez stronę wroga. Innowacja z przykładu (15) *Краще один раз побачити, ніж 100 разів почути про наші бакалаврські освітні програми* zawęża kontekst do problematyki szkolnictwa wyższego, co jest widoczne już na poziomie składu leksykalnego: *бакалаврські освітні програми*. Z tekstu wynika, że modyfikacja ta została użyta w funkcji perswazyjnej, służy bowiem celom reklamowym uczelni wyższej. Ścisły związek z kontekstem wykazuje także innowacja z przykładu (16): *Краще один раз побачити, ніж 8 годин слухати байки досвідченого гонщика*. Wypowiedź dotyczyła prezentacji nowego modelu quada, który został poddany testom. Zdaniem autora każdy zainteresowany powinien sam naocznie przekonać się, jakie są zalety i możliwości tego pojazdu. Komponent leksykalny *гонщик* odsyła do jasno sprecyzowanej tematyki, jednak dopiero cała wypowiedź

doprecyzowuje użytą jednostkę w postaci zmodyfikowanej. Jeszcze większym stopniem zanurzenia w kontekście charakteryzuje się innowacja z przykładu (18): *Краще один раз побачити запальні танці роботів Boston Dynamics*. Boston Dynamic to nazwa modelu człekokształtnego robota. Ciekawym przykładem jest też innowacja zilustrowana w przykładzie (20): *Краще один раз побачити в живу, ніж 1819267667 раз в інстаграмі*. Pojawiła się ona w formie podpisu pod zdjęciem przedstawiającym dwoje ludzi. Za pośrednictwem tej jednostki nadawca użył funkcji impresyjnej – zachęca do bezpośrednich kontaktów, co w dobie komunikacji zdalnej i cyfrowej jest apelem całkowicie uzasadnionym. Element intensyfikujący ową funkcję to użyty liczebnik, a zatem stosunek autora tej innowacji do komentowanego problemu jest niedwuznaczny z punktu widzenia odbiorcy komunikatu.

Podsumowanie

Analiza innowacji jednego z przysłów ukraińskich świadczy o tym, iż proces modyfikowania protopareмии zachodzi w tym języku równie dynamicznie co w języku polskim czy rosyjskim (por. Szutkowski 2015b). Gruntownego zbadania wymaga przede wszystkim zasób innowacji utworzonych na podstawie jednostek tzw. minimum paremiologicznego współczesnego języka ukraińskiego, ponieważ modyfikacjom podlegają przede wszystkim przysłowia znane i aktywnie używane w codziennej komunikacji (Mieder 1975, 68). Z powyższych ustaleń wynika jednak, że tendencje modyfikacyjno-transformacyjne są bardzo podobne, a teksty elektroniczne pełnią funkcję generatora współczesnych innowacji prowerbialnych. Można więc zauważyć pewną odwrotną tendencję w porównaniu z protoparemiami: nie od przysłowia do sytuacji, ale od sytuacji do innowacji. To kontekst determinuje stopień ingerencji w semantykę i/lub strukturę jednostki wyjściowej, a powstała na podstawie danej protopareмии innowacja staje się sposobem werbalizacji intencji nadawcy z całym potencjałem pragmatycznym temu towarzyszącym. Zaimplementowane w wypowiedziach innowacje przysłowiowe są specyficznym przejawem izotopii, która w zależności od stopnia modyfikacji przyjmuje charakter jedynie semantyczny lub także referencyjny (decyduje o tym skład leksykalny zawężający odniesienie zmodyfikowanej pareмии do ściśle określonego kontekstu). Również na gruncie języka ukraińskiego potwierdziło się wysunięte przeze mnie przypuszczenie, iż innowacje prowerbialne można traktować jako przejaw procesu defiguratywacji przysłów kanonicznych (Szutkowski 2019, 183). Niniejszy przyczynek może więc być zachętą do podjęcia szeroko zakrojonych badań porównawczych w zakresie paremiologii języków słowiańskich.

Bibliografia

- BARTMIŃSKI, J. | NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. (2009), *Tekstologia*. Warszawa.
- DANEŠ, F. (1979), O identyfikacji známé (kontextově zapojené) informace v textu. W: *Slovo a Slovesnost*. XL, 257-270.
- DZIAMSKA-LENART, G. (2004), Innowacje frazeologiczne w powojennej felietonistyce polskiej. Poznań.
- KAL'KO, V. | KAL'KO, M. (2021), Stiykist', variantyvnist' i transformatsiya ukrains'kykh prysliv'iv. [Калько, В. | Калько, М. (2021), Стійкість, варіантивність і трансформація українських прислів'їв.] W: *Studia Ukrainica Posnaniensia*. IX/2, 11-24.]
- KRIKMANN, A. A. (1978), Nekotoryye aspekty semanticheskoy neopredelennosti posloviyty. W: Permyakov, G. L. (ed.), *Paremiologicheskii sbornik*. Moskva, 82-104. [Крикманн, А. А. (1978), Некоторые аспекты семантической неопределенности пословицы. В: Пермяков, Г. Л. (ред.), *Паремiologicalический сборник*. Москва, 82-104.]
- LAKOFF, G. | JOHNSON, M. (1988), *Metafory w naszym zyciu*. Warszawa.
- LAKOFF, G. | TURNER, M. (1989), *More than cool reason: A field guide for poetic metaphor*. Chicago.
- MIEDER, W. (1975), *Das Sprichwort in unserer Zeit*. Frauenfeld.
- MUKAŘOVSKÝ, J. (1973), Příslví jako součást kontextu. W: *Literatura Ludowa*. 4-5, 54-82.
- NIKITINA, T. (2007), *Sovremennoye sostoyaniye semantiki paremiy: posloviyta*. [Никитина, Т. (2007), Современное состояние семантики паремий: пословица.] W: Hordy, M. | Mokijenko, W. | Walter, H. (red.), *Język. Człowiek. Dyskurs*. Szczecin, 133-146.
- PAZYAK, M. (1984), *Ukrayins'ki prysliv'ya ta prykazky. Problemy paremiolohiyi ta paremiografii*. Kyuiv. [Пазяк, М. (1984), Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ.]
- PERMYAKOV, G. L. (1988), *Osnovy strukturnoy paremiologii*. Moskva. [Пермяков, Г. Л. (1988), Основы структурной паремииологии. Москва.]
- SELIVERSTOVA, Ye. I. (2010), *Russkaya posloviyta v paremiologicheskom prostranstve: stabil'nost' i variativnost' (lingvisticheskii aspekt)*. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni doktora fil. nauk. Sankt-Peterburg. [Селиверстова, Е. И. (2010), Русская пословица в паремiologicalическом пространстве: стабильность и вариативность (лингвистический аспект). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора фил. наук. Санкт-Петербург.]
- SZUTKOWSKI, T. (2015a), *Jednostka paremiczna w europejskich i amerykańskich nurtach lingwistycznych*. W: *Studia Rossica Posnaniensia*. XL (2), 167-178.
- SZUTKOWSKI, T. (2015b), *Współczesna paremiografia rosyjska i polska. Stan. Problemy. Perspektywy*. Szczecin.
- SZUTKOWSKI, T. (2018), *O sposobach zautomatyzowanej ekscerpcji innowacji przysłowiowych w zasobach internetowych*. W: Dziadosz, D. | Krzanowska, A. (red.), *Słowianie. Kultura. Język. Wybrane zagadnienia z języków, literatur i kultur słowiańskich i germańskich*. Szczecin, 211-224.
- SZUTKOWSKI, T. (2019), *(Anty)przysłowia vel Innowacje przysłowiowe w przestrzeni e-tekstów. Przyczynek do paremiologii w perspektywie tekstologicznej*. W: *Studia Rossica Posnaniensia*. XLIV (2), 169-185.

DOI: 10.31648/pw.10197

YURIY SEREBRIANSKY

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4585-0725>

University of Warmia and Mazury

LANGUAGE DISTINCTIONS IN RUSSOPHONE GROUPS OF THE POLISH SEGMENT OF FACEBOOK

ABSTRACT: The article examines the distinctions of the Russian language used by Ukrainians living in Poland. The study is based on the analysis of Facebook groups in the Polish segment, where both private and commercial messages are posted. The article presents the findings of an analysis of language insertions from the Polish language and other linguistic features of messages in online groups, specifically focusing on the use of toponyms and elements of speech etiquette of the Russian language. Additionally, data on the dynamics of changes in the number of group members and the frequency of Russian and Ukrainian language use in these groups from January to September 2022 are presented.

KEYWORDS: Russian language in Poland, Ukrainian language in Poland, language of social networks, Russian language outside Russia, Russian language, internet communication, language interference

Introduction

As a result of momentous historical events, the linguistic landscape of modern Poland has changed significantly in the late 20th and early 21st centuries. One of the main events that influenced the situation of the Russian language was the change in the country's language policy since 1989, when the study of the Russian language became no longer compulsory in schools and universities. According to published data, in 1986-1987, 83% of students had to take Russian as one their final exams in school, while in 2017-2018 this number was at only 1.7% of students (Pawłowski 2019, 165).

The events of the first decades of the 21st century also significantly impacted the language situation in Poland. This was mainly due to the influx of immigrants from Ukraine. According to the Central Bureau of Statistics (Główny Urząd Statystyczny 2020), the number of Ukrainian citizens in Poland in 2019 was 1,351,418, the number of Belarusian citizens was 105,404 and Russian citizens amounted to 37,030.

P. Levchuk (2020, 75) distinguishes six waves of Ukrainian migration to Poland, starting from 1891. They were the result of various factors. The fifth wave

of migration began in 2014 and was caused by military, economic, and existential reasons. Levchuk (2023) also writes about the sixth wave of Ukrainian migration, which began in 2022.

In terms of polylingualism among Ukrainians, several groups are distinguished (Levchuk 2023). Ukrainian emigrants speak both Ukrainian and Russian, most often possessing a command of both languages. Some researchers classify Russian as a pluricentric language (Shaybakova 2019, 257), and the phenomena of language interference are also studied within the framework of migration linguistics (Golubeva | Timofeeva 2016). Migration is a most important factor that contributes to the emergence of multiple loanwords in people's linguistic behavior. This problem is at the center of the present article: a study of lexical borrowings in the texts of Ukrainian emigrants published on the social networking website Facebook will be presented.

1. Lexical borrowings as a problem of migration linguistics

The second half of the twentieth century marked a significant increase in migration processes involving all countries, social strata, groups, and various spheres of social life. The current historical period is also characterized by an upsurge in migration activity, which is associated with both military actions in some countries and migration processes driven by economic reasons. The movement of migrants from one country to another inevitably leads to situations of interlingual (linguistic) interference. Observations of the phenomena arising from "language mixing" date back to ancient times, and more recent studies have examined linguistic interference between different language pairs (Sirbu 2015). Additionally, the discourse surrounding so-called global languages is emerging, and the impact of the spread of the Internet is actively being investigated.

A migrant's ability to communicate in the language of the host country plays a key role in their successful integration into the labor market and society. Language proficiency among migrants can be determined by their exposure to the host language, the efficiency of language acquisition, and economic incentives to learn a new language. These three components have been conceptualized in the literature as the three E's of the language acquisition process (Chiswick 1991; Chiswick | Miller 1995). During the process of learning the host country's language, interference situations arise depending on several factors. It is easier for a migrant to learn the host language if their native language is genetically closer to the target language (Chiswick | Miller 2001; 2005; Ispording 2014; Ispording | Otten 2014). The appearance of borrowed units in the text depends on the speaker's knowledge of the foreign language as well as their pragmatic intentions. The success of understanding foreign-language insertion depends on the semantic complexity of the text and communicative conditions (Hantov | Kananowicz | Nowożenowa 2021, 39).

Language, in turn, is a definite factor in migration processes. For example, knowledge of the language of the host country allows immigrants to obtain information more quickly, facilitates access to the labor market, and helps them learn about immigrants' rights, etc. (Palmer | Pytliková 2015, 127-153). A. Adserà and M. Pytliková (2016, 346) developed a 'linguistic proximity index,' which takes into account how many levels of the linguistic genealogical tree the languages of the host country and the country of origin share. The impact of migrants' age on language learning ability, teaching problems, and linguistic differences across immigrant generations has also been studied. The rapid emergence of internationalisms is characteristic primarily in online communication, where the dominant language today is English. The existence of terms like 'runGLISH,' 'spanGLISH,' 'franGLISH,' and 'denGLISH' indicates that we are dealing with a global phenomenon (Shilintcev | Abakumova 2021, 34). On the one hand, foreign language insertions appear in foreign language texts (L1 elements in L2), and on the other hand, borrowings are presented in native language speech (L2 elements in L1). Thus, Y. Glebova (2019) writes that the French speech of African migrants is rich in elements from the Bantu language.

One of the first publications on the topic of migration linguistics was Jane T. Reock's monograph (1953) on the waves of Hungarian immigrants to the USA. Analyzing the language situation in Germany, E. Nedopekina notes correlation between the knowledge level of Russian language and belonging to certain waves of migration, education level, and country of origin for the immigrants, native speakers of Russian language. (Nedopekina 2017, 236).

Analyzing the Spanish language situation in the USA, V. Maslyakov points out that the number of its speakers makes it possible to create language enclaves where immigrants communicate in Spanish, considering their stay in the U.S. as temporary, but the same work describes the interference of Spanish and English, referred to as *EspanGLISH* (in Spanish) and *SpanGLISH* (in English).

M. Błasiak-Tytuła (2013, 111) describes several forms of speech behavior of Polish immigrants in the UK. On the one hand, they use English on a case-by-case basis in official situations and in communication with the British, while speaking Polish in their family and friends' circle. On the other hand, the Polish speech of these immigrants displays an increasing number of English insertions, which gives grounds to speak about a mixed variant of the two languages, defined as *PonGLISH*.

Language interference in the speech behavior of immigrants is also widely studied in Germany, where, after more than twenty years, emigrants from Eastern Europe and Central Asia have only a basic command of Russian. Especially the Russian language of young people who grew up in Germany differs from the literary norm and contains many elements of German (Hamann | Witzlack-Makarevich | Wulff 2019, 173).

The intensity of the penetration of foreign-language words into the Russian language is due to several factors, including the increased volume of international contacts in all spheres of activity, the development of Internet technologies, and internal socio-cultural processes within the communities to which the speaking subject belongs. A significant increase in the number of foreign-language elements in modern Slavic languages is a manifestation of the process of linguacultural globalization and widespread bilingualism in society. The appearance of foreign-language elements in a language stems from the situations in which the language does not find or does not have time to find nominative means for a quick response to the changing realities of the surrounding world. This process can also be influenced by socio-psychological factors, active bilingualism, and language fashion (Artemov 2013, 26).

A. Golubeva and A. Timofeeva (2016) analyzes the peculiarities of communication on Internet forums among the modern Russian-speaking population of the Czech Republic. The literature (Makarov | Shkolovaja 2006) also points out that the study of language interference on the Internet is a new area of sociolinguistics, and this field holds great prospects due to the inevitable growth of migration processes and the increasing role of Internet communication, especially among immigrants.

2. Materials and methods

The article based on private and commercial messages in Russian languages, posted by migrants from Eastern Europe in Facebook during the period from January to October 2022. The following Facebook groups were analyzed:

1. Жизнь и работа в Гданьске (в Труймясте) ‘Life and work in Gdansk (Treesity)’
2. Українці в Ольштині | Вармінсько-Мазурське Воєводство | Українці в Olsztynie ‘Ukrainians in Olsztyn | Warmian and Mazurian Voivodaship’
3. Українці Pomorza, Warmii i Mazur – Українці Помор’я, Вармії та Мазурів ‘Ukrainians of Pomerania, Warmia and Mazury – Ukrainians of Pomerania, Warmia and Mazury’
4. ПОЗНАНЬ ☆ POZNAN ♥ Работа | жильє | услуги ‘Poznan. Work. Property rent. Services’
5. Труймясто в каждом из нас ‘Treesity in every one of us’
6. Русскоязычные в Труймєсте (Гданьск, Гдыня, Сопот) ‘Russophones in Treesity (Gdansk, Gdynia, Sopot)’
7. Ольштин для своїх | Ольштын для своих. Польща, оголошення ‘Olsztyn for our people. Poland. Announcements’

8. Русскоязычные в Троймясте и Поморском воеводстве. Гданьск | Гдыня | Сопот ‘Russophones in Treesity and Pomerania voivodaship. Gdansk, Gdynia, Sopot’
9. Работа в Польше 2022 | Вроцлав | Варшава | Познань | Щецин | Гданьск | Быдгощ ‘Work in Poland 2022, Wroclaw, Warsaw, Poznan, Szczecin, Bydgoszcz’

The posts of two groups bringing together natives of Kazakhstan were also analyzed:
10. Казахи в Польше ‘Kazakhs in Poland’

11. Казахстанцы в Польше (Kazakhstanians in Poland) ‘Kazakhstanis in Poland’
The number of participants varies greatly between the groups from 3,862 (Українці в Ольштині) to 35,548 (Жизнь и работа в Гданьске).

Analyzed posts can be grouped into several main categories: 1) private job search or apartment rental posts; 2) commercial job offers; 3) commercial service offerings by private individuals; and 4) non-commercial posts.

The total volume of processed linguistic material consists of 69 lexical units. The necessary material for the study was obtained through direct observation and continuous sampling of relevant fragments from Russian texts. The empirical material, selected via systematic sampling, was analyzed using the descriptive analytical method. The most effective field research methods used to record the linguistic material include participant observation, direct observation, and interviewing. The method of linguistic attribution of borrowings was employed in the study of the empirical material. The comparative method was used to analyze linguistic variants, determining similarities and differences in their use. Quantitative counting of foreign language insertions was conducted using statistical methods.

3. Results of the study

3.1 Borrowings from the Polish language

Lexical borrowings from Polish represented include alternants, which are words that have corresponding equivalents in Russian, such as *кауция* ‘pledge’. There are also lacunar borrowings, introducing into speech names that are absent in Russian. Examples of these include words like *умова* ‘contract’, *бадание встемпне* ‘primary interview’ and *кавалерка* ‘one-room apartment’.

Borrowed units are represented by individual lexemes, such as *Грудзѣндз* (the name of a city), and word combinations, like *на Днепр, на Гданьск, от понедельника, машина под выкуп, недалеко Колобжега, з украинского на польский*. It’s worth noting that many borrowed syntactic constructions are modeled after Polish syntax, and in some cases, Ukrainian syntax *с Києва на Польшу*.

Lexical borrowings belong to different lexico-semantic classes: 1) official business terms; 2) housing 3) toponyms representing complete insertions, e.g. *Грудзѣндз*; toponyms representing incomplete insertions, *Kartoszyno*.

1. Official-business terms (18 units): The use of official-business terms is driven by practical needs, such as drafting up documents, insurances, work contracts, etc. Below are some examples: *коинлист, полицялка, зерувка, мельдунок, умова оказьональна, бадание встемпне, умова злецение, кауция* etc.

When transmitting Polish lexemes, authors of texts use not only transliteration, which involves replacing Latin letters with Cyrillic ones but also adapting Cyrillic to convey the peculiarities of Polish phonetics. As a result, Polish lexemes in posts and comments appear in several different phonetic versions. For instance, the word *уржонт* – *urząd* has no direct one-word correspondence in Russian, and the alternation of vowel sounds in the root makes it challenging to transliterate. This explains the presence of different forms for rendering the Polish word in the texts under consideration, such as *уржонт, уженд, урженд, уржонд, в уженд'е*.

It is worth noting the rendering of the Polish digraph *rz*, which is typically transliterated in Russian literary language as two separate letters. For example, some Polish surnames like *Пржевальский, Комиссаржевская, Бедржицкий, Бржевская* are often transliterated this way, even though in Polish, it is pronounced as [ж] or [ш].

In the collected material, there are examples of both transliteration of the digraph *rz* with two separate letters (*урженд, уржонд, в уженд'е*) and other forms of transliteration (*уржонт, уженд, and Район Пшиможже, Вжешч, недалеко Колобжега, Бжежно*).

The word *wniosek* meaning “statement” or “request” appears in two forms: *внёсек, внесек*. The second variant is due to the fact that the letter *ě* is practically not used in Russian texts. However, it's evident that this rule in this case leads to a distortion of the pronunciation of the borrowed word.

Morphological peculiarities of Polish loanwords come from the necessity of adapting Polish lexemes to the grammatical system of Russian or Ukrainian. One characteristic phenomenon of this type is the extension of the ending or suffix, as seen in the following examples: *вузковий, бадание, злецение, мельдунок*.

In the study of the interaction between Russian and English on the Internet, O. Maksimova (2010, 84) notes that Russian linguistic innovations are characterized by the borrowing or modelling of significant elements after foreign patterns, which then become ‘roots’ for further word creation based on morphological variations. These variations are based not so much on visual perception but on the acoustic image created by the new word.

2. The second group of insertions is related to renting accommodation and preparation of relevant documents (5 units), including terms like *мельдунок* (1 unit), *кавалерка* (3 units), *кауция* (1 unit).

The borrowing of these lexical units is “institutionally conditioned” because “the structure of the destination society presents itself to the immigrant through the appropriate lexicon necessary to serve his communicative needs in the new country” (Shovgenin, 2007, 14).

3. Complete insertions, primarily Polish toponyms, are represented in the analyzed material (with 17 units). These include *Район Пишможе, г.Иновроцлав, Вжешч, на Заспе, район Витаминно, район Осова, по Труймясто, Околиця Гданьска, г. Сухы Лас, Плоньск, Бжежно, пишможе, Гданск, Ольштин, Гдыня хылония, Пруц Гданск Гданськ, Вжешч.*

The prevalence of the Cyrillic alphabet in Internet sources is typical for the Russian language abroad in general. However, there is no uniformity in the graphical appearance of words, as authors do not adhere to clear rules of transliteration. This reflects the current situation in general (Golubeva | Timofeeva, 2016).

In Russian-language texts of emigrants, there are also graphically non-adapted words, incomplete insertions, also referred to as barbarisms (25 units). For example: *Г. Kartoszyно (возле Гдыни), район rektorat, с границы Korczowa, склад żabka, город Bytow, в городе Pruszcz Gdanski, ул. Kartuska, город Wądzyn, Rawa Mazowec 50 км от Варшавы, из места Przemęt, г. Kartoszyно, склад Biedronka, Город Pótwysp Wadzyn, улица Fabryczna, не далеко от Ronda Srodka, по адресу Aleja Niepodległosci, Район Jezyce, Район Gdansk Wrzeszcz, в районе университета rektorat, Бжежно Город. Stupsk*

Gdansk, с границы Korczowa, Rawa Mazowiec 50 км от Варшавы, Познань, rondo Staroteka. As A. Golubeva and A. Timofeeva points out when analyzing the situation of Russian-speaking forums in the Czech Republic, the inconsistency in the written representation of certain borrowings can be influenced by the arbitrary choice of phonetic (transcription) or graphical (transliteration) principles of the fixation borrowings (Golubeva | Timofeeva 2016).

In addition to the direct assimilation of reality for migrants, the convenience of using borrowings plays an important role, aimed at simplifying communication. “Direct borrowings into Russian represent the simplest and most effective way of naming realities from a communicative perspective. This approach does not require additional efforts and allows for reference to the sociolinguistic space of their existence” (Shovgenin 2007, 17).

3.2. Language reflexes of Russian-Ukrainian interference

The overwhelming majority of users in the analyzed groups are Ukrainians. Therefore, we can consider the language situation in the groups within the context of the language situation in certain regions of Ukraine, taking into account language interference and changing conditions both in Ukraine and among Ukrainian migrants in Poland. An example of such linguistic interference is the following sentence found in a message: *Здравствуйте, хто может помочь с умовой найма жилья.* This sentence contains a request for help with the execution of a rental contract. Although it is written in Russian, as evidenced by the majority of Russian words used, it exhibits several peculiarities. Firstly, the author used the Ukrainian pronoun *хто* instead of the Russian *кто*. Secondly, they used the Polish word *умова* instead of the Russian word *договор*. This phenomenon is widespread in everyday speech communication among Ukrainians (see Del Gaudio 2015, 219; Zeller | Sichinava 2019, 108).

The phenomenon of semicommunication is observed in messages and comments, where communication between users in groups commenting on messages often occurs in two languages. Questions may be asked in Ukrainian and answered in Russian, and vice versa. Users leave comments on the majority of announcements in two languages, which may indicate the bilingualism of group participants. According to A. Kiklewicz and E. Kolosova (2016, 31), an important condition for the presence of semicommunication is a stable type of communication. And such a type of multilingual situation of communication is found within language unions. Announcements in Polish receive almost no comments but only reactions in the form of emojis, such as ‘hearts’ and ‘likes.’ Since users prefer to leave full written comments to messages in other languages, the use of emojis in messages in Polish may indicate an insufficient level of Polish language skills among group members and a language barrier. This is particularly noticeable because most advertisements in Polish are posted by representatives of Polish employers. The name and, consequently, the targeting of groups influence the ratio of the number of announcements in different languages. In groups where the word *русскоязычный* appears in the name, posts in Russian prevail (2:1), while in groups where the word *украинцы* appears in the name, there are more posts in Ukrainian (3:1). It’s worth noting that during the study period, one of the groups changed its name from *Труймясто в каждом из нас...* to a hybrid version composed of the words ‘Ukrainian...’ to a hybrid variant composed of Polish and Ukrainian *Trójmiasto в кожному з нас... Гданськ, Гдиня, Сонот...* (changed on 12.10.2022). Nevertheless, messages in Russian continue to be published in the group, and users leave comments to the messages also in Russian.

Conclusion

The presence of a large number of Ukrainian migrants on the territory of Poland has changed the language landscape of the country, including an increase in the number of people using the Russian language in various fields, new areas of application of the Russian language have appeared, such as groups in social networks and messengers. The process of borrowing high-frequency and relevant vocabulary, significant for migrants, is influenced by the functioning within specific social structures (asymmetric bilingualism) and is a common characteristic of the Russian language spoken by those living abroad. The peculiarities of borrowing from Polish are primarily related to the fact that both Russian and Polish (as well as Ukrainian) belong to the group of Slavic languages. The linguistic closeness between these languages can also explain the relative ease of grammatical adaptation, especially when compared to other languages like English or German. This article provides a brief overview of the problem of studying linguistic interference and linguistic inclusions from Polish in the Russian language of Ukrainian emigrants in Poland. However, a more in-depth analysis is needed, both within the context of sociolinguistics and across other spheres of analysis.

References

- ADSERÀ, A. | PYTLIKOVÁ, M. (2016), *Language and Migration. The Palgrave Handbook of Economics and Language*. London.
- ARTEMOV, A. (2013), The Problem of Modernizing the Rules of Russian Transliteration of Czech Proper Names. In: *Novaja rusistika*. VII (1), 26-27. [Артемов, А. (2013), К проблеме модернизации правил русской транслитерации чешских и чехизированных имён собственных. В: *Новая русистика*. VII (1), 26-27.]
- BEASIAK-TYTULA, M. (2013), Ponglish jako przykład adaptacji językowo-kulturowej. In: *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia de Cultura*. V, 108-111.
- CHISWICK, B. (1991), Speaking, Reading and Earnings among Low-Skilled Immigrants, *Journal of Labor Economics*. 9, 149-170.
- CHISWICK, B. | MILLER, P. (1995), The Endogeneity Between Language and Earnings: International Analyses. In: *Journal of Labor Economics*. 13, 246-288.
- CHISWICK, B. | MILLER, P. (2001), A Model of Destination-Language Acquisition: Application to Male Immigrants in Canada. In: *Demography*. 38, 391-409.
- CHISWICK, B. | MILLER, P. (2005), Do Enclaves Matter in Immigrant Adjustment? In: *City and Community*. 4, 5-35.
- DEL GAUDIO, S. (2015), Ukrainsko-russkaya smeshannaya rech' "surzhik" v sisteme vzaimodeystviya ukrainskogo i russkogo yazykov. In: *Slovene*. 2, 219-220. [Дель Гауде, М. (2015), Украинско-русская смешанная речь «суржик» в системе взаимодействия украинского и русского языков. В: *Словене*. 2, 219-220.]
- ISPHORDING, I. (2014), Disadvantages of Linguistic Origin: Evidence from Immigrant Literacy Scores. In: *Economics Letters*. 123, 236-239.

- ISPHORDING, I. | OTTEN, S. (2014), Linguistic Barriers in the Destination Language Acquisition of Immigrants. In: *Journal of Economic Behavior and Organization*. 105, 30-50.
- GLEBOVA, Y. (2019), Inoyazychnyye vkrapleniya v yazyke immigrantov iz Kongo i Demokraticheskoy Respubliki Kongo vo Frantsii [dissertatsiya]. Belgorodskiy gosudarstvennyy natsional'nyy issledovatel'skiy universitet, 66-68. [Глебова, Я. (2019), Иноязычные вкрапления в языке иммигрантов из Конго и Демократической Республики Конго во Франции [диссертация]. Белгородский государственный национальный исследовательский университет, 66-68.]
- GOLUBEVA, A. | TIMOFEEVA, A. (2016), "Bydlim v Chekhii", ili spetsifika cheshskikh zaimstvovaniy na primere onlain-kommunikatsii russkoyazychnykh. In: *Novaya rusistika*. 7 (2), 47-63. [Голубева, А. | Тимофеева, А. (2016), «Быдлимы в Чехии», или Специфика чешских заимствований на примере онлайн-коммуникации русскоязычных иммигрантов в Чешской Республике. В: *Новая русистика*. 7 (2), 47-63.]
- HAMANN, K. | WITZLACK-MAKAREVICH, K. | WULFF, N. (2019), Russian in Germany. In: Mustajoki, A. | Protassova, E. | Yelenevskaya, M. (eds.), *The Soft Power of the Russian Language. Pluricentricity, Politics and Policies*. Routledge, 164-166.
- HANTOV, V. | KANANOWICZ, T. | NOWOZENOWA, Z. (2021), Oblicza lingwistyki XXI wieku. T. 3: "Swój" i "obcy" w języku, tekście i kulturze. Gdańsk, 39-40.
- KIKLEWICZ, A. | KOLOSOVA, E. (2016), Mezhkul'turnyye aspekty lingvistyki: Kodirovaniye informatsii v tekstakh. In: *Filologiya i kul'tura. Philology and culture*. 3 (45), 30-33. [Киклевич, А. | Колосова, Е. (2016), Межкультурные аспекты лингвистики: Кодирование информации в текстах. В: *Филология и культура. Philology and culture*. 3 (45), 30-33.]
- KIRILLINA, A. | GRITSENKO, E. (2011), The main models for describing language changes in the context of globalization. In: *Vlast'*. 5, 56-59. [Кириллина, А. | Гриценко, Е. (2011), Основные модели описания языковых изменений в условиях глобализации. В: *Власть*. 5, 56-59.]
- LEVCHUK, P. (2020), Trójjęzyczność ukraińsko-rosyjsko-polska Ukraińców niepolskiego pochodzenia. W: *Studia ligwistyczne i pedagogiczne*, Kraków. 5, 74-75.
- LEVCHUK, P. (lecture) (2023), Preferencje językowe migrantów wojennych z Ukrainy. In: *Konferencja Wojna na Ukrainie i jej społeczne, psychologiczne oraz polityczne konsekwencje*. Krasieczyn, 8-10 maja 2023. In: https://ibwu-konferencja.up.krakow.pl/wp-content/uploads/sites/113/2023/05/levchuk_krasieczyn_2023127015.pdf (accessed: 19.09.2023).
- MAKAROV, M. | SHKOLOVAJA, M. (2006), Lingvisticheskiye i semioticheskiye aspekty konstruirovaniya identichnosti v elektronnoy kommunikatsii. In: *Trudy mezhdunarodnoy konferentsii Dialog 2006*. [Макаров, М. | Школовая, М. (2006), Лингвистические и семиотические аспекты конструирования идентичности в электронной коммуникации. В: *Труды международной конференции Диалог 2006*.] <https://www.dialog-21.ru/media/1985/makarov.pdf> (accessed: 10.11.2023).
- MAKIMOVA, O. (2010), Yazyk v internet-kommunikatsii: Obshchiye zakonomernosti i natsional'no-kul'turnyye osobennosti (na materiale russkogo i angliyskogo yazykov). In: *Vestnik RUDN. Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika*. 3, 84. [Макимова, О. (2010), Язык в интернет-коммуникации: Общие закономерности и национально-культурные особенности (на материале русского и английского языков). В: *Вестник РУДН. Теория языка. Семиотика. Семантика*. 3, 84.]
- MASLYAKOV, V. (2011), Spanglish kak yavleniye yazykovoi mezhkul'turnoy kommunikatsii. In: *Yazyk i kul'tura*. 1, 53-55. [Масляков, В. (2011) Спанглиш как явление языковой межкультурной коммуникации. В: *Язык и культура*. 1, 53- 55.]
- NEDOPKINA, E. (2017), Sotsiolingvisticheskoye prostranstvo russkoyazychnoy obshchnosti Germanii. In: *Vestnik RUDN. Seriya: Voprosy obrazovaniya: yazyki i spetsial'nost'*. 14 (2), 236. [Недопкина, Е. (2017) Социолингвистическое пространство русскоязычной общности Германии. В: *Вестник РУДН. Серия: Вопросы образования: языки и специальность*, 14 (2), 236-238.]

- PALMER, J. | PYTLIKOVÁ, M. (2015), Labor Market Laws and Intra-European Migration: The Role of the State in Shaping Destination Choices. In: *European Journal of Population*. 31, 127–153.
- PAWŁOWSKI, A. (2019), The linguistic landscape of modern Poland: A return to the future? In: Schoonheim, T. | Van Hoorde, J. (eds.), *Language variation: A factor of increasing complexity and a challenge for language policy within Europe: Contributions to the EFNIL Conference 2018 in Amsterdam*. In: Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences, 159-183. <http://www.efnil.org/documents/conference-publications/amsterdam-2018/EFNIL2018-23-Pawlowski.pdf> (accessed: 18.08. 2023).
- РЕОСК, J. T. (1953), The Hungarian Community of New Brunswick, senior paper. In: *New Jersey College for Women*, 44-45.
- ШАЙБАКОВА, Д. Д. (2019), Плюрицентрический подход к анализу языковой ситуации. In: *Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Oblastnogo Universiteta*. 5, 163-164. [Шайбакова, Д. Д. (2019), Плюрицентрический подход к анализу языковой ситуации. В: *Вестник Московского государственного областного университета*. 5, 163-164.]
- ШИЛИНЦЕВ, А. | АБАКУМОВА, М. (2021), Denglish как резул'tat anglo-amerikanizatsii nemetskogo yazyka: perevodcheskii aspekt (na materiale perevodov angloyazychnykh tekstov). In: *Obshchestvo. Kommunikatsiya. Obrazovaniye*. 12 (1), 34-39. [Шилинцев, А. | Абакумова, М. (2021), Denglish как результат англо-американизации немецкого языка: переводческий аспект (на материале переводов англо-язычных текстов). В: *Общество. Коммуникация. Образование*. 12 (1), 34-39.]
- ШОВГЕНИН, А. (2007), Sotsiolingvisticheskoye prostranstvo russkoyazychnoy diaspory Germanii (na materiale russkoyazychnoy pressy FRG). *Volgograd*, 9-14. [Шовгенин, А. (2007), Социолингвистическое пространство русскоязычной диаспоры Германии (на материале русскоязычной прессы ФРГ). *Волгоград*, 9-14.]
- SIRBU, A. (2015), Language interference triggered by bilingualism, *Mircea cel Batran*. In: *Naval Academy Scientific Bulletin*. XVIII (1), 374-375.
- ZELLER, Y. | SITCHINA, D. (2019), The Russian language in Belarus and Ukraine. In: Mustajoki, A. | Protassova, E. | Yelenevskaya, M. (eds.), *The Soft Power of the Russian Language. Pluricentricity, Politics and Policies*. Routledge, 108-110.
- ZEMSKAYA, E. (2001), Yazyk russkogo zarubezh'ya: Obshchiye protsessy i rechevyye portrety. Kollektivnaya monografiya. In: *Vena: Yazyki slavyanskoy kul'tury. Venskiy slavisticheskii al'manakh*, 35-43. [Земская, Е. (2001), Язык русского зарубежья: Общие процессы и речевые портреты. В: *Коллективная монография. Вена: Языки славянской культуры. Венский славистический альманах*, 35-43.]

